ULRICH BECK

ithaki

RİSK TOPLUMU
Başka Bir Modernliğe Doğru

ÖNSÖZ

Bu kitabın konusu, göze çarpmayan "post" önekidir. "Post", zamanımızın anahtar kelimesidir. Her şey "post"tur. "*Post*-endüstriyel" terimine bir süredir alışmıştık ve az çok ne anlama geldiğini anlayabiliyorduk. "*Post*-modernizm" ile birlikte her şey belirsizleşmeye başladı. Aydınlanma *sonrası* kavram belirsizliği o kadar karanlık ki, kediler meraktan bile olsa bu karanlığa dalamaz. "Post", modaya kapılan çaresizlik için anahtar kelimedir. Adını koyamadığı bir "post" durumunu çağrıştırır, adlandırdığı *ve* olumsuzladığı mevzularda ise bildik olanın katılığında mevcudiyetini sürdürür. *Geçmiş artı "post"* – Çığrından çıkmış gibi görünen bir gerçekliğin boş sözlerle malul ve darkafalı anlayışsızlığı karşısında başvurduğumuz temel reçetedir.

Bu kitap, (yer yer "sonrası", "geç", "ötesinde" diye de kullanılan) "post" kelimesinin anlamını ortaya çıkarma girişimidir ve bu girişim modernliğin tarihsel gelişiminin son yirmi-otuz yılda –özellikle Almanya'da– bu kelimeye vermiş olduğu anlamları kavrama çabasıyla desteklenmektedir. Bu çabadan bir sonuç alınması, ancak "post" terimince ömürleri yapay olarak uzatılan eski teoriler ve alışıldık düşünme alışkanlıklarıyla yer yer kuralsız güreş tutarak mümkün olabilir. Eski teoriler ve düşünme alışkanlıkları, başkalarının yanı sıra, bende de bulunduğundan, kısmen kendi itirazlarımla da uğraşmak zorunda kaldığım için bu uğraşının kavga gürültüsü zaman zaman kitapta yankılanacaktır.

Bu yüzden, bazı sesler tiz çıkabilir, fazla ironik ya da fevri gelebilir. Ancak eski düşüncenin çekimine, alışıldık akademik ölçüp biçme tavrıyla direnmek mümkün değil.

Bu kitaptaki analizler, ampirik sosyal araştırma [Sozialforschung] kurallarının gerektirdiği gibi temsili değildir ve *hâlâ* baskın olan geçmiş karşısında, bugün henüz *şekillenen geleceği* gündeme getirmek gibi farklı bir iddiaya sahiptir. Bu kitap, gözetleme kulesinden bakan, sönüp giden feodal tarım döneminin arkasından beliren, ama henüz bilinmeyen sanayi çağının şeklini şemalini ayırt etmeye çalışan 19. Yüzyıl başlarındaki bir toplumsal gözlemcinin tarzıyla yazıldı. Yapısal dönüşüm dönemlerinde geçmişle ittifak kuran temsil edilebilirlik, ufkun dört bir yanında beliren geleceğin doruklarını bakışlarımızdan uzaklaştırır. Bu bakımdan elinizdeki kitap, *biraz ampirik yönelimli, izdüşümsel sosyal teori* [Gesellschaftstheorie] içeriyor – hiçbir metodolojik önlem de almıyor.

Modernlikte bir kopuşun, klasik sanayi toplumunun [Industriegesellschaft] konturlarından kurtulup yeni bir biçim – (sanayi) "risk toplumu" – yaratma sürecinin görgü tanıkları – öznesi ve nesnesi – olduğumuz değerlendirmesine dayanan bir sosyal teoriden bahsediyorum. Bu değerlendirme, modernlik ile sanayi toplumu ve sanayi toplumu ile risk toplumu arasındaki çatışmada yankı bulan, modernlik dahilindeki süreklilik ile kesinti arasındaki çelişkilerin hassas bir dengesini kurmayı gerektiriyor. Elinizdeki kitapta, bu dönemsel ayrımların gerçeklik tarafından günümüzde de meydana geldiğini göstermeye çalışacağım. Dönemlerin detaylı olarak nasıl ayırt edilebileceği sorusunun cevabını ise toplumsal gelişme önerilerini irdeleyerek ortaya çıkartacağız. Ama bu konuya açıklık getirmeden önce, geleceğin bir parça daha görünür kılınması gerekecek.

Burada sergileyeceğim tarafsızlık tavrının pratik bir karşılığı var. Bu tavırda, "zamanın ruhunun irrasyonelliğinin" ["Irrationalität des Zeitgeistes"] hücumuna karşı, 19. Yüzyıl'ın

öncülleriyle Aydınlanma'ya şimdi daha bir dört elle sarılanlara da, tüm modernlik projesini beraberindeki anomalileri ile birlikte tarihin kanalizasyonuna atıp kurtulmak isteyenlere karşı olduğu kadar kararlılıkla karşı koyma söz konusudur.

Kaldı ki, kendi kendini tehlikeye atan bir uygarlığın her alandaki fikir platformlarında yeterince uç vermiş olan korku panoramasına olduğu kadar, endüstriyalizmin henüz "bozulmamış" dünyasının tezatlarını düzenleyen dikotomilerini[1] bile yitirmiş yeni bir çaresizliğin ifade edilmesine de ilave edilecek bir şey yok. Bu kitap, onu takip eden *ikinci* adımla ilgileniyor ve bu durumu bizatihi açıklanacak nesne konumuna terfi ettiriyor. Asıl mesele, ideolojik-eleştirel olarak yadsımanın sinik, sorgusuz sualsiz tasdik etmenin tehlikeli olduğu zamanın ruhunun belirsizliklerinin sosyolojik açıdan bilgilendirici ve ilham verici bir düşünceyle nasıl anlaşılıp kavranacağıdır. Bu amaçla geliştirilen rehber niteliğindeki teorik tasavvur, en iyi şekilde yine tarihsel bir analojiyle izah edilebilir: *Modernleşme, nasıl 19. Yüzyıl'da korporatif olarak kemikleşmiş tarım toplumunu tasfiye edip sanayi toplumunun yapısal çehresini sıyırıp ortaya çıkardıysa, bugün de sanayi toplumunun konturlarını lağvediyor ve modernliğin sürekliliği dahilinde başka bir toplumsal biçim ortaya çıkıyor.*

Bu analojinin sınırları, aynı zamanda bu perspektifin karakteristik özellikleridir. Modernleşme, 19. Yüzyıl'da karşıtının, yani, dinin geleneksel dünyası ile anlaşılıp hükmedilmesi gereken doğanın zeminlerinde ortaya çıkmıştı: Modernleşme, bugün 21. Yüzyıl'ın eşiğinde *kendi karşıtını tüketip yitirdi*, şimdi de sanayi toplumunun öncüllerini ve işlevsel ilkelerini baltalayarak kendi kendini hedef alıyor. Modernlik-öncesi deneyimin ufku dahilindeki modernleşmenin yerini şimdi *öz-dönüşlü* [im Selbstbezug] modernleşme alıyor. Nasıl ki, 19. Yüzyıl'da zümre ayrıcalıklarının ve dini dünya görüşlerinin büyüsü bozulduysa, bugün de

1 İkilik, ikili karşıtlık. –çn

klasik sanayi toplumundaki bilim ve teknoloji anlayışının büyüsü bozuluyor –çekirdek ailede ve meslek alanlarındaki hayat ve çalışma biçimleri, kadın ve erkeğin ideal rolleri vs.–. Sanayi toplumunun *rotasında* ilerleyen modernleşmenin yerine, 19. Yüzyıl'ın günümüze kadar süregelen teorik senaryoları ve siyasi reçetelerinde öngörülmeyen, sanayi toplumu *öncüllerinin* modernleşmesi ikame ediliyor. Modernliği sanayi toplumunun kategorileri içinde düşünmeye iliklerine kadar alışkın olan bizlerin koordinat sistemini bugün belirsizleştiren, modernlik ile sanayi toplumu arasında (bütün varyantlarıyla) ortaya çıkan bu *karşıtlıktır*.

Geleneğin modernleşmesi ile *sanayi toplumunun* modernleşmesi arasındaki ayrım, bir başka ifadeyle *klasik* modernleşme [einfacher Modernisierung] ile *dönüşlü* modernleşme [reflexiver Modernisierung][1] arasındaki ayrım, bizi daha uzun süre meşgul edecek. Aşağıda somut çalışma alanlarında dolaşarak bu ayrıma göndermeler yapacağız. Henüz yeni başlamış olan bu *ikinci derece* rasyonelleşme esnasında sanayi toplumu düşüncesinin hangi "sabit yıldızlarının" kayacağı henüz belli olmasa da, bunun işlevsel ayrım veya işletmeye bağlı seri üretim gibi görünürde sarsılmaz "yasalar" bağlamında geçerli olacağını bugünden tahmin etmek için yeterince sebebimiz var.

Aşina olmadığımız bu bakış açısından doğan iki netice, belirgin biçimde göze çarpıyor. Bu bakış açısı, şu ana kadar tasavvur edilemez görünen bir şeyi iddia ediyor: Sanayi toplumu, dünya tarihi sahnesinin yan etkilerinin arka merdivenlerinden normalliğin sessiz adımlarıyla geçerek hayata veda ediyor – üstelik bu veda, resimli sosyal teori kitaplarında şimdiye kadar öngörülen yegane şekilde, yani siyasi bir patlama (devrim, demokratik seçimler) söz konusu olmadan gerçekleşiyor. Bu bakış açısı, hali-

1 Reflexive: Türkçede yer yer 'düşünümsel', 'yansımalı' ve 'dönüşlü' olarak karşılanan bu kavramın tam bir karşılığını vermek imkânsız olduğundan, kavramı metin içinde dönüşlü ile karşılamayı tercih ettik, ancak, kavramın her üç karşılığı da ihtiva ettiğini akıldan çıkarmamak gerekiyor. –*çn*

hazırda dünyayı tedirgin eden "modernizm karşıtı" senaryonun –bilim, teknoloji ve ilerleme eleştirisi ile yeni toplumsal hareketlerin– modernlikle çelişmediğini, bilakis modernliğin sanayi toplumunun tasarımını aşan tutarlı bir şekilde daha da geliştirilmesinin bir ifadesi olduğunu da dile getirir.

Modernliğin *genel* muhtevası, sanayi toplumu projesinde kendi katılıkları ve ikiye bölünmeleriyle çelişkiye düşer. Modernliğin küresel tesiri, sanayi toplumu projesindeki rolünün sınırları ve katılıklarıyla çatışır. Bu görünüme erişim, asla etkisini yitirmeyen ve şimdiye kadar neredeyse farkına varılmamış olan bir *mitos* tarafından engellenir. 19. Yüzyıl'ın toplumsal düşüncesi, esasen bu mitosun pençesindeydi ve 20. Yüzyıl'ın son otuz yılında da bu mitosun gölgesi hissedildi: Bu mitosa göre gelişmiş sanayi toplumu, çalışma ve yaşama şematiğiyle, üretim sektörleriyle, ekonomik gelişme kategorileri dahilinde düşünmesiyle, bilim ve teknoloji anlayışıyla, demokrasi biçimleriyle *tamamen modern* bir toplumdur, modernliğin aşılabileceğini düşünmenin bile akıl kârı olmadığı doruk noktasıdır. Bu mitosun birçok ifade biçimi mevcuttur. En etkili ifadelerinden biri de *toplumsal tarihin sonuyla* ilgili saçma sapan şakaydı. Bu ifade biçimi, tam da süreklilik kazanan reform sisteminin kendi iç dinamiğiyle kendisini yeniden gözden geçirmeye başladığı dönemin zihniyetini iyimser ve kötümser varyantlarıyla büyülüyor. Bu sebepten dolayı, modernlik *dahilinde* bir durum değişimini bile düşünemiyoruz, zira sanayi toplumu kapitalizminin teorisyenleri, en önemli noktalarda 19. Yüzyıl'daki karşıtında saplanıp kalan modernliğin tarihsel biçimini *a priori*[1] *olana dönüştürdüler*. Kant'ın esinlediği modern toplumların imkânının koşullarına dair soruda, sanayi kapitalizminin tarihsel konturları, çatışma mevzileri ve fonksiyon ilkeleri abartılı bir şekilde bütünüyle modernliğin zorunlulukları haline getirildi. Bugüne kadar sosyal araştırmalarda, sanayi toplumunda

1 A priori (Lat.): Önsel, deneyden önce –çn

esas olan her şeyin *değiştiğinin* – aile, meslek, fabrika, sınıf, ücretli emek, bilim – aynı zamanda önemli şeylerin *değişmediğinin* varsayılması gibi bir tuhaflık da bu gerçeğin yeni bir kanıtından başka bir şey değildir. Sanayi toplumunun geneline baktığımızda sürekli devrimler yapan bir toplum olduğunu görürüz. Ama her sanayi devriminden geriye kalan şey, yine sanayi toplumudur, olsa olsa biraz daha sanayileşmiştir. Modern sosyolojinin hikâyesi budur.

Ezerek üzerimizden geçen "yeni"yi yeniden düşünen ve onunla yaşayıp eylememizi sağlayacak – ebediyen eski olan yeniye yönelmeyi yanlış yorumlamayan, veda hüznüyle dolu ve geleneğin gömülü hazineleriyle iyi ilişkiler içinde olan – terminolojilere her zamankinden daha acil bir şekilde ihtiyacımız var. Eskinin enkazından kendini bugünden gösteren yeni kavramları keşfetmek, meşakkatli bir girişim. Kimilerine göre bu girişim, "sistem değişikliği" kokuyor ve Anayasayı Koruma Örgütü'nün[1] hukuki olarak belirsizlik arz eden [yarı-legal yarı-illegal, ç.n.] yetki alanına giriyor. Başkaları ise, temel itikatlarına sarılarak içe kapandılar ve en içkin eğilimlerine rağmen takındıkları çizgiye sadakatle – bu her şey olabilir: Marksizm, feminizm, niceliksel düşünce, uzmanlaşma – yoldan sapmış aykırı düşünenlerin yaydığı rayiha alametlerine saldırdılar.

Buna rağmen ya da bu yüzden bu dünyanın sonu anlamına gelmiyor; en azından 19. Yüzyıl dünyası bugün sona erdiği için, dünyanın sonu anlamına gelmiyor bu. Kaldı ki bu da abartılıdır. Bilindiği üzere 19. Yüzyıl'ın toplumsal dünyası hiçbir zaman istikrarlı olmadı. Zaten birkaç kez yok olup gitmişti – yani düşüncede. Aslına bakılırsa tam doğmadan, düşüncede çoktan gömülmüştü bile. Nietzsche'nin tasavvurlarının veya artık "klasik" (yani eski) edebi modernizmin evlilik ve aile dramlarının, bugün

1 Anayasayı Koruma Örgütü (Verfassungsschutz), Almanya'nın yurtiçinde faaliyet gösteren federal gizli servisi. En önemli görevi, "Federal Almanya Cumhuriyeti'nin liberal demokratik sistemine" karşı girişimleri takip etmektir. –çn

mutfak ve yatak odalarında gerçekten de (az çok) *temsili* olarak yaşandığına tanık oluyoruz. Yani çok uzun zaman önce düşünülmüş şeyler, şimdi gerçekleşiyor. Neyse ki – aşağı yukarı – yarım yüzyıl ile bütün bir yüzyıl arası bir gecikmeyle gerçekleşiyor. Bunlar, uzun süredir gerçekleşiyor ve muhtemelen de daha uzun süre gerçekleşecek. Ve daha gerçekleşen bir şey yok.

Ayrıca – edebiyatta daha önce düşünülenin ötesinde – *anlatı bittikten sonra da hayata devam etmek zorunda olma* deneyimini de yaşıyoruz. Tabiri caizse bir Ibsen dramında perde kapandıktan sonra olup bitenleri yaşıyoruz. Burjuva-sonrası çağın sahne dışındaki gerçekliğini yaşıyoruz. Ya da medeniyetin risklerini göz önüne alarak söylersek, öteden beri bir nevi geleceğe dair ihtarcı kötümserlik anlamına gelen kültürel eleştirinin teşhisleriyle artık yetinmeyen, gerçekleşmiş bir kültür eleştirisinin mirasçılarıyız. Bütün bir devrin önceki tanımlama kategorilerinin ötesine geçebilmesi için bu "post/ötesi"nin tanınması ve hem bugünün hem de geleceğin ellerinden kayıp gittiğini gören bir geçmişin yapay bir şekilde uzatılmış otorite iddiası olduğu için defedilmesi gerekir.

Aşağıdaki bölümlerde, toplumsal-tarihsel düşünme biçimleri, toplumsal tecrübenin başlıca alanlarındaki gelişme eğilimleriyle tartışma içinde yeniden ele alınarak sanayi toplumu terminolojisinin (bütün varyantlarıyla) ötesine taşınmasına teşebbüs edilecektir. Dönüşlü [reflexiven] modernleşme ana fikri, iki açıdan geliştirildi. Birincisi, süreklilik ve kopuşun iç içe geçmesi, *servet üretimi* ve *risk üretimi* örneğinden hareketle tartışıldı. Buradaki değerlendirme şöyle ifade ediliyor: klasik sanayi toplumunda servet üretiminin "mantığı" risk üretiminin "mantığına" baskın durumdayken, risk toplumunda bu ilişki tersine çevrilmiştir (I. Kısım). Üretici güçler, modernleşme sürecinin dönüşlülüğünde [reflexivität] masumiyetlerini yitirdi. Teknik-ekonomik "ilerlemenin" güç kazanımı, risk üretiminin giderek daha çok gölgesi

altında kalıyor. Bu riskleri, sadece ilk aşamada "örtük yan etkiler" diye meşrulaştırmak mümkün oluyordu. Ama küreselleştikçe ve hem kamusal eleştiriye hem de (anti) bilimsel araştırmalara konu oldukça bu riskler, gizlilik örtüsünü üzerlerinden atarak, sosyal ve siyasi tartışmalarda yeni ve merkezi bir önem kazandı. Risk üretimi ve bölüşümünün bu "mantığı" (o zamana dek sosyal-teorik düşünceyi [gesellschaftstheoretische Denken] belirleyen) servet bölüşümünün "mantığına" kıyasla gelişme gösterdi. Artık merkezde bitkilerin, hayvanların ve insanların hayatına yönelik geri döndürülemez tehditler doğuran modernleşmenin riskleri ve sonuçları duruyor. 19. Yüzyıl ile 20. Yüzyıl'ın ilk yarısında fabrikalarla ilgili ya da mesleki tehlikelerin aksine, bu riskler belli yerellikler [lokal] ya da gruplarla [gruppenspezifisch] sınırlı değil, küreselleşme eğilimi sergiliyor; hem ulusal sınırları hem de üretim *ve* yeniden üretimi aşarak ulus-*aşırı* ve sınıfa-*özgü olmayan*, yeni bir tür sosyal ve siyasi dinamizme sahip *küresel tehlikeler* yaratıyor (1. ve 2. Bölümler).

Bununla birlikte bu "sosyal tehlikeler" ile bunların kültürel ve siyasi potansiyelleri, risk toplumunun sadece bir veçhesidir. Diğer veçhe ise, *sanayi toplumunun modernlik ile karşı-modernlik* [Gegenmoderne] *arasındaki içkin çelişkileri* tartışmanın merkezine konduğunda ortaya çıkıyor (II. ve III. Kısım): Sanayi toplumu, bir yandan aslında dün, bugün ve tüm gelecek boyunca sürecek sınıflardan ya da zümrelerden oluşan büyük bir grup toplumu gibi tasarlanıyor. Diğer yandan ise Federal Almanya'nın savaş sonrası gelişme döneminde gelenekten arındırılan sınıflar, toplumsal sınıf *kültürlerinin* ve *geleneklerinin* geçerliliğine bağlı kalmayı sürdürüyor (3. Bölüm).

Bir yandan, sanayi toplumunda çekirdek aile çerçevesindeki sosyal hayat standartlaştırılırken, diğer yandan çekirdek aile, modernleşme süreçlerinin sürekliliğinde (kadınların eğitime ve emek piyasasına dahil edilmesi, giderek artan boşanma sıklığı

vs.) can çekişmeye başlayan kadın ve erkeğin *korporatif* cinsiyet rollerine istinat ediyor. Ama bununla birlikte üretim ile yeniden üretim arasındaki ilişkinin yanı sıra, benzer şekilde sınai "çekirdek aile geleneğiyle" bağlantılı her şey değişiyor: evlilik, ebeveynlik, cinsellik, aşk vb. (4. bölüm).

Bir yandan sanayi toplumu, *(sınai) çalışma toplumu* kategorilerinde ele alınıyor. Ama öte yandan aktüel rasyonelleşme önlemleri, tam da bununla bağlantılı düzen şemasının temel ilkelerini hedef alıyor: iş saatlerinin ve yerlerinin esnekleşmesi, iş ile işolmayan arasındaki sınırları bulanıklaştırıyor. Mikro-elektronik sayesinde departman, işletme ve tüketicilerin üretim sektörlerini aşarak birbirleriyle yeni ağlar kurması mümkün oluyor. Ama bununla beraber, istihdam sisteminin şimdiye kadarki hukuki ve sosyal öncülleri "devredışı bırakılarak modernleştiriliyor": kitlesel işsizlik, yeni "*çoğullaşmış yetersiz* istihdam" biçimleri halinde, bununla bağlantılı bütün risk ve fırsatlarıyla birlikte istihdam sistemine entegre ediliyor" (6. Bölüm).

Bir yandan, bilim ve dolayısıyla *metodik şüphe*, sanayi toplumunda kurumsallaştırılıyor. Öte yandan, bu şüphe (ilk başta) dış görünüşle, inceleme nesneleriyle sınırlandırılıyor, fakat bu yapılırken bilimsel çalışmanın temel ilkeleri ve sonuçları içeriden gelen şüpheye karşı korunmaya devam ediliyor. Şüphenin bu bölünüşü profesyonelleşmenin amaçları açısından zorunlu olduğu kadar, yanılabilirlik şüphesinin bölünemezliği karşısında da bir o kadar istikrarsızdır: Bilimsel-teknik gelişme, sürekliliği dahilinde içsel ve dışsal ilişkide bir kırılmadan geçer. Şüphe, bilimsel çalışmanın temel ilkeleri ve risklerine kadar uzanır – bunun sonucunda bilime başvurmak, aynı zamanda *genelleştirilir ve mistik havasından arındırılır* (7. Bölüm).

Bir yandan, *parlamenter demokrasinin* iddiası ve biçimleri, sanayi toplumu ile hayata geçirilir. Öte yandan, bu prensiplerin geçerliliği kapsam bakımından *lasitlanır*. "İlerleme" sıfatıyla ku-

rumsallaşan alt-siyaset yenileşme süreçleri, demokratik usullerin devredışı bırakıldığı ticaret, bilim ve teknolojinin yetki alanı dahilinde kalmayı sürdürüyor. Bu durum da üretici güçlerin aşırı artması ya da tehlike arz etmesi karşısında toplumu şekillendirmede öncülük rolünün siyasetten alt-siyasete [subpolitik] geçtiği modernleşme süreçlerinin sürekliliğinde sorun yaratıyor (8. Bölüm).

Bir başka deyişle: *sanayiciliğe içkin gelenekselliğin* yapısal öğeleri, çeşitli yollardan –"sınıflar", "çekirdek aile" ya da "mesleki çalışma" şemalarında ve "bilim", "ilerleme", "demokrasi" anlayışında– sanayi toplumunun projesine kazınmıştır ve modernleşmenin dönüşlülüğü [Reflexivität] neticesinde temelleri çürüyüp dağılmaya başlamıştır. Kulağa tuhaf gelebilir, ama bu durumun yarattığı ve yeni bir çığır açan önemli huzursuzluk kaynaklarının istisnasız hepsi, şimdi artık sanayi toplumunun rota ve kategorilerinde değil, bilakis bu rota ve kategorilere *karşı istikamette* cereyan eden modernleşmelerin krizinin değil, *başarısının* sonuçlarıdır. Değişimin esaslarının değişimini yaşıyoruz. Bunu düşünebilmenin önkoşulu, sanayi toplumu tasvirinin tekrar gözden geçirilmesidir. Sanayi toplumu, tasarımı bakımından *yarı*-modern bir toplumdur; yerleşik modern-karşıtı unsurları eski ya da geleneksel değildir, aksine *sanayi çağının ta kendisinin yapıları ve ürünleridir*. Sanayi toplumunun yapı anlayışı, modernliğin –yurttaş hakları, eşitlik, işlevsel farklılaşma, akıl yürütme yöntemleri ve şüphecilik gibi– evrensel *içeriği* ile kurumlarının işlev dokusu arasındaki *çelişkiye* dayanır; bu çelişki söz konusu kurumlar dahilinde ancak *kısmi-selektif* olarak uygulamaya konabilir. Ama bu da, sanayi toplumunun uygulamasının gerçekleşmesi sırasında kendi kendini istikrarsızlaştırdığı anlamına gelir. Süreklilik, duraklamanın "sebebi" haline gelir. İnsanlar, modernliğin sanayi toplumu döneminin yaşam tarzlarından ve kesinliklerinden azat olur – tıpkı reformasyon çağında kilisenin kollarından "kurtulup" topluma karıştıklarında olduğu gibi. Bunun yarattığı şoklar

da risk toplumunun diğer yüzünü oluşturuyor. Hayatın ve düşüncenin endüstriyel modernlik çağında tutunduğu koordinatlar sistemi –aile ve meslek ile bilime ve ilerlemeye inanç eksenleri– sarsılmaya başlıyor ve yeni fırsatların ve risklerin şafağı söküyor, yani risk toplumunun genel hatları ortaya çıkıyor. Fırsatlar mı? Modernliğin ilkeleri, risk toplumunda sanayi toplumundaki ayrımlarından ve sınırlarından kurtarılıyor.

Bu kitap, pek çok açıdan yazarının keşif ve öğrenme sürecini yansıtıyor. Her bölümün sonunda başlangıcındakinden daha çok şey öğrenmiştim. Kitabı bitirdikten sonra tekrar yazma ve tekrar düşünme fikri çok baştan çıkarıcı göründü. Ama bunu yapmamamın sebebi sadece zaman darlığı değildi. Eğer yapsaydım, aynı ara aşama yeniden kendini gösterecekti. Bu durum, kitabın akıl yürütme tarzının süreçsel karakterinin [Prozeßcharacter] bir kez daha altını çiziyor ki, itirazların çevresinden dolanmak için bir mazeret olarak anlaşılmamalıdır. Bu, okura bölümleri ayrı ayrı ya da farklı bir sırada okuma avantajı sağlıyor; bu yüzden argümanları kullanma, karşı çıkma ve destekleme yönünde bilinçli bir daveti de akılda tutarak bölümler üzerine düşünmek mümkün.

Çevremdeki herkes bir noktada bu metnin hacimli öncelleriyle ve benim yorum taleplerimle karşı karşıya kalmıştır. Bazıları ikide bir yüzeye çıkan varyantları pek o kadar beğenmediler. Her şey metne sızdı. Araştırma faaliyetlerimin çevresindeki çoğunluğu genç akademisyenlerle yaptığım bu işbirliğinin kıymetini, ne metinde ne de bu önsözde yeterince takdir edebilirim. Benim için inanılmaz derecede cesaretlendirici bir deneyimdi. Bu metnin pek çok kısmı, şahsi sohbetlerden ve paylaşılan hayattan yaptığım intihallerden oluşuyor. Hiçbir şekilde herkesi cevaplama iddiasında bulunmadan şu kişilere teşekkür etmek isterim. Olağanüstü gündelik hayatımız, ortaklaşa hayata geçirdiğimiz fikirler ve sarsılmaz itibar etmeme tavrı için Elisabeth Beck-Gernsheim'a; pek çok düşüncesi, konuşmalarımız ve karmaşık

malzeme hazırlıkları için Maria Rerrich'e; harika bulaşıcı felsefi merakı ve heveslendiren vizyonları için Renate Schütz'e; metnin hemen her kısmı hakkında başarılı keşif sohbetleri için Wolfgang Bonss'a; bana çok yardımcı olan itiraz nüshasını verdiği için Peter Berger'e; akıl yürütmeleri inceleyip yanlış yönlere sapanları toparladığı için Christoph Lau'ya; verdikleri pek çok ipucu ve çok faydalı kaynak ve ampirik malzeme temini için Hermann Stumpf ve Peter Sopp'a; metnin yazımındaki güvenilirlikleri ve coşkuları için Angelika Schacht ve Gerlinde Müller'e minnettarım.

Karl Martin Bolte, Heinz Hartmann ve Leopold Rosenmayr beni mesleki açıdan harika bir şekilde desteklediler. Geriye kalan tekrarlar ya da yanlış imgelerin de kasti kusurlar olduğunu buradan ilan etmek isterim.

Satırlar arasında bir gölün ışıltısını görür gibi olanlar kesinlikle yanılmıyorlar. Bu metnin epeyce bir kısmı açık havada, Starnberger Gölü'ne bakan bir tepenin üstünde yazıldı; yorumlarıma yer yer ışığın, rüzgarın ya da dalgaların yorumları da karıştı. Genellikle günlük güneşlik bir günün de eşlik ettiği bu alışılmadık çalışma yerini mümkün kılan şey, ıssızlığın ortasında Frau Ruhdorfer ve ailesinin konukseverliğiydi. Hattâ çok yakınımda çocukların oynamasına, hayvanların otlamasına bile izin vermediler.

Volkswagenwerk Vakfı'nın verdiği akademik burs sayesinde boş vakit yaratamasaydım, muhtemelen bu metni oluşturma macerasına giremezdim. Bamberg'deki meslektaşlarım Peter Gross ve Laszlo Vaskovics, hatırım için maaşlı izinlerini erteleddiler. Tüm bu kişilere tüm samimiyetimle teşekkür ediyorum – benim hatalarımdan ve mübalağalarımdan hiçbir şekilde sorumlu değiller. Huzurumu bozmayan ve sessizliğime katlananlara da özellikle borçluyum.

Bamberg/Münih, Nisan 1986
Ulrich Beck

BİRİNCİ KISIM

Uygarlaştıran Volkanın Üzerinde: Risk Toplumunun Genel Hatları

I. BÖLÜM

Servet ve Risk Bölüşümünün Mantığı Üzerine

İleri modernlikte toplumsal *risk* üretimi, toplumsal *servet* üretimine sistemli bir şekilde eşlik eder. Bu yüzden, kıtlık toplumundaki bölüşümle ilgili sorunlar ve çatışmalarla bilimsel-teknik olarak üretilmiş risklerin üretilmesi, tanımlanması ve dağıtımından doğan sorun ve çatışmalar birbiriyle örtüşür.

Kıtlık toplumunda refah bölüşümü mantığından geç modernlikte risk bölüşümü mantığına doğru yaşanan bu değişiklik, tarihsel bakımdan (en az) iki şarta bağlıdır. Bu değişiklik, insani ve teknolojik üretkenliğin yanı sıra, hukuki ve sosyal devlet güvencelerinin ulaştığı düzey sayesinde *gerçek maddi sıkıntıların* nesnel olarak azaltılabildiği ve sosyal açıdan tecrit edildiği yerlerde ve ölçülerde –günümüzde görüldüğü gibi– gerçekleşir. İkinci olarak, bu kategorik değişiklik aynı zamanda şu olguya da bağlıdır: Modernleşme sürecinde üretici güçlerin katlanarak büyümesiyle birlikte tehlikeler ve potansiyel tehditler, daha önce eşi görülmemiş bir ölçekte ortaya çıkmıştır.[1]

1 *Modernleşme*, teknolojik rasyonelleşmede atılımlar, çalışma ve örgütlenmede değişiklikler demektir ama terim içinde bundan çok daha fazla şey barındırır: toplumsal niteliklerde ve normal biyografilerde değişim, yaşam tarzı ve aşk biçimlerinde değişim, iktidar ve nüfuz yapılarında değişim, siyasi baskı ve katılım biçimlerinde değişim, gerçekliğe dair görüşler ve bilgi normlarında değişim. Sosyal bilimlerin modernlik anlayışında pulluk, buharlı lokomotif ve mikroçip çok daha derin bir sürecin elle tutulur göstergeleridir. Bu süreç tüm sosyal yapıyı kapsar ve yeniden biçimlendirir. En nihayetinde hayatın beslendiği *kesinlik kay-*

Bu koşullar vücut buldukça, belli bir tarihsel düşünme ve eylem modeli diğeri tarafından göreceleştirilmekte [relativiert] ya da ikame edilmektedir. Marx ya da Weber'in kullandığı en geniş anlamlarıyla "sanayi toplumu" ya da "sınıflı toplum" kavramları, toplumsal olarak üretilen servetin nasıl olup da toplumsal açıdan *eşitsiz ve aynı zamanda* "meşru" bir şekilde bölüşülebildiği sorusu etrafında dönüyordu. Bu durum, benzer ama yine de çok farklı bir sorunun çözümünü temel alan yeni *risk toplumu paradigmasıyla* örtüşür. İleri modernleşme sürecinin bir parçası olarak sistematik biçimde üretilen riskler ve tehlikeler nasıl önlenebilir, asgariye indirilebilir, dramatikleştirebilir ya da kanalize edilebilir? "Gizli yan etkiler" biçiminde nihai olarak ortaya çıktıkları yerlerde, modernleşme sürecini aksatmamaları, ayrıca –ekolojik, tıbbi, psikolojik ve toplumsal olarak– "tahammül" çerçevesinde kalmaları için nasıl sınırlanmalı ve bölüşülmelidirler?

Bu yüzden artık münhasıran doğayı faydalı kılmanın ya da insanlığı geleneksel bağlardan kurtarmanın uğraşını vermekle kalmıyoruz, aynı zamanda ve esasen tekno-ekonomik gelişimin ta kendisinden kaynaklanan sorunlarla da uğraşıyoruz. Modernleşme süreci, *dönüşlü* [reflexiv] hale geliyor; kendi kendisini konu ve sorun ediniyor. Teknoloji risklerinin siyasal ve bilimsel olarak "idaresi"yle –yönetim, keşif, dahil etme, kaçınma, gizleme– ilgili sorunlar, aktüel ve potansiyel olarak kullanılan teknoloji risklerinin idaresiyle (doğa, toplum ve kişisellik alanlarında) ilgili sorunlar tarafından, özellikle vurgulanan önemi bakımından gölgede bırakılıyor. Risklerle birlikte güvence vaadi de büyüyor ve tekno-ekonomik gelişmeye göstermelik ya da gerçek müdahaleler yoluyla, uyanık ve eleştirel bir kamuoyu karşısında tekrar tekrar teyit edilmesi gerekiyor.

---

nakları değişir (Etzioni 1968; Koselleck 1977; Lepsius 1977; Eisenstadt 1979) Geçen yıl (bu kitabın Almancasının üçüncü baskısı yapıldığı sırada) yeni bir modernleşme teorisi dalgası yaşandı. Şimdi tartışma modernliğin post-modernlik tarafından sorunsallaştırılma ihtimaline odaklanıyor (Berger 1986; Bauman 1989; Alexander ve Sztompka 1990).

Her iki toplumsal eşitsizlik "paradigması", modernleşme sürecinin dönemleriyle sistematik bir bağlantıya sahiptir. Maddi sıkıntı aşikar olduğu, yani "kıtlığın diktatörlüğü" insanların zihin ve eylemlerine hakim olduğu müddetçe (bugün Üçüncü Dünya diye anılan yerin büyük bir kesiminde durum budur), toplumsal olarak üretilen refahın bölüşümü ve bununla ilgili çatışmalar önplanda kalmayı sürdürecektir. Modernleşme süreci, bu "kıtlık toplumu" şartlarında bilimsel teknik gelişme anahtarını kullanarak gizli sosyal zenginlik kaynaklarının kapılarını açma iddiasıyla gerçekleşir. Hak edilmemiş yoksulluk ve bağımlılıktan kurtuluşun bu vaatleri, sınıflı toplumdan zümre toplumuna, sonra da bireyleşmiş topluma kadar – sosyal eşitsizlik kategorilerindeki eylem, düşünce ve araştırmaların temelini oluşturur.

Batının çok gelişmiş ve zengin refah devletlerinde artık ikili bir süreç işliyor: Bir yandan 20. Yüzyıl'ın ilk yarısına kadar maddi geçim ve açlık tehdidi altındaki Üçüncü Dünya'ya kıyasla "günlük geçim" kavgası, artık diğer tüm dertleri gölgede bırakan başlıca sorun olmaktan çıktı. Pek çok kişi için "aşırı kilo sorunu" açlık sorununun yerini aldı. Ama bu gelişme, modernleşme sürecini meşruiyet temellerinden, yani bariz yoksullukla mücadeleden yoksun bıraktı: oysa insanlar bunun için, görünmeyen (gerçi şimdi artık daha belirgin olan) birkaç yan etkiyi göze almaya hazırdı.

Buna paralel olarak, refah kaynaklarının artan "tali sonuç riskleri" tarafından "kirletildiği" bilgisi de yayılıyor. Bu hiç de yeni bir şey değil, ama yoksulluğu yenme çabaları sırasında uzun süre dikkat çekmemişti. Bu karanlık yan, bundan başka üretici güçlerin aşırı gelişmesi sebebiyle önem kazanıyor. Modernleşme sürecinde, *yıkıcı* güçler giderek daha fazla serbest kalıyor; insanın hayal gücünü şaşkınlığa uğratan güçler bunlar. Kamusal tartışmaları yüksek sesle ve çatışmalarla dolu tarzda belirleyen modernleşme eleştirisi, bu iki kaynaktan besleniyor.

Sistematik olarak söylersek, modernleşme süreçlerinin sürekliliği içinde "servet paylaşan" bir toplumun sosyal durumları ve çatışmaları, "risk paylaşan" bir toplumunkileriyle toplumsal-tarihsel olarak er ya da geç kesişir. Batı Almanya'da en geç 1970'lerin başından bu yana, bu geçişin başlangıcında bulunuyoruz – bu benim tezim. Demek ki burada iki tip konu ve çatışma örtüşüyor. *Henüz* risk toplumunda yaşamıyoruz, ama *artık sadece* kıtlık toplumlarına özgü paylaşım kavgalarını da yaşamıyoruz. Bu geçişte aşama kaydettikçe, bizi düşünme ve eylemenin şimdiye kadarki kategori ve güzergahlarından çıkaracak gerçek bir toplumsal dönüşüme ulaşılacaktır.

Risk kavramı, burada kendisine atfedilen toplumsal-tarihsel anlamı taşıyor mu? Risk, insanın eyleminin en eski fenomenlerinden bir değil midir? Riskler, ayrı tutulması gereken sanayi toplumu döneminin ayırıcı bir niteliği değil midir? Muhakkak ki riskler Yeniçağ'ın icadı değildir. Kristof Kolomb gibi, yeni ülkeler ve kıtalar keşfetmek için yola çıkan herkes "riskleri" göze almıştı. Ama bunlar *kişisel* risklerdi, nükleer füzyon ya da radyoaktif atıkların depolanması gibi tüm insanlığı tehdit eden küresel tehlikeler değildi. Bu dönemde "risk" sözcüğü, yeryüzündeki tüm hayatın kendi kendini yok etmesi tehlikesini değil, cesaret ve macerayı çağrıştırıyordu.

Ormanlar da yüzyıllardır yok ediliyor – önce tarlalara dönüştürülerek, sonra da merhametsizce kesim yoluyla. Ama ormanların yok oluşu bugün *küresel çapta* son derece farklı toplumsal ve siyasi neticelerle sanayileşmenin *örtük* sonucu olarak ortaya çıkıyor. Norveç ve İsveç gibi, kirletici sanayi sektörlerinin çok sınırlı olduğu, ormanı bol ülkeler de bundan etkileniyorlar; ağaç, bitki ve hayvan türlerinin yok olduğu diğer yüksek düzeyde sanayileşmiş ülkelerin zararlı madde faturalarını ödemek zorunda kalıyorlar.

19. Yüzyıl başında Thames Nehri'ne düşen gemicilerin suda

boğulmayıp, Londra'nın lağımı haline gelen nehirdeki kötü kokular ve zehirli gazlar yüzünden öldüğü anlatılır. Bir Ortaçağ şehrinin dar sokaklarında yürüyüşe çıkanlar, burunlarını bir şeyle kapatmak zorunda kalıyorlardı. "Her yerde dışkı yığınları var, bulvarlarda, bariyerlerin eteğinde, at arabalarında... Paris evlerinin cepheleri idrardan çürüyor... Toplumsal olarak organize olan kabızlık, tüm Paris'i kokuşup çürüme sürecine çekme tehlikesi yaratıyor," (*A. Corbin*, Berlin, 1984, s. 41 vd.). Buna rağmen, o günlerde burna ya da göze saldıran tehditler, bugünkülerden farklı olarak duyular tarafından algılanabilirken, bugünkü uygarlığın riskleri umumiyetle algıdan kaçıyor, fiziksel ve kimyasal formüller alanında kalıyor (örn. gıda maddelerindeki toksinler, nükleer tehdit). Bununla doğrudan bağlantılı başka bir farklılık daha var. Geçmişte tehlikeleri, hijyen teknolojisindeki *yetersizlikle* açıklamak mümkündü. Bugünkü tehlikelerin temelinde sanayideki *aşırı* üretim var. Bu yüzden, günümüzdeki riskler ve tehlikeler, (insanlar, hayvanlar ve bitkiler üzerindeki) tehdidin *küresel doğası* ve tehdidin *modern* sebepleri olması hasebiyle yüzeysel olarak genellikle benzer oldukları Ortaçağ'daki risk ve tehlikelerden ciddi şekilde ayrılıyor. Bunlar *modernleşmenin* riskleridir. Üstelik, endüstriyel ilerleme mekanizmasının *toptan ürünleri* ve bu mekanizmanın gelişmeye devam etmesiyle *sistematik olarak* daha vahim hale geliyorlar.

Risk kavramı dönüşlü [reflexiv] modernleşme kavramıyla doğrudan bağlantılıdır. *Bizatihi modernleşmenin doğurduğu tehlikeler ve emniyetsizliklerle sistemli mücadele* şeklinde bir risk tanımı yapılabilir. Eski tehlikelere nazaran riskler, modernleşmenin tehdit edici kuvvetiyle ve şüpheyi küreselleştirmesiyle bağdaştırılabilecek sonuçlardır. Riskler, *siyaseten dönüşlüdür [reflexiv]*.

Kelimenin bu anlamıyla riskler, söz konusu gelişmenin kendisi kadar eskidir şüphesiz. Nüfusun geniş kesimlerinin fakirleşmesi –"yoksulluk riski"– yüzünden 19. Yüzyıl diken üstünde geçmişti.

"Kalifikasyon tehlikeleri" ve "sağlık riskleri", uzun zamandır rasyonelleşme süreçlerinin ve bu süreçlerle ilgili sosyal çatışma ve koruma önlemlerinin (ve araştırmaların) konusu olma özelliğini taşıyor. Sosyal refah devleti normlarını oluşturmak ve bu türden riskleri siyaseten asgariye indirmek ya da sınırlamak, zamanla ve mücadeleyle mümkün oldu. Bununla birlikte, aşağıda üzerinde odaklanacağımız, yıllardır kamuoyunu endişelendiren ekoloji ve ileri-teknoloji risklerinin yeni bir niteliği var. Yarattıkları etkiler bakımından artık doğdukları yerde –sanayi tesisinde– kalmıyorlar. Doğaları gereği, gezegendeki *her türlü yaşam* formunu tehlikeye atıyorlar. Normatif hesaplama zemini –kaza ve sigorta, tıbbi önlemler vb. kavramlar– bu modern tehditlerin en temel boyutlarına ters düşüyor. Örneğin nükleer enerji santralleri özel teşebbüsçe sigortalanamıyor. Nükleer kazalar artık sadece kaza değil ("kaza" kelimesinin sınırlı anlamını düşünürsek). Bu kazaların etkileri nesiller boyu sürüyor. Kazanın meydana geldiği yerde ve zamanda yaşamayan, yıllar sonra ve uzak yerlerde doğanlar bile kazadan etkileniyorlar.

Demek ki günümüze kadar bilim ve hukuk kurumlarının tesis ettiği risk hesaplaması *çöküyor*. Modern üretici ve yıkıcı güçlerin yarattığı bu sonuçları normal risk çerçevesinde ele almak yanlış, ama öte yandan verimli bir meşrulaştırma yolu. 19. Yüzyıl'ın yerel kazaları ile 20. Yüzyıl sonundaki genellikle tüyler ürpertici, felaket düzeyindeki kazalar arasında bir uçurum yokmuş gibi, risk bilimciler bu normal yoldan ilerliyor. Nitekim risk hesaplama yüzeyinin altında kalan hesaplanabilir tehditler ile hesaplanamaz tehditleri birbirinden ayırdığımızda, ister savaş ister refah amaçlı olsun, yüksek riskli sanayilerin küreselleşmesiyle birlikte yeni *sınai hesaplanamazlıkların ve tehditlerin* yayıldığını görüyorsunuz. Max Weber'in "rasyonelleşme" kavramı, başarılı rasyonelleşmenin ürettiği bu geç modern gerçekliği ifade etmeye yetmiyor artık. *Teknik seçenek kapasitesinin artmasıyla birlikte sonuçların*

hesaplanamazlığı da artıyor. İlkel sanayileşmenin tehlikeleri, bu küresel sonuçlara kıyasla gerçekten farklı bir çağa ait. Çok gelişkin nükleer ve kimyasal üretici güçlerin tehlikeleri, bu noktaya kadar düşüncelerimize ve eylemlerimize hakim olan mekân ve zaman, çalışma ve istirahat, fabrika ve ulus-devlet gibi temelleri ve kategorileri, hattâ kıtalar arasındaki sınırları geçersizleştiriyor. Başka bir şekilde ifade edersek, risk toplumunda, bilinmeyen ve kasıtsız sonuçlar tarih ve toplumun baskın gücü haline geldi.

Uygarlık sürecinde bu tür kendi kendini tehlikeye atma potansiyellerinin toplumsal mimarisi ve siyasi dinamikleri, bu tartışmaların merkezinde olacak. Argümanlarımızı *beş tez* halinde ortaya koyabiliriz:

(1) Geç modernlikte üretilen riskler, esas itibariyle servetten farklıdır. Riskler derken, öncelikle insanın dolaysız algılama yeteneklerini tamamen aşan radyoaktiviteyi kastediyorum, ama aynı zamanda havadaki, sudaki ve gıda maddelerindeki toksinleri ve sağlığa zararlı maddeler ile bunların bitki, hayvan ve insanlar üzerindeki kısa ve uzun vadeli etkilerini de kastediyorum. Bunlar, sistematik ve çoğu durumda *geri döndürülemez* zararlara sebebiyet veriyor, özü itibariyle *göze görünmüyor* ve *nedensel yorumlara* dayanıyorlar; bu yüzden öncelikle onlar hakkındaki (bilimsel ya da anti-bilimsel) *bilgi* çerçevesinde var oluyorlar. Dolayısıyla bilgi dahilinde değişebiliyor, olduğundan küçük veya büyük görünebiliyor, çarpıcı bir hal alabiliyor ya da tehlikesizmiş gibi lanse edilebiliyorlar; bu açıdan *sosyal tanımlama süreçlerine* özellikle *açıklar.* Bu yüzden medya ile riskleri tanımlamayla görevli bilimsel ve hukuki meslekler, kilit toplumsal ve siyasi konumlara sahip oluyor.

(2) Risklerin büyümesinden ve paylaşımından bazı insanlar daha fazla etkileniyor, yani ortaya *toplumsal risk konumları* çıkıyor. Bunlar, bazı boyutlarıyla zümre ve sınıfsal konumlardaki eşitsizlikleri takip ediyor, ancak temelde farklı bir paylaşım mantığını devreye sokuyorlar. Modernleşmenin riskleri, eninde sonunda

onları üreten ya da onlardan kâr sağlayanları da etkiliyor. Sınıf modelini berhava eden bir *bumerang etkisi* yaratıyorlar. Ekolojik felaket ve radyoaktif serpinti ülke sınırlarını tanımıyor. Zenginler ve güçlüler de emniyette değil. Bu tehlikeler sadece sağlığı değil, aynı zamanda meşruiyeti, mülkiyeti ve kârı da tehdit ediyor. Sanayileşme sürecini hızlandıran kâr ve mülkiyet çıkarlarıyla sık sık ve sistematik olarak çelişen *ekolojik değersizleşmeler ve mülksüzleşmeler*, modernleşmenin risklerinin tanınmasıyla bağlantılıdır. Riskler, aynı zamanda bir yandan Üçüncü Dünya ile sanayileşmiş ülkeler arasında, diğer yandan sanayileşmiş ülkeler arasında *yeni uluslararası eşitsizlikler* üretiyor. Ulusal yeterlilik sisteminin altını oyuyor Zararlı maddelerin dolaşımının evrenselliği ve ulus aşırılığı karşısında, Bavyera Ormanı'ndaki bir otun hayatı, nihayetinde uluslararası anlaşmaların yapılmasına ve bu anlaşmalara uyulmasına bağlı olabiliyor. Risk toplumu, bu bakımdan dünya risk toplumudur.

(3) Bununla birlikte, risklerin yayılması ve ticarileşmesi kapitalist gelişme mantığıyla ilişkisini hiçbir şekilde kesmiyor, bilakis bu mantığı yeni bir aşamaya taşıyor. Risk tanımlarında kaybedenlerin yanı sıra, daima kazananlar da var. Bunlar arasındaki boşluk, riskin hangi konuda olduğuna ve güç dengelerine bağlı olarak değişir. Kazananların bakış açısından modernleşmenin riskleri *büyük çaplı iş* demektir. Bu riskler, iktisatçıların uzun zamandır arayıp durduğu bitmez tükenmez ihtiyaçlardır. Açlık giderilebilir, ihtiyaçlar karşılanabilir, ama *uygarlığın* riskleri *dipsiz bir ihtiyaç fıçısıdır*, bitmez tükenmezdir, sonsuzdur, kendi kendini üretir. Luhmann'ın dediği gibi, risklerin artışıyla birlikte ekonomi, "*kendine işaret eden*" ve insani ihtiyaçların karşılanmasının doğal muhitinden bağımsız hale geldi. Ama bunun anlamı şudur: Sanayi toplumu, yarattığı risklerin ekonomik sömürüsü üzerinden risk toplumunun tehlike durumlarını ve siyasi potansiyelini üretiyor.

(4) Zenginliklere *sahip* olunabilir, ama riskler karşısında ancak *mağdur* olunur; tabiri caizse riskler uygarlığın *isnat ettiği* şeylerdir. Mübalağayla ve şematik olarak ifade etmek gerekirse, sınıf ve zümre konumlarında varlık bilinci belirler, ama risk konumlarında *bilinç varlığı belirler*. Bilgi, yeni bir siyasi anlam kazanıyor. Bununla bağlantılı olarak, risk toplumunun siyasi potansiyeli, *riskler hakkındaki bilginin* kökeni ve yayılmasıyla ilgili sosyolojik bir teori çerçevesinde değerlendirilmeli ve tahlil edilmelidir.

(5) Ormanların yok oluşuyla ilgili tartışmaların açıkça gösterdiği üzere, toplumsal olarak tanınan riskler kendilerine has bir siyasi patlayıcı madde içerir: Şimdiye kadar *apolitik olarak geçerli olan şey, yani bizatihi sanayileşme sürecindeki "nedenlerin" ortadan kaldırılması, artık politiktir*. Kamuoyu ve siyaset, aniden hakimiyet alanını işletme yönetiminin –ürün planlamanın ve teknik donanımın vs.– mahrem alanına kadar genişletmiştir. Risklerin tanımı üzerine kamusal tartışmada bahis konusu olan şey, burada ibret verici bir şekilde kendini gösterir: Sadece doğa ve insan için ikincil sağlık sorunları değil, bilakis *bu ikincil etkilerin sosyal, ekonomik ve siyasi yan etkileri*, yani piyasaların çökmesi, sermayenin değersizleşmesi, işletme kararlarının bürokratik kontrolü, yeni piyasaların açılması, muazzam maliyetler, hukuk davaları ve itibar kaybı. Bu yüzden risk toplumunda azar azar ya da hızla –kirli hava alarmında, toksik sızıntıda vs.– su yüzüne çıkan şey, *felaketin siyasi potansiyelidir*. Bunlardan kaçınma ve bunları yönetme işi, *iktidarın ve yetkinin yeniden örgütlenmesini* içerebilir. Risk toplumu, *felaket* toplumudur. Bu toplumda olağanüstü halin, normal duruma dönüşme tehlikesi mevcuttur.

1. Zararlı maddelerin bilimsel olarak paylaşımı ve toplumsal risk konumları

Hava, su ve gıda maddelerindeki kirletici ve toksik unsurlar ve genel olarak doğanın ve çevrenin yok edilmesiyle ilgili tartışma-

lar, hâlâ münhasıran ya da ağırlıkla *doğa*bilimleri kategorilerinde ve bilimsel kavramlarla yürütülüyor. Bu tip bilimsel "yoksullaşma kavramlarının" sosyal, kültürel ve siyasi bir anlama sahip olduğunun farkına varılmıyor. Dolayısıyla kimyasal, biyolojik ve teknolojik kategorilerde yürütülen bir çevre tartışmasında, insanların ister istemez sadece *organik teçhizat* olarak öne çıkarılması tehlikesi doğuyor. Ancak çevreyle ilgili böyle bir tartışma, böylece endüstriyel ilerleme konusunda uzun süredir egemen olan iyimserliğin haklı olarak eleştirdiği, hataya karşı hatayla cevap vermek suretiyle, sosyal ve kültürel önem taşıyan konuları sorgulamayarak *insanı* dahil etmediği bir doğa tartışması yapma acizliğine düşüyor. Özellikle de teknoloji ve sanayiyi eleştiren tüm argümanların bir kez daha ortaya serildiği son birkaç on yıldaki tartışmalar, özünde *teknokratik* ve *doğalcı* kaldı. Bu tartışmalar hava, su ve gıda maddelerindeki kirlilik seviyelerini zikrederek ve yayımlayarak, nüfus artışı, enerji tüketimi, gıda ihtiyacı, hammadde yetersizliği vs. hakkında göreli rakamlar üzerinde durarak kendi kendilerini tüketti. Bunu öyle bir tutku ve azimle yaptılar ki, sanki örneğin Max Weber diye biri hiç yaşamamış ve toplumsal iktidar ve bölüşüm yapılarını, bürokrasileri, egemen normları ve rasyonelleşmeyi işin içine katmadan tartışmanın ya anlamsız ya da saçma olacağını, ama büyük ihtimalle her ikisi birden olacağını göstermekle vaktini boşa harcamıştı. Modernliği, teknoloji ve doğanın suçlu ve mağdur olduğu bir referans çerçevesine indirgeyen bir anlayış zihinlere gizlice sızdı. Tam da bu yaklaşım ve düşünme tarzı (aynı zamanda siyasi çevreci hareketin düşünme tarzı da buydu) yüzünden modernleşmenin toplumsal, kültürel ve siyasi riskleri saklı kaldı.

Bunu bir örnekle açıklayalım: Rat der Sachverständigen für Umweltfragen (Almanya Çevre Sorunları Uzmanları Meclisi), bir raporunda, "anne sütünde sıklıkla ciddi oranlarda beta-heksaklorsikloheksan, heksa-klorbenzol ve DDT'ye" rastlandığını be-

lirtiyor (1985, s. 33). Bu zehirli maddeler, artık piyasadan çekilmiş olan bitki koruma ilaçlarında bulunuyor. Rapora göre, bu maddelerin kaynağı açıklığa kavuşturulmuş değil (agy). Bir başka yerde şöyle deniyor: "Halkın kurşuna maruz kalma düzeyi ortalama olarak tehlike arz etmiyor," (s. 35). Bunun altında saklı olan nedir? Belki de analoji yoluyla şöyle bir dağılım ifade ediliyor: İki adamın iki elması var. Biri, iki elmayı da yiyor. Demek ki *ortalama olarak* her biri birer tane yemiş oluyor. Küresel çapta gıdaların dağılımına aktardığımızda bu ifade şu anlama geliyor: "Ortalama olarak" dünyadaki herkesin karnı tok. Buradaki sinizm çok açıktır. Dünyanın bir kısmında insanlar açlıktan ölürken, diğer kısmında aşırı yemenin sonuçları başlıca harcama kalemlerinden birini oluşturuyor. Zararlı maddeler ve toksinler hakkındaki bu ifade elbette sinizm taşımayabilir, yani *ortalama* maruz kalma, nüfusu oluşturan *tüm* grupların *gerçek* maruz kalma düzeyi olabilir. Peki, ama bunu biliyor muyuz? Bu açıklamayı savunmak için, insanların solumak ya da yemek zorunda kaldığı diğer zehirleri de bilmemiz şart değil mi? "Ortalama"nın bu kadar *doğal bir şeymiş gibi* araştırılıyor olması hayret vericidir. Ortalamayı araştıran kişi, sosyal bakımdan eşitsiz risk konumlarından pek çoğunu bu suretle dışarıda bırakır. Ama o, tam da bunları bilemez. "Ortalamada tehlikesiz" kurşun ve benzeri zehir seviyelerinin kendileri için *ölümcül bir tehlike* oluşturduğu muhtemel gruplar ve yaşam koşulları mevcut olamaz mı?

Raporun bir sonraki cümlesinde şöyle deniyor: "Sadece sanayi emisyonunun olduğu yerlerin civarındaki çocuklarda bazen tehlikeli seviyede kurşun bulunuyor." Burada tipik olan şey, zararlı maddeler ve zehirler hakkındaki raporlarda hiçbir sosyal ayrımdan bahsedilmemesi değil sadece. Aynı zamanda ayrımların *nasıl* yapıldığı konusunda da –*bölgesel* hatlar üzerinden, emisyon kaynaklarına ve *yaş* farklarına göre ayrımlarda da– tipik bir durum var. Her iki kriterin de kökeninde *biyolojik* (ya da daha genel

olarak doğabilimsel) düşünce yatıyor. Bunun suçu uzman komisyonlarına atılamaz. Bu durum, sadece çevre sorunları konusunda bilimsel ve sosyal düşüncenin genel durumunu yansıtıyor. Çevre sorunları, büyük ölçüde doğa ve teknik ya da iktisat ve tıp meselesi olarak kabul ediliyor. Bunda asıl şaşırtıcı olan, sanayinin çevreyi kirletmesi ve doğayı tahrip etmesinin, ilk kez ileri sanayi toplumlarında ortaya çıkan ve insanların sağlığı ve toplumsal hayatı üzerindeki çeşitli etkilerinin *toplumsal düşünme kaybı* niteliğinde olmasıdır. Bu kayıp, bir tuhaflık teşkil ediyor: Bu eksiklik kimsenin gözüne çarpmıyor, sosyologların bile.

İnsanlar zararlı maddelerin, zehirlerin dağılımını; suyun, havanın ve gıdaların vs. kirlenmesini merak edip araştırıyor. Sonuçlar, bölgesel hatlarla ayrılmış rengarenk "çevre haritaları" kullanılarak korku içindeki kamuoyuna sunuluyor. Çevrenin durumu böyle bir yoldan sunulduğu için, bu türden bir sunum ve değerlendirme de gayet uygun görünüyor. Şayet bundan *insanlar için sonuçlar* çıkarılırsa, temelde yatan düşünce *eksik kalıyor*: Ya tespit edilen zararlı madde merkezlerinde yaşayan *tüm* insanların –eğitim durumlarından, gelirlerinden, mesleklerinden ve bunlarla bağlantılı yeme içme, yaşama ve istirahat etme imkânları ve alışkanlıklarından bağımsız olarak– *eşit derecede* etkilendiği gibi toptancı bir varsayım ileri sürülüyor (kaldı ki önce bunun ispatlanması gerekiyor) ya da en nihayetinde insanlar ve maruz kalmalarının boyutu tümden dışarıda bırakılarak sadece kirletici maddeler ve bölgedeki dağılımı ile etkileri üzerinde duruluyor.

Zararlı maddeler üzerine doğabilimleri kategorilerinde yürütülen bir tartışma, buna uygun olarak biyolojik etkilenmelerden toplumsal etkilenmelerin doğduğu gibi yanlış bir çıkarsama ile insanların selektif olarak etkilenmesinin yanı sıra, bununla bağlantısını kurdukları toplumsal ve kültürel anlamları dışlayan bir doğa ve çevreye dair bakış açısı arasında gidip geliyor. Aynı zamanda dikkate alınmayan bir başka gerçek de, *aynı* zararlı mad-

delerin yaşa, cinsiyete, beslenme alışkanlıklarına, işin niteliğine, bilgiye, eğitime vs. göre *farklı* kişiler için çok *farklı* anlamlar taşıyabileceğidir.

Asıl vahim olan, tekil zararlı maddelerden yola çıkan araştırmaların zararlı maddelerin *insandaki* yoğunluğunu *asla* saptayamayacak olması sorunudur. Tek bir ürün göz önüne alındığında "önemsiz" görünen şey, belki de total pazarlamanın ileri aşamasında insanın dönüşmüş olduğu "tüketici deposunda" son derece önemli olabilir. Burada bir *kategori hatası* mevcuttur: Doğa ve ürün bazında yapılan bir zararlı madde analizi, her halükarda "tehlike" ya da "tehlikesizliğin" söz konusu şeyi yutan ya da soluyan insanlarla ilgisi olduğu sürece tehlikesizlik sorusunu cevaplamaktan acizdir (Bu konuya dair daha ayrıntılı bilgi için bkz. s. 95, "Bir Ali Cengiz oyunu" adlı bölüm). Çok sayıda ilacın münferit zararlı maddelerin etkisini yok edebileceğini ya da artırabileceğini biliyoruz. Fakat bilindiği üzere insan, (henüz) sadece çok sayıda ilaçla yaşamıyor. Aynı zamanda havadaki zararlı maddeleri soluyor, sudakileri içiyor, sebzelerdekileri yiyor vs. Bir başka deyişle, tehlikesizlikler birleşince son derece tehlikeli olabilir. Yoksa bunlar matematiğin eksileri toplama kuralı uyarınca giderek daha önemsiz mi oluyorlar?

2. Modernleşme risklerinin bilgiye bağımlılığı üzerine

Riskler de servet gibi bölüşüm nesneleridir, ayrıca her ikisi de konumlar tesis eder: *risk* konumları ve *sınıf* konumları. Ama bu iki durumun her birinde çok farklı varlıklar ve bunların bölüşümünde çok farklı bir ihtilaf söz konusudur. Toplumsal servet söz konusu olduğunda, edinilmesi zahmete değer nadir kalemler olarak tüketim mallarına, gelirlere, eğitim fırsatlarına, mülkiyete vs. bakarız. Buna karşılık riskler, modernleşmenin *ortaya çıkmasını engellemenin zahmete değer olduğu bolluğun yan* ürünüdür.

Bunlar ya ortadan kaldırılmalı ya inkâr edilmeli ya da yeniden yorumlanmalıdır. *Edinmenin pozitif mantığı*, *yoksun kalmanın*, kaçınmanın, inkârın ve yeniden yorumlamanın *negatif mantığına* ters düşer.

Gelir ve eğitim gibi varlıklar, tüketilebilir ve tecrübe edilebilir şeyler iken, tehlikelerin ve risklerin varlığı ve dağılımı *prensipte argümanlar yoluyla aktarılır*. Sağlığı bozan ya da doğayı tahrip eden şey, çoğu kez insanın hissedebileceği ya da görebileceği bir şey değildir; apaçık göz önünde olsa bile "nesnel" teşhis için, toplumsal yapıya göre nitelikli uzmanın yargısı gerekir. Yeni risklerin çoğu (nükleer ya da kimyasal kirlenmeler, gıdalardaki zararlı maddeler, uygarlığın hastalıkları), tümüyle insanın doğrudan algılama yeteneğinin dışında kalıyor. Mağdurların genellikle görmediği ve algılamadığı tehlikeler, giderek daha fazla odak noktası haline geliyor; kaldı ki bu tehlikeler bazı durumlarda maruz kalanları etkilemiyor, ama çocuklarını etkiliyor. Bu tehlikeleri *"görünür" kılmak ve tehlike niteliğiyle yorumlamak* için her koşulda bilimin "algı organları" gerekiyor – *teoriler, deneyler, ölçme aletleri*. Bu tehlikelerin paradigması radyoaktivitenin gen-değiştirici etkileridir; Three Mile Adası'ndaki reaktör kazasının gösterdiği üzere, bu etkiler kazanın kurbanlarını *tümden* uzmanların hükümlerine, hatalarına ve çekişmelerine terk etmekte, aynı zamanda onları korkunç psikolojik gerilimlere sürüklemektedir.

Ayrıları birlikte düşünmek: Nedensellik karinesi

Uygarlığın risk konumlarının bilgiye bağımlılığı ve görünmezliği, elbette onları kavramsal olarak tanımlamaya yetmez; bunlar kendi içinde başka bileşenler barındırır. Tehlikelere dair beyanlar, hiçbir zaman sadece olgu beyanına indirgenemez. Yapıları gereği hem *teorik* hem de *normatif* bir bileşene sahiptirler. "Çocuklarda tehlikeli düzeyde kurşun yoğunlukları" ya da "anne sütünde ha-

şere ilacı etkin maddeleri" gibi bulgular, uygarlığın risk konumları olarak, nitelik itibariyle nehirlerdeki nitrat yoğunluklarından ya da havadaki sülfür dioksit miktarından farklı değildir. Buraya, bu durumu endüstriyel üretim tarzının bir ürünü ve modernleşme sürecinin sistematik bir yan etkisi olarak ortaya çıkaran nedensel bir yorum eklemek zorunluluğu hasıl olur. Yani toplumsal olarak kabul edilmiş risklerde modernleşme sürecinin mercileri ve aktörleri, bütün kısmi çıkar ve bağımlılıklarıyla birlikte varsayılırlar ve modernleşme sürecinden toplumsal, içerik, mevzi ve zaman bakımından koparak bütünüyle ayrılmış zarar verme fenomenleri ve tehditlerle neden sonuç ilişkisi dahilinde doğrudan bağlantılıdırlar. Münih'in Neuperlacher banliyösündeki bir toplu konutun üç odalı evinde oturup üç aylık oğlu Martin'e memesini emzirten kadın, bu şekilde zirai kimyasallar üreten kimya sektörüyle ve Avrupa Birliği'nin tarım sektörüyle ilgili yönetmelikleri dolayısıyla seri üretim ve aşırı gübreleme yapmak zorunda kalan çiftçilerle "doğrudan bağlantılıdır". Yan etkiler konusunda yapılabilecek veya yapılması gerekli bir araştırmanın hareket alanının ne olacağı sorusunun cevabı, geniş ölçüde belirsizdir. Geçenlerde Antarktika'daki penguenlerin etinde bile aşırı düzeyde DDT bulunduğu kanıtlandı.

Bu örnekler iki şeyi gösteriyor: birincisi, modernleşmenin riskleri coğrafi bakımdan spesifik alanlarda ortaya çıkabildiği gibi, spesifik *olmayan* ve *evrensel bir biçimde* ortaya çıkabiliyor; ikincisi ise zararlı etkilerinin izlediği dolambaçlı yolların ne kadar *kestirilemez ve öngörülemez* olduğudur. Demek ki modernleşmenin riskleri, içeriksel-nesnel olarak, mekânsal ve zamansal olarak ayrı duran şeyleri nedensel olarak bir araya getiriyor ve böylece sosyal ve hukuki bir sorumluluk bağlamına sokuyor. Ama Hume'dan bu yana bildiğimiz gibi, nedensellik karineleri, insan algısından ilkesel olarak kaçar. Her zaman teori olarak mümkündürler. Nedensellikleri daima tahayyül etmek, doğru olduklarını

varsaymak ve onlara inanmak gerekiyor. Bu bakımdan da riskler görünmezdir. Varsayılan nedensellik, daima az çok belirsiz ve geçicidir. Bu anlamda risklere dair gündelik bilincin de *teorik* ve dolayısıyla *bilimselleşmiş* bir bilinç olması gibi bir durumla karşı karşıyayız.

Zımni etik

Kurumsal olarak ayrı olanın bu nedensel bağı bile yeterli değildir. Yaşanan riskler, *normatif* bir emniyet kaybı ve güven yitimi *ufkunu* varsayar. Dolayısıyla riskler, sayılar ve formüller halinde bize doğru geldiklerinde dahi esas itibariyle *mekâna bağlı* kalırlar; yaşamaya değer bir hayata dair yaralı imgelerin matematiksel özetleri gibidirler. Diğer yandan bu risklere özü itibariyle *inanmak* gerekir, yani *salt* tecrübe edilmeleri mümkün değildir. Bu anlamda riskler, ütopyaların nesnel olarak değişmiş negatif imgeleridir; modernleşme sürecinde insani olan ya da insani olandan geriye kalan bu imgeler bağlamında korunur ve yeniden canlandırılır. Riskin riskliğinin önce elle tutulur hale geldiği bu normatif ufuk ne kadar tanınmaz olursa olsun, neticede matematik ya da deney yoluyla ortadan kaldırılamaz. Tüm nesnelleştirmelerin ardında eninde sonunda *kabullenme* sorunu ortaya çıkar ve onunla birlikte şu eski soru tekrar gündeme gelir: *Nasıl yaşamak istiyoruz*? İnsanda insani olan ve doğanın korunması gereken doğal niteliği nedir? "Felakete" dair etrafı kaplayan sözler, bu bakımdan söz konusu gelişmenin *istenmediğinin* abartılı, radikal ve nesnelleşmiş ifadesidir.

Bu yeni-eski sorular –İnsan nedir? Doğa hakkında ne düşünüyoruz?– gündelik hayat, siyaset ve bilim arasında bir oraya bir buraya sürülebilir. Bu sorular, uygarlığın gelişiminin en ileri aşamasında matematik formülleri ve metodolojik çekişmelerin sihirli şapkası sayesinde görünmez olmaları gereken yerlerde bile,

ya da *özellikle* buralarda bir kez daha gündemin en tepesinde yer alıyorlar. Risk tayini, modernleşme merkezlerinin –ticaretin, doğabilimlerinin ve teknik disiplinlerin– *içinde* etiğin ve onunla beraber felsefenin, kültürün ve siyasetin dirildiği bir formdur. Belki şöyle de diyebiliriz: Riskler, sınai üretim ve yönetim alanlarında istenmeyen demokratikleşme araçlarıdır ve risk muhakemesine bağlı olarak bir şekilde kamusal tartışma nesneleri haline gelmişlerdir. Risk tayinleri, doğabilimleri ile insan bilimlerinin, gündelik rasyonalizm ile uzman rasyonalizminin, çıkar ile olgunun henüz farkına varılmamış, gelişimini tamamlamamış ortak yaşamını ifade eder. Aynı zamanda biri ya da öteki değildirler. Artık uzmanlaşma yoluyla birinden ya da diğerinden tecrit edilemez ve kendi rasyonalizminin standartlarına göre geliştirilip belirlenemezler. Disiplinler, yurttaş grupları, işletmeler, yönetim ve siyaset istihkamlarını aşan ortak bir etkilemeyi varsayar ya da –daha büyük bir ihtimalle– bu istihkamlar arasında dağılarak zıt tanımlar ve *tanım mücadeleleri* haline gelirler.

Bilimsel ve sosyal rasyonalizm

Başlıca ve önemli sonuçlar yaratan netice de burada yatıyor: *Bilimlerin* risk tanımında sahip oldukları *rasyonalizm tekeli kırıldı.* Artık her vakada modernleşmenin çeşitli aktörlerinin ve mağdur gruplarının rekabet eden ve çatışan talepleri, çıkarları ve bakış açıları mevcut; bunlar riskleri neden ve etki, zarar veren ve mağdur taraf olarak açıklamak üzere bir araya gelmeye itiliyor. Riskin uzmanı yok. Pek çok bilim insanı tamamen kendi nesnel rasyonalizmlerinin bütün o atılganlık ve coşkulu anlatım tarzıyla işe girişiyor ve nesnel olma çabaları da tanımlarının siyasi içeriği oranında artıyor. Ama çalışmalarının özünde *sosyal* ve dolayısıyla *önceden belirlenerek kendilerine sunulan* beklentilere ve değerlendirmelere muhtaç olmaya devam ediyorlar. *Hâlâ* tahammül edi-

lebilir olan maruz kalma durumu ile *artık* tahammül edilemeyecek olan maruz kalma durumu arasındaki sınırlar nerede ve nasıl çizilecektir? Söz konusu sınırlar çizilirken, farz edilen ölçütler uzlaşmaya ne kadar yatkındırlar? Örneğin ekonomik çıkarlar için ekolojik felaket ihtimalini göze almak gerekir mi? Zorunluluklar, *varsayılan* zorunluluklar ve *değiştirilmesi gereken* zorunluluklar nelerdir?

Bilimlerin riskin risk muhteviyatını *nesnel olarak* araştırma anlamındaki rasyonalizm iddiası, kendi kendini kalıcı bir şekilde çürütmektedir. Bu iddia, bir taraftan *spekülatif kabullerden oluşan kâğıttan bir şatoya* istinat eder ve sadece *olasılık beyanları* çerçevesinde hareket eder, ki bu beyanların güvenlik tahminleri, kelimenin tam anlamıyla *gerçek* kazalar vasıtasıyla bile çürütülemez. Diğer taraftan riskler üzerine en azından anlamlı bir şekilde tartışmak için *etik* bir bakış açısı benimsemek gerekir. Risk saptamalarının özellikle teknik kesinlikle sunulduğu durumlarda, bu saptamalar matematiksel *olasılıklar* ve sosyal çıkarlara *dayandırılır*. Uygarlığın riskleriyle uğraşan bilimler, daima deneysel mantık zeminini terk ederek ticaretle, siyasetle ve etikle çokeşli bir evlilik yapmıştır – daha doğrusu bunlarla bir nevi "nikahsız kalıcı bir evlilik" yaşamaktadırlar.

Risk araştırmasının bu gizli yaderkliği (dışsal belirlenimi), [Fremdbestimmung] bilim insanlarının rasyonalizm üzerinde tekel sahibi olma iddiasını hâlâ sürdürdüğü durumlarda sorun haline geliyor. Nükleer reaktörlerin güvenliğiyle ilgili çalışmalar, kendilerini *muhtemel* kazalar temelinde belli başlı *niceliği saptanabilir* riskleri tahmin etmekle kısıtlıyor. Riskin boyutları daha en baştan *teknik yönetilebilirlikle* sınırlandırılıyor. Kimi çevrelerde, teknik yönetilebilirliği olmayan risklerin –en azından bilimsel hesaplama ya da yargı kararları bakımından– var olmadığı söyleniyor. Bu hesaplanamaz tehditler birikiyor ve sanayinin her yerde herkese yönelik bir ihsanı olan bilinmeyen bir risk tortusu teşkil

ediyor. Buna karşın toplumun geniş kesimleri ve nükleer enerji karşıtları için, tam da bu *felaket potansiyeli* merkezi önem taşıyor. *Tek* bir kaza tümden yok oluş anlamına geleceğinden, kaza ihtimali ne kadar küçük olursa olsun, yine de çok büyük kalacaktır. Ama niceliği hesaplanabilir risk kavramları kaza oluşma ihtimaline yoğunlaşıyor ve mesela sınırlı etkisi olan bir uçak kazası ile bir nükleer santral patlaması arasındaki farkı reddediyor. Oysa nükleer kaza ihtimali ne kadar düşük olursa olsun, koca koca ulusları ve henüz doğmamış kuşakları etkileyecektir. Bundan başka risk çalışmalarında değerlendirmeye hiç alınmayan tehlikeli durumların da kamusal tartışmalarda rolü var: nükleer silahların yayılmaya devam etmesi, kimyevi ve nükleer teknolojilerin sivil kullanım ve amaçlardan askeri olanlara aktarılması, insani durumlar (hatalar ve başarısızlıklar) ile güvenlik arasındaki çelişki; ya da gelecek kuşakların hayatıyla oynayan mega-teknolojik kararların uzun vadeliliği ve geri döndürülemezliği. Kusursuz sistem diye bir şey yoktur, zorunluluklarıyla tam uyum sağlayan kusursuz insan da yoktur. Kusursuz sistem gibi bir şey kurmaya kalkmak bile kusursuz kontrol kurmak, gündelik hayatta bir nevi diktatörlük yaratmak anlamına gelecektir.

Bir başka deyişle, risk tartışmalarında açığa çıkan şey, uygarlığın tehlikeli potansiyelleriyle uğraşırken *bilimsel ve sosyal* rasyonalizm arasında çatlaklar ve yarılmalar meydana geldiğidir. İki taraf farklı şeyler söylüyor. Sosyal hareketler risk teknisyenlerinin cevaplamadığı soruları gündeme getiriyor, teknisyenler ise asıl sorulan ve kamuda endişe yaratan şeyi ıskalayan cevaplar üretiyor.

Gerçi bilimsel rasyonalizm ile sosyal rasyonalizm birbirinden ayrılıyor, ama aynı zamanda çok yönlü iç içelikleri ve karşılıklı bağımlılıkları devam ediyor. Daha doğrusu ayrıştırılmaları gittikçe daha da zorlaşıyor. Tıpkı risklerin toplumsal tartışması ve algılanışının bilimsel argümanlara muhtaç olması gibi, endüst-

riyel gelişmenin riskleriyle ilgili bilimsel meşgale de toplumsal beklentilere ve değer anlayışlarına muhtaçtır. Risk araştırması adeta alı al, moru mor bir şekilde, –önüne set çekmekle görevlendirildiği ve ayrıca son yıllarda sayesinde hayal bile edilemeyecek denli maddi teşvik gördüğü– "teknoloji düşmanlığının" ayak izlerinde ilerliyor. Kamusal eleştiri ve huzursuzluk, esasen uzmanlık ve karşı-uzmanlığın diyalektiğinden besleniyor. Kamusal eleştiri, bilimsel argümanlar ve bilimsel argümanların bilim karşıtı eleştirisi *olmadan* son derece silik kalıyor, hattâ eleştirilerinin ve korkularının sebebi olan ve genellikle "belirgin olmayan" nesneyi ve süreci bile çoğu zaman algılayamıyor. Meşhur bir sözü biraz değiştirerek şöyle diyebiliriz: sosyal rasyonalizm olmadan bilimsel rasyonalizm *boş*, bilimsel rasyonalizm olmadan da sosyal rasyonalizm *körd*ür.

Yukarıda yazılanlar, genel bir ahenk tasviri tasarlamayı amaçlamıyor. Aksine söz konusu olan, çok yönlü rekabet ve çatışma eğilimi içinde kendini kabul ettirme mücadelesi veren rasyonalizm iddialarıdır. İki tarafta da çok farklı şeyler, merkeze yerleşiyor ve başka şeyler değişken ya da sabit sayılıyor. Tarafların birinde öncelikli değişim vurgusu endüstriyel üretim biçimine yapılırken, diğerinde kaza olasılıklarının teknolojik yönetimine yapılıyor.

Tanım çeşitliliği: Giderek daha fazla risk

Risklerin teorik içeriği ve değer referansı, ek bileşenler –*uygarlığın risklerinin* gözlenebilen *çatışmalı çoğalmasını ve tanım çeşitliliğini*– gerektiriyor. Tabiri caizse, birbirlerini kimi zaman göreceleştiren kimi zaman tamamlayan kimi zaman da bastıran risklerin aşırı üretimi meydana geliyor. Zararlı bir sonuç, başka sonuçların risklerini dramatikleştirerek savunulabiliyor (örneğin iklim değişikliğinin dramatikleştirilmesi nükleer enerjinin risklerini "asgari-

leştiriyor"). Olayla ilgili tüm taraflar kendilerini risk tanımlarıyla savunmaya ve böylece bütçelerini etkileyebilecek riskleri savuşturmaya çalışıyor. En kârlı risk tanımı için, herkesin herkese karşı yürüttüğü bu mücadelede toprağın, bitkilerin, havanın, suyun ve hayvanların tehlike altında olması bu bakımdan özel bir yer tutuyor. Zira bu risk tanımları, *kamu yararını* ve oy hakkı olmayanların sesini dile getiriyor (belki de otların ve solucanların aktif ve pasif seçme ve seçilme hakkı olduğu zaman insanlığın aklı başına gelecektir). Risklerin değer ve çıkarlarının oryantasyonu için bu çoğalma apaçıktır: Risklerin erişim mesafesi, aciliyeti ve mevcudiyeti, değer ve çıkarların çeşitliliğiyle birlikte yalpalar. Bunun risklerin içeriksel yorumları üzerindeki etkisi ise, pek o kadar kesin değildir.

Risklerin güncel ya da potansiyel zararlı etkileri ile endüstriyel üretim sistemi arasında yaratılan nedensel ilinti, neredeyse sonsuz sayıda tekil yorumlamaya kapı açıyor. Aslında ana modele –sebep olarak modernleşme, yan etki olarak da zarar– riayet edildiği müddetçe her şeyi her şeyle, en azından deneysel olarak ilişkilendirmek mümkün. Pek çok bağlantının doğrulanması mümkün olmayacak. Hattâ doğrulananların da sistematik kalıcı şüpheciliğe karşı kendini koruması gerekecek. Ama aslolan, tekil yorumların hesaplanamaz bir sayısal çokluğa ulaşması durumunda dahi *tekil* koşulların tekrar tekrar birbiriyle ilişkilendirilmesidir. Örneğin ormanların yok edilmesini ele alalım. Kabuk böcekleri, sincaplar ya da sorumlu orman idaresi, sebep ve suçlu olarak değerlendirildikleri sürece, söz konusu olan görünüşte bir "modernleşmenin riski" değil, bilakis orman idaresinin ihmalkarlığı ve hayvanların oburluğu olacaktır.

Ancak risklerin, teyit edilmeleri yolunda ihtilaflarla bertaraf etmek zorunda kaldıkları bu tipik lokal yanlış teşhis aşıldığında, çok farklı bir nedenler ve suçlular spektrumu açığa çıkacak, ormanların yok edilmesi *sanayileşmenin* bir sonucu olarak idrak

edilecek ve teyit edilecektir. Ancak böylece bu, uzun vadeli, sistematik olarak üretilen, artık yerel düzeyde giderilebilen değil, bilakis *siyasi* çözümler gerektiren bir sorun haline gelecektir. Eğer bu bakış açısı değişikliği gerçekleşirse, sayısız derecede çok şey tekrar mümkün olacaktır: Bize ebedi ve son sonbaharı –yaprak dökümünü– yaşatan şey, sülfür dioksit, azotlar, bunların fotokimyasal çöküntü ürünleri ve hidrokarbonlar mıdır, yoksa henüz hiç bilmediğimiz başka bir şey mi? Bu kimyasal formüller, tek başlarına sorumluymuş gibi görünüyor. Ama bunların gerisinde şirketler, sanayi sektörleri ya da ticari, bilimsel ve mesleki gruplar kamusal eleştirinin atış menziline giriyor. Çünkü sosyal olarak kabul gören her "neden" ve nedenle birlikte bu nedeni ortaya çıkaran davranış sistemi, muazzam bir değişim baskısına maruz kalıyor. Bu kamusal baskı atlatılsa bile satışlar düşüyor, piyasalar çöküyor ve müşterilerin "güveninin" büyük ve pahalı reklam kampanyalarıyla tekrar kazanılması ve pekiştirilmesi gerekiyor. Peki "ulusun kir makinesi", dolayısıyla asıl "orman katili" otomobil midir? Yoksa termik santrallere yüksek kaliteli, en son teknolojiyle üretilmiş kükürt giderme ve denitrifikasyon tesisleri takmanın zamanı geldi mi? Yoksa ormanların ölümüne yol açan zararlı maddeler, çeşitli rüzgarlarla komşu ülkelerin bacalarından ve egzoz borularından navlun ücreti ödenmeden "eve teslim" (ya da "ormana teslim") edildiği için bunun da mı bir faydası olmayacak?

Neden arayan lambanın ışığının düştüğü her yerde, tabiri caizse yangın çıkıyor, alelacele hazırlanmış ve kötü donanımlı "argümantasyon itfaiyesi" karşı yorumda söndürülmesi ve kurtarılması gereken ne varsa herşeyi büyük bir enerjiyle söndürüp kurtarmak zorunda kalıyor. Risk üretme suçuyla kendini kamuya teşhir edilmiş bulanlar, sektörde tedricen kurumsallaşan "karşıbilimin" yardımıyla ellerinden geldiğince suçlamaları reddediyor, başka nedenleri ve başka risk üreticilerini gündeme getirmeye

çalışıyorlar. Olay, kendi kendine büyüyor. Medyaya erişim, esas mesele haline geliyor. Sanayi dahilindeki güvensizlik yoğunlaşıyor: ekolojik ahlak yıldırımının bundan sonra kimi çarpacağını kimse bilmiyor. İyi argümanlar veya en azından kamuyu ikna edebilen argümanlar ticari başarının şartı haline geliyor. Halkla ilişkiler uzmanları, bu "argümantasyon zanaatkarları", ticari şanslarını yakalıyorlar.

Nedensellik zincirleri ve zarar döngüleri: Sistem fikri

Bir kez daha açıkça ifade edecek olursak, tüm bu etkiler varsayılan nedensel yorumların muhtemel bilimsel bir bakış açısından, ne kadar geçerli göründüklerinden tamamen bağımsız olarak vuku buluyor. Gerçi bilimlerde ve ilgili disiplinler dahilinde genellikle büyük görüş farklılıkları mevcuttur. *Demek ki risk tanımlarının toplumsal etkisi, bilimsel geçerliliklerine bağlı değildir.*

Bu yorum çeşitliliğinin temelinde kuşkusuz bizatihi modernleşmenin risklerinin mantığı yatıyor Neticede burada zararlı etkileri, sanayi üretim biçiminin karmaşık sisteminde bulunan ve neredeyse hiç izole edilemeyen tekil faktörlerle ilişkilendirme yolu deneniyor. Ekonomide, tarımda, hukuk ve siyasetteki üst seviyede uzmanlaşmış modernleşme aktörlerinin karşılıklı sistem bağlılığı, izole edilebilir tekil nedenler ve sorumlulukların mevcut olmamasına uygun düşer. Toprağı tarım mı kirletiyor, yoksa çiftçiler sadece zararlı döngüler zincirindeki en zayıf halkayı mı oluşturuyorlar? Belki de çiftçiler, sadece kimyasal yem ve gübre sanayinin bağımlı ve boyun eğdirilmiş pazarıdır ve gerekli önlemlerin alınarak toprağın zehirden arındırılması için baskı uygulanması gerekenler onlardır. Yetkililer, zehirli kimyasalların satışını çok uzun zaman önce yasaklayabilir ya da ciddi ölçüde sınırlayabilirdi. Fakat bunu yapmıyorlar. Tam tersine bilimin desteğiyle, sadece böbreklerimize işlemekle kalmayan "sakınca-

sız" zehirli kimyasal üretimi için sürekli yeni ruhsatlar veriyorlar. Peki, bunun suçunu resmi makamlar ile bilim ve siyaset cangılına mı yıkmak lazım? Ancak ne de olsa toprağı süren onlar değil. Yoksa çiftçilere mi? Ama onlar da Avrupa Birliği tarafından sıkıştırılıyor, ayakta kalmak için yoğun gübreli aşırı üretim yapmak zorundalar...

Bir başka deyişle, son derece ayrışmış işbölümüne bağlı olarak genel bir suç ortaklığı söz konusu ve bu ortaklığa denk düşen genel bir sorumsuzluk var. Herkes sebep *ve* etki, dolayısıyla kimse sebep *değil*. Sebepler, aktörler ve şartlar, tepkiler ve karşı-tepkilerden oluşan genel bir kararsızlık içinde yok olup gidiyorlar. Bu, sistem fikrine sosyal kesinlik ve popülerlik kazandırıyor.

Bu da sistem fikrinin biyografik anlamını örnek bir tarzda açığa çıkarıyor: *Bazı şeyler şahsi sorumluluk almadan yapılabilir, hattâ tekrar yapılabilir*. Tabiri caizse bu, kendi yokluğunda edimde bulunmaktır. İnsan, ahlaken ya da siyaseten edimde bulunmadan fiziken edimde bulunmaktadır. Genelleşmiş öteki –yani sistem– kendisi dahilinde ve kendisi sayesinde edimde bulunur: bu, uygar kölenin ahlakıdır; adeta doğal bir kadere, sistemin "yerçekimi kanununa" tabiymişçesine toplumsal ve kişisel olarak bu ahlak çerçevesinde edimde bulunuluyor. Böylece ekolojik felaket tehdidi karşısında "suçlu" rolü oynanıyor.

Riskin muhtevası: Eyleme geçme saiki olarak henüz-olmamış-olay

Riskler, kuşkusuz meydana gelmiş bulunan sonuç ve zarara uğramalarda kendilerini tüketip bitirmezler. Risklerin *zaten yıkıcı sonuçları* ile *potansiyel unsurları* arasında bir fark olmalıdır. Riskler, potansiyel unsurları bakımından esasen *geleceğe dair* bir bileşeni ifade ederler. Bu durum, kısmen halihazırda sonuçları bilinebilir olan zararların geleceğe aktarılmasına, kısmen de genel bir güven

kaybına ya da ihtimal dahilindeki "risk çoğaltıcılara" dayanır. Demek ki riskler tabiatları gereği öngörüyle, henüz meydana gelmemiş olan ancak tehdit eden tahribatlarla alakalıdır ve bu tahribatlar zaten bugün bu anlamda gerçektir. Almanya Çevre Sorunları Uzmanları Meclisi'nden bir örnek (1985): Meclis, nitrojen gübrelerindeki yüksek nitrat konsantrasyonlarının içme suyunu çektiğimiz derin yeraltı sularına henüz çok az karıştığını belirtiyor. Nitratlar toprağın altında büyük ölçüde çözülüyor. Ama bunun nasıl olduğu ve ne kadar devam edeceği bilinmiyor. Bu koruyucu tabakanın filtre etkisinin gelecekte değişeceğine işaret eden makul sebepler var. "Mevcut nitrat süzme faaliyetinin yıllar ya da on yıllar sonra akış süresine göre bir gecikmeyle toprak altı sularının daha derin katmanlarına ulaşmasından korkulmaktadır," (agy, s. 29). Bir başka deyişle saatli bomba çalışıyor. Bu açıdan riskler, önlenmesi gereken bir geleceğe de işaret ediyor.

Servetin elle tutulur netliğinin tersine, risklerde *gerçekdışı* bir şeyler vardır. Riskler, esas olarak hem *gerçek* hem de *gerçekdışıdır*. Bir taraftan, pek çok tehlike ve tahribat bugün artık gerçektir: kirletilmiş ve ölmekte olan sular, ormanların yok edilmesi, yeni hastalık türleri vs. Diğer taraftan risk argümanının asıl sosyal itici gücü, *geleceğin öngörülen tehlikelerinde yatmaktadır*. Bu riskler meydana geldikleri yerlerde, sonrasında harekete geçmeyi fiilen imkânsız kılacak çapta tahribat anlamına gelirler ve böylece zaten caydırıcılık özelliğiyle aksini ispat edecek şekilde tanı, gelecek tehlikesi ve tahmin olarak edim önemine sahiptirler ve bu edim önemini geliştirirler. Risk bilincinin merkezi bugünde değil, bilakis *gelecekte* yatıyor. Risk toplumunda geçmiş, geleceği belirleme gücünden yoksun kalır. Bugünün yerini gelecek alır; böylece var olmayan, kurgulanmış ve hayali bir şey olarak, mevcut deneyimin ve edimin "nedeni" olur. Yarının ve yarından sonranın sorunlarını ve krizlerini önlemek, hafifletmek ve önlemini almak için bugün harekete geçiyoruz – ya da şimdi olduğu gibi harekete

geçmiyoruz. Model hesaplamalarında "öngörülen" emek piyasasındaki sıkıntılar, eğitim tercihini doğrudan etkiler. Öncelenen ve tehdit eden işsizlik, bugünkü hayatı ve hayata karşı tavrımızı belirleyen temel unsurlardan biridir. Çevrenin öngörülen yıkımı ve nükleer tehdit, toplumda huzursuzluk yaratır ve genç nesillerin geniş kesimlerini sokaklara dökebilir. Şu halde geleceği tartışırken bugünkü (kişisel ve siyasi) eylemlerimizin "öngörülen değişkeniyle", "öngörülen nedeniyle" uğraşıyoruz demektir. Bu değişkenlerin ve nedenlerin önem ve anlamı, doğrudan doğruya öngörülemezlikleriyle ve yarattıkları tehdidin muhtevasıyla orantılı olarak artmaktadır. Bugünkü eylemlerimizi saptamak ve organize etmek için, bu değişkenleri ve nedenleri tasarlamak zorundayız.

Meşruiyet: "Gizli yan etkiler"

Bu, risklerin toplumsal kabul görme sürecini elbette başarıyla geçtiklerini varsayar. Ancak riskler, her şeyden önce sakınılması gereken emtialardır; *bu kalemlerin* "şüphe halinde kalkınma lehine" ilkesine göre, yani "şüphe halinde görmezlikten gelme sayesinde *iptal oluncaya kadar var olmadıkları kabul edilir*. Bu, aynı zamanda toplumsal zenginliklerin eşitsiz bölüşümünden belirgin bir şekilde ayrılan bir meşruiyet biçimiyle bağlantılıdır. *Sonuçların ne görüldüğü ne de istendiği için*, riskler meşrulaştırılabilir. Risk konumları, bilimselleşmiş uygarlıkta tabulaştırmayı çevrelemiş olan koruyucu kalkanı delmek ve "bilimsel olarak doğmak" zorundadır. Bu durum, genellikle tehlikenin gerçekliğini aynı anda hem kabul eden hem de meşrulaştıran "gizli yan etki" statüsünde gerçekleşir. Görülemeyen şey önlenemez, iyi niyetle üretilmiştir ve artık benimsenmesi gereken istenmeyen sorunlu çocuktur. Bu yüzden "gizli yan etki" düşünce modeli, bir nevi ruhsat işlevi görür, uygarlaştırıcı *doğal kaderdir*; istenmeyen sonuçları aynı anda hem itiraf eder, hem seçici bir şekilde bölüştürür hem de haklı çıkarır.

3. Sınıfa özgü riskler

Risk bölüşümünün nitelik, model ve araçları, servet bölüşümünün nitelik, model ve araçlarından sistematik bir şekilde ayrışırlar. Ama bu durum, risklerin çoğu durumda zümre ya da sınıfa *özgü biçimlerde* bölüşüldüğü gerçeğini değiştirmez. Bu anlamda sınıflı toplum ile risk toplumu arasında çok geniş örtüşme alanları vardır. Risk bölüşümünün tarihi, tıpkı servet gibi risklerin de sınıfsal modellere sadık kaldığını gösterir, ama bu sefer tersten: servet tepede birikir, risklerse dipte. O bakımdan riskler sınıflı toplumu ortadan kaldırmaz, aksine *güçlendirir*. Yoksulluk, güvenlikten yoksun olmayı ve sakınılması elzem olan risk bolluğunu kendisine çeker. Buna karşılık (gelir, güç ya da eğitim bakımından) zenginler, risk karşısında güvenlik ve risk muafiyetini *satın alabilirler*. Risklerin sınıfa özgü bölüşümüne dair bu "kanun" ve bununla bağlantılı olarak risklerin yoksul ve zayıfların tarafında yoğunlaşması nedeniyle sınıf karşıtlıklarının keskinleşmesi uzun zamandır sürüyordu ve risklerin bazı başlıca boyutları bakımından günümüzde de hâlâ varlığını koruyor: İşsiz kalma riski, günümüzde vasıfsız işçiler arasında vasıflılara nazaran çok daha yüksektir. Sanayi tesislerinde çalışmanın getirdiği stres, radyasyon ve zehirlenme riskleri, meslekler arasında eşitsiz olarak bölüşülmektedir. Havadaki, sudaki ve topraktaki çeşitli zararlı maddelere sürekli maruz kalan yerler, bilhassa sanayi üretim merkezlerinin yakınlarındaki düşük gelirlilere yönelik ucuz yerleşim alanlarıdır. Gelir kaybı tehdidi sebebiyle tolerans eşiği bir hayli yükselebilir.

Sınıfa özgü olumsuz etkilenmeleri yaratan, sadece bu sosyal filtre ya da amplifikatör etkisi değildir. Risk durumlarıyla başa çıkma, onlardan kaçınma ya da onları telafi etme imkânları ve yetenekleri de çeşitli mesleki ve eğitimsel tabakalar arasında eşitsiz olarak bölüşülmektedir: Ancak gereken uzun vadeli finansal esnekliğe sahip olanlar, ikamet yeri veya konut tasarımı seçimi

sayesinde (ya da ikinci bir ev sahibi olarak, tatillere çıkarak vb.) risklerden sakınmaya çalışabilir. Ayrıı şey, beslenme, eğitim ve bunlara uygun diğer yemek ve enformasyon davranışları için de geçerlidir. Yeteri kadar dolu bir cüzdan, insanı "köy tavuğu" yumurtası yeme ve "hormonsuz maruldan" salata yapma konumuna ulaştırır. Eğitimli olmak ve yeni enformasyonlar edinme konusunda hassas olmak, risklerle başa çıkmak ve risklerden sakınmak için yeni imkânlar yaratır. İnsan, bazı ürünlerden (örn. yüksek kurşun içeren yaşlı sığır ciğeri) uzak durabilir, enformasyonla edinilmiş beslenme teknikleri kullanarak haftalık mönüsünü Kuzey Denizi balıklarındaki ağır metalleri domuz ve çaydaki toksik maddeler tarafından çözündürülecek, tamamlanacak ya da nötralize edilebilecek (ya tam tersine yoğunlaştırılıyorsa?) şekilde değiştirebilir. Yemek pişirmek ve yemek yemek giderek *örtük bir gıda kimyagerliğine*, zararlı etkileri en aza çekmeyi amaçlayan bir tür zehir mutfağına dönüşüyor. Gerçi kimya ve tarım sanayilerindeki zararlı ve zehirli maddelerin aşırı üretimi üzerinde minik kişisel hileler yapma amacıyla "beslenme mühendisliğini" kullanmak için son derece geniş bir alanda bilgilenmek gerekiyor. Yine de bunun, zümreye özgü bir şekilde bölüşülen "anti-kimyasal" beslenme ve yaşama alışkanlıklarının basında ve televizyonda kirlilikle ilgili çıkan haberlerdeki *bilgilere dayanıyor* ve tepki veriyor olması kuvvetle muhtemeldir. Çoğu kez kimyasal endüstrinin yan ürünleri olarak uygun şekilde ambalajlanıp tüketiciye sunulan bu harcıâlem "anti-kimyasal", "beslenme bilincine sahip", yüksek gelirli eğitimli zümrelerde – yemeden oturmaya, hastalıktan boş zaman davranışlarına kadar – tedarikin bütün alanlarını altüst edecektir (zaten çoktan altüst etti bile). Bundan, tam da risklerle yansımalı ve satın alma gücü yüksek olan bu ilişkinin eski toplumsal eşitsizlikleri *yeni* bir düzeyde sağlamlaştıracağı değerlendirmesi çıkarılabilir. Yine de bununla risklerin bölüşüm mantığının esas noktasına isabet edildiği söylenemez.

Risk konumlarının şiddetlenmesine paralel olarak, kişisel kaçış rotaları ve telafi imkânları azalır ve aynı zamanda bunların propagandası yapılır. Risklerin güçlenmesi, risklerden sakınmanın imkânsızlaşması, siyasetten kaçış ve kişisel sakınma olanaklarının ilanı ve satışı; bunların hepsi birbirinin *sebebidir*. *Kimi* gıdalarda bu kişisel kaçınma eyleminin hâlâ faydası olabilir, ancak bütün sosyal zümreler su tedarikinde aynı musluğa muhtaçtır. İnsan sanayiden çok uzak "kırsal idillerdeki" "orman iskeletlerine" bakınca, hepimizin soluduğu hava karşısında tüm sınıfa özgü duvarların yıkıldığını açıkça görüyor. Bu koşullar altında ancak *yememek*, *içmemek* ve *nefes almamak* etkin bir koruma sağlayabilir. Hattâ bu bile bir yere kadar işe yarar. Ne de olsa taşlara ve yerin altındaki cesetlere neler olduğunu da görüyoruz.

4. Uygarlık risklerinin küreselleşmesi

Formülleştirerek söylersek, *yoksulluk hiyerarşiktir; kirli hava tabakası demokratiktir*. Modernleşmenin risklerinin artmasıyla –doğanın, sağlığın, beslenmenin vs. tehdit edilmesiyle– birlikte sosyal ayrımlar ve sınırlar göreceleşti. Bundan hâlâ çok farklı sonuçlar hasıl oluyor. Ancak *nesnel açıdan* riskler kapsamları dahilinde ve onlardan etkilenen kişiler bazında *eşitleyici* bir etki yaratıyorlar. Yeni siyasi gücün yattığı yer, tam da burası. Risk toplumları, bu anlamda tam olarak sınıflı toplumlar *değildir*; risk toplumlarının konumları sınıf konumları olarak anlaşılamayacağı gibi, çatışmaları da sınıf çatışmaları olarak anlaşılamaz.

Modernleşme risklerinin özgün biçim ve bölüşüm modeli göz önünde tutulduğunda, bu daha da belirginleşiyor: Bu riskler, *küreselleşmeye karşı içkin [immanente] bir eğilime* sahiptir. Tehlikelerin evrenselleşmesi, nerede üretildiklerinden bağımsız olarak sanayi üretimine eşlik ediyor: Besin zincirleri, pratik olarak yeryüzündeki herkesi herkese bağlıyor ve sınırların altından sızıyor.

Havadaki asit içeriği, sadece heykelleri ve değerli sanat eserlerini aşındırmakla kalmadı, aynı zamanda modern gümrük duvarlarını çoktan ortadan kaldırdı. Kanada'da da göllerin asit oranı artıyor, İskandinavya'nın kuzey uçlarında da ormanlar ölüyor.

Bu küreselleşme eğilimi, genelleşmeleri itibariyle bir kez daha özel olmayan maruz kalmalar yaratıyor. Her şeyin tehlikeye dönüştüğü bir yerde, artık bir şekilde hiçbir şey tehlikeli değildir. Artık sakınmanın mümkün olmadığı noktada, insanlar artık tehlikeyi düşünmek istemiyor. Bu ekolojik kıyamet kaderciliği, özel ve siyasi haletiruhiye sarkacının *her* yöne sallanmasını mümkün kılıyor. Risk toplumu histeriden kayıtsızlığa ya da kayıtsızlıktan histeriye gidip geliyor. Eyleme geçmenin zaten vakti geçti. Belki de haşereler, her zaman ve her yerde hazır ve nazır olan haşere ilaçlarının hakkından gelecekler mi dersiniz?

Bumerang etkisi

Ciddi miktarda siyasi patlayıcı içeren bir risk bölüşüm modeli, küreselleşmeye dahildir, ancak ondan belirgin bir şekilde farklıdır. Riskler, er ya da geç onları yaratanları veya onlardan kâr edenleri de yakalayacak. Riskler yayılırken sosyal bir *bumerang etkisi* yaratır: Zenginler ve iktidar sahipleri bile riskler karşısında emniyette olamaz. Bir zamanların "gizli yan etkileri", üretildikleri merkezlere de geri dönüp saldırırlar. Bizzat modernleşmenin aktörleri, yarattıkları ve üzerinden kâr elde ettikleri tehlikelerin girdabına feci şekilde kapılırlar. Bu, birçok biçimde meydana gelebilir.

Bir kez daha tarım örneğini ele alalım. Federal Almanya Cumhuriyeti'nde 1951 ile 1983 yılları arasındaki dönemde yapay gübre tüketimi, hektar başına 143 kilodan 378 kiloya, zirai kimyasalların kullanımı da 1975 ile 1983 yılları arasında 25.000 tondan 35.000 tona yükseldi. Hektar başına mahsul aynı şekilde

artı, ama gübre ve böcek ilacı masrafı kadar hızlı artmadı. Tahıl ürünleri iki kat arttı ve patates üretimi de yüzde 20 oranında yükseldi. Gübre ve kimyasal kullanımına nazaran çok *küçük* kalan ürün artışı, çiftçinin gördüğü ve çilesini çektiği doğa yıkımındaki çok *büyük* artışla ters düşüyor: Bu endişe verici gelişmenin çarpıcı bir göstergesi de yabani bitki ve hayvan türlerindeki hızlı düşüştür. Bu varlığa dair tehdidin kaydedildiği resmi "ölüm belgeleri" görevini gören "kırmızı listeler" uzadıkça uzuyor. "Grönland'da yetişen 680 bitki türünden 519'u tehlike altında bulunuyor. Çayırlara bağımlı kuş türlerinin, mesela ak leyleklerin, çullukların, kuyrukkakanların nüfusu ciddi şekilde düştü; insanlar Bavyera'daki son sürüleri korumak için, bir 'çayır kuşları programı' başlattı... Etkilenen hayvanlar arasında yere yuva yapan kuşlar ya da yırtıcı kuşlar, baykuşlar ve yusufçuklar gibi besin zincirinin en üstündekiler de var. Ayrıca sadece azalan besinlerle, örneğin büyük böceklerle ya da tüm bahar sezonu boyunca bulunabilen çiçek nektarıyla beslenen hayvanlar da tehlike altında," (Almanya Çevre Sorunları Uzmanları Meclisi Raporu, 1985, s. 20). Böylece, daha önce "görünmeyen ikincil etkiler", görünür birincil etkiler haline gelerek bizatihi kendi nedensel üretim merkezlerini tehlikeye atıyorlar. Modernleşme risklerinin üretimini *bumerang eğrisi* takip ediyor. Milyarlarla desteklenen yoğun sanayi tarımı, çok uzak şehirlerde anne sütündeki ve çocuklardaki kurşun miktarını çarpıcı ölçülerde artırmakla kalmıyor, aynı zamanda zirai üretimin doğal zeminini de birçok yönden bizatihi baltalıyor: Toprağın verimliliği düşüyor, hayati önem taşıyan hayvanlar ve bitkiler yok oluyor, toprağın erozyon tehlikesi yükseliyor.

Bu sosyal tehdidin döngüsel etkisi genelleştirilebilir: *Suçlu* ve *mağdur*, modernleşmenin risklerinin çatısı altında eninde sonunda *özdeşleşiyor*. Bu, en kötü ve akla bile getirilmesi istenmeyen – nükleer savaş– ihtimalinde barizdir: o, saldırganı da yok eder. Bu noktada yerkürenin artık zenginle yoksul, siyahla beyaz, kuzeyle

güney ya da doğuyla batı arasında farklılık tanımayan bir uçak fırlatma koltuğu haline geldiği açığa çıkıyor. Ama etki, ancak meydana geldiğinde var olur ve meydana geldiğinde de artık var olmaz, çünkü o noktadan itibaren hiçbir şey var olmaz. Demek ki bu kıyamet tehdidi, yarattığı tehdidin *şimdisinde* elle tutulabilir hiçbir iz bırakmıyor (krş. Günther Anders 1983). Ekolojik krizde ise durum farklıdır. Bu kriz, tarımın doğal ve ekonomik temellerini bile baltalıyor, dolayısıyla bizzat halkın geçim kaynaklarını toptan yok ediyor. Burada izlerini sadece doğada değil, güçlülerin servetinde ve sağlığında da bırakan, görülebilir etkiler söz konusudur. Bu alanda yetkin ağızlardan, hem de siyasi parti aidiyetine göre bölünmemiş bir şekilde son derece keskin, kıyametten söz eden sözler duymak mümkündür.

Ekolojik değersizleştirme ve mülksüzleştirme

Bumerang etkisinin kendisini hayata yönelik doğrudan bir tehdit olarak göstermesi gerekmez, kendisini temsili araçlarda, yani para, mülk ve meşruiyette de gösterebilir. Bumerang etkisi, münferit sorumluya geri dönüp doğrudan saldırmakla kalmaz, toptan ve eşitlikçi bir şekilde herkese zarar verir: Ormanların yok edilmesi, sadece kuş türlerinin tümden yok olmasına yol açmaz, aynı zamanda toprağın ve orman mülklerinin ekonomik değerini de azaltır. Bir nükleer ya da termik santralin inşa edildiği ya da planlandığı yerde, arsa fiyatları düşer. Kentsel ve endüstriyel alanlar, otoyollar ve ana yollar, yakın civarlardaki toprağı kirletir. Federal Almanya'daki arazilerin yüzde 7 kadarının zaten vicdan sahibi hiç kimsenin tarım yapamayacağı kadar kirlenip kirlenmediği, yoksa yakın gelecekteki bir noktada mı kirleneceği konusunda bir tartışma halen devam ediyor. Ama iki taraf şu konuda anlaşıyor: Mülkün değeri düşüyor, ülke yavaş yavaş "*ekolojik bir mülksüzleşmeye*" maruz kalıyor.

Bu etki genelleştirilebilir. Doğa ve çevre tahribatları ile tehlikeleri, gıda maddeleri ve tüketim eşyalarındaki zehir miktarına dair haberler, tehdit edici ve daha ziyade meydana gelmiş olan kimyasal, zehir ya da reaktör kazaları, mülkiyet haklarının yavaş yavaş veya hızla değersizleşmesine etki ediyor. *Yeryüzünü yaşanamaz bir yer haline getirme* politikası, modernleşme riskleri kısıtlanmadan üretilerek, her zaman kesintisiz adım ve sıçramalarla yürütülüyor ve kimi zaman da dehşetli şekilde tırmanıyor. "Komünist tehdit" olarak mücadele edilen şey, bu sefer kirlenmiş bir doğa üzerinden dolambaçlı bir yolla kendi eylemlerimizin toplamı olarak gerçekleşiyor. İdeolojik fikir mücadelelerinin ötesinde, piyasa fırsatlarının savaş meydanında herkes herkese karşı – mutlak başarıya ulaşan, ancak nadiren kalıcı olan – zarar verme siyaseti güdüyor. Kirlenmiş olan ya da kirlenmiş olarak değerlendirilen şeyin kime ait olduğu bir şey değiştirmiyor – sosyal ve ekonomik değer kaybı bakımından bu fark, neredeyse bir önem arz etmiyor. Mülkiyet sıfatı hukuken korunsa bile, faydasız ve değersiz bir hale geliyor. Demek ki "ekolojik mülksüzleşme" durumunda, *yasal mülkiyet sürerken yaşanan sosyal ve ekonomik mülksüzleşmeyle* karşı karşıya kalıyoruz. Bu, gıda maddeleri için olduğu kadar hava, toprak ve su için de geçerlidir. Bu, bunların *içinde* yaşayan her şey için ve her şeyden önce bu *şeylerden* geçimini sağlayanlar için geçerlidir. "Hasta bina sendromları"[1] hakkındaki söylentiler, gündelik modern hayat kültürünü oluşturan her şeyin buraya dahil edilebileceğini açıkça gösteriyor.

Tüm bunların arkasındaki temel düşünce, son derece basit: Yeryüzündeki hayatı tehdit eden her şey, aynı zamanda hayatın ve yiyecek maddelerinin metalaştırılmasından *geçimini sağlayanların* mülkiyet ve ticari çıkarlarını da tehdit ediyor. Böylelikle sa-

1 İngilizce "Sick-building-Syndrom" (SBS) olarak tanımlanan, içinde yaşanılan veya çalışılan binaya bağlı olarak ortaya çıkan "hasta bina sendromu"; sağlık standartlarına uymayan binalarda oturan veya çalışan astım hastalarında alerji, enfeksiyon ve fenalaşmaya yol açar. –*çn*

nayileşme sürecini hızlandıran kâr ve mülkiyet çıkarları ile bu sürecin –mülkleri ve kârları (hayatın kendisi bir yana) tehlikeye atan ve ortadan kaldıran– çeşitli bakımlardan tehdit eden sonuçları arasında son derece gerçek ve sistematik olarak keskinleşen bir *çelişki* ortaya çıkıyor.

Uygarlığın en ileri aşamasında, nükleer santral kazası ya da kimyasal felaket sırasında haritada, söz konusu tehditler için birer anıt yerine geçen "boş bölgeler" oluşuyor. Zehirlenmeye yol açan kazalar ya da birdenbire ortaya çıkan zehirli atık depoları da yerleşim alanlarını "*zehirli atık* yerleşim alanlarına" ve toprağı çorak araziye dönüştürüyorlar. Ama çok sayıda başlangıç düzeyinde olan ve hissedilmeyen etkilenme biçimleri de var. Kirlenmiş denizlerden çıkan balık, yalnızca onu yiyeni değil, bilakis *tam da bu yüzden*, balıkçılıkla geçimini sağlayan çok sayıda insanın da hayatını tehlikeye atıyor. Kirli hava alarmı verilen alanlar, *geçici olarak* ölür. Sanayi bölgeleri tümden ürkütücü hayalet şehirlere dönüşüyor. Bumerang etkisinin sonuçlarıdır bunlar: Çevreyi kirleten sanayilerin çarkları bile bir gün gelir durmak zorunda kalır. Ama sadece onların çarkları durmaz. *Kirli hava için, çevreyi kirletenden hesap sorma ilkesinin hiçbir kıymeti harbiyesi yoktur*, o, kirli havaya sebep olmadaki hissesine bakmaksızın, toptan ve eşitlikçi biçimde herkese isabet eder. Dolayısıyla kirli hava, hiç de temiz hava senatoryumları için reklam aracı ve hasılat rekorları kıran bir etken değildir. Kaplıca yönetimleri ve turizm sektörü, şimdiye dek havanın azami kirlilik düzeyini (tıpkı hava ve su ısısı gibi) yasal olarak duyurma yükümlülüğü taşıyorlardı: Bu, standart belirleme mücadelesinin taraftarlarını çok hızlı bir şekilde zararlı maddelere karşı verilen etkili bir mücadelenin savunucularına dönüştürebilir.

Böylece modernleşme risklerinin genelleşmesiyle birlikte, sınıfsal kategorilerde formüle edilemeyecek ve bu kategorilerle anlaşılamayacak toplumsal bir dinamik açığa çıkar. Mülkiyet, sahip olmamayı kapsar ve bu yüzden de toplumsal kimliklerin sürekli karşılıklı olarak oluştuğu ve katılaştığı –"yukarıdaki onlar, aşağıdaki bizler"– toplumsal bir gerilim ve çatışma ilişkisini içerir. Risk konumlarında durum, tamamen farklıdır. Riskten etkilenen kişiler kötü durumdadır, ama kuşkusuz diğerlerinin, yani riskten etkilenmemiş olanların bir şeyine el koymaz. Riskten etkilenme ve etkilenmeme, mülkiyet sahibi olma ve mülkiyetten yoksun olma gibi bir kutuplaşmaya yol açmaz. Kıyaslama ile ifade edecek, riskten etkilenenler "sınıfı", riskten etkilenmeyenler sınıfına" karşı değildir. Riskten etkilenenler "sınıfı", olsa olsa riskten henüz etkilenmemiş olanlar "sınıfına" karşı olabilir. Sağlam olmanın hızla artan enflasyon oranı, bugün de (sağlık ve refah bakımından) "varsılları" bile yarın hastalık sigortası şirketlerinin açtığı "aşevlerinde" kuyruğa sokacak, öbür gün de malul ve sakatlardan oluşan parya topluluğunun arasına itecektir. Zehirlenmeye yol açan kazalar ve zehirli atık skandalları karşısında resmi makamların çaresizliğinin ve her seferinde akabinde tetiklenen hukuki, idari ve tazminatla ilgili meselelerin çığ gibi artmasının ifade ettiği şey, oldukça nettir. Yani riskten muaf olma, birdenbire geri döndürülemez bir maruz kalmaya dönüşebilir. Modernleşmenin riskleri etrafında ortaya çıkan çatışmalar, ilerleme ve kâr motoruyla eşzamanlı olarak meydana gelen *sistematik nedenlerden dolayı alevleniyorlar*. Bu çatışmalar, tehlikelerin boyutu ve yayılmasıyla ve bunlardan ötürü ortaya çıkan tazminat ve/veya ilkesel rota değiştirme talepleriyle bağlantılıdır. Bu çatışmalarda söz konusu olan, doğayı (kendi doğamız dahil) israf etmeye devam edip edemeyeceğimiz, dolayısıyla "ilerleme", "refah", "ekonomik

büyüme" ya da "bilimsel rasyonalizm" gibi kavramlarımızın hâlâ doğru olup olmadığıdır. Bu anlamda burada ortaya çıkan çatışmalar, modernliğe giden doğru yolun hangisi olduğu hakkındaki *uygarlığın fikir mücadeleleriyle aynı* karakteri ediniyorlar ve bazı bakımlardan 19. Yüzyıl sonu ve 20. Yüzyıl başındaki sınıf mücadelelerinden ziyade Ortaçağ'daki din savaşlarını andırıyorlar.

Sanayi riskleri ve tahribatları, ulusal sınırları da tanımaz ve Bavyera Ormanı'ndaki bir otun hayatını en nihayetinde zararlı maddelerle savaşa ilişkin etkili uluslararası anlaşmaların yapılmasına bağlarlar. Zararlı maddelerin ulus-*aşırılığıyla* tek başına ulusal düzeyde başa çıkmak artık mümkün değil. Sanayi ülkeleri, şu andan itibaren artık *ulusal "emisyonlarına ve kirletme etkisi bilançolarına"* göre ayrıştırılmayı kabul etmek zorundadırlar. Bir başka deyişle, "aktif", "dengeli" ya da "pasif" zararlı madde bilançolarına sahip farklı sanayi ülkeleri arasında ya da daha açık söylemek gerekirse, "etrafa pislik saçan ülkeler" ile diğerlerinin pisliğini temizlemek, solumak ya da ölüm bilançoları, mülksüzleşmeler ve değersizleşmelerle bedelini ödemek zorunda kalan ülkeler arasında *uluslararası eşitsizlikler* doğuyor.

Kader olarak risk konumları

Modernleşme risklerinin uluslararası beceriksizliği, bu risklerin yayılma tarzına denk düşüyor. Söz konusu risklerin görünmezliği, her halükarda tüketicinin bir karar vermesini açıkta bırakır. Bunlar, başka şeylerle *birlikte* solunan ve sindirilen "ekstra ürünler" ve *normal tüketimin "kaçak yolcularıdır"*. Rüzgarla ve suyla birlikte yolculuk ediyorlar. Her şeyin içinde bulunabiliyor ve yaşam için zorunlu ihtiyaçlarla –solunan hava, gıda, giyim, ev eşyası vs.– birlikte modernliğin başka durumlarda katı bir kontrol altında tutulan ve korunan alanlarını baştan başa kat ediyorlar. Çekici olduğu gibi itici de olabilen, ancak tercih, satın alma ve

karar almanın daima gerekli ve mümkün olduğu zenginliklerden farklı olarak risk ve zararlar özgür (!) karar alma mekanizması tarafından engellenmeden, örtük olarak her yere usulca sızıyorlar. Bu anlamda şimdiye kadar bir benzeri olmayan tahsis edilmişlik, "uygarlığın getirdiği bir tür risk *isnadı*" meydana getiriyorlar. Bu, bazı açılardan *Ortaçağ'daki sosyal zümre yazgısını* andırıyor. Günümüzün *gelişmiş uygarlığında* ise insanın içine doğduğu ve her ne yaparsa yapsın kurtulamadığı bir nevi *risk kaderi* mevcut. Aradaki "küçük fark" (ki etkisi büyüktür), bu sefer kaderin *hepimizi* bekliyor olması.

Tahsis edilmişlikleri tasfiye etmek, insanlara karar verme olanağı sunmak ve onları doğanın zorunluluklarından kurtarmak için yola çıkan gelişmiş uygarlıkta yepyeni, küresel ve dünya çapında risk tahsis edilmişliği ortaya çıkıyor. Zararlı ve zehirli maddeler endüstriyel dünyanın doğal zemini ve temel yaşam süreçleriyle iç içe geçmiş olduğu için bu riskler karşısında bireysel kararların mevcudiyeti yok denecek kadar azdır. *Hakkında karar almanın mümkün olmadığı* bu risk mağduriyeti deneyimi, şoktan, çaresiz öfkeden ve "geleceğin olmadığı" duygusundan çoğu şeyi anlaşılır kılıyor. Çoğu insan, bu deneyim sebebiyle teknik uygarlığın son ilerlemeleri karşısında ikircikli tepkiler veriyor ve zorunlu olarak faydacı eleştirilere başvuruyor. Kaçınılmayacak şeylere karşı eleştirel bir mesafe koymak ve bu mesafeyi korumak esas itibariyle mümkün mü? Sırf eleştirilen şey kaçınılmaz olduğu *için* eleştirel mesafeden vazgeçerek istihza ya da sinizm, kayıtsızlık ya da sevinç gösterileriyle önlenemez olana sığınmak mı gerekir?

Yeni uluslararası eşitsizlikler

Ancak risk konumlarının dünya çapında eşitlenmesi, risk mağduriyeti *dahilinde* ortaya çıkan yeni sosyal eşitsizlikler hakkında

bizi yanıltmamalı. Bu eşitsizlikler, özellikle sınıf konumları ile risk konumlarının örtüştüğü yerlerde –aynı şekilde uluslararası ölçekte de– ortaya çıkarlar. Dünya risk toplumu proletaryası, Üçüncü Dünya'nın sanayi merkezlerindeki bacaların altına, rafinerilerin ve kimya fabrikalarının yanına yerleşiyor. "Tarihin en büyük endüstri felaketi" (*Der Spiegel*) olan Hindistan'daki Bhopal eyaletinde meydana gelen toksik kaza, konuyu dünya kamuoyunun bilincine taşıdı.[1] Riskli sanayiler, ücretlerin düşük olduğu ülkelere aktarıldı. Bu, bir tesadüf değil. Aşırı yoksulluk ile aşırı riskler arasında sistematik bir "çekim kuvveti" mevcut. Risklerin bölüşüldüğü manevra istasyonlarında, "azgelişmiş taşra" istasyonları özellikle revaçtadır. Ayrıca hâlâ bu işten sorumlu makasçıların ne yaptığını bilmediğini varsaymak için naif olmak gerekir. İşsiz (!) taşralı nüfusun, (istihdam yaratan) "yeni" teknolojilere "daha açık" olması da bunun göstergesidir.

Uluslararası ölçekte maddi sefalet ile riskler karşısındaki körlüğün zaman ve mekân açısından kesişmesi bilhassa geçerliliğini korur. Mesela bir Alman kalkınma uzmanı Sri Lanka'da böcek ilaçlarının dikkatsiz kullanımı üzerinde duruyor... "Orada DDT çıplak elle kullanılıyor, insanlar pudra sürmüş gibi bembeyazlar". Trinidad Antilleri'nde (nüfus 1.2 milyon), 1983 yılında toplam 120 kişinin haşere ilacından öldüğü tespit edildi. "Bir çiftçi: 'İlaçlamadan sonra hastalanmamışsan, yeterince ilaçlamamışsın demektir' diyor," (*Der Spiegel*, sayı: 50/1984, s. 119).

Bu insanlar için, devasa boruları ve tanklarıyla kimya fabrikalarının kompleks tesisleri, başarının pahalı simgeleridir. Buna karşılık içerdikleri ölüm tehdidi görünmez kalıyor. Fabrikaların

1 Bhopal felaketi: 3 Aralık 1984 günü, ABD kökenli Union Carbide şirketinin Hindistan-Bhopal'de kurduğu böcek ilacı üreten fabrikada yanlışlıkla 40 ton metil isosiyanat gazını dışarı atması, 18 bin kişinin ölümüne, 200 bin civarında insanın zehirlenmesine neden oldu. Çevresel etkileri, Çernobil faciasından bile korkunç olan kaza sonrasında Bhopal eyaleti, doğal afet bölgesi ilan edildi. Greenpeace'in kazadan 20 yıl sonra, 2004 yılında bölgede yaptığı ölçümlerde toprakta normalin 6 milyon katı toksik madde bulundu. –çn

ürettiği gübre, haşere ve ot ilaçları, bu insanlar için her şeyden önce maddi sıkıntıdan kurtulmayı simgeliyor. Bu ilaçlar, batılı sanayi ülkelerinin sistematik olarak desteklediği ve son yıllarda gıda maddeleri üretimini yüzde 30, hattâ bazı Asya ve Latin Amerika ülkelerinde yüzde 40 oranında artıran "yeşil devrimin" önkoşuludur. Her yıl "birkaç yüz ton haşere ilacının... pamuk ve pirinç tarlalarına, tütün ve meyvelere sıkılıyor" (age, s. 119) olması bu elle tutulur başarının gölgesinde kalıyor. Görünür tarzdaki açlıktan ölüm tehdidi ile görünmeyen tarzdaki zehirlenerek ölüm tehdidi arasındaki rekabette, maddi sefaletle savaşma eğilimi galip geliyor. Kimyasal maddelerin yaygın kullanımı *olmaksızın* tarlaların mahsulü azalacak, böcekler ve ürünlerin hızlı bozulması verimi daha da düşürecektir. Perifeideki yoksul ülkeler, kimyasal maddeler *sayesinde* kendi gıdalarını üretebiliyor ve sanayileşmiş dünyanın iktidar metropollerinden kısmen bağımsız kalabiliyorlar. Yoksul ülkelerdeki kimya fabrikaları, bu üretimde bağımsızlık ve pahalı ithal mallarından kurtulma hissini güçlendiriyor. Zaten algılanabilir olmayan tehlikelerin bastırılması, bunların tehlikesizmiş gibi lanse edilmesi ve *bu yüzden de* artması, yayılması ve eninde sonunda gıda maddeleri zinciri yoluyla zengin sanayi ülkelerine geri dönmesi, açlığa karşı ve özerklik için verilen mücadelenin kalkanını oluşturuyor.

Emniyet ve koruma yasaları yeterince gelişkin değil, var oldukları yerlerde de çoğu kez kâğıt üstünde kalıyorlar. Koruyucu elbiselere sahip olması bir yana, çoğunlukla okuma yazması bile olmayan kırsal nüfusun "endüstriyel naifliği", risklerle meşru şekilde başa çıkmak için, yönetimlere umulmadık, sanayi ülkelerinin risk karşısında daha bilinçli kesimlerinde çoktandır kaybolmuş olan olanaklar sunuyor. Yönetimler, uygulanamayacağını bile bile emniyet talimatları çıkartabiliyor ve bu talimatlara uyulmasında ısrar edebiliyorlar. Böylece ellerini kirletmeksizin kazaların ve ölümlerin suçunu, ucuz tarafından ve vicdanları hiç sız-

lamadan halkın kültürel "risk körlüğüne" yıkabiliyorlar. Yoksul ülkelerdeki yetki cangılı ve maddi çıkar çekişmeleri, felaketlerin meydana gelmesi durumunda tanımlama amaçlı tehlikesizmiş gibi gösterme ve üstünü örtme politikası için iyi imkânlar sunuyorlar. Maliyeti düşük ve meşruiyet zorunluluklarından kurtulmuş olan üretim koşulları, sanayi holdinglerini mıknatıs gibi çekiyor ve ülkelerin maddi yoksulluğu yenme ve devlet olarak özerklik kazanma yönündeki özçıkarlarıyla birleşerek kelimenin tam anlamıyla patlayıcı bir karışım yaratıyorlar: *Çoğalan risk şeytanıyla birlikte açlık iblisine karşı mücadele ediliyor*. Özellikle tehlikeli risk sanayileri, periferideki yoksul ülkelere aktarılıyor. Üçüncü Dünya'nın yoksulluğuna bir de gelişmiş risk sanayinin kısıtlanmamış yıkıcı güçlerinin yarattığı dehşet eklenmiştir. Bhopal ve Latin Amerika'dan gelen fotoğraf ve haberler başka söze yer bırakmıyor.

Villa Parisi

"Dünyanın kimyasal bakımdan en kirli şehri Brezilya'da bulunuyor... Gecekondularda oturanlar, her yıl asit yağmurlarının kemirdiği teneke çatılarını yenilemek zorundalar. Burada bir süre oturan herkesin cildinde cerahatli sivilceler oluşuyor, Brezilyalılar buna 'timsah derisi' diyorlar.

"En kötü etkilenenler, 15 bin kişinin oturduğu, büyük bir kısmı briketten minik mütevazı evlerden ibaret bir gecekondu mahallesi olan Villa Parisi'dekiler. Burada süpermarketlerde bile gaz maskeleri satılıyor. Çocukların pek çoğu, astım, bronşit, boğaz hastalıkları ile egzamaya yakalanmış durumda.

"Villa Parisi'de yolunuzu koklayarak bulmanız çok kolay. Bir tarafta açık lağım fışkırıyor, diğer tarafta iğrenç yeşil bir dere akıyor. Yanmış tavuk tüyü kokusu alıyorsanız demir-çelik tesislerine, çürük yumurta kokuyorsa kimya fabrikasına yakınsınız

demektir. Şehir resmi makamlarının yerleştirdiği bir emisyon ölçme cihazı, bir buçuk yıl çalıştıktan sonra 1977'de bozulmuş. Anlaşıldığı kadarıyla cihaz bile pisliğe dayanamamış.

"Dünyanın en kirli şehrinin tarihi 1954'te, Brezilyalı petrol şirketi Pegropràs'ın rafineri için bir sahil bataklığını seçmesiyle başlıyor. Kısa süre sonra Brezilya'nın en büyük çelik işletmesi Cosipa ve bir Brezilya-Amerikan ortaklığı olan gübre şirketi Copegràs geliyor, onları da Fiat, Dow Chemical ve Union Carbide gibi çokuluslu şirketler izliyor. Bu tarih, aynı zamanda Brezilya kapitalizminin konjonktürel patlama dönemine rastlıyor. Askeri hükümet, çevreye zarar veren ürünlerin imalatı için yabancı girişimcileri ülkeye davet ediyor. Planlama Bakanı Paulo Vellosa, 1972'de Stockholm'de düzenlenen çevre konferansında, 'Brezilya hâlâ kirlilik ithal edebilecek durumda' diye övünüyordu. Ona göre Brezilya'nın en büyük ekolojik sorunu yoksulluktu.

"Pegropràs sözcüsü, 'Hastalıkların asıl sebepleri kötü beslenme, alkol ve sigara' diyordu. Union Carbide'in patronu Paulo Figueiredo da aynı şeyi düşünüyor: 'İnsanlar Copatão'ya geldiklerinde zaten hastaydılar, sağlıkları kötüleşince de bizim üzerimize atıyorlar. Bu tamamen mantık dışı'. São Paulo valisi, iki yıldır Copatão'nun havasını temizlemek için girişimlerde bulunuyor. Vali, ihmalkar çevre dairesinin 13 memurunu işten kovdu ve emisyonları izlemek için bilgisayarlar aldı. Ama birkaç bin dolarlık küçük cezalar, çevreyi kirleten günahkarları rahatsız etmiyor.

"Felaket bu yıl 25 Şubat'ta yaşandı. Pegropràs'ın gevşekliği yüzünden 700,000 litre petrol Villa Soco'nun üst üste binalarının inşa edildiği bataklığa döküldü. İki dakika içinde mahalleyi bir alev fırtınası sardı. 500'den fazla insan yanarak can verdi. Küçük çocukların cesetleri hiç bulunamadı. Brezilyalı bir memur, 'Alevler yüzünden buharlaştılar' diyor." (*Der Spiegel*, sayı: 50/1984, s. 110)

"Kuşlar gökyüzünden döküldü. Manda, inek ve köpek ölüleri, Orta Asya'nın yakıcı sıcağında birkaç saatte şişmiş halde yatıyorlardı. Her yerde iki büklüm olmuş, ağızlarından köpükler gelen ve kaskatı kesilmiş elleriyle toprağı tırmalayan, nefes alamayan insanlar vardı: Ölü sayısı, geçen hafta sonu 3 bin kadardı ve bu sayıya sürekli yeni kurbanlar ekleniyor. Resmi makamlar, artık saymayı bıraktılar. 20 bin kişi muhtemelen kör olacak. 200 bin civarında insan yaralandı: Bhopal şehrinde geçen pazarı pazartesiye bağlayan gece, tarihte eşi görülmemiş bir sanayi kıyameti yaşandı: Bir kimya fabrikasından sızan zehirli bir bulut, yoğun yerleşime sahip 65 kilometrekareden büyük bir alanı bir kefen gibi kapladı. Bulut, nihayetinde geçip gittiğinde, ortalığa tatlımsı bir çürük kokusu yayıldı. Şehir, barış zamanında bir savaş alanına dönüşmüştü. Hindular, ölülerini ölü yakma yerlerinde üst üste koyup, yirmi beşer yirmi beşer yaktılar. Kısa süre sonra ölü yakma törenleri için odun sıkıntısı başladı – kalan cenazeler gazyağıyla yakıldı. Müslüman mezarlığında yer kalmadı. İslam'ın kutsal emirleri çiğnenerek eski mezarlar açılmak zorunda kalındı. 'İki kişiyi aynı mezara gömmenin günah olduğunu biliyorum' diyor mezar kazıcılardan biri: 'Allah taksiratımızı affetsin. Biz burada üçünü, dördünü veya daha fazlasını aynı yere gömüyoruz.'" (age, s. 108 vd.)

Lakin maddi yoksulluğun aksine Üçüncü Dünya'nın riskler sebebiyle yoksullaşması, zenginler için bulaşıcıdır. Risklerin çoğalması, dünya toplumlarını birer tehlike cemaati haline getiriyor. Bumerang etkisi, tam da tehlikeleri denizaşırı ülkelere göndererek onlardan kurtulan, ama sonra ucuz gıda maddeleri ithal eden zengin ülkeleri de vuruyor. Haşere ilaçları, meyveler, kakao çekirdekleri, hayvan yemleri ve çay yaprakları vs. vasıtasıyla ileri sanayi ülkelerindeki anavatanlarına geri dönüyorlar. Aşırı ulusla-

arası eşitsizlikler ve dünya piyasalarının bağlantıları, periferi ülkelerinin yoksul mahallelerini zengin sanayi merkezlerinin kapı eşiğine doğru itiyor. Bu ülkeler, Ortaçağ'ın dar şehirlerindeki yoksulların bulaşıcı hastalıklarına benzer şekilde, dünya toplumunun zengin mahallelerini de affetmeyen uluslararası kirlenmenin odağı haline geliyorlar.

5. İki çağ, iki kültür: Risklerin algılanışı ve üretimi arasındaki ilişki üzerine

Demek ki sınıflı toplum ile risk toplumundaki eşitsizlikler örtüşebilir, birbirinin sebebi olabilir ve biri diğerini üretebilir. Toplumsal servetin eşitsiz bölüşümü, risklerin üretimi için adeta aşılmaz savunma duvarları ve mazeretler sunar. Bununla beraber tam da risklere dair kültürel ve siyasi *itina* ile risklerin *gerçek* dağılımları arasındaki farkın görülmesi gerekir.

Sınıflı toplumlar, sınıflar arasındaki uçurumların aşıldığı, maddi ihtiyaçların görünür bir şekilde giderildiği toplumlardır. Burada açlık ve bolluk, güç ve güçsüzlük karşı karşıya gelir. Sefaletin kendi kendini onaylamaya ihtiyacı yoktur, o vardır. Sefaletin dolaysızlığı ve görünürlüğü, servet ve gücün maddi kanıtlarına tekabül eder. Sınıflı toplumların hakikatleri, bu anlamda *görülebilirlik* kültürünün hakikatleridir: Bir deri bir kemik kalmışların açlığı, tombulların tokluğuyla, saraylar gecekondularla, ihtişam paçavralarla tezat teşkil eder.

Somut olanın bu açık kanıtları, risk toplumlarında artık geçerli değildir. Görülebilir olan, görülemeyen tehlikelerin gölgesinde kalır. Algılanabilirlikten kaçan şey ile gerçekdışı olan şey artık aynı değildir, hattâ artan derecede bir risk gerçekliğine sahiptir. Dolaysız ihtiyaç, bilinen risk muhtevasıyla rekabet eder. Görünür mahrumiyetin ya da bolluğun dünyası, risklerin hakimiyeti altında örtbas edilir gider.

Algılanabilir servet ile algılanabilir olmayan riskler arasındaki yarışı, risklerin kazanması mümkün değildir. Görülebilir olan ile görülemeyen rekabet edemezler. Ama paradoksal bir şekilde tam da *bu nedenle* görülemeyen riskler, yarışı kazanır.

Zaten algılanamayan, daima somut bir ihtiyacın giderilmesi üzerinden haklı çıkarılan –ki gerçekten de haklıdır (bkz. Üçüncü Dünya!)– risklerin görmezlikten gelinmesi, risklerin ve tehlikelerin üzerinde *geliştiği, büyüdüğü ve serpildiği* kültürel ve siyasi zemindir. Bir taraftan sınıf, sanayi ve piyasa toplumu sorunları ile diğer taraftan risk toplumu sorunları arasında gerçekleşen örtüşme ve rekabette, mevcut iktidar ilişkileri ve önem ölçütlerine göre servet üretimi mantığı daima galip gelir – *ve tam da bu yüzden en sonunda risk toplumu galip gelir*. İhtiyacın somutluğu, risk *algısını* bastırır, ama risklerin gerçekliğini ya da etkisini değil, sadece algısını bastırır. İnkar edilen riskler özellikle hızlı ve sağlam bir şekilde serpilip gelişirler. Kimya sanayinin yanı sıra, reaktör teknolojisi, mikro-elektronik ve genetik teknolojisinin de gelişmesiyle tanımlanan toplumsal üretimin belli bir aşamasında, servet üretiminin mantığının ve çatışmalarının hakim olması ve dolayısıyla risk toplumunun toplumsal görülemezliği, risk toplumunun gerçekdışı olduğu anlamına gelmez; bilakis risk toplumunun ortaya çıkışının motoru bu aşamadır ve o yüzden de gerçekleşmekte olduğunun ispatıdır.

Üçüncü Dünya'daki sınıf konumları ile risk konumlarının örtüşmesinden ve kuvvetlenmesinden çıkartılacak ders budur, ama zengin sanayi ülkelerindeki zihniyet ve eylemler için de aynı şey söylenebilir: Ekonomik canlanma ve büyümeyi garanti altına alma, hâlâ rakipsiz bir şekilde birinci öncelik olmayı sürdürüyor. Zararlı madde emisyonlarındaki sınır değerleriyle ilgili mevzuattaki açıkları genişletmek ve mevzuatın uygulanmasını gevşek tutmak ya da gıda maddelerindeki belli toksik kalıntıların araştırılmasını önlemek için işsizlik tehdidi abartılıyor. Ekonomik se-

hepler yüzünden tekmil zehirli madde grupları değerlendirme ve kayıtdışı tutuluyor, hukuken yok sayılıyor ve bu yüzden de serbestçe dolaşıma sokulabiliyorlar. Çevreye yönelik risklerle mücadelenin kendisinin, Federal Almanya Cumhuriyeti'nde bu arada milyonlarca insana güvenli (hem de fazlasıyla güvenli) istihdam garanti eden, artık gelişen bir endüstri sektörü haline gelmiş olması çelişkisi, sessizce geçiştiriliyor.

Aynı zamanda *tanımsal* risk "yönetimi" araçları keskinleşiyor ve baltalar sallanıyor: Risklere işaret edenlere "bozguncu" ve risk üreticisi iftiraları atılıyor ve risklere dair söylediklerine "kanıtlanmamış" muamelesi yapılıyor. İnsanlar ve hayvanlar üzerindeki etkilere dair kanıtları ortaya koyduklarında, "pireyi deve yapmakla" suçlanıyorlar. Durumun ne olduğunu bilip buna uygun önlemleri alabilmek için, daha fazla araştırma gerektiğini söylüyorlar. Onlara göre, daha iyileştirilmiş bir çevre korumasının şartlarını ancak hızla büyüyen bir milli hasılanın hızla büyümesi oluşturabilir. Bilime ve araştırmaların güvenilir olduğu üzerine yeminler ediliyor. Bilim ve araştırma rasyonalizminin şu ana kadar tüm sorunlar için çözümler bulduğu söyleniyor. Buna karşılık bilim eleştirisi ve geleceğe dair endişeler ise "akıldışılık" olarak damgalanıyor. Bunların bütün kötülüklerin asıl sebebi olduğu söyleniyor. Uzun yola çıkmış bir gemi için burun dalgası neyse, ilerlemede de riskin o olduğu telkin ediliyor. Riskin modern dönemlerin icadı olmadığı, toplumsal hayatın pek çok alanında risklerin kabullenildiği ileri sürülüyor. Örneğin trafik kazaları sırasında meydana gelen ölümler. Federal Almanya'da her yıl orta büyüklükte bir şehir iz bırakmadan kayboluyor denebilir. Hattâ insanlar buna alıştı. Bu yüzden zehirli madde kazaları ya da daha küçük (ne de olsa Alman güvenlik teknolojisini düşünürsek, bunların gerçekleşme ihtimali son derece düşük) radyoaktif maddeli veya atıklı veya benzeri mini felaketler için de bolca hareket alanının kaldığını ifade ediyorlar.

Bu yorumun hakimiyeti bile gerçekliği tümden gözden yitirmemize yetecek kadar gözümüzü boyayamıyor. Söz konusu yorumun zaferi, bir Pirus zaferidir. Geçerli olduğu yerde, inkar ettiği şeyi, yani risk toplumunun risk konumlarını üretiyor. Ama bunda avunulacak bir taraf yok, aksine tehlike büyüdükçe büyüyor.

6. Dünya toplumu ütopyası

Bu suretle, küresel risk konumunun nesnel ortaklığı, tam da inkar ve algılamamaktan hasıl oluyor. Artık toplumsal ve ulusal hiçbir fark ve sınır tanımayan riskin gerçekliği, çıkar çeşitliliğinin arka planında tehdit ediyor ve büyüyor. Tehlike, kayıtsızlık duvarlarının ardında hızla büyüyor. Bu, tabii ki uygarlığın çoğalan riskleri karşısında birdenbire büyük bir uyumun ortaya çıkacağı anlamına gelmiyor. Tam da risklerle ilişki *dahilinde* çeşitli yeni toplumsal farklılıklar ve çatışmalar su yüzüne çıkıyor. Bunlar artık sınıflı toplum şemasına bağlı kalmıyor. Bu yeni toplumsal farklılık ve çatışmalar, her şeyden önce gelişmiş piyasa toplumu risklerinin ikiyüzlülüğünden doğarlar: Riskler, burada artık sadece risk değil, ayrıca *pazar şanslarıdır* da. Risk toplumunun gelişmesiyle birlikte risklere *maruz kalanlar* ile risklerden *istifade edenler* arasındaki çelişkiler de gelişir. *Bilginin* toplumsal ve ekonomik önemi de benzer şekilde artıyor ve bilgiyle beraber bilgiye form verme (bilim ve araştırma) ve bilgiyi yayma (kitle iletişim) araçları üzerindeki tasarruf da artıyor. Risk toplumu, bu anlamda aynı zamanda *bilim, medya ve bilgi toplumudur.* Bu yüzden risk toplumunda risk tanımlarını *üretenler* ile bu tanımları *kullananlar* arasında yeni çelişkiler ortaya çıkıyor.

Risk tasfiyesi ile ticaret, risk tanımlarının üretimi ile tüketimi arasındaki bu gerilimler, toplumsal eylemin tüm alanlarını baştan başa kat ederler. *Risklerin ölçek, düzey ve aciliyetini "belirleme mü-*

cadelelerinin" esas kaynakları burada yatıyor. Kabul edilebilir düzeylerin tespitinde hasta ya da mağdur olarak zarar gören insan sayısı azalıyor ya da artıyor. Nedensellik çizgileri çekilerek şirketler ve meslekler suçlama menziline dahil ediliyor. Siyasetçiler ve siyaset, kazalar ve zarar konusunda sistemleri değil, bireyleri sorumlu tutarak basıncı azaltıyorlar. Öte yandan, risk tanımlarını takip edenler de yeri gelince harekete geçip pazar fırsatlarını artırıyorlar. Mesela kimyagerler aynı anda iki tarafta birden oynuyorlar: insanları hasta ediyor, sonra da ikincil hastalıklarını iyileştirmek için onlara ilaç veriyorlar (örneğin alerji ilaçları).

Risklerin istismarıyla pazarın genişletilmesi, riskleri gizleme ve açığa çıkartma arasında genel bir geliş gidişi teşvik ediyor ve bu arada "sorunun" mu "çözüm" olduğunu ya da tersinin mi geçerli olduğunu, kimin neyden istifade ettiğini, hangi nedensel tahminlerle riske sebep olma sorumluluklarının ifşa edildiğini veya üstünün örtüldüğünü ve risk hakkındaki tüm bu lakırdının gerçekte tamamen başka bir amaç güden temsili bir siyasi oyunun ifadesi mi olduğunu kimse bilmiyor.

Ancak servetten farklı olarak riskler, gelişimleri düşük bir seviyedeyken kendilerinin *de* yarattığı menfaatler açısından *her zaman sadece tikel* bir kutuplaşma yaratırlar. Risk muhtevasının görüş alanına girmesinden ve büyümesinden itibaren menfaatler ve farklılıklar ortadan kalkar. Riskler, er ya da geç –risklere bağlı olan menfaatleri diğer yandan göreceleştiren, zaytlatan ve özellikle tehlikelerin bütün menfaat grupları için gelişip büyümesiyle riskin ortak bir gerçekliği haline gelen– tehditlere de yol açarlar. Bu bakımdan riske maruz kalma "çatısının" altında –çatının ne kadar yeterli olduğundan bağımsız olarak– tüm çelişkilerin arkasında ortak yönler de ortaya çıkıyor: Nükleer enerji ve zehirli atık tehlikelerini veya doğanın bariz tahribatlarını önlemek için farklı sınıflardan, partilerden, meslek ve yaş gruplarından insanlar yurttaş girişimleri içinde örgütleniyorlar.

Risk toplumu, bu anlamda, yeni çıkar karşıtlıkları *ve* siyasi dayanıklılık kabiliyetlerinin mevcudiyeti pek tabii hâlâ belirsiz olan, benzeri görülmedik yeni bir risk ortaklığı yaratır. Modernleşme riskleri keskinleşip genelleşerek böylece geriye kalan maruz kalmamanın alanlarını ortadan kaldırdığı ölçüde, risk toplumu (sınıflı toplumun aksine) küresel risk konumlarında mağduriyetlerin nesnel olarak standartlaşması eğilimini geliştirir. Böylece aşırı durumlarda dost ve düşman, doğu ve batı, yukarı ve aşağı, şehir ve taşra, siyah ve beyaz, güney ve kuzey uygarlığın çoğalan risklerinin eşitleyici baskısına maruz kalır. Risk toplumları sınıflı toplumlar değildir – bu, oldukça yetersiz bir tanımlama olur. Risk toplumları, *sınırları yıkan, katılımcı demokratik bir gelişme dinamiği* barındırırlar. İnsanlık, bu dinamik sayesinde uygarlığın kendi kendini tehlikeye atmasının türdeş konumundan dolayı bir araya gelmeye zorlanır.

Risk toplumu, bu noktada yeni çatışma ve mutabakat kaynaklarını elinde bulundurur. *Mahrumiyeti defetmenin* yerini *riski defetme* alır. Bunun için gerekli olan bilinç ve siyasi örgütlenme biçimleri (hâlâ) eksik olsa da, tehlike dinamiklerini harekete geçiren risk toplumunun *ulus-devlet sınırlarının olduğu gibi askeri ittifakların ve ekonomik blokların sınırlarının da altını oyduğu* söylenebilir. Sınıflı toplumlar ulus-devlet olarak organize edilebilirken risk toplumları nihayetinde sadece dünya toplumu çerçevesinde kapsanabilen "risk cemaatlerini" [Gefährdungsgemeinsamkeiten] meydana getiriyor.

Bu yüzden modernleşme sürecinde uygarlığın kendi kendini tehlikeye atma potansiyeli, bir dünya toplumu ütopyasını bir parça gerçek, hiç değilse daha acil kılıyor. Aynı 19. Yüzyıl insanlarının ekonomik çöküşün cezasını çekerken sanayi toplumu ve ücretli emek şartlarına tabi olmayı öğrenmek zorunda kaldıkları gibi, bugün ve gelecekte de insanlar yine aynı şekilde uygarlığın yol açtığı felaketin kırbacı altında masaya oturmayı ve kendi ha-

ıklarından dolayı ortaya çıkan tehlikelere bütün sınırları aşan çözümler bulmayı ve bu çözümleri hayata geçirmeyi öğrenmek zorundadırlar. Bu yöndeki baskıyı bugün bile hissetmek mümkün. Çevre sorunları ancak sınırları aşan görüşmeler ve uluslararası anlaşmalarla nesnel açıdan anlamlı bir şekilde çözülebilir; buraya giden yol da askeri ittifakları aşan konferanslar ve uzlaşmalardan geçiyor. Akıl almaz boyutlardaki tahrip gücüne sahip nükleer silahların depolanmasının yarattığı tehdit, tüm askeri nüfuz alanlarında insanları endişelendiriyor ve siyasi dayanıklılık kabiliyetini kuşkusuz daha da kanıtlamak zorunda olan bir tehdit ortaklığı yaratıyor.

Siyasi vakum

Ancak akıl almaz dehşetten en azından siyasi bir anlam çıkarmaya yönelik bu tür girişimler, ortaya yeni çıkan bu nesnel tehlike ortaklıklarının siyasi örgütlülük açısından şimdiye kadar tamamen havada asılı olduğu gerçeğini gözlerden saklayamaz. Aksine ulus-devlet bencilliği ve sanayi toplumlarının toplumsal parti ve çıkar örgütleriyle çatışırlar. Korporatist toplum cangılında böylesi gruplarüstü küresel risklere yer yoktur. Burada her örgüt, kendi müvekkilleri ile harekete geçirilen ve birbirine karşı kullanılan rakip ve müttefiklerden oluşan kendi "sosyal çevresine" sahiptir. Risk konumları ortaklığı, çıkar grubu örgütlenmelerinin çoğulcu yapısını çözülmesi neredeyse imkânsız sorunlarla karşı karşıya bırakır. Bu durum, müzakere sonucu ortaya çıkmış ve yontularak inceltilmiş uzlaşma rutinlerini karmakarışık hale getirir.

Tehlikelerin büyüdüğü, ama *önleyici* bir risk yönetimi politikası oluşturmak için siyaseten dönüştürülemedikleri bir gerçekliktir. Üstelik bunu ne tür bir siyasetin ya da siyasi kurumların becerebileceği bile belli değildir. Gerçi sorunun çetrefilliğine denk düşen çetrefil bir ortaklık ortaya çıkıyor, ama bu ortaklık

gerçeklikten ziyade ideal olarak kalıyor. Bu çatlakla birlikte siyasi yeterlilik ve kurumsallaşmada, hattâ be hattâ tahayyüllerde bir vakum ortaya çıkıyor. Tehlikelerin siyaseten nasıl ele alınacağı sorusunun ucu açıklığı, giderek artan eylem ve politika gereksinimi ile aşırı derecede bir tezat teşkil ediyor.

Bunun arkasında başka birçok sorunun yanı sıra, *siyasi özneye* ilişkin soru da saklanıyor. 19. Yüzyıl'ın sınıflı toplum teorisyenleri, bu rol için haklı nedenlerle proletaryayı seçmişlerdi. Bu seçimle ilgili bazı güçlüklerle karşılaştılar ve bu güçlükler hâlâ devam ediyor. Bu kabulün toplumsal ve siyasi aşikarlığı, tam da doğru olduğu *için* geriye doğru gidiyor. Siyasal ve sendikal işçi hareketinin kazanımları o kadar büyük oldu ki, bir zamanlar sahip olduğu geleceği belirleme rolünü zayıflattı. İşçi hareketi, risk toplumunun risk konumlarına cevaplar arayan ve bulan siyasi tahayyülün kaynağı olmaktan ziyade geleceğin kemirdiği kazanımların koruyucusu oldu.

Sınıflı toplumun siyasi öznesine –proletaryaya– risk toplumunda sadece *az çok somut olan devasa tehlikelerden herkesin mağdur* olması tekabül eder. Bu kadar ezici bir endişenin kolayca bastırılabileceğini düşünmek için Freudçu olmaya gerek yok. Bundan herkes sorumludur ve hiç kimse sorumlu değildir. Üstelik kimse pek ciddiye de almıyor. Klasik sanayi toplumunda herkes *kendi* ikbal kaygısıyla uğraşır (geliri, ailesi, evi, otomobil aşkı, tatil istekleri vs. Zehir aşağı zehir yukarı derken, bunlar elden giderse zaten şapa oturmuşsunuz demektir). Bu, aşağıdaki soruların daha şiddetle sorulmasına yol açar: Elle tutulamayan genel maruz kalmaların siyasi olarak organize edilmesi mümkün müdür? "Herkes", siyasi özne olabilir mi? Bu, tehlike konumlarının küreselliğinden siyasi irade ve eylemin ortaklığına çok acelecı ve üstünkörü bir geçiş olmaz mı? Küresellik ve herkesi etkileyen mağduriyet, tabiri caizse sorun konumlarını *algılamamanın* ya da *dolaylı* algılamanın sorumluluğunu başkalarına yüklemenin se-

bebi değil mi? Bunlar günah keçisi yaratmaya çıkan yollar değil mi?

İhtiyaç dayanışmasından endişe kaynaklı dayanışmaya

Siyasi ifadesi açık uçlu ve siyasi sonuçları farklı anlamlara gelse de, sınıflı toplumdan risk toplumuna geçiş döneminde *ortaklığın niteliği* değişmeye başlar. Klişelerle söylersek, modern toplumların bu iki biçiminde birbirinden oldukça farklı değer sistemleri açığa çıkar. Sınıflı toplumlar, gelişme dinamiklerinde ("fırsat eşitliğinin" çeşitli formülasyonlarından tutun da, sosyalist toplum modeli çeşitlerine kadar her alanda) *eşitlik* idealine bağlı kalırlar. Risk toplumu, böyle değildir. Risk toplumunun temelini ve itici gücünü teşkil eden normatif karşı-projesi *emniyettir*. "Eşitsiz" toplumun değer sisteminin yerini, "*emniyette olmayan*" toplumun değer sistemi alır. Eşitlik ütopyası toplumsal değişimin içerik açısından çok sayıda *pozitif* amacını ihtiva ederken, emniyet ütopyası kendine özgü biçimde *negatif* ve *savunmaya yöneliktir*: Burada artık esas olan, "iyi" bir şeye ulaşmak değil, bilakis en kötüyü *önlemektir*. Sınıflı toplumun rüyası, herkesin pastadan *pay* istemesi ve almasıdır. Risk toplumunun ütopyası ise, herkesin zehirlenmekten *korunmasıdır*.

Her iki toplumda insanların içinde bulunduğu, onları bir araya getiren, harekete geçiren ve bölen temel toplumsal durumlar da buna uygun olarak farklılık gösterir. Sınıflı toplumun itici gücü şöyle özetlenebilir: *Açım*! Öte yandan, risk toplumunun harekete geçirdiği devinim ise şöyle ifade edilir: *Korkuyorum*! *İhtiyaç ortaklığının* yerini endişe ortaklığı alır. Risk toplumu modeli, bu anlamda endişeden kaynaklanan dayanışmanın ortaya çıktığı ve siyasi güç haline geldiği toplumsal bir dönemi imler. Ama endişenin bağlama kuvvetinin nasıl etki ettiği hâlâ belirsizliğini koruyor. Endişe ortaklıkları ne kadar dayanıklıdır ve hangi eylem güç-

lerini seferber ediyorlar? Endişe duyanların bu yeni dayanışma cemaati nasıl hareket ediyor? Endişenin toplumsal gücü, bireysel çıkar hesabını gerçekten berhava edebilir mi? Endişe üreten tehlike cemaatleri uzlaşmaya ne kadar yatkındır? Kendilerini hangi eylem biçimlerinde örgütlüyorlar? Endişe, insanları irrasyonelliğe, aşırılığa ve fanatizme mi sürüklüyor? Endişe, şu ana kadar rasyonel eylemin temeli olmadı mı? Acaba bu hipotez de mi artık geçersiz? Acaba endişe siyasi hareketler için –maddi sıkıntının aksine– çok istikrarsız bir temel midir? Acaba endişe ortaklığı, karşı-enformasyonların hafif esintisiyle bile dağılabilir mi?

II. BÖLÜM

Risk Toplumunun Politik Epistemolojisi

Bu soruları önemli bulan herkes, risk toplumunun toplumsal ve siyasi potansiyeli ile –aynı zamanda teknik, kimyasal, biyolojik ve tıbbi Know-how ile– ilgilenmek zorundadır. Şimdi bu konular üzerinde duracağız. 19. Yüzyıl'dan bir analoji, bu başlangıç için uygun düşüyor. Benim tezim şudur: Risk toplumunda da söz konusu olan, erken dönem sanayileşmenin merkezlerindeki işçi yığınlarının yoksullaşması ile karşılaştırılabilir olan, ancak yine de asla karşılaştırılamaz olan yoksullaşmanın bir biçimidir. Peki ama neden ve hangi anlamda "yoksullaşma" bahis konusudur?

1. Uygarlık yoksullaşması mı?

19. Yüzyıl'da olduğu gibi günümüzde de insanlığın büyük çoğunluğunun yaşadığı yıkıcı sonuçlar, sanayileşme ve modernleşmenin toplumsal süreçleriyle bağlantılıdır. Her iki devirde de insani yaşam koşullarına aşırı derecede ve yıldırıcı müdahaleler oldu. Bu müdahaleler, üretici güçlerin gelişimi, piyasaların bütünleşmesi ve mülkiyet ile iktidar ilişkilerinin belirli aşamaları bağlamında ortaya çıktılar. Her seferinde farklı maddi sonuçlar ortaya çıkmış olabilir – 19. Yüzyıl'da maddi yoksullaşma, fakirlik, açlık, kalabalık; günümüzde ise hayatın doğal temellerinin tehdidi ve tah-

ribatı. Mukayese edilebilirlikler de mevcuttur: Mesela tehlikenin muhtevası ve modernleşmenin tehlikeyi üretip çoğaltan *sistematiği*. Özgül dinamik burada yatıyor: artniyet değil piyasa, rekabet, işbölümü – günümüzde bunlar sadece biraz daha küresel hale geldi. Başlangıçtaki gizlilik ("yan etkiler"), daha önce olduğu gibi her iki durumda da ancak çatışma yoluyla açığa çıkarılmak zorundadır. Şimdi olduğu gibi o zaman da insanlar sokaklara döküldü, ilerleme ve teknolojiye ilişkin eleştiriler yüksek sesle dillendirildi, Luditler[1] –ve onlara karşı argümanlar– ortaya çıktı.

Ondan sonra sorunların tedricen kabulü başladı, aynı şeyi bugün de gözlemlemek mümkün. Sistematik olarak üretilen çile ve baskı, giderek daha görünür hale geldi ve bunu inkar edenler de kabul etmek zorunda kaldı. Hukuk, rüzgar nereden eserse oraya yöneldi; üstelik bunu hiç de gönüllü olarak değil, siyasetin ve sokağın güçlü desteğini arkasına alarak yaptı: herkese seçme hakkı, sosyal refah yasaları, emek yasaları ve yönetime katılma. Bugünle paralellikleri açıkça ortada: şarap, çay, makarna gibi zararsız şeyler, tehlike arz etmeye başladı. Gübreler uzun vadede tüm dünyayı etkileyen toksinlere dönüştü. Bir zamanlar coşkuyla övülen servet kaynakları (atom, kimya, gen teknolojisi vs.), ne yapacağı belirsiz tehlike kaynaklarına dönüştü. Tehlikelerin aşikarlığı, alışılmış zararsızmış gibi gösterme ve örtbas etme rutinlerinin karşısına giderek daha fazla direniş çıkarıyor. Ticarette, bilimde ve siyasetteki modernleşme temsilcileri, koşulların getirdiği kanıt zincirleri yüzünden savunma ve inkar için her seferinde kendilerini daha çok ter dökerken buluyorlar.

---

1 Ludizm terimi (genellikle "makine kıncılığı" anlamında kullanılır), İngiliz işçi sınıfının 19. Yüzyıl başlarında sanayileşmenin sonucu olarak ortaya çıkan işsiz kalmalara ve sosyal yoksullaşmaya karşı başlattığı büyük mücadele dalgasını tanımlar. Luditler, Sanayi Devrimi sırasında yaşam koşullarının kötüleşmesine karşı mücadele eden ve bunu protesto etmek için iş makinelerini kıran tekstil işçilerinden oluşuyordu. Efsane lideri Ned Ludd'un ismiyle anılan hareket, 1814 yılında askeri müdahaleyle yenilgiye uğratıldı. Çok sayıda işçi idam edildi veya Avustralya'ya sürgüne gönderildi. –*çn*

İnsanın bu sahneyi daha önce görmüştüm, yeni hiçbir şey yok, diyesi geliyor neredeyse. Ama sistematik farklar da bir o kadar göze çarpıyor. Şahsi ve toplumsal olarak yaşanan sefaletin dolaysızlığı, bugün ancak bilimsel düşünce sayesinde farkına varılan ve ilk elden deneyimlerle doğrudan ilişkilendirilemeyen uygarlık tehditlerinin elle tutulamazlığına ters düşüyor. Bunlar, kimyasal formüllerin, biyolojik bağlamların ve tıbbi-tanısal kavramların dilini kullanan tehlikelerdir. Bilginin bu yapısı, elbette tehlikeleri daha az tehlikeli yapmıyor. Aksine bugün nüfusun büyük bir kesiminin kapısına yıkımlar ve tahribatlar, kasıtlı ya da kasıtsız, kazalar ya da felaketler yoluyla, savaşta ya da barışta dayanmış bulunuyor. Kullandığımız dil, tahayyül gücümüz, her türden ahlaki ve tıbbi bir kategori bu yıkım ve tahribatlar karşısında yetersiz kalıyor. Söz konusu olan, tehdit eden, kesin bir olumsuzluk veya sınırsızlık bildiren ek olan "-mez", tahayyül edilemez, kavranamaz, yani -mez, -mez, -mez olan mutlak ve sınırsız DEĞİL'dir.

Ama sadece *tehdit ediyor*. Sadece mi? Burada başka bir temel fark daha ortaya çıkıyor: Günümüzde insanlığa, dehşet içindeki insanlığa sadece bir ihtimal, bilakis *beklemede olan* bir olgu olduğunu (sadece bir hayal kuruntusu olmadığını) gösteren *tehditkar bir ihtimal* ile karşı karşıyayız.

Gerçeklik ile ihtimal arasındaki bu türsel fark, –sosyal güvenlik düzeyinin yüksek olduğu en gelişmiş ülkelerde– tehlikeler sebebiyle yoksullaşmanın, maddi yoksullaşmanın (en azından 19. Yüzyıl'ın ve Üçüncü Dünya'nın açlık çeken ülkelerinin durumu göz önüne getirildiğinde) *karşıtına* eşzamanlı olarak denk düşmesi sayesinde tamamlanıyor: İnsanlar fakirleşmiş değil, bilakis çoğu durumda insanların hali vakti yerinde, kitlesel tüketim ve bolluk toplumunda yaşıyorlar (ki bu durum, sosyal eşitsizliklerin keskinleşmesiyle tamamen el ele gidebilir), çoğunlukla iyi eğitim görmüş ve bilgililer, ama korkuyorlar, kendilerini tehdit altında

hissediyorlar ve gerçekçi-kötümser gelecek tahayyüllerinin mümkün biricik doğrulamasının gerçekleşmesini fiilen önlemek için angaje oluyorlar. Tehlikenin doğrulanması, geri döndürülemez bir şekilde kendi kendini imha anlamına gelecektir ve bu tam da tahmin edilen tehdidi *reel* bir tehdide dönüştüren ve eyleme geçiren argümanın kendisidir. Dolayısıyla burada su yüzüne çıkan sorunların üstesinden –19. Yüzyıl'da olduğu gibi– fazla üretim, yeniden bölüşüm ve sosyal güvencelerin tahkimi vs. yoluyla gelinemez, bilakis bu ya doğrudan ve yekpare bir "karşı-yorum politikası" ya da egemen modernleşme paradigmasının esaslı bir şekilde zihniyet değişikliğine uğraması ve yeniden programlanmasını gerektirir.

Bu farklar, o zaman ve şimdi ne kadar farklı grupların etkilendiğini de anlaşılır kılıyor: Geçmişte tehlikelere maruz kalma, sınıfsal kader tarafından belirleniyordu. İnsan, belli bir sınıfa ait olarak doğuyordu. Sınıfı, kaderi oluyordu. Gençliğinden yaşlılığına kadar bu durum devam ediyordu. Sınıfsal kader, her şeye yansıyordu: Nerede ve ne işte çalıştığına, ne yediğine, nasıl ve kiminle yaşadığına, nasıl çalışma arkadaşları ve arkadaşları olduğuna, kimlere lanet okuduğuna ve eğer gerekiyorsa sokağa çıkıp kimi protesto ettiğine.

Buna karşılık risk konumları ise çok farklı bir mağduriyet tipi içeriyorlar. Bu konumlara ait hiçbir şey açık ve anlaşılır değildir. Bu konumlar, herhangi bir şekilde evrenseldir ve özgül değildir. İnsan, bunlar üzerine duyar ve okur. Bu bilgi transferi, mağdur grupların *daha iyi eğitimli olduklarını ve etkin bir şekilde bilgilendiklerini* gösterir. Maddi yoksunlukla rekabet, başka bir özelliğe de işaret eder: Risk bilinci ve angajman, geçim güvencesinin dolaysız baskısının azaldığı veya ortadan kalktığı, yani zengin ve hali vakti yerinde olan gruplarda (ülkelerde) gelişiyor. Riskin görünmezliğinin cazibesi, kişisel deneyimler vasıtasıyla da aşılabilir: Mesela sevilen bir ağaçtaki ölüm belirtileri, yörede kurulması planlanan

bir nükleer enerji santrali, bir zehirli atık kazası, medyanın bunu haber yapması ve benzeri şeyler. Kaldı ki bunlar da insanları yeni semptomlar için, gıda maddelerindeki toksik kalıntılar vb. konusunda duyarlı hale getirecektir. Mağduriyetin bu türü, kendisi ve başkaları için görülebilir olan bir toplumsal birlik meydana getirmez, toplumsal tabaka, grup veya sınıf olarak tanımlanabilecek veya örgütlenebilecek bir şey peyda etmez.

Sınıf ve risk konumlarının mağduriyetindeki bu fark önemlidir. Kabaca söylersek, sınıf konumlarında varlık bilinci belirler, risk konumlarında ise tam tersine *bilinç (bilgi) varlığı belirler.* Bunun için belirleyici olan, bilginin türü, yani bilginin kendi deneyimsizlikleri ve bilgiye bağımlılığın risk tanımının bütün boyutlarını kapsayan derinliğidir. Sınıf konumunun belirleyici öğelerinde –mesela işini kaybetmede– mevcut olan tehdit potansiyeli, her mağdur için aşikardır. Bunun için özel bir bilgi edinme aracına, ölçme tekniğine, istatistiğe, geçerlilik tasarılarına ve tolerans sınırı üzerine incelemeye ihtiyaç duyulmaz. Mağduriyet, aşikardır ve bu anlamda bilgiden bağımsızdır.

Her gün içtiği çayın DDT, yeni aldığı mutfağın formaldehit içerdiğini öğrenen kimse, tamamen farklı bir durumdadır Mağduriyeti, kendi bilgi edinme araçları ve deneyim olanaklarıyla *saptanamaz* Çayında DDT veya mutfağında formaldehit olup olmadığı ve varsa hangi miktarda olduğu, tıpkı bu maddelerin hangi yoğunluklarda kısa veya uzun vadede zarar verip vermeyeceği sorusunun cevabı gibi bilgi erişiminin dışında kalır. Ancak bu soruların *nasıl* cevaplandığı, kişinin mağduriyeti hakkında şu ya da bu şekilde karar verir. Sorunun cevabının "evet" veya "hayır" olması, tehlikenin derecesi, boyutu ve biçimleri söz konusu olduğunda, kişi *dışsal bilgiye bağımlıdır* Risk konumları, böylece sınıfsal konumların tanımadığı bağımlılıklar yaratır: Mağdurlar, mağduriyetleri hususunda *yetkisizdir* ve bilgi egemenliklerinin önemli bir kısmı ellerinden gider. Zararlı, tehditkar ve düşmanca

olan, her yerdedir, ama insanların muhakeme gücü, bunun dost mu düşman mı olduğuna karar vermekten yoksundur. Bu, yabancı bilgi üreticilerinin varsayımlarına, yöntemlerine ve çekişmelerine terk edilmiştir. Bu yüzden risk konumlarında gündelik hayatın sorunları, *deyim yerindeyse aniden* içinden tehlikelerle birlikte nelerden korkup korkmamak gerektiğini birbirleriyle tartışarak ilan eden risk uzmanlarının fırladığı "Truva atlarına" dönüşebilir. Bu uzmanları kabul etmek ya da onlardan tavsiye istemek bile artık mağdurların elinde olan bir şey değildir. Artık mağdurlar, risk uzmanlarını seçmiyor, bilakis uzmanlar kendi mağdurlarını seçebiliyor. Canları istediği zaman kapıdan içeri dalıp, canları istediği zaman çıkıyorlar. Çünkü tehlikeler, gündelik hayatın tüm nesnelerine aksettirilebiliyor. Bugün tam da buralara yerleşiyor –görünmezler ama her yerde mevcutlar– ve yüksek sesle sordukları sorulara verilecek cevapların kaynağı olarak uzmanları gerekli kılıyorlar. Bu bakımdan risk konumları, *mağdurların cevaplarını bilmedikleri soruların fışkırdığı kaynaklara benziyor.*

Diğer yandan bu durum, bilgi üretimi çerçevesinde riskler ve uygarlığın sebep olduğu tehlikeler hakkında verilen bütün kararların, hiçbir zaman sadece bilginin muhtevası hakkında kararlar (araştırmalar, hipotezler, ölçüm teknikleri, yöntemler, sınır değerleri vs.) olmadığı, bilakis mağduriyetler üzerine, tehlikenin menzili ve türü, tehdidin muhtevası, nüfusun hangi kesimini hedef aldığı, gecikmiş etkileri, alınması gereken önlemler, sorumlular ve tazminat talepleri hakkında *müşterek* kararlar olduğu anlamına da geliyor. Eğer günümüzde günlük kullanım nesnelerinde ve gıda maddelerinde bulunan formaldehit, DDT vb. konsantrasyonların sağlığa zararlı olduğu sosyal açıdan bağlayıcı olarak saptansa, bu bir felaket saptamasına eşdeğerde olacaktır, zira bunlar artık her yerde hazır ve nazırdır.

Bu, *üretim güçlerinin tehdit potansiyeli üzerine bilimsel araştırmanın hareket alanının gittikçe daraldığını* aşikar kılıyor. Bugün

haşere ilaçlarının uygunluk sınır değerlerinin belirlenmesinde hata yapıldığını itiraf etmek –aslında bu bilimde normal bir durumdur– siyasi (ve ekonomik) bir felaketin kapısını aralamak demektir ve sırf bu nedenden dolayı önüne geçilmesi gerekir. Bilim insanlarının bugün bütün alanlarda yıkıcı güçlerle ilgileniyor olması, onlara gayri-insanı bir *yanılmazlık yasasını* dayatıyor. Bu yasayı çiğnemek, sadece en insani niteliklerden biri olmakla kalmaz, ayrıca bu yasa insanlığın ilerleme ve eleştiri ideallerine de açıkça ters düşüyor (bunun için krş. "*Yanılmazlık mı yoksa öğrenme yeteneği mi?*" bölümü).

Gelir kaybı vs. ile ilgili haberlerden farklı olarak gıda maddeleri ve tüketim eşyalarındaki vs. toksik maddelerle ilgili haberler *çifte şok* yaratır: Doğrudan maruz kalınan tehlikelerin değerlendirilmesi üzerindeki *egemenlik kaybı* da tehdidin kendisine eklenir. Uzun koridorlar, oturma bankları, yetkili, yarı-yetkili ve anlaşılmaz bir şekilde omuz silkenleri ve çalım satanlarıyla koca bir bilgi bürokrasisi ortaya çıkar. Bilgiye nasıl erişildiği, doğru bilginin nasıl bir şey olması gerektiği, bilginin bir şeylere uydurulmak için aslında nasıl eğilip büküldüğü, içinin dışına nasıl çıkarıldığı ve nihayetinde gerçekte kastettiği şeyi söylemeyecek şık bir tarzda nasıl sunulduğu ve insanların aslında kendilerine saklamaları gereken şeylerin nasıl ifade edildiği hakkında ön giriş kapıları, yan giriş kapıları, gizli çıkış kapıları, ipuçları ve (karşı) enformasyonlar mevcuttur. Eğer bizi yakinen ilgilendiren tehlikeler söz konusu olmasaydı, bunların hepsi hiç de o kadar dramatik olmazdı ve kolayca göz ardı edilebilirdi.

Diğer taraftan risk araştırmacılarının araştırmaları herkesin mutfağında, şarap mahzeninde ve çay salonunda paralel bir şekilde vuku buluyor. Bu araştırmaların merkezi bilimsel kararlarının her biri, –bütün işbölümü bir kereliğine kısa devre yaptırılırsa– halkın kanındaki toksin düzeyinin hızla yukarı fırlamasına ya da hızla aşağı düşmesine yol açıyor. Demek ki risk konumlarında

–sınıf konumlarından farklı olarak– *hayat konumları ve bilgi üretimi doğrudan birbirleriyle yer değiştirir ve kesişirler.*

Bundan anlaşılacağı gibi, siyaset sosyolojisi ve risk toplumu teorisi özünde *bilgi sosyolojisidir*, *bilim sosyolojisi* değil. Yani *bütün* bilgi harmanlanmaları, alaşımları ve aktörlerinin ihtilaflı birleşme ve karşıtlıklarının, esaslarının, taleplerinin, hatalarının, irrasyonelliklerinin, hakikatlerinin ve bildiklerini iddia ettiklerini bilmelerinin imkânsızlığının sosyolojisidir. Özetlersek, mevcut gelecek krizi görülebilir değil, gerçekliğe giden yolda bir ihtimaldir. Ama tüm ihtimallerde olduğu gibi, insan bu *isnadın* da *gerçekleşmemesini* umuyor. Bu yüzden iddianın yanlışlığı, teşhis niyetinin içinde saklı. Büyüyen servet karşısında en nihayetinde küresel ölçekte görünmeyen bir *yoksullaşma* var, ama bunun siyasi öznesi yok. Yine de 19. Yüzyıl ile bugün arasındaki benzerlikler ve farklar göz önünde bulundurulduğunda, açık ve tereddütsüz biçimde bir *yoksullaşmadır* bu. Ölüm listeleri, zararlı madde bilançoları ve kaza istatistiklerinin yanı sıra, başka göstergeler de yoksullaşma tezini destekliyor.

Risk tehditlerinin gecikme safhası sona yaklaşıyor. Görünmeyen tehlikeler, *görülebilir* oluyor. Doğanın zarar görmesi ve tahrip edilmesi artık kişisel deneyimimizin dışında, kimyasal, fiziksel ve biyolojik etkileme zincirleri alanında gerçekleşmiyor; bilakis gözlerimize, burnumuza ve kulaklarımıza giderek daha çok çarpıyor. En gözle görülür fenomenleri sıralarsak: hızla iskelete dönüşen ormanlar, yüzeyi köpüklerle kaplanan iç sular ve denizler, petrole batmış hayvan kadavraları, kirli hava, kirlilik yüzünden aşınan binalar ve sanatsal anıtlar, toksik kaza zincirleri, toksik skandallar ve felaketler ile medyanın bunlara dair yaptığı habercilik. Gıda maddelerindeki zararlı ve zehirli maddelerle ilgili listeler ve gündelik kullanıma ilişkin makaleler uzadıkça uzuyor. "Sınır değerleri" ile ilgili engeller, halk sağlığının korunmasının gerekle-

minden ziyade Emental[1] peynirinin gereklerine uygun görünüyor (ne kadar çok delik varsa o kadar iyi). Sorumluların yalanlamaları, giderek *daha gür* sesle, ama *daha zayıf* kanıtlarla yapılıyor. Bu tezin bir kısmı ispatlanmaya ihtiyaç duysa da, listenin durumuna baktığımızda *gecikmenin sonunun* iki safhasının bulunduğu çok açık: riskin kendisi *ve* (*kamuoyu tarafından*) *algılanışı*. Vahimleşenin riskler mi, yoksa bizim onlara dair *görüşlerimiz* mi olduğu hiçbir zaman kesinlik kazanmıyor. Her iki safha eşzamanlı gerçekleşiyor, birbirini koşulluyor, birbirini güçlendiriyor; riskler *bilgi* dahilindeki riskler olduğu için, risklerin algılanmasıyla riskler farklı şeyler değil, aksine aynı şey.

Bitki ve hayvan ölümü listelerine daha keskinleşmiş bir *kamusal* risk bilinci, yani uygarlığın tehlikelerine karşı gittikçe artan ve teknoloji düşmanlığıyla karıştırılıp kötülenmemesi gereken bir duyarlılık ekleniyor: Zira tekniğe ilgi duyan genç insanlar, bu tehlikeleri görüyor ve ifade ediyorlar. Risk bilincinin bu artışını, batılı sanayi ülkelerindeki uluslararası karşılaştırmalı anketlerin yanı sıra, kitle iletişim araçlarındaki konuyla ilgili haber ve röportajların öneminin görece artışında görmek mümkün. Gecikmenin bu kayboluşu, bir kuşak önce kesinlikle hayal edilemeyecek bir fenomen olan ve ancak şimdi birinci dereceden siyasi faktörlerden biri haline gelen uygarlaşma risklerine dair bilincin bu artışı, genel bir uyanışın sonucunda değil, bilakis kendi açısından *sistematik* gelişmelerin sonucunda meydana geliyor.

Birinci olarak, risklerin *bilimselleşmesi* artıyor; ikinci –ve birinciyle karşılıklı ilişkisi olan– unsuru ise risk *ticaretinin* büyümesi oluşturuyor. Modernleşmenin tehlikeleri ve risklerinin gösterilmesinin *salt* eleştiri olduğu yanlış bir saptamadır; bu, –bütün karşı koyma ve iftira kampanyalarına rağmen– *birinci derecede bir ekonomik canlanma faktörüdür*. Bu, ekonominin ilgili kollarında

1 Emental, inek sütünden üretilen oldukça meşhur bir İsviçre peynirtidir. Peynir kesildiğinde "göz" diye tabir edilen delikli yapısı ortaya çıkar. –çn

meydana gelen gelişmelerde ve aynı şekilde çevre koruma, uygarlığın getirdiği hastalıklarla mücadele vb. için yapılan kamu harcamalarında açıkça belirginleşiyor. Sanayi sistemi, sebebiyet verdiği kötü durumlardan hem de gayet güzel bir şekilde *yararlanıyor* (krş. M. Jänicke 1979).

İhtiyaçlar, risklerin üretimi yüzünden doğal faktörlerle son kalan doğal bağlarından, dolayısıyla sonluluklarından ve gerçekleşebilirliklerinden kesin olarak kopartılıyor. Açlık giderilebilir, ihtiyaçlar karşılanabilir, ama riskler "dipsiz bir ihtiyaç kuyusu" gibidir, karşılanamaz ve sonsuzdurlar. İhtiyaçlardan farklı olarak riskler (reklam vb. aracılığıyla) ortaya çıkarılmakla kalmaz, aynı zamanda satış ihtiyaçlarına uygun bir şekilde uzun vadeye yayılabilir, kısacası maniple edilebilir. Değişken risk tanımları sayesinde tamamen yeni türden ihtiyaçlar, dolayısıyla da pazarlar *yaratılabilir*. Özellikle de riskten kaçınma ihtiyacı, yoruma açıktır, nedensel olarak düzenlenebilir ve sonsuz kere çoğaltılabilir Dolayısıyla risk toplumunun başarı sağlamasıyla birlikte, üretim ve tüketim tamamen yeni bir düzeye ulaşmıştır. Meta üretiminin referans noktası olarak önceden verili ve maniple edilebilir ihtiyaçların yerini artık *kendi kendini üretebilen* risk almıştır.

Biraz cüretkar bir mukayeseden çekinmezsek, gelişmiş kapitalizmin risk üretiminde savaşın tahrip edici gücünü massettiğini, genelleştirdiğini ve normalleştirdiğini söyleyebiliriz. İnsanların bilincine vardığı uygarlık riskleri, savaştakine benzer şekilde, üretim tarzlarını "yıkıma uğratabilir" (örneğin fazla emisyon meydana çıkaran arabalar ya da zirai üretim fazlası); böylece satış krizlerinin üstesinden gelebilir ve bundan başka büyüyebilecek yeni pazarlar yaratabilir. Risk üretimi ve onun bilgi ajanları –uygarlık eleştirisi ve teknoloji eleştirisi, çevre eleştirisi, kitle iletişim araçlarında risklerin abartılması ve araştırılması–, ihtiyaçlarda devrim yapmanın sisteme-içkin normal bir biçimidir Luhmann ile söylersek şöyle diyebiliriz: Ekonomi, risklerle birlikte insani

ihtiyaçları tatmin etme bağlamından bağımsız olarak "*kendini referans alan*" bir konum ediniyor.

Bunun için esas olan, tipik ve sembolik bir riskin "üstesinden gelme" durumudur. Riskler, tabiri caizse bu üstesinden gelinme durumlarıyla birlikte *büyümek* zorundadır. Nedenlerinde ve kaynaklarında gerçekten bertaraf edilmemelidirler. Her şey, risklere *makyaj* bağlamında gerçekleşmelidir: Ambalajlama, tipik zararlı madde azaltmaları, pisliğin kaynağına dokunmadan temizleme filtreleri takma. Demek ki risklerin artışını bertaraf etme konusunda *önleyici* değil sembolik bir sanayi ve politika söz konusu. Zaferi kazanan "-mış gibi yapmak" olmalı ve program bu olmalıdır. Bunun için "alternatif yaygaracılara" olduğu kadar eleştirel ve teknolojiye ilgi duyan ve riskle uğraşan bilim insanları ile bilim karşıtlarına ihtiyaç var. Kimi zaman kendi kendini finanse eden ("kendi içinde yardımlaşma"!), kimi zaman kamunun finanse ettiği bu grupların tamamı, riskler için yeni satış pazarları yaratan "önreklam ajanslarıdır".

Kuruntu mu? Polemik mi? Bu doğrultuda bir eğilimin varlığını şimdiden tespit etmek mümkün görünüyor. Bu eğilim, karşı tarafı mağlup ederse yine *boş bir zafer* kazanmış olacak, çünkü riskler tüm makyajın altında büyümeye devam edecek ve bununla birlikte *herkese yönelik küresel tehdit* de büyüyecek. Risklerin patlayıcı gücünün *herkesin* kâr etme zevkinin tadını adamakıllı kaçırdığı ve zehirlediği bir toplum meydana gelecek. Gelgelelim *ihtimal* bile burada merkezi bir önemi haiz şu tasavvuru çarpıcı bir şekilde gösteriyor: Sanayi toplumu –aslında hem kapitalist hem de "sosyalist" sanayi toplumu– tehlikeleri çoğaltarak ve ekonomik bakımdan sömürerek kendisine yönelik tehdit ve sorgulamayı *sistematik* bir biçimde üretiyor. Sanayi toplumunun eşiğindeki toplumsal-tarihsel durum ve dinamikleri, feodal çağın son dönemindeki durumla tamamıyla mukayese edilebilir. Feodal aristokrasi, nasıl ticaret burjuvazisinden (ticaret yapma ve

ekonomik kullanım haklarını parayla satarak ve işletme vergileri alarak) geçimini sağlamış ve kendi çıkarları için onu teşvik etmiş ve böylece sürekli güçlenen halefini istemeden ve zorunlu bir şekilde yaratmışsa, gelişmiş sanayi toplumu da aynı şekilde ürettiği risklerden "besleniyor" ve böylece şimdiye kadarki modernleşmenin temellerini sorgulayan toplumsal risk konumları ve siyasi potansiyeller yaratıyor.

2. Hatalar, dalavereler, yanılgılar ve gerçekler: Rasyonelliklerin rekabeti üzerine

Risk fazlalılığının servet fazlalığını epeydir gölgede bıraktığı noktada, riskler ile risklerin *algılanışı* arasındaki görünüşte zararsız ayrım önem kazanıyor – ve aynı zamanda meşruiyetini kaybediyor. Bilimsel tehlike tanımının rasyonellik tekeli, bu ayrıma göre ayakta kalıyor veya yıkılıyor. Çünkü bu ayrımla, riskleri nesnel ve bağlayıcı olarak, özel bir tarzda ve uzmanlık otoritesiyle saptama imkânı öne çıkarılıyor. Bilim "riskleri saptar", insanlar da "riskleri algılar". Sapmalar, "akıldışılık" ve "teknoloji düşmanlığının" ölçüsünü gösterir. Dünyanın bilgili olanlar ile bilgisizler arasında ikiye bölünmesi, aynı zamanda kamuoyunun bir resmini de ihtiva eder. "Sapmış olan" kamusal riskin "algılamasının" "akıldışılığı", teknik adamların nazarında halkın çoğunluğunun hâlâ mühendislik bölümünün birinci sömestr öğrencileri gibi davranıyor olmasından kaynaklanır. Gerçi vurdumduymaz, ama iyi niyetlidirler; çaba gösteriyorlar, ama hiçbir şeyin farkında değiller. Bu resme göre, halk dediğimiz kesim henüz yeterli bilgi sahibi olmayan ve kendini mühendis sanan bir sürü bireyden ibarettir. Tek gereken, kafalarına teknik ayrıntılar doldurmaktır, ondan sonra uzmanların bakış açısını paylaşacak ve risklerin teknik olarak başa çıkılabilirliğine dair değerlendirmeleri, dolayısıyla risklerin risksizliğini anlayacaklardır. Kamuoyundaki protestolar, korku-

bu, eleştiri ve direnişler, *bütünüyle bilgilenmeyle ilgili bir sorundur.* Teknik uzmanların bildiğini halk da bilseydi sakinleşirdi – ya da tam anlamıyla ümitsiz bir şekilde irrasyonellikle maluldür.

Bu anlayış *yanlıştır.* Risk beyanları, yüksek matematik ya da teknik kisveleri içinde dahi *nasıl yaşamak istediğimize* dair beyanlar içerir – yani *sadece* doğa ve teknik bilimlerinin *ancak* disiplinlerinin sınırlarını sürekli ihlal ederek, tek başına karar verebileceği türden beyanlardır bunlar. Ama bununla durum tersine döner: Bilimsel risk tanımlarının kabul görmemesi, halkın "akıldışılığı" sayılıp ayıplanacak bir şey değildir; aksine risklere dair bilimsel ve teknik ifadelerdeki kültürel kabul edilebilirlik öncüllerinin *yanlış olduğunu* gösterir. Teknik risk uzmanları, kendi örtük değer öncüllerinin ampirik geçerliliği konusunda, yani halkın neyi kabul edilebilir bulacağı ya da bulmayacağı hakkındaki varsayımlarında *yanılıyorlar.* Ama halkın risk algılamasını "yanlış, irrasyonel" diye nitelemek, her şeyin üstüne tüy dikmek demektir: Bilim insanları kültürel kabul edilebilirlik konusundaki *ödünç* aldıkları düşüncelerini ampirik eleştiriden elde ediyor, başkalarının fikirlerine dair görüşlerini dogma seviyesine getiriyor ve halkın "akıldışılığının" yargıçları olmak üzere bu sallanan tahta oturuyorlar. Oysa onlar, halkın fikirlerini sorup öğrenmek ve kendi çalışmalarının temeli yapmak zorundadırlar.

Bu duruma başka bir açıdan da bakılabilir: Doğabilimleri, risklerle uğraşırken farkına varmadan ve istemeden *kendilerini iktidardan indirmiş ve kendi kendilerini demokrasiye mecbur kılmışlardır.* Yaşamaya değer bir hayata dair örtük kültürel toplumsal değerler üzerine risk beyanları, bünyesinde *bir parça yönetime kadım* barındırır. Bilimsel-teknik risk algısı, – derebeylerinin genel oy hakkına karşı direndiği gibi irrasyonellik varsayımını tersine çevirerek kendini savunabilir. Ancak bilimsel-teknik risk algısı, şayet kendi varsayımlarının ampirik doğruluğuna dair iddialarıyla sürekli ve sistematik bir şekilde çelişen kabulleri kanıt olarak

göstermek istemiyorsa kendisi de, aynı zamanda bu yaşanmaya değer hayatı taahhüt etmiş demektir,

Risklerin (rasyonel) bilimsel *tayini* ile (irrasyonel) *algılanması* arasındaki ayrım, aynı zamanda uygarlık riskine dair bir bilincin teşekkülündeki bilimsel ve toplumsal rasyonelliğin rolünü de tersine çevirir. Bu ayrım, tarihi tahrif etmeyi içerir. Günümüzde bilimsel-teknik uygarlığın riskleri ve tehditlerine dair kabul edilmiş bilgi, ancak *şiddetli inkarlara* rağmen oturtulabilmiş, halinden memnun ve darkafalı bir ilerleme inancına sıkışmış "bilimsel-teknik rasyonelliğin" genellikle *amansız direnişiyle* mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bilimsel risk araştırması, her alanda çevre, ilerleme ve kültür bağlamında sanayi sisteminin toplumsal eleştirisini kör topal takip etmektedir. Bu bakımdan uygarlık riskleriyle bilimsel-teknik uğraşıda, bir mühtedinin dile getirilmemiş *kültürel eleştiri hamiyetini* [Konvertinentum] bolca görmek daima mümkündür; ayrıca teknik bilimlerin risk algısının rasyonelliği üzerindeki tekel iddiası, Protestan mezhebine geçmiş bir Papa'nın yanılmazlık iddiasıyla eşdeğerdir.

Risk bilincindeki artış, kimisi rekabet halinde olan kimisi örtüşen rasyonellik iddiaları arasındaki bir mücadele olarak yeniden inşa edilmelidir. İnandırıcılık ve rasyonellik hiyerarşisi dayatmak mümkün değil, ama risk algılaması örneğinde "rasyonelliğin" *sosyal olarak nasıl doğduğunu*, yani nasıl inandırıcı olduğunu, şüphe uyandırdığını, tanımlandığını, yeniden tanımlandığını, edinildiğini ve kaybedildiğini sorgulamak gerekir. Bu bakımdan uygarlık risklerinin bilimsel ve toplumsal algı ile değerlendirilmesi arasındaki karşıtlık ve iç içeliğin yanı sıra, *mantık(sızlığı)* da gösterilmelidir. Bunu yaparken, risklerin *bilimsel* algılanışındaki hata ve yanlışların ancak toplumsal risk algısının referans ufkunda görünür olan sistematik kaynakları nelerdir sorusuna yanıt aranabilir. Peki, tam tersine risklerin toplumsal algılanışı –bilimi sistematik olarak reddettiği ve eleştirdiği, dolayısıyla uygarlık öncesi dokt-

nileri canlandırma tehdidi yarattığı durumlarda bile– bilimsel rasyonelliğe ne ölçüde bağımlıdır?

Benim *tezime* göre bilim ve teknoloji eleştirisinin kökeninde eleştirmenlerin "akıldışılığı" değil, bilimsel-teknik rasyonelliğin uygarlık risklerinin ve tehditlerinin artması karşısındaki *başarısızlığı* yatıyor. Bu başarısızlık geçmişte kalmış bir şey değil, aksine yakıcı ölçüde bugün de mevcut ve geleceğe dair de tehdit yaratıyor. Hattâ bütün boyutlarıyla şimdi giderek daha da görünür hale geliyor. Keza tek tek bilim insanlarının ya da disiplinlerin başarısızlığından da söz edilemez, bilakis başarısızlık *sistematik olarak* bilimlerin risklere kurumsal-metodolojik yaklaşımında yatıyor. Bilimler tesis edildikleri halleriyle –aşırı özelleşmiş iş-bölümüyle, yöntem ve teori anlayışlarıyla, dışarıdan belirlenen tarzda uygulamadan kaçınmalarıyla– uygarlığın risklerine makul tepki gösterme kabiliyetinden *tümüyle yoksundur*, çünkü bu risklerin ortaya çıkışında ve büyümesinde olağanüstü derecede pay sahibidirler. Daha ziyade –kimi zaman "saf bilimselliğin" gönül rahatlığıyla, kimi zaman vicdan azabının artmasıyla– küresel sanayi kirlenmesinin ve bu kirliliğin havaya, suya, gıda maddelerine vs. bulaşmasının yanı sıra, buna bağlı olarak bitki, hayvan ve insanların hastalanması ve ölümünün genelleşmesinin *meşrulaştırıcı hamileri* oluyorlar.

Peki, bu durum nasıl ifşa edilebilir? Modernleşme risklerine dair bilinç, kendisini bizatihi bilimsel rasyonelliğe *direniş* olarak kabul ettirdi. Bilimsel hatalar, yanlış değerlendirmeler ve tehlikeleri önemsizleştirmeden oluşan geniş bir yol, bu bilincin oluşmasının yolunu açtı. Risklere dair bilincin ve risklerin toplumsal olarak kabulünün tarihi, bilimlerin büyüsünün *bozulmasının* tarihiyle örtüşür. Risklerin kabulü madalyonunun öbür yüzünde, bilimsel "hiçbir şey görmedim, hiçbir şey duymadım, hiçbir şey koklamadım, hiçbir şey bilmiyorum" bakışının çürütülmesi vardır.

Belli bir teknolojinin risk muhtevasına dair hata, *nükleer risklerin* eşi benzeri olmayan yanlış anlaşılması ve önemsizleştirilmesidir. Okur, [Batı Almanya] Federal Hükümeti'nin çıkardığı 1959 tarihli "Hava saldırıları sırasında nasıl davranılacağına ilişkin tavsiyeler" başlıklı resmi talimatnameyi okuduğunda gözlerine inanamayacaktır:

"Kuvvetli göz kamaştırıcı bir ışık patlaması, atom bombası patlamasının ilk işaretidir. Termal etkileri yanıklara yol açabilir. Bu yüzden (...) göz, yüz, boyun ve eller gibi bedenin hassas yerlerini derhal örtünüz!

"Hemen bir deliğe, çukura ya da hendeğe atlayın!

"Bir taşıma aracındaysanız hemen cam seviyesinin altına kadar eğilin, arabayı durdurun; aracın zeminine yatın ve kıvrılarak yüzünüzü ve ellerinizi koruyun!

"Mümkünse sağlam bir masa, sıra, çalışma masası, yatak ya da başka bir mobilyanın arkasına saklanarak korunun!

"Üst katlar yerine bodruma saklanırsanız hayatta kalma şansınız artar. Bodrumun her köşesi çökecek, diye bir kural yoktur!

"Kimyasal ya da biyolojik silah kullanılmışsa, derhal koruyucu maskenizi takın!

"Koruyucu maskeniz yoksa derin nefes almayın ve ağzınızla burnunuzu nemli bir mendille kapatarak solunum yollarınızı koruyun!

"Şartlar gerektirirse temizlenin ve kendinizi radyasyondan ya da zehirlerden arındırın!

"Paniği önleyin, düşüncesizce ve acele davranmayın, ama muhakkak eyleme geçin!"[1]

Kıyamet düzeyinde bir felaket, "bireysel olarak hazmedilebi-

1 (Wehrpolitische Information, Wehrberichterstattung aus aller Welt, Köln 1959, alıntının yapıldığı kaynak: Günther Anders, Die atomare Bedrohung, Münih 1983, s. 133 vd.)

lır" bir düzeye indirilerek önemsiz gibi gösterilmeye çalışılıyor. *Her* nükleer tehdide içkin olan "üstünlüğün sonu" (Günther Anders), tümden yanlış anlaşılarak önemsizleştiriliyor. Öneriler, zoraki gülünç bir korku mantığını takip ediyor: "Öldüyseniz, dikkat! Ertelemek tehlikelidir!" (Günther Anders, age).

Nükleer fizik ve teknolojinin bu günahı bir tesadüf değil. Bu, ne bireysel sebeplere bağlıdır ne de bir doğabilimleri disiplininin bir kereliğe mahsus bir "işletme kazasıdır". Daha ziyade tam da radikalliğinden ötürü, kendi kendini üreten risklerle ilişkisinde teknik bilimlerin yaptığı hataların merkezi kurumsal hata kaynağını bilince çıkarıyor: *Üretkenliği artırma çabası sırasında yaratılan riskler hep ihmal edilmiştir ve hâlâ da ihmal edilmektedir.* Bilimsel-teknik ilginin birinci önceliği *verimlilikten faydalanmadır*, bununla bağlantılı tüm tehlikeler ya sonradan göz önüne alınır ya da çoğu durumda tamamen görmezden gelinir.

Demek ki risklerin üretimi ve yanlış değerlendirilmesinin kökeninde bilimsel-teknik rasyonelliğin ekonomik tek gözlülüğü yatar. Bu tek göz, sadece üretkenliğin avantajlarına odaklanmıştır. Bununla beraber aynı zamanda sistematik olarak koşullanan bir *risk körlüğünden* muzdariptir. Ekonomik kullanılabilirlik imkânları basiretli bir şekilde tahmin edilip geliştirilir ve denenip her türlü maharet kullanılarak açığa çıkarılırken, riskler söz konusu olunca karanlıkta el yordamıyla adım atılıyor ve risklerin "öngörülmeyen" hattâ "öngörülemez" ortaya çıkışları karşısında büyük şoklar yaşanıyor ve dehşete düşülüyor. Bilinçli bir risk kontrolünün yan etkileri olarak verimlilik avantajlarının sonradan risk yönelimli doğabilimlerinin arzusu hilafına "farkına varılmadan" ve "istenmeden" dikkate alınması şeklinde ifade edilebilecek karşıt tahayyül bütünüyle saçma görünüyor. Bu, doğabilimlerinin sevk ve idare ettiği teknolojik gelişmelerde, servet üretimi mantığıyla bağlantılı ve bu mantığın ayrılmaz bir parçası olan bir tür (Habermas'ın terimleriyle ifade edersek) *verimlilik-*

artırma bilgisiyle ilgili çıkarların tarihsel bakımdan nasıl hakim durumda olduğunu bir kez daha açıkça gösteriyor.

"Yan etkilerin" sesleri

Bu durum bir yandan verimliliği artırırken, diğer yandan insanları *hasta* ediyor. Çocukları yalancı kuşpalazı geçiren ebeveynler, modernleşmenin risklerinin varlığı konusunda bilimsel inkar açıklamaları yapanların duvarlarına kafasını vuruyor. Çocuklarının gece havayı tekmeleyip öksürdüğünü, yataktan kalkamadığını, gözlerini dehşet içinde açmış ve nefes almaya çalıştığını gören herkes, sonsuz bir korkudan bahsediyor. Havadaki kirliliğin sadece ağaçları, toprağı ve suyu tehdit etmediğini, aynı zamanda bebekleri ve küçük çocukları da tehdit ettiğini bildiklerinden bu yana, öksürük nöbetlerini artık kaderin oyunu sayıp kabullenmiyorlar. Bu insanlar, 1984 yılı itibariyle Almanya çapında 100'den fazla yurttaş inisiyatifi grubunda bir araya geldi. Talepleri şuydu: "Saçmalamayı bırakıp kükürt oranını düşürün!" (krş. U. König, *Der Stern*, Nisan 1985).

Artık içinde bulundukları durumla ilgili sorunlar üzerine kafa yormaları gerekmiyor. Bilimin "gizli yan etkiler" ve "kanıtlanmamış bağlantılar" dediği şeyler, onlar için sisli havada moraran ve hırıltıyla nefes almaya çabalayan "öksüren çocuklarıdır". Çitin kendilerine ait tarafında "yan etkilerin" *sesleri, gözleri, yüzleri ve gözyaşları* var. Bu, önemsizlik açıklamalarını sarsıyor ve soruları kendiliğinden tersine çeviriyor. Yine de kendi açıklamalarının ve deneyimlerinin, yerleşik bilimsel cahillikle çatıştığı sürece hiçbir değer taşımadığını kısa sürede öğrenmek zorunda kalıyorlar. Yeni inşa edilen kimya fabrikasının yanındaki çiftçinin inekleri sapsarı kesilebilir, ama "bilimsel olarak kanıtlanana" kadar kimse bu durumu sorgulayamaz.

Bu yüzden insanlar, modernleşmenin riskleri konusunda kü-

çük, özel alternatif uzmanlar haline geliyor. Onlar için riskler, risk değil, inleyerek acı çeken, çığlıklar atan ve moraran çocuklardır. Onlar, çocukları için mücadele ediyor. Herkesin kendi sorumluluk alanına sahip olduğu son derece profesyonelleşmiş bir sistemde, kimsenin sorumlu olmadığı modernleşme riskleri artık bir *avukata* sahip: Ebeveynler veri ve argümanlar toplamaya başlıyor. Modernleşme risklerinin bilimsel rasyonellik nazarında "görünmeyen" ve "kanıtlanmamış" "boş alanları", ebeveynlerin bilgiye el atması sayesinde çabucak biçimleniyor. Örneğin Almanya'daki zararlı maddeler için tespit edilen sınır değerlerinin çok yüksek olduğunu keşfettiler. Araştırmalar, çocukların metreküp başına 200 mikrogram kükürt dioksite kısa süre maruz kalsalar bile, şaşırtıcı sıklıkta yalancı kuşpalazına yakalandığını gösterse de, Almanya'daki talimatnamelerde bunun iki katına kadar değerlere izin veriliyor. Bu düzey, Dünya Sağlık Örgütü'nün kısa süreli değer olarak saptadığı düzeyin dört katı. Ebeveynler ayrıca ölçüm sonuçlarının "kabul edilebilir" düzeyde olmasının, çok etkilenen muhitlerdeki tepe değerler ile ağaçlı yerleşim yerlerindeki değerlerin ortalamasının alınmasından, böylece yüksek değerlerin "hesaplama yoluyla yok sayılmasından" kaynaklandığını kanıtladılar. "Ama çocuklarımız" diyorlar, "ortalama değer yüzünden hastalanmıyor."

Bilim insanlarının ortaya çıkarılan "hileli taktikleri", riskleri değerlendirme konusunda bilimsel rasyonellik ile sosyal rasyonellik arasındaki kategorik farklılıklara işaret ediyor.

Risklerin nedensel inkarı

Başlangıçta *maruz kalmalar çeşitlidir*. İnsanlar, kendilerini aynı çitin iki yanında bulurlar. Bilim insanı bir hata yaparsa en kötü ihtimal ününe zarar gelmesiydi (eğer "hata" birilerinin işine yaramışsa, terfi alması bile mümkündü). Etkilenenlerin tarafında ise,

aynı durum çok farklı biçimler alıyor. Sınır değerleri saptamasında yapılan bir hata, çitin bu tarafında şartlara bağlı olarak geri dönüşsüz ciğer hasarları ya da kanser tehlikesi anlamına geliyor. Dolayısıyla yanlışların yanlışlığının ölçüldüğü zemini teşkil eden aciliyetler, zaman çerçeveleri ve normlar da farklıdır.

Bilim insanları, çalışmalarının "geçerliliğinde" ısrar ediyor ve kariyerlerini ve maddi geçimlerini teminat altına almak için teorik ve metodolojik standartlarını yukarıda tutuyorlar. Tam da bu yüzden riskler konusundaki çalışmalarında özgün bir mantık yoksunluğu doğuyor. Kanıtlanmamış bağlantılarda ısrar etmek bir bilim insanına yakışabilir ve genellikle övgüye değer olabilir. Ama riskler söz konusu olduğunda, mağdurlar için durum tam tersine çevrilir. *Bu ısrar, riskleri artırır.* Sonuçta burada bahis konusu olan, düşük bir ihtimalin bile tehdit edici bir etkiye sahip olduğu tehlikelerden sakınmaktır. Bilginin "belirsiz" durumu sebebiyle riskin kabul edilmemesi, gerekli karşı hamlelerin ihmal edilmesi ve *tehlikenin büyümesi anlamına gelmektedir.* Bilimsellik standardının yükseltilmesi sayesinde, kabul edilmiş ve böylece tedbir alınması önem arz eden risk çemberi, bilimsellik standardının yükseltilmesi sayesinde en asgari düzeye indirilir ve dolayısıyla *risklerin artmasına örtük olarak bilimsel ruhsat verilir.* Açıkça söylemek gerekirse, bilimsel analizin saflığı üzerinde ısrar etmek, havanın, gıda maddelerinin, suyun, toprağın, bitkilerin, hayvanların ve insanların *kirletilmesine ve hastalanmasına* yol açıyor. Bunun sonucunda da katı bilimsel uygulamalar ile bu uygulamalar *aracılığıyla* müsamaha gösterilen ya da teşvik edilen hayata yönelik tehditler arasında gizli bir koalisyon doğuyor.

Bu, artık sadece genel ve bu yüzden soyut bir bağlantı değil. Bunun için, somut bilişsel enstrümanlar mevcut. Modernleşme risklerinin barındırdığı ve kanıtlanması bilimsel-teorik nedenlerden dolayı imkânsız değilse bile çok zor olan *nedensellik* varsayımının tayini burada anahtar bir karakter taşır (bkz. Stegmüller

1970). Burada bizi, risklerin kabul edilmesi sürecinin, nedensellik kanıtını "geçerli sayma kriterleri" yoluyla denetlenebilmesini ilgilendiriyor: Bu kriterlerin çıtası ne kadar yüksek tutulursa, kabul edilen risk çemberi o kadar dar olur ve kabul edilmeyen riskler kümesi o kadar büyür. Ancak kabul etme duvarlarının arkasında risklerin giderek daha fazla arttığı da bir gerçektir. O halde yüksek geçerlilik kriterlerinde ısrar etmek, modernleşme riskleri selinin önüne set çekmek ve bunları uygun bir şekilde kanalize etmek için *son derece verimli ve meşruluğunu en iyi biçimde sağlayan bir dizayndır*, fakat bu dizaynın içine monte edilen bir "perde" risklerin başarıyla "kabul edilmemesine" ters orantılı olarak riskleri büyütür.

Bu koşullar altında nedensellik kanıtlarının liberalleştirilmesi, setin yıkılmasıyla eşdeğerdedir ve kabul edilmesi gereken riskler ve zararlar seline yol açacaktır ki, bu tüm toplumsal ve siyasi sistemi sarsacaktır. Bu yüzden sözümona *"sebebiyet ilkesini"* – bilim ve hukukun hoş ahengi içinde – eskiden olduğu gibi *riskleri kabul ya da reddetme kanalı* olarak kullanıyoruz: Modernleşme risklerinin, yapısal olarak, genel anlamda sebebiyet ilkesine [Verursachungprinzip] göre yeterince yorumlanamadığı biliniyor. Çoğunlukla tek bir kirletici yoktur, bilakis havadaki kirletici maddeler pek çok bacadan çıkar; ayrıca bu kirletici maddelerin hangi hastalıklarla bağlantılı olduğu belirsizdir. Söz konusu hastalıklar için daima bir dizi "neden" sıralanabilir. Bu koşullar altında *katı* bir nedensellik kanıtı aramakta ısrar edenler, sanayinin yol açtığı uygarlık kirlenmelerinin ve hastalıklarının inkâr edilmesini azamileştirirken kabulünü asgarileştirir. Risk araştırmacıları, "saf" bilimin masumiyetine sığınarak "yüce nedensel kanıtlama sanatını" savunuyor ve böylece yurttaş protestolarının önüne geçiyor, protestoları "eksik" nedensel kanıt gerekçesiyle daha başlangıç aşamasında eziyor, sanayinin görünürde maliyetlerini düşürüyor, siyasetçilere manevra alanı bırakıyormuş gibi görünüyor, ama

gerçekte hayatın genel olarak tehlikeye düşmesine kapı açıyorlar.

Bu, aynı fikir ya da eyleme servet üretimi penceresinden mi yoksa risk üretimi penceresinden mi bakıldığına bağlı olarak "rasyonelliğin" nasıl "irrasyonellik" haline gelebileceğine iyi bir örnektir. Kesin nedensellik kanıtında ısrar etmek, doğabilimlerindeki rasyonelliğin özüdür. Kesinlikte ısrar etmek ve kendine ya da başkalarına "hiçbir taviz vermemek" doğabilimleri etiğinin merkezi değerleri arasındadır. Ama bu prensibin kökeni, aynı zamanda başka sorun bağlamlarından ve hattâ belki de farklı bir fikir çağından geliyor. Bu prensip, her halükarda modernleşme riskleri için *ilkesel olarak yetersizdir*. Kirliliğe maruz kalmalar, sadece uluslararası mübadele ilişkisi ve buna tekabül eden bilançolar dahilinde anlaşılabilir ve ölçülebilir olduğu sürece, münferit maddelerin münferit üreticileri ile belirli hastalıklar arasında doğrudan ve nedensel bağlar kurmanın imkânsız olduğu açıktır. Zira bu hastalıklar aynı zamanda pek çok başka faktörden kaynaklanıyor ya da bu faktörler tarafından teşvik ediliyor olabilir. Bu, sadece beş parmağını kullanarak bir bilgisayarın matematiksel olanaklarını hesaplamaya çalışmakla eşdeğerdedir. Katı nedensellikte ısrar edenler, ısrardan dolayı azalmayan bağlantıların gerçekliğini *inkar ediyorlar*. Sırf doğabilimciler tekil bir zararın tekil nedenlerini teşhis edemiyor diye, havadaki ve gıda maddelerindeki kirlilik seviyeleri düşmeyecek, dumana maruz kalanların solunum yollarının şişmesi azalmayacak, metreküp başına 300 mikrogramın üzerindeki kükürt dioksit seviyeleri yüzünden ciddi oranda yükselen ölüm oranları düşmeyecektir.

Diğer ülkelerde nedensel kanıtların geçerliliği konusunda çok farklı normlar söz konusu. Bu normlar, elbette çoğu kez ancak toplumsal çatışmalar yoluyla kabul ettirilmiştir. Japonya'da yargıçlar, modernleşmenin küresel düzeyde iç içe geçmiş risklerini göz önünde bulunduruyorlar ve mağdurlar ile en nihayetinde herkesin gördüğü zararlar için sağlam nedensel kanıtlar bulma-

nın imkânsızlığını artık kabul etmeye karar verdiler. Kirlilik seviyeleri ile belirli hastalıklar arasında *istatistiksel ilişki* kuruluyorsa, bunu nedensel bir bağlantı olarak kabul ediyorlar. Bu tip kirlilikleri yaratan tesisler, böylece hukuken sorumlu sayılabiliyor ve buna uygun düzeyde tazminat ödemeye mahkûm edilebiliyor. Japonya'da bir dizi çarpıcı çevreyle ilgili davada bazı firmalar mağdur taraflara muazzam miktarlarda ödeme yapmak zorunda kaldılar. Almanya'daki mağdurlar, yaşadıkları yaralanmalar ve hastalıkların *nedensel yönden inkarı* karşısında kendileriyle dalga geçildiğini düşünüyor olmalılar. Topladıkları ve öne sürdükleri argümanların önü tıkanıyor. Kendi kendilerine ürettikleri riskler ve tehlikelerle daima körcesine ve yadırgayarak yüzleşen bir bilimsel rasyonellik ve pratik sebebiyle *gerçeklik duygusunu yitiriyorlar.*

Bir Ali Cengiz oyunu: Sınır değerleri

Risk bilimcilerin kontrol ettiği başka "bilişsel toksik kanallar" da var. Aynı zamanda ellerinin altında gerçekten büyük bir sihirbazlık numarası da var: Abrakadabra! Hokus pokus! Bu numara, kimi bölgelerde "asit yağmuru dansı" olarak da yapılır. Açıkça söylemek gerekirse, kabul edilebilir düzey tayini ve azami miktar düzenlemesi, bilgisizliğin başka bir biçimde ifade edilmesidir. Ama bilim insanları, hiçbir zaman bilgisiz olmayacakları için, bilgisizlikleri için kullandıkları birçok kelime, birçok yöntem ve birçok sayı mevcuttur. Risklerle iştigal eden bilim insanlarının "ben de bilmiyorum" için eşanlamlı olarak en çok kullandıkları terim "sınır değeri"dir. Gelin şu terimi biraz kurcalayalım.

Havadaki, sudaki ve gıdalardaki "kabul edilebilir" kirletici madde ve toksin düzeylerinin risk bölüşümü ile bağlantılı olarak kazandığı anlam, eşitsiz servet bölüşümü ile bağlantılı olan verimlilik ilkesinin anlamıyla karşılaştırılabilir: Toksin emisyo-

nuna izin verir *ve* bunu belli bir sınıra kadar meşrulaştırır. Kirliliği *sınırlayan, aynı zamanda* kirliliğe *onay veriyor demektir*. Şimdi hâlâ mümkün olan şey, ne kadar zararlı olursa olsun toplumsal belirleme sayesinde "zararsızdır". Sınır değerleri, gerçekten de en kötü ihtimalin gerçekleşmesini önlüyor olabilir, ama aynı zamanda doğa ve insanı *biraz* zehirlemek isteyenlere verilen "temiz kâğıdıdır". Burada bahis konusu olan, şu "birazın" ne kadar büyük olduğudur. Bitkilerin, hayvanların ve insanların *az* biraz mı veya *çok* biraz mı toksine dayanabileceği, bu birazın *ne kadar* büyüklükte olduğu ve "dayanma" sözcüğünün bu bağlamda ne anlama geldiği – ileri uygar toksin ve antitoksin mutfağının önümüze koyduğu kabul edilebilir düzey tayininde söz konusu olan korkutucu sorular bunlardır.

Değerlerin, hattâ sınır değerlerinin bir zamanlar kimyanın değil *ahlakın* alanına girdiği gerçeğiyle burada uğraşmayı düşünmüyoruz. Bu yüzden de biçimsiz resmi dille "Zirai ve Diğer Kimyasal Maddelerin, Ayrıca Başka Böcek İlaçlarının Gıda Maddelerindeki ve Tütün Mamullerindeki Azami Miktarlarına Dair Kararname" ile yani gelişmiş sanayi uygarlığının *biyolojik ahlakının tortusuyla* uğraşıyoruz. Bu ahlak, kuşkusuz kendine özgü şekilde negatiftir. İnsanların birbirini zehirlememesi gerektiği yönündeki şu eski anlaşılabilir prensibi ifade eder. Oysa şöyle demesi daha doğru olurdu: *Tamamen* zehirlemeyin. Çünkü ironik bir şekilde şu meşhur ve tartışmalı "biraz"ı mümkün kılar. Demek ki bu "kararname"de söz konusu olan zehirlemeyi *önlemek* değil, *kabul edilebilir* zehirleme *ölçüsüdür*. Zehirlemenin kabul edilebilir olduğu, bu kararname bazında artık bir sorun teşkil etmez. Bu bakımdan sınır değerleri, kendine bol miktarda zararlı ve toksik madde tedarik eden bir uygarlığın geri çekilme hatlarıdır. Esasında akla yatkın olan zehirlememe talebi, *ütopik* bulunarak reddediliyor.

Sınır değerleriyle aynı zamanda saptanan "biraz" zehirleme *olağanlaşıyor* ve sınır değerlerinin arka planında kaybolup gidi-

yor. Sınır değerleri, *kolektif olarak standartlaştırılmış bir zehirleme miktarının kalıcılaşmasını* mümkün kılıyor. Ayrıca meydana gelen zehirlenmeyi zararsız ilan ederek izin verdikleri zehirlenmenin hiç yaşanmamış sayılmasını sağlıyorlar. Bu sınır değerlerine bağlı kalındığı müddetçe kimse ya da hiçbir şey zehirlenmiş *olmuyor* – üretilen gıda maddelerinde gerçekten bulunan toksin miktarı ne olursa olsun bu böyle. Bu durum da toksin ve başka zararlı şeylerin üretiminin sadece belli sektörlerle değil, aynı zamanda sınır değerlerini belirlemeyle ilgili bir mesele olduğunu gösteriyor. Demek ki bu meselenin kökeninde kurumsal ve sistemik (siyasi, bürokratik, sınai) hudutları aşan ortak bir üretim var.

Herkes, tümden saçma olmayan *hiç* zehirlememe kuralında anlaşsa hiçbir sorun kalmayacak. Bir "Azami Miktar Kararnamesi" ihtiyacı da olmayacak. Demek ki sorunlar, taviz verilmesinden, çifte ahlak standardından, "Azami Miktar Kararnamesi"nin "evet-hayır"ından kaynaklanıyor. Bu noktada söz konusu olan, artık ahlaki sorunlar değil, birlikte yaşamanın en minimal kurallarının – yani birbirini zehirlememenin – ne kadar *ihlal edilebileceğidir.* Neticede sorun zehirlenmeye daha ne kadar zehirlenme demeyeceğimize ve ne zaman zehirlenme demeye başlayacağımıza gelip dayanıyor. Bunun çok önemli bir sorun olduğuna şüphe yok, hattâ sırf toksin uzmanlarına bırakılamayacak kadar önemli bir sorun bu. Yeryüzündeki hayat buna bağlı, hem de sadece mecazi anlamda değil. "Kabul edilebilir zehirleme"nin kaygan eğimine bir ayak basılırsa, artık ne kadar zehirlemenin "kabul edilebilir" olduğu, genç Hamlet'in –biraz da dokunaklı bir tarzda– "olmak ya da olmamak" alternatiflerine indirgenir. Bu durum, bu çağın kendine has bir belgesi olan "Azami Miktar Kararnamesi"nde saklıdır. Ancak meselenin bu yönünü burada tartışmayacağız. Sınır değeri tayininin kökenine inmek ve mantığını ya da mantıksızlığını sorgulamak istiyoruz, yani onun bildiğini iddia ettiği şeyi gerçekten bilip bilemeyeceğini anlamaya çalışacağız.

Zehirlemeye herhangi bir şekilde izin verdiğinizde, bir sınır değerleri kararnamesine ihtiyaç duyarsınız. Ama o zaman kararnamede nelerin bulunduğu *değil*, nelerin bulunmadığı daha fazla önem kazanacaktır. Kararnamede *bulunmayan* ve hiç bir şekilde kayda geçirilmeyen maddeler, *toksik sayılmayacak* ve *hiçbir sınırlama olmadan serbestçe dolaşıma sokulabilecektir*. Sınır değerleri kararnamesinin sustuğu yerler, kararnamenin "boş yerleri" aslında, tam da en tehlikeli beyanlarıdır. Bizi en çok tehdit eden şey, kararnamede tartışılmayan şeydir. Azami düzey kararnamesiyle *haşere ilaçlarının* ve "haşere ilacı içermeyen toksin" olduğu için dışarıda bırakılan maddelerin *tanımı*, doğanın ve insanlığın uzun vadeli ve kalıcı olarak zehirlenmesine giden yola girişte ilk adımdır. Tanımlar üzerine verilen savaş, her ne kadar sadece akademik düzeyde sürüyormuş gibi görünse de, herkesin katlanacağı az çok toksik sonuçlar doğurur.

Olgular henüz yeterince net kaydedilemediği ya da çok karmaşık olduğu için, araştırma sonucunun beklendiği durumda kavramsal düzene uymayan ve kavramsal şemaya aykırı düşen her şey, düzenin tanımlama salahiyeti tarafından tescil edilir ve *zikredilmeyerek zehirlilik şüphesinden arındırılır*. Öyleyse "azami yoğunluk kararnamesi"nin temelinde son derece kuşku uyandırıcı ve tehlikeli bir *teknokratik yanılgı* yatmaktadır: (henüz) kayda geçirilmeyen/saptanmayan ya da saptanması mümkün olmayan şey, zehirli değildir. Başka bir şekilde ifade edersek, lütfen şüphe halinde toksini insanların tehlikeli müdahalesinden koruyunuz.

Şansa bakın ki, Federal Almanya'daki azami yoğunluk kararnamesinde –diğer sanayi ülkeleriyle kıyasladığınızda bile– *devasa boşluklar* var. Bütün toksin aileleri, hukuk nazarında "haşere ilacı" sayılmadığı için kararnamede anılmıyorlar bile. Zararlı madde listesinin güncelleştirilmesi, içerik ve zaman bakımından kimyasal maddelerin üretimi ve kullanımının peşinden umutsuzca yetişmeye çalışıyor. Amerikan Çevre Koruma Dairesi, zehirlilik

düzeyi belli olmayan, yoğunlukları bilinmeyen ve potansiyel kirletici etkileri herhangi bir şekilde kurallara bağlanarak azaltılmamış çok sayıdaki kimyasal maddeye kıyasla *saptanan* zararlı madde parametrelerinin abartılmasına karşı yıllar önce uyarıda bulunmuştu. Bu uyarıda, sayısı sürekli artan dört milyonun üzerinde kimyasal bileşimden söz ediliyordu. "Bu yeni bileşimlerin sağlığa etkileri konusunda çok az şey biliyoruz, ama bunların sırf sayısı, kullanım alanlarının çeşitliliği ve bazılarının şimdiden yarattığı olumsuz etkiler bile, bu kimyasal kirleticilerin insan sağlığı ve yaşam süresini saptamakta önemli faktörler haline geldiklerini gösteriyor" (Environmental Quality, 1975, CEQU 6. Raporu, Washington, s. 326, aktaran M. Jänicke, Wie das Industriesystem von seinen Mißständen profitiert, agy, s. 60).

Bu yeni kimyasal bileşimler incelenmeye başlasa bile, en az üç ile dört yıl sürecektir. Bu süre zarfında da potansiyel toksik maddeler, her halukarda hiçbir sınırlama olmadan kullanılmaya devam edecektir.

Bu üzerinde konuşulmayan boşlukları, daha ayrıntılı takip etmek de mümkün. *Sınır değerlerinin tekil maddeler için nasıl saptandığı*, sınır değerleri mimarlarının sırrı olarak kalmaya devam ediyor. Sınır değerlerinin temelinde yatanın, bu maddelere *insanın ve doğanın* ne kadar dayanabildiği tahayyülleri olduğunu ileri sürmek, çok da asılsız bir bakış açısı olmayacaktır. Ama insanlar ve doğa, hava, su, toprak, yemek ve mobilyalardaki vs. olanaklı her türlü zararlı maddeler ve toksinlerin *rezervuarıdır*. Dayanmanın eşik değerlerini gerçekten tayin etmek isteyen, bu *toplamayı* da hesaba katmak zorundadır. Bununla beraber, tekil toksik maddeler için sınır değerlerini tayin eden, ya insanların sadece bu toksini yuttuğu yolundaki tümden yanlış varsayımdan hareket eder ya da daha düşünme ve araştırma sürecinin en başından *insan için* sınır değerlerinden bahsetme imkânını tümden kaçırır. Dolaşıma ne kadar çok zararlı madde sokulursa, tekil maddelerle

ilişkili kabul edilebilir değerler o kadar artacak, bu tespitler o kadar serbestleşecek ve bütün sınır değeri denen Ali Cengiz oyunu daha da *anlamsızlaşacaktır*, çünkü halka yönelik genel toksik tehdit –yani çeşitli toksik maddelerin toplam hacminin genel toksik düzeyini yükselttiği gibi basit bir denklem kurarsak– artıyor.

Yine benzer bir şekilde, tekil toksik maddelerin *etkileşiminden* de söz edebiliriz. Çok sayıda toksinin karşılıklı etkileşiminin hangi reaksiyonlara yol açtığını bilmeden, şu ya da bu yoğunluktaki şu ya da bu toksinin zararlı mı zararsız mı olduğunu bilmenin bana ne faydası olacak? Dahili tıp alanından bildiğimiz üzere bazı ilaçlar birbirlerinin etkilerini azaltabilir ya da çoğaltabilir. Sınır değerlerinin altında olduğu için müsaade edilen sayısız kısmi toksik etki için de aynı şeyin söz konusu olabileceğini söylemek çok da yanlış olmayacaktır. Kararnamede bu temel soruya da cevap verilmiyor.

Bununla beraber mantık hatalarının ikisi de öyle tesadüfi değil, bilakis muhtemel kısmi zehirlenmelerin eğik düzlemine bakıldığında sistematik olarak ortaya çıkan sorunlara istinat ettikleri anlaşılır. Zira bir yandan sınır değeri tayiniyle toksik etkilere bir ölçüye kadar müsaade etmek, diğer yandan toksinlerin *toplamda* ortaya çıkardığı *etkileşimin sonuçları* üzerine kafa yormamak, utanmazca bir alaycılığın ifadesidir. Bu durum, zehirleyerek insan öldüren katiller çetesinin, öldürdükleri kurbanın başında yargıca masumane bir bakış fırlatarak, kullandıkları zehirlerin sınır değerinin çok altında olduğu için beraat talep ettiği hikâyeyi hatırlatıyor insana!

Bu noktada pek çok kişi, bunların güzel talepler olduğunu, ama ilkesel nedenlerle yerine getirilemeyeceğini söyleyecektir. Lakin tekil zararlı maddeler üzerine sadece uzmanlık bilgimiz var. Hattâ bu bilgi bile kimyasal bileşenlerin ve malzemelerin sanayide çoğalmasını çok geriden takip ediyor. Personel, araştırma kapasitesi vs. konularında eksiklerimiz var. Peki, ama bu insan-

lar ne söylediklerinin farkında mı acaba? Sınır değerleri üzerine sunulan bilgi, bu yüzden zerre kadar iyileşmeyecek. Zararlı maddeler için sınır değerleri belirlerken aynı zamanda etkileşimi hakkında susulan binlerce başka zararlı maddeye müsaade ederseniz, yaptığınız şey göz boyamaktan ibaret demektir!

Eğer başka türlüsü gerçekten de mümkün değilse, o zaman profesyonel aşırı uzmanlaşma sistemi ve resmi örgütlenmesi, sınai gelişmenin meydan verdiği riskler karşısında başarısızlığa *uğramış* demektir. Bu sistem, verimliliğin artmasını sağlayabilir, ama tehlikelerin engellenmesi hususunda bir işe yaramaz. Bir kere insanlar, uygarlık kaynaklı risk konumlarında ister istemez tekil kirleticiler tarafından değil, *bütünsel olarak* [ganzheitlich] tehdit altındalar. *Bütünsel olarak* [ganzheitlichen] tehlikeye düşmeleri sebebiyle cevaplanmasını talep ettikleri soruya, tekil maddelerin sınır değerleriyle ilgili tablolarla yanıt vermek, artık sadece örtük olarak zehirleyerek öldürme sonuçlarına yol açmakla yetinmeyen kolektif bir alay etmeyle eşanlamlıdır. İlerlemeye genel bir inancın olduğu zamanlarda bu kabahatin işlenmiş olması kabul edilebilir. Ancak bugün buna karşı geniş çaplı protestolar karşısında, hâlâ hasta ve ölüm istatistiklerine –hem de bilimsel "sınır değeri rasyonelliğinin" meşruiyet sağlayan himayesine sığınarak – sıkı sıkıya tutunmak, inanç krizi yaratmanın çok ötesinde sonuçlara yol açacak ve savcıları göreve çağıracaktır.

Ama şimdilik bu değerlendirmeleri bir kenara bırakalım ve bir sınır değerinin bilimsel olarak oluşturulma stiline bakalım. Elbette tamamen mantıklı bir açıdan bakmamız söz konusu. Mümkün olduğu kadar kısaca ifade edersek, her sınır değeri saptaması *en azından* aşağıdaki iki yanlış vargıya dayanır:

Birincisi, *insanların reaksiyonuna dair yanlış vargılara hayvanlar üzerindeki deneylerin sonuçlarından ulaşılıyor*. Mesela Seveso-TCDD toksinini ele alalım (Krş. Umweltbundesamt, Berichte 5/1985 ve M. Urban, Wie das Sevesogift wirkt, 30 Mayıs 1985

tarihli *Süddeutsche Zeitung* gazetesindeki makalesi). Bu zehir, çok sayıda kimyasal mamulün, örneğin ahşap koruyucuların, herbisitlerin (bitki öldürücü ilaçlar) ve dezenfektan maddelerin üretimi sırasında meydana gelir. Ayrıca çöp yakma işlemlerinde, hem de yakma ısısı ne kadar düşük olursa o kadar çok zehir doğaya salınır. TCDD'nin iki hayvan türünde kanser yapıcı etkisi olduğu kanıtlandı. Hayvanlara bu madde verildi. Ancak bu noktada, uygarlığın zehir kazanındaki metodolojik anahtar sorularından biri ortaya çıkıyor: İnsanlar bu zehrin ne kadarına tahammül edebilir? Küçük hayvanlar bile *çok farklı* tepkiler veriyor: Hint domuzları farelerden *on ile yirmi kat* daha hassasken, hamster'lardan da *üç ile beş bin kat* daha hassaslar. Aslanlardaki sonuçları henüz bilinmiyor, filler üzerindeki etkisi şu anda inceleniyor...

Böylesi sonuçlara dayanarak insanların bu toksine dayanıklılığına dair sonuçların nasıl çıkarıldığı, sınır değeri hokkabazlarının henüz açığa çıkarılamamış bir sırrıdır. Varsayalım ki "insandan" bahsetmek mümkün. Diyelim ki bebekleri, çocukları, emeklileri, saralıları, satıcıları, hamile kadınları, bacaların yakınında ve uzağında yaşayanları, yaylalarda yaşayan köylüleri ve Berlinlileri aynı "insan" kategorisine koyduk. Diyelim ki laboratuvar fareleri, sokaktaki farelerle aynı tepkileri veriyor. Yine de A'dan B'ye, yani çok çeşitli hayvan tepkilerinden –asla hayvanlara bakarak çıkarsanamayacak– hiç bilinmeyen ve hayvan tepkilerinden asla türetilemeyecek olan insan tepkilerine nasıl gidildiği sorusunun cevabı verilemeyecektir.

Kısaca söylersek, bu, *loto modeline* göre işler: işaretle ve sonucu bekle. Lotoda olduğu gibi insanların kendilerine has "yöntemleri" vardır. Sınır değerleri lotosundaki yöntem de "*emniyet faktörü*" diye adlandırılır. "Emniyet faktörü" nedir? Bunun ne olduğunu "*pratikten*" öğrenmiş bulunuyoruz (Krş. "Höchstmengen", Natur 4/1985, s. 46-51). Demek ki işaretlemek yetmez, ayrıca beklemek de gerekiyor. Ama bunu hemen yapmak da mümkün-

dü. Boş yere hayvanlara eziyet etmeye gerek yok. Bir kez daha tekrarlarsak: Zaten *yapay* koşullarda *sınırlı* sorulara cevap içeren ve çoğunlukla aşırı derecede farklı tepkilerle karşılaşılan hayvan deneylerinin sonuçlarından "insanların tahammül edebileceği" dozu çıkarmak için, *kahince* becerilere sahip olmak gerekir. Sınır değer tasarımcıları kahindir, onlarda "üçüncü göz" vardır ve deney serileri ile katsayılar gibi saçmalıklarla ortalığı velveleye veren geç sanayi dönemi kimya sihirbazlarıdır. Ne kadar iyi niyetle bakarsak bakalım, tüm bu saptamalar ve değerler "biz de *bilmiyoruz*" demenin zahmetli, bol laf ve rakamlardan oluşan bir tarzından ibarettir. Yani "Siz sadece bekleyin, pratik bize neyin ne olduğunu gösterecek" demek istiyorlar. Buradan da ikinci noktaya ulaşıyoruz.

Sınır değerleri, şüphesiz ki zehirden arınmak için *sembolik* bir işlev görüyor. Toksinler üzerine yoğunlaşan haberler karşısında adeta bir nevi sembolik yatıştırıcı hap gibiler. Birilerinin çaba gösterdiğine ve dikkat ettiğine işaret ediyorlar ve *gerçekte* insanlar üzerindeki deneylerin eşiğini biraz daha yükseltme etkisi yaratıyor. Bu sorunun çevresinden dolanmaya imkân yok: *Ancak toksini dolaşıma soktuğunuz zaman etkilerini görebiliyorsunuz.* İşte ikinci yanlış vargı da burada yatıyor, hattâ bu bir yanlış vargıdan öte bir skandal!

İnsanlar *üzerindeki* etkiler, nihayetinde en sağlıklı olarak insanlar *üzerinde* incelenebilir. Toplum bir laboratuvar haline geliyor. Bir kez daha etik meseleler üzerine tartışmaktan ziyade kendimizi tümden deneysel mantığa veriyoruz. Zehir, akla gelebilecek her yoldan insanlara dağıtılıyor: havayla, suyla, gıda maddeleri zincirleriyle, ürün zincirleriyle vs. Peki şimdi ne olacak? Yanlış karar nerede? İşte: Vuku bulan bir şey yok. *İnsan üzerinde gerçekleşen deney, gerçekleşmiyor.* Daha doğrusu, tıpkı deney hayvanlarına yapıldığı gibi, zehir insanlara küçük dozlarla zerk edilerek deney gerçekleştiriliyor. İnsanların tepkilerinin sistema-

tik olarak araştırılıp değerlendirilmesi şeklinde gerçekleşmiyor. Gerçi deney hayvanları üzerindeki etki biçiminin insanlar için geçerliliği söz konusu değil, ama yine de özenle kaydedilerek ilişkilendiriliyor. Birileri çıkıp da kendisine zarar verenin gerçekten *bu* toksin olduğunu söyleyene ve söylediği şeyi *ispatlayana* kadar, insanlar üzerindeki reaksiyonlar ihtiyaten dikkate bile alınmıyor. İnsanlar üzerinde deney gerçekleştiriliyor, ama görünmeden, sistematik bilimsel denetleme *olmadan*, anket *yapılmadan*, istatistikler *olmadan*, ilişki analizleri *olmadan* ve mağdurlar *bilgilendirilmemek* şartıyla – bir de insanlar bir şey ifade ettiklerinde *tersinden* bir ispatlama yükümlülüğü getirerek.

Tabii ki toksik miktarlarının insanları tek tek ya da toplu olarak etkileyip etkilemeyeceğinin *bilinememesi* söz konusu değil. *Ama bu bilinmek istenmiyor*! İnsanlar, çok istiyorlarsa kendi başlarına bulsunlar! Deyim yerindeyse, bir kendi kendine yardımlaşma hareketindeki laboratuvar hayvanları işlevi gören insanların, karşılarında kaşlarını çatmış oturan uzmanların rızası hilafına kendi toksik bulgularına dair veri toplamak ve bildirmek zorunda olduğu sürekli bir deney organize ediliyor. Hastalıklar ya da yok olmakta olan ormanlar hakkında halihazırda yayımlanmış istatistikler bile görünüşe bakılırsa sınır değeri sihirbazlarına yeterince dokunaklı gelmiyor.

Demek ki, tersine çevrilmiş ve eşiği yükseltilmiş bir ispatlama yükümlülüğü altındaki gönülsüz insan deneklerin kendileri üzerindeki zehirlenme belirtilerini bildirmesini gerektiren kalıcı bir büyük çaplı deneyden söz ediyoruz. Üstelik bu deneklerin argümanlarını ciddiye almak da gereksiz, ne de olsa *sınır değerlerinin altında kalınmış*! Aslında ancak insanların tepkilerine bakarak saptanabilecek olan bu düzeyler, maruz kalanların korkularını ve hastalıklarını reddetmek için öne sürülüyor! Üstelik tüm bunlar "bilimsel rasyonellik" adına yapılıyor! Asıl sorun, sınır değeri akrobatlarının bir şey bilmemesi değil. Kendilerinin de bilmediğini

kabul etmeleri avutucu olurdu. Ama hem bilmeyip hem de biliyormuş gibi davranmaları, çileden çıkarıcı ve tehlikeli bir durum; keza, çok daha önceden durumu anlamaları gereken noktalarda elde edemeyecekleri "bilgilere" sahip olduklarında ısrar etmeleri de bir o kadar tehlikeli.

Bilimsel rasyonellikte dönüm noktası

İleri sanayi uygarlığında risk bilincinin doğuşu, doğrusu (doğa) bilimcilerin tarihinde bir şeref sayfası değil. Risk bilinci, sürekli bilimsel inkar engeline rağmen ortaya çıktı ve hâlâ da bu engel tarafından bastırılıyor. Bugüne kadar bilim insanlarının çoğunluğu karşı saflarda yer aldı. Bilim, *insana hastalık bulaştırmanın ve doğayı kirletmenin dünya çapında düzenleyicisi oldu.* Bu bakımdan bilimlerin pek çok alanda uygarlık risklerini ele alma biçimi yüzünden, *rasyonel olduklarına ilişkin tarihsel itibarlarını şimdilik kaybettiklerini* söylemek mübalağa olmaz. "Şimdilik", yani riskleri ele almaktaki hatalarının ve kusurlarının kurumsal ve teorik kaynaklarını anlayıncaya kadar, bir de bunun sonuçlarını özeleştirel ve pratik bir şekilde kabul etmeyi öğreninceye kadar (bu konuya dair bakınız: 7. Bölüm, vd.).

Üretkenliğin artması, kendisinden çok daha incelikli bir işbölümü felsefesiyle el ele gider. Riskler, bu işbölümünü *aşan* bir ilinti gösterir. Muhteva, mekân ve zaman bakımından ayrı olanlar arasında doğrudan ve tehdit edici bir bağlantı oluşturur. Riskler aşırı uzmanlaşmanın eleğine takılmaz. Uzmanlaşmalar arasında *yatan* şeydir riskler. Risklerle başa çıkma, geniş bir bakış açısını, yerleşik ve düzenli sınırları aşan ve her şeyden önce de dikkatle yürütülen bir işbirliğini zorunlu kılar. Riskler, teori ile pratik ayrımına, uzmanlık ehliyetlerine ve kurumsal yetki alanlarına, değer ve olgu (böylece etik ve doğabilim) arasındaki ayrıma ve siyaset, kamuoyu, bilim ve ekonominin görünürde ayrı olan alanlarına dikey bir konumdadır. Bu bakımdan, risk toplumun-

da alt-sistemlerin ve işlevsel alanların farklılıktan *arındırılması*, uzmanlararası *ağ şebekelerinin yeniden kurulması* ve işin riski azaltıcı biçimde *birleştirilmesi*, sistem teorisinin ve örgütlenmesinin başlıca sorunları haline gelir.

Risklerin kısıtlanmadan üretilmesi, aynı zamanda bilimsel rasyonelliğin yöneldiği *üretkenlik* ideallerini içkin [immanent] biçimde aşındırır. "Belirtileri bastırmaya çalışan ve olgularla ilgilenen geleneksel çevre politikaları, uzun vadede *ne* ekolojik *ne de* ekonomik standartlar için yeterlidir. Ekolojik bakımdan, çevreye zarar veren üretim süreçlerinin ilerleyişini daima geriden takip eder; ekonomik bakımdan, ekolojik başarıların azalmasıyla beraber reorganizasyon maliyetlerinin yükselmesi problemi ortaya çıkar. Bu çifte verimsizliğin sebepleri nelerdir?

"Geleneksel çevre politikalarının üretim sürecinin başında değil, sonunda harekete geçmesi ana sebeplerden biri olabilir; yani bu politikalar teknolojilerin, imalat alanlarının, hammaddelerin yardımcı ve işletme maddelerinin ve üretilecek mamullerin seçiminde devreye girmez. Söz konusu olan, final arıtma teknolojilerinin kullanılarak çevre kirliliğine karşı ardıl reorganizasyonun devreye sokulmasıdır: Çevreye zarar veren mevcut teknolojiyle bağlantı kurularak, ortaya çıkıp çevreye yayılan zararlı ve atık maddelerden bir dereceye kadar kaçınılabileceği anlayışına dayanır. Üretim sürecinin sonuna arıtma teknolojileri monte edilerek, potansiyel emisyon tesiste tutulur ve konsantre biçimde toplanır. Mesela kükürt ve azot arıtma tesisleri gibi zararlı maddeleri dışarı salınmadan yakalayan filtre ünitelerinden başka atık imha ve kanalizasyon arıtma tesisleri bunun tipik örnekleridir. Günümüzde hararetle tartışılan egzoz katalizatör teknolojileri de bu alana dahildir.

"Çevre korumanın (hemen hemen) bütün alanlarında (zararlı maddeleri tutma ve toplama maliyetleri olarak) arıtma maliyetleri, *giderek artan* arıtma seviyesiyle birlikte *çok daha büyük bir*

hızla artmaktadır – bu, üretim yöntemi olarak geri dönüşüm için de söz konusudur. Bir bütün olarak ekonominin penceresinden baktığımızda bunun anlamı, ekonomik büyümeyle birlikte, ekonominin kaynaklarından giderek daha fazla bir kısmının üretim ve teknolojide esaslı yapısal değişimler *yapılmadan* belli bir emisyon düzeyini korumakta kullanılacağıdır. Bu kaynaklar, artık tüketim amacıyla kullanılamayacaktır. Burada, sanayi sisteminin gelişiminde ters etki yapacak bir tehlike söz konusudur," (C. Leipert/U. E. Simonis, Arbeit und Umwelt, Forschungsbericht, Berlin, 1985).

Teknik bilimlerin *tarihsel bir dönüm noktasında bulundukları* gerçeği, giderek daha bariz bir hale geliyor: Ya 19. Yüzyıl'ın yıpranmış yöntemleriyle düşünmeyi ve çalışmayı sürdürecekler. O zaman risk toplumunun sorunlarını klasik sanayi toplumunun sorunlarıyla karıştıracaklardır. Ya da sahici, önleyici bir risk yönetiminin meydan okuması ile yüzleşeceklerdir. O zaman kendi rasyonellik, bilgi ve pratik anlayışlarını, ayrıca bunları devreye sokan kurumsal yapıları yeniden düşünmeleri ve bunları değiştirmeleri gerekecektir (krş. 7. Bölüm).

3. Kamusal risk bilinci: İkinci el tecrübesizlik

Bilime eleştirel yaklaşan uygarlık bilinci için tersi geçerlidir: Kültürel bilim eleştirisi yapmak için nihayetinde tam da karşı çıkılan şeye, yani bilimsel rasyonelliğe başvurmak gerekir. Çok geçmeden şu katı kuralla yüz yüze gelinir: Riskler bilimsel açıdan kabul edilmediği sürece *"var olmazlar"* – en azından hukuki, tıbbi, teknolojik ya da sosyal olarak yokturlar, bu yüzden de önlenmez, muamele görmez ve telafi edilmezler. Hep beraber homurdanmak, bunu hiçbir şekilde değiştiremez, sadece bilim değiştirebilir. Bu yüzden, bilimsel yargının hakikat üzerindeki tekeli, mağdurları haklarını almak için, bilimsel analizin tüm yöntemlerini

ve araçlarını kullanmaya mecbur eder. Ama aynı zamanda mağdurlar, analizleri *yeniden uyarlamaya* zorlanır. Bu anlamda mağdurların bilimsel rasyonelliği gizemsizleştirme girişimleri sanayileşmeyi eleştirenler nazarında son derece muğlak bir anlam kazanır: Bir yandan kendi konumlarını tanımlamak için bilimsel bilgi iddialarını yumuşatmaları zorunludur. Bilimsel tartışmalarda istikamet belirlemek için, treni bir kere tehlikesizmiş gibi gösterme yönüne, bir kere de tehlikesizleştirme yönüne doğru hareket ettiren manivela kullanılır. Diğer yandan bilimsel yargıların güvenilir olmaması ile birlikte, kabul edilmeyen risk tahminlerinin genel belirsizlik alanı genişler. Nedensel ilişkileri nihai ve açık bir şekilde saptamak her koşulda zaten imkânsızsa ve eğer bilim, bir zaman sonra iptal edilecek gizli bir hatadan ibaretse ve "her şey oluyorsa", belirli risklere inanma ve diğerlerine inanmama hakkını kim, nereden alıyor? *Risklerin* genel olarak *örtülmesine* alan açan şey, tam da bu bilimsel otorite krizidir. Bilim eleştirisi, aynı zamanda risklerin tanınması bakımından *zarar* vericidir.

Buna uygun olarak, mağdurların (çevre hareketinde ve sanayi, uzmanlık ve uygarlık eleştirisinde sık sık ifade edilen) risk bilinci, bilim karşısında genellikle hem *eleştirel* hem de *safdildir*. Bilime imanın sağlam arka planı, modernleşme eleştirisinin paradoksal temel donanımının bir parçasıdır. Dolayısıyla risk bilinci, ne geleneksel bilinçtir ne de tecrübesiz olanın bilincidir; bilakis asıl olarak bilimsel olarak belirlenir ve yönlendirilir. Çünkü riskleri neticede algılamak ve düşünce ve eyleminin referans noktası yapmak için, prensip olarak nesnel, zamansal ve mekânsal bakımdan çok ayrı koşullar arasındaki görünmez nedensellik ilişkilerine ve az çok spekülatif projeksiyonlara *inanmak* gerekir; bu ilişkiler tabiri caizse daima ortaya çıkması mümkün karşı itirazlara karşı *bağışıklık* kazanmalıdır. Ama bu da, görünmez olanın –hattâ doğası gereği algıdışı olanın, ancak teorik düzeyde ilişkilendirilebilecek ya da hesaplanabilecek olanın– *kişisel düşün-*

ce, algı ve deneyimin problematik olmayan bir unsuru haline gelmesi demektir. Gündelik düşüncenin "tecrübe mantığı" burada adeta tersine çevrilir. Artık şahsi deneyimden genel yargılara ulaşılmaz, bilakis şahsi deneyimden yoksun genel bilgiler, şahsi deneyimin merkezi belirleyicisi haline gelir. Risklere karşı barikatlar kurmak için, kimyasal formüller ve tepkimeler, görünmez zararlı madde düzeyleri, biyolojik döngüler ve zincirleme tepkimeler, görmeye ve düşünmeye hakim olmalıdır. Bu anlamda risk bilincinde söz konusu olan, artık "ikinci el tecrübeler" değil, "ikinci el tecrübesizliklerdir." Üstelik bilmeyi bilinçli olarak tecrübe etmek anlamında alırsak, neticede *hiç kimse* riskleri bilemez.

Spekülatif bir çağ

Risk bilincinin bu temel teorik özelliği, *antropolojik* bir önem taşıyor: Uygarlığın doğurduğu tehditler, İlk Çağ'daki tanrı ve şeytanlarla karşılaştırılabilecek, görünen dünyanın arkasında saklı olan ve yeryüzünde insan yaşamını tehdit eden yeni bir tür "gölge krallığı" meydana getiriyorlar. Günümüzde insanlar artık eşyalarda bulunduğuna inanılan "ruhlar" ile konuşmuyor, bilakis "radyasyona" maruz kalıyor, "toksinli içerikleri" yutuyor ve "nükleer soykırım" endişelerinden rüyalarında bile kurtulamıyorlar. Doğanın ve çevrenin insanbiçimci yorumunun yerini, algılanamayan ama her yerde mevcut gizli nedenselliği ile modern ve uygar risk bilinci aldı. Zararsız öncephelerin ardında tehlikeli ve düşman etkin maddeler gizli. Her şey çift görülmek zorunda ve ancak bu ikilik halinde doğru bir şekilde anlaşılabilir ve yargılanabilir. Görünenin dünyası, sadece düşüncede bulunan, ama yine de dünyada saklı olan ikinci bir gerçekliği göz önüne alarak soruşturulmalı, göreceleştirilmeli ve değerlendirilmelidir. Değerlendirmenin standartları, görünen dünyada değil, sadece bu ikinci gerçeklikte yatıyor. Yalnızca şeyleri kullanan, göründükleri

gibi olduklarını varsayan, arka plandaki toksik gerçekliği hiç soruşturmadan nefes almak ve yiyip içmekle yetinenler, sadece naif değil, aynı zamanda onları tehdit eden tehlikeleri de yanlış değerlendiriyor ve bu yüzden hiçbir koruma olmadan bu tehlikelere kendilerini maruz bırakıyorlar. Tevekkül, düpedüz keyif sürme, sadece olduğun gibi olma artık bitti. Zararlı maddeler ve zehirler, her yerde Orta Çağ'ın iblisleri gibi kıs kıs gülerek yapacaklarını yapıyorlar. İnsanlar, artık çaresizce onların insafına kalmış durumda. Soluk almaya, yemeye, barınmaya, giyime – her şeye nüfuz ediyorlar. Seyahate çıkıp uzaklaşmak, nihayetinde müsli yemenin getirdiği kadar az fayda getiriyor. Gidilen yerde de başakların arasına saklanmış bekliyorlar. Kirpi ile tavşanın yarışında olduğu gibi, tehlikeler hep bizden önce oraya ulaşmış oluyor. Görünmezlikleri var olmadıklarını göstermiyor, aksine –gerçeklikleri, zaten görünmeyenin etki alanında cereyan ettiği için– tahmin edilen kötülüklerine neredeyse sınırsız bir alan açıyor.

Yani gündelik hayatın hemen her alanında uygarlığa yönelik eleştirel risk bilincinin yanı sıra, teorik olarak belirlenmiş bir gerçeklik bilinci de dünya tarihine adım atıyor. Zararlı maddelere maruz kalmış çağdaş insanın bakışı, tıpkı bir üfürükçünün bakışı gibi görünmeyene çevrili duruyor. Risk toplumuyla, gündelik algı ve düşüncenin *spekülatif* bir çağının şafağı atıyor. Oldum olası gerçekliğin zıt yorumları üzerinde çekişme yaşanmıştı. Felsefenin ve bilim teorisinin gelişme sürecinde gerçeklik giderek daha fazla teorik yoruma dahil edilmişti. Ama bugün çok farklı bir şey oluyor. Platon'un mağara benzetmesinde görünen dünya, prensip olarak yalın bir gölge ve idrak imkânlarımız tarafından kavranmaktan kaçınan hakikatin [Wahrheit] bir yansıması halini alır. Görünenin dünyası, bu sayede bütünüyle değer yitirir, ama bir referans noktası olarak varlığını sürdürür. Aynı şey, Kant'ın "kendinde şeyler"in *prensip olarak* bilgimizin dışında olduğu düşüncesi için de geçerlidir. Bu, "kendinde dünya"ya dair ken-

di algısını ikiye katlayan "naif realizme" karşı durur. Ancak bu, dünyanın bize şu ya da bu şekilde göründüğü gerçeğini de değiştirmez. Elimde tuttuğum elma, sadece *benim için* bir şey olsa da, kırmızılığından, yuvarlaklığından, zehirli olmasından ve sululuğundan vs. bir şey yitirmez.

Güncel düşünce ve tahayyül, ancak uygarlıkla ilgili risk bilincine sahip olunarak *görünen dünyanın zincirlerinden kurtarılabilir.* Modernleşme riskleri üzerine münakaşada söz konusu olan, artık algımızın bize gösterdiği şeyin epistemolojik değeri değildir. Gerçeklik niceliğine dair asıl tartışma, gündelik bilincin *görmediği* ve *algılayamayacağı* şeyler üzerinden yürüyor: Radyasyon, zararlı maddeler ve gelecekteki tehditler. Şahsi tecrübeden yoksun teoriyle bu ilişki sebebiyle, uygarlık riskleri hakkındaki tartışmalar daima bıçak sırtında duruyor ve (karşı-) bilimsel analiz yoluyla bir nevi *modern ruh çağırmaya* dönüşme tehlikesi taşıyorlar. Ruhların rolünü artık görünmeyen, ama her yerde hazır ve nazır olan zararlı maddeler ve toksinler alıyor. Herkesin belli toksinlerle kişisel düşmanlık ilişkileri, kendi kaçınma ritüelleri, ruh çağırma düsturları, kötü haleti ruhiyeleri, önsezileri ve hakikatleri var. *Görünmeyene kapılar bir kez açıldığında, artık insanların düşüncelerini ve hayatlarını belirleyen sadece zararlı maddelerin ruhları olmuyor.* Tüm bunlar, inkar edilebilir kutuplaşmalar yaratabilir ya da birlikteliklere yol açabilir. Dünya görüşleri, normları ve doğallıkları görünmeyen tehditlerin merkezinde toplanan yeni cemaatler ve alternatif cemaatler doğuyor.

Canlıların dayanışması

Tüm bu cemaatlerin merkezinde *korku* var: Ne tür bir korku? Korku, gruplaştırıcı bir etkiyi nasıl yaratıyor? Hangi dünya görüşünden kaynaklanıyor? Riske maruz kalmanın farkına varma sürecinde kısmen ihlal edilen kısmen de oluşturulan duyarlı-

lık ve ahlak, rasyonellik ve sorumluluk, artık burjuva ve sanayi toplumlarında olduğu gibi *pazarın* menfaat kesişmeleri üzerinden anlaşılamaz. Burada dile getirilen, piyasanın "görünmez eli" (Adam Smith) sayesinde ortak refahı sağlayan rekabet-yönelimli bireysel çıkarlar değildir. Bu korku ve siyasi ifade biçimlerinin temelinde fayda hesabı yatmıyor. Ama bu korkuda, doğrudan hayatın doğal ve insani temelleri bağlamında yeni ve doğrudan formüle edilmiş, kendi kendini temellendiren rasyonel bir çıkar görmeye kalkmak da acelecilik ve kolaycılıktan ibaret olacaktır.

Sadece çevre ve barış hareketinde değil, sanayi sisteminin ekolojik eleştirisinde de oldukça genel bir tarzda toplumsal ve siyasal olarak ifade bulan genelleştirilmiş maruz kalma bilincinde muhtemelen başka deneyim katmanları da dile geliyor: Ağaçların kesildiği ve hayvan türlerinin yok edildiği bir yerde, insanlar bir bakıma *kendilerinin* de saldırıya uğradığını, "yaralandığını" hissediyorlar. Uygarlığın gelişiminin hayata yönelik tehditleri, insanın hayati gereksinimlerini bitki ve hayvanların hayati gereksinimleriyle birbirine bağlayan organik yaşamın tecrübe ortaklıklarına temas ediyor. Ormanlar ölürken insanlar kendilerini İnsan, "ahlaki talepleri olan doğal mahluk" olarak, kendini şeyler arasında hareket eden ve incinebilir bir şey ve tehdit edilen doğal *bütünün* sorumluluk taşıyan doğal bir parçası olarak tecrübe ediyor. Beden ve ruh, doğa ve insan düalizmini oluşturan *insani doğa bilincinin* katmanlarına darbe vuruluyor ve bilinç ortadan kaldırılıyor. İnsan, tehdit karşısında bitki gibi nefes alıp verdiğini ve yaşamak için sudaki balık misali suya ihtiyacı olduğunu tecrübe ediyor. Toksik tehdit, insana nesnelere bedeniyle iştirak ettiğini –"bilinç ve ahlaka sahip metabolik bir süreç olduğunu"– ve dolayısıyla asit yağmuruna maruz kalan taşlar ve ağaçlar gibi yok olacağını hissettiriyor. Yeryüzü, bitki, hayvan ve insan arasında bir ortaklık, tehdit karşısında herkesi ve her şeyi eşit hale getiren bir *canlılar dayanışması* görünür hale geliyor (krş. R. Schütz, 1984).

Tehlikelere maruz kalma, tehlikenin bilincine varmayı beraberinde getirmez, tam tersine *korku yüzünden inkarı* da provoke edebilir. Mağduriyetini kendi kendine bastırma anlamında bu olasılıkta, servet ve risk bölüşümü bazı noktalarda ayrışır ve bazı noktalarda örtüşürler: Açlığı inkar ederek karnını doyurmak mümkün değil. Buna karşın tehlikeleri yorumlayarak yok saymak, (tehlike gerçekleşmediği sürece) daima mümkündür. Maddi yoksulluk tecrübesinde fiilen maruz kalma ile subjektif tecrübe ve katlanma ayrılmaz bir şekilde birbirine bağlıdır. Ancak risklerde durum farklıdır. Riskler söz konusu olduğunda, maruz kalmanın bilinçli olmama haline *yol açabilmesi* tam tersine karakteristiktir. Tehlikenin boyutunun büyümesiyle birlikte, onun inkar ve önemsizleştirilmesi ihtimali de *büyüyor*.

Bunun sebepleri her zaman mevcut. Riskler, sonuçta bilgiden kaynaklanıyor, bu yüzden de bilgi düzeyinde küçültülüp büyültülebiliyor ya da düpedüz tümden bilinçte alta doğru bastırılabiliyorlar. Açlık için yiyecek neyse, risk bilinci için de riskleri bertaraf etmek *ya da yorumlama yoluyla yok saymak* odur. Riskleri (şahsen) bertaraf etmek ne kadar imkânsızlaşırsa, yorumlama yoluyla yok saymak o kadar önem kazanır. Bu yüzden risklerin bilincine varma süreci daima *tersine dönebilir*. Tedirgin ve endişe dolu dönemlerin ya da nesillerin ardından, yorumlarla evcilleştirilmiş korkuların basit bir düşünce ve tecrübe unsuru olduğu dönemler ya da nesiller gelebilir. Burada tehditler, (daima istikrarsız) bir "var olmayışın" bilim kafesinde kapalı tutulurlar ve bu bakımdan da sonraki nesiller "eski insanları" son derece endişelendiren şeylerle haklı olarak dalga geçebilirler. Nükleer silahların hayal edilemeyecek yıkım gücünün yarattığı tehdit değişmedi. Ama bu tehdide yönelik algı büyük dalgalanmalar yaşıyor. Onlarca yıl boyunca "bombayla yaşamamız" gerektiği söylendi. Bir zamanlar

bu mesele, milyonları sokaklara dökmüştü. Galeyana gelme ile sakinleşmenin *sebebi aynı* olabilir: insanın her koşulda yan yana yaşamak zorunda olduğu tehlikenin hayal edilememezliği.

Açlık ve yoksulluktan farklı olarak, risklerde körüklenen tedirginliklerin ve korkuların yorumsal sapmalarını kurgulamak daha kolaydır. Buna sebebiyet veren şeyin burada aşılması gerekmez, bilakis şu ya da bu yöne yansıtılabilir ve bu korkuyu aşmak için sembolik yerler, nesneler, kişiler aranıp bulunabilir. Yani risk bilincinde düşünce ve eylemin *yer değiştirmesi* ya da *yer değiştirmiş* toplumsal çatışmalar özellikle mümkün ve talep edilen bir şeydir. Bu bakımdan tam da tehlikeler siyasi eylemsizlikle birlikte artarken, risk toplumu "*günah keçisi* toplumu" haline gelme eğilimini bünyesinde barındırır: tehlikeler değil, tehlikelere işaret edenler aniden genel huzursuzluk kaynağı haline gelir. Daima görünen servet, daima görünmez risklerin karşısında durmuyor mu? Bütün bu mesele, *entelektüel bir fantezi*, entelektüel korku tellallarının ve risk çığırtkanlarının uydurması değil mi? Bu işin arkasında nihayetinde casuslar, komünistler, Yahudiler, Araplar, kadınlar, Türkler, siyasi sığınmacılar yok mu? Tam da tehlikenin elle tutulmazlığı ve büyümesi karşısında insanların çaresizliği yüzünden *radikal ve fanatik tepkiler, siyasi akımlar* ortaya çıkabiliyor. Bunlar da toplumsal klişeleri ve klişeleştirilen grupları doğrudan müdahale edilemeyen görünmez tehlikeler karşısında "paratoner" haline getiriyor.

Güvensizlikle başa çıkmak: Biyografik ve siyasi bir temel kalifikasyon

Eski sanayi toplumunda hayatta kalmak için esas olan, kişinin maddi yoksullukla mücadele etme ve toplumsal konumunu yitirmekten kaçınma yetenekleridir. Kolektif "sınıf dayanışmasının" kolektif hedefinde olduğu gibi, eğitim tarzı ve kariyer planlaması gibi bireysel hedeflerde eylemlerin ve düşüncelerin odağında

bu vardır. Risk toplumunda ise, ilaveten başka yetenekler hayati öneme sahip olmaya başladı. *Tehlikeleri öngörme ve onlara tahammül etme ile biyografik ve siyasi olarak tehlikelerle başa çıkma yeteneği*, burada esaslı bir önem kazandı. Az çok üstesinden gelmeyi öğrendiğimiz statü kaybetme korkularının, sınıf bilincinin ve kariyer yapmaya odaklanmanın yerine, başka merkezi sorunlar ortaya çıkıyor: Payımıza düşen tehlike yazgıları ile bu yazgıların barındırdığı korku ve güvensizliklerle nasıl başa çıkacağız? Korkunun sebeplerinin üstesinden gelemiyorsak, korkunun üstesinden nasıl geleceğiz? Bu durumu kasten unutmadan, ama aynı zamanda –volkandan çıkan buharın yanı sıra– korkulardan boğulmadan uygarlık volkanının üzerinde nasıl yaşayacağız?

Aile, evlilik, cinsel roller, sınıf bilinci ve bunlarla ilişkili siyasi parti ve kurumlarda, korku ve güvensizlikle baş etmenin geleneksel ve kurumsal biçimleri anlamını kaybediyor. Aynı ölçüde bireylerden korku ve endişeyle başa çıkmaları talep ediliyor. Güvensizlikle kendi kendine uğraşma konusundaki zaruretlerin artışı yüzünden eninde sonunda eğitim, terapi ve siyaset alanlarında toplumsal kurumlardan yeni talepler olacak (krş. II. Kısım). Bu yüzden risk toplumunda korku ve güvensizlikle biyografik ve siyasi olarak başa çıkmak, *kültürel bir yetenek* haline geliyor ve bunun için gerekli yeteneklerin geliştirilmesi de pedagojik kurumların esas görevi haline geliyor.

4. Kabul gören modernleşme risklerinin siyasi dinamiği

Zehirli yumurtaların, şarabın, bifteklerin, mantarların ya da mobilyaların, ayrıca nükleer santrallerdeki ya da kimya fabrikalarındaki patlamaların gösterdiği üzere, modernleşme risklerinin sosyal kabul görme sürecinin başarıyla mesafe kat ettiği yerlerde –ilk başta çok az faaliyet yaşansa da– *dünya düzeni değişiyor*.

Uzmanlık gerektiren sorumluluk bariyerleri kalkıyor. Tehlikeleri görmezden gelme yapıları çöküyor. Kamuoyunun teknik detaylar konusunda söyleyecek sözü mevcut. Mali fayda sağladıkları ve hayırseverlik adına istihdam yaratmaları sebebiyle uzun zamandır iyi pazar ekonomisi muvafakati ile şımartılan işletmeler, aniden kendilerini sanık sandalyesinde, daha doğrusu umumi teşhir direğinde buluyorlar ve daha önce birini zehirlerken yakalanan suçlulara sorulan sorularla karşı karşıya kalıyorlar.

Keşke her şey bu kadarla kalsaydı! Ama gerçekte piyasalar çöküyor, maliyetler yükseliyor, yasaklamalar ve yargılamalar baş gösteriyor, üretim sistemi tekniklerini baştan sona yenileme zorunlulukları artıyor – ve seçmenler elden gidiyor, ama nereye gittiklerini de kimse bilmiyor. Bir arada olunduğunda –teknik, ekonomik ve hukuki ayrıntılar konusunda–, aniden herkes lafa karışıyor ve bunu da benzer ve karşılaştırılabilir ilkelerden değil, tamamen farklı referans sistemlerinden yola çıkarak yapıyor: Ekonomik ve teknolojik ayrıntılar, *yeni ekolojik ahlakın* ışığında sorgulanıyor. Zararlı maddelere karşı savaş açan herkes, işletmeleri ekolojik-ahlaki açıdan mercek altına almak zorunda. Ama ondan önce, bu faaliyetleri denetleyenleri, daha doğrusu denetlemesi gerekenleri mercek altına almak zorunda. Ondan sonra da bu konuda yapılan sistematik hatalardan istifade edenlere sıra gelmeli.

Riskler, modernleşme risklerinin "kabul gördüğü" yerlerde, eşsiz bir siyasi dinamik yaratıyorlar. Üstelik bu "kabul görmede" söz konusu olan sadece bilgi değil, aynı zamanda risklere dair *kolektif* bilgi, risklere inanç ve bu risklerle bağlantılı sebep-sonuç zincirlerinin siyasi açıdan aydınlanmasıdır. Riskler her şeyi, gizliliklerini, teskin edici "yan etki niteliğini" ve önlenemezliklerini yitiriyorlar. Sorunlar, aniden gerekçelerinden yoksun kalıyor, saf patlayıcı eylem çağrısı olarak ortaya çıkıyorlar. Koşulların ve kısıtlayıcı durumların ardından insanlar beliriyor. *Sebepler, sebep*

olanlara dönüşüyor ve beyanatlarda bulunuyorlar. "Yan etkiler", söz hakkı istiyor, örgütleniyor, mahkemeye gidiyor, dava açıyor ve artık baştan savılmayı reddediyorlar. Söylediğimiz gibi, dünya değişti. Bunlar, risk bilinci ve çatışması üreten *dönüşlü siyasallaşmanın* dinamikleri. Bunlar, tehlikeye karşı harekete geçmeye kendiliğinden yardımcı olmuyor, ama daha önce kapalı olan alanlarda eylem fırsatlarının önünü açıyor. Sanayi düzeninde, düşünülemez ve yapılamazın kısa süreliğine mümkün hale geldiği bir ani erime noktası yaratıyor.

Burada harekete geçen şeyin, elbette kabul etmeye direnerek önlenmesi gerekiyor. Bu, modernleşme risklerinin tanınma sürecinde asıl meselenin ne olduğuna bir kez daha karakteristik bir şekilde ışık tutuyor. Buradaki belirleyici faktör, (sadece) sağlıkla ilgili sonuçlar ile bitki, hayvan ve insanlar için ortaya çıkan sonuçlar değil, bilakis *bu yan etkilerin toplumsal, ekonomik ve siyasi yan etkileridir*: piyasaların çökmesi, sermayenin değer kaybetmesi, yavaş yavaş artan mülksüzleşme, yeni sorumluluklar, piyasalarda kaymalar, siyasi baskılar, işletme kararlarının kontrolü, tazminat haklarının kabulü, muazzam maliyetler, mahkemelerde açılan davalar ve itibar kaybı.

Ekolojik ve sağlıkla ilgili sonuçlar ne kadar farazi, haklı, tehlikesizmiş gibi ya da dramatize edilmiş olursa olsun, bu sonuçlara *inanıldığında,* sözü edilen sosyal, ekonomik, siyasi ve hukuki neticeler doğacaktır. Bu şöyle de formüle edilebilir: İnsanlar, riskleri reel olarak tecrübe ediyorlarsa, *riskler reel demektir.* Ama bu anlamda reel iseler, sosyal, siyasi ve ekonomik sorumluluk sistemini altüst ederler. Böylece modernleşme risklerinin kabulüyle birlikte, artan tehlikelerin baskısıyla siyasi bir patlayıcı madde oluşur. Dün mümkün olan şey, bugün aniden sınırlamalarla karşılaşır: Kimya fabrikalarının ve mümkünse askeri teknolojilerin Körfez Savaşı sonrası Irak'a ihracını hâlâ önemsiz gösterenler, alenen sinizmle suçlanmayı göze almalıdır. "Katlanılabilir yükümlülük",

"tahammül edilemez tehlike kaynaklarına" dönüşüyor. Kısa süre öncesine kadar siyasi müdahale imkânlarının dışında olan, şimdi siyasi nüfuzun hareket alanının kapsamına giriyor. Sınır değerlerinin ve *siyaseten ulaşılamaz olan değişkenlerin göreliliği* açığa çıkıyor. Siyasi olan ile siyasi olmayan, zorunlu olan ile mümkün olan, önceden belirlenen ile tasarlanabilen arasındaki ağırlıklar ve sınırlar yeniden çekiliyor. Sapasağlam tekno-ekonomik "sabiteler" –örneğin zararlı madde emisyonu, nükleer enerjinin "vazgeçilemezliği", sivil üretim ile askeri üretim arasındaki uçurum– siyasi olarak şekillendirilebilen değişkenler haline getiriliyor.

Burada artık sadece siyasetin yerleşik repertuarıyla –ekonomik politikalar, gelirlerin yeniden dağılımı, sosyal güvencelerle– uğraşmıyoruz sadece, aynı zamanda *siyasi olmayanla* uğraşıyoruz; *yani modernleşme sürecinin tehlike nedenlerini bertaraf etmenin kendisi siyasileşiyor.* İşletme yönetimlerinin hakimiyet alanına giren ürün tasarımı, üretim süreçleri, enerji türleri ve atıkların imhasının ayrıntıları artık sadece işletme yönetimlerinin halledeceği sorunlar değil, bilakis *hükümet politikaları için*, seçmen nezdinde kitlesel işsizliğin yarattığı sorunlarla rekabet edebilen *çok hassas sorunlar* halini alıyorlar. Tehditle birlikte eski öncelikler kayboluyor ve buna paralel olarak devletin *müdahalesini gerektiren olağanüstü hal politikaları* artıyor. Bu politikalar, genişletilmiş yetkilerini ve müdahale olanaklarını da tehdit edici durumdan alıyorlar. Tehlikenin normallik haline geldiği yerde, bu politikalar kalıcı kurumsal biçimler alıyor. Modernleşme riskleri, bu bakımdan *iktidarın* kısmen *yeniden paylaşımına* zemin hazırlıyor – bunu da kısmen eski biçimsel yetkileri muhafaza ederek, kısmen de açıkça değiştirerek yapıyor.

Modernleşme sürecinde tehlikeler ne kadar ciddi bir büyüme kaydeder, kamuoyunun başlıca değerleri bu süreçte ne kadar bariz şekilde tehdit edilir ve söz konusu tehdit ne kadar açık şekilde herkesin bilincine çıkarsa, ekonomi, siyaset ve kamu arasındaki

ilişkide alışıldık işbölümüne dayanan iktidar ve yetki sistemi o kadar esaslı biçimde sarsılıyor ve sorumlulukları tehdit eden tehlikenin etkisiyle yeniden tanımlanması, karar verme yetkilerinin merkezileşmesi ile modernleşme sürecinin bütün ayrıntılarının bürokratik denetim ve planlama tarafından her yandan kuşatılması o kadar mümkün hale geliyor. Modernleşme risklerinin kabul görmesinin etkisi ve bu risklerin içerdikleri tehlikelerdeki artışla birlikte, *sistemde bir parça değişiklik meydana geliyor*. Bu, elbette açık biçimde değil, aksine "sessiz bir devrim" şeklinde gerçekleşiyor; *herkesin* bilincindeki değişikliğin bir sonucu, öznesi *olmayan* bir devrim olarak, elit tabakada bir değişiklik olmadan ve eski düzen korunarak yaşanıyor.

Uygarlığın önlenemeyen gelişiminde adeta yarı-devrimci durumlar *yaşanıyor*. Söz konusu durumlar, uygarlığın modernleşmeyle mümkün hale gelen *kaderi* olarak ortaya çıkıyor ve dolayısıyla bir yandan *normallik* bahanesiyle diğer yandan tehlikelerin artmasıyla birlikte devrimlerin siyasal edim çapına rahatça ulaşabilecek, hattâ aşabilecek özellikleri haiz biçimde *felaketlerin muktedirleştiren muhtevasına* sahip olarak husule geliyorlar. Demek ki risk toplumu devrimci bir toplum değil, ondan daha fazlasıdır, yani *bir felaket toplumudur*. Risk toplumunda *olağanüstü hal, normal durum haline gelme* tehdidi yaratıyor.

Aktüel veya potansiyel felaketin, demokrasi meselesinde hiç de iyi bir öğretmen olmadığını, bu yüzyıldaki[1] Alman tarihinden gayet iyi biliyoruz. Halihazırda meydana gelen patlayıcının ne kadar muğlak ve tahrip edici olduğu, "çevre konusundaki akil adamların" raporundan bile ister istemez ibret verici şekilde anlaşılıyor (Almanya Çevre Sorunları Uzmanları Meclisi, 1985). Raporda tasvir edilen ve bitki, hayvan ve insanların hayatını tehdit eden çevre tehlikelerinin etkililiği, raporun yazarlarının "21.

1 Beck, burada 20. Yüzyıl'ın ilk yarısındaki Nazi dönemini (1933-1945) kastediyor. –çn

Yüzyıl başının tipik günah çıkarıcı ekolojik ahlakın gönül rahatlığıyla, denetim", "resmi onay" ve "resmi denetim" gibi ifadelerle dolup taşan bir dil kullanmalarını "meşrulaştırıyor". Karakteristik bir biçimde, çevreye verilen zararın ciddiyetine göre, kademe kademe düzenlenecek kapsamlı müdahale, planlama ve denetim imkânları ve hakları talep ediliyor (45). "Tarımda enformasyon ve denetim sisteminin geliştirilmesinden" söz ediliyor (45). "Hassas taksimlere ve bilimsel kesinlikte mevcut istatistiklere" dayanan ve "rekabet halindeki kullanım taleplerine karşı uygulanacak olan" "yaşamsal ortam haritaları" ve "çevre koruma konseptleri" içeren "geniş kapsamlı bir bölge planlamasına" davetiyeler çıkarılıyor (48 vd). Meclis, "yeniden doğallaşma" politikasını gerçekleştirmek için, "en önemli alanları (...) sahiplerinin mahsul yetiştirme konusundaki çıkarlarından tamamen arındırmayı" (49) öneriyor. Çiftçiler, "ya tazminat karşılığında bazı kullanım haklarından vazgeçmeye ya da gerekli koruma tedbirlerini almaya" yönlendirilmelidir (49). İzne bağlı "gübreleme onayları", "uygulama tipi, kapsamı ve zamanıyla ilgili somut hükümler içeren hukuken bağlayıcı gübreleme planları" tartışılıyor (53). Diğer "koruyucu önlemler" gibi, bu "planlı gübrelemenin" de (59) farklı bir "çevre denetim" sistemine ihtiyacı var. Bu denetim, ulusal bazda, bölgesel bazda ve bireysel işletme bazında yapılmak (61) ve "temel hukuki hükümlerin revize edilmesini ve geliştirilmesini gerektirmek" (64) zorunda. Kısacası, *bilimsel ve bürokratik bir otoriterliğin* panoraması çiziliyor.

Yüzyıllar boyunca "besin sağlayan zümre" olarak görülen ve çalışıp çabalayarak herkesin hayatının ve hayatını idame ettirmenin bağlı olduğu toprağın "meyvelerini" elde eden köylülerin imajı tersine dönmeye başladı. Bu bakış açısına göre tarım, hayvan, bitki ve insanların hayatlarını tehdit eden toksinlerin aktarma yeri haline gelmiş. Ulaşmış olduğumuz yüksek zirai verimlilik düzeyinde ortaya çıkan tehlikeleri bertaraf etmek için,

tamamen bilimin ve bürokrasinin himayesinde bir mülksüzleşme ve/veya işin her ayrıntısını belirleyen plan ve denetimler talep ediliyor. Buradaki rahatsız edici unsur, sadece bu talepler değil (hattâ soğukkanlı bir tarzda gündeme getirilmeleri de değil). Rahatsız edici olan, bilakis *tehlikeyi önleme mantığının bir parçası olmaları*. Yaklaşan tehlikeleri göz önüne aldığımızda, tehlikelerin diktatörlüğünde önlenmesi gereken şeyleri gerçekten önleyecek *siyasi alternatiflere* işaret etmenin hiç de kolay olmaması insanların huzurunu kaçırıyor.

Risk toplumunda tehlikelerin artmasıyla birlikte *demokrasi bütünüyle yeni karakterde meydan okumalarla karşı karşıya geliyor*. Risk toplumu, kötüyü önleme hakkı ile ziyadesiyle tanıdık bir şekilde daha kötü bir şey yaratan *tehlike önleme totaliterliğini meşrulaştırma* eğilimi barındırıyor. Uygarlığın "yan etkilerinin" siyasi "yan etkileri", siyasi demokratik sistemin varlığını tehdit ediyor. Demokratik sistem, ya sistematik olarak üretilen tehlikeler karşısında başarısız olmak ya da otoriter, baskıcı "payandalar" kullanıp temel demokratik prensipleri devredışı bırakmak gibi can sıkıcı bir ikileme düşüyor. Risk toplumunun halihazırdaki geleceğinde demokratik düşünce ve eylemin temel görevleri arasında bu alternatiflerden kurtulmak da var (Bunun için krş. 8. Bölüm).

5. Genel bakış: 20. Yüzyıl'ın sonunda doğa ve toplum

Hayatın ekolojik ve doğal temellerinin sanayi tarafından hızlandırılan sarsılmasıyla tarihte benzeri bulunmayan ve henüz hiçbir biçimde anlaşılamayan bir toplumsal ve siyasi gelişme dinamiği harekete geçti. Bu dinamik, kendi mantığı içinde doğa ile toplum arasındaki ilişkiyi de tekrar düşünmeyi zorunlu kılıyor. Bu tezi teorik açıdan biraz açmak gerek. Bu bölümü tamamlarken, geçici olana ilişkin cesaretle genel çerçeve biçiminde gerekli birkaç yönelim noktasına değineceğiz.

Yukarıdaki tartışma, bütünsel olarak şu anlama geliyor: *doğa ile toplum arasındaki karşıtlık sona eriyor*. Yani artık doğa toplum *olmadan*, toplum ise doğa *olmadan* anlaşılamaz. 19. Yüzyıl'ın sosyal teorileri (ve 20. Yüzyıl'da değişikliğe uğramış versiyonları) doğayı esas itibariyle verili, insan için tahsis edilmiş ve hükmedilmesi gereken bir şey sayıyor, bu yüzden de sürekli insana karşıt, yabancı ve toplum *olmayan* bir şey olarak algılıyordu. Bu ithamlar, sanayileşme süreci tarafından geçersizleştirilerek adeta *tarihsel olarak yanlışlıkları kanıtlandı*. 20. Yüzyıl'ın sonunda "doğa", *ne* verili bir şey *ne de* insan için tahsis edilmiş bir şeydir, bilakis uygar dünyanın yeniden üretiminin doğal koşullarında tahrip edilen veya tehlikeye maruz kalan iç sisteminin tarihsel ürünüdür. Ama bu da, sınai üretimin evrensel dolaşımıyla bütünleşmiş bir doğa tahribatının artık "sadece" doğa tahribatı olmadığını ve toplumsal, siyasi ve ekonomik dinamiğin içsel bir parçası haline geldiğini gösteriyor. *Doğanın tahrip edilmesi ve tehdit altında bulunmasının toplumsallaşması* ve ekonomik, toplumsal ve siyasi çelişki ve çatışmalara dönüşmesi, doğanın toplumsallaşmasının görünmeyen yan etkisi olarak zuhur ediyor: Hayatın doğal koşullarının ihlali, tüm insanlık için toplumsal, ekonomik ve tıbbi tehditlere dönüşüyor – dünyadaki ileri sanayi toplumunun toplumsal ve siyasi kurumları, tamamen yeni türden meydan okumalarla karşı karşıya.

Tam da uygarlığın doğaya yönelik bu tehditlerinin toplumsal, ekonomik ve siyasi sisteme yönelik tehditlere dönüşmesi, bugünün ve geleceğin risk toplumu kavramını haklı çıkaran somut meydan okumadır. Klasik sanayi toplumu kavramı (19. Yüzyıl'daki anlamıyla), doğa ile toplum karşıtlığına dayanırken, (sanayi dönemi) risk toplumu kavramı, uygarlıkla bütünleşmiş bir "doğa" anlayışından yola çıkar ve doğanın ihlal edilmesinin metamorfozu, toplumsal alt-sistemler sayesinde gözlemlenir. "İhlalin" buradaki anlamı, gösterildiği gibi sanayileşmiş ikinci doğa koşullarında bilimsel, anti-bilimsel ve toplumsal tanımlara tabi-

dir. Bu anlaşmazlık, burada *modernleşme risklerinin* teşekkülü ve bilince çıkmasının ana hatlarıyla tasvir edildi. Bu, "modernleşme risklerinin" uygarlığa içkin [zivilisationsimmanenten] doğa ihlalleri ve tahribatlarının toplumsal olarak benimsendiği kavramsal uzlaşma ve kategorik ifade oldukları anlamına gelir. Bu çatışma senaryosunda risklerin geçerliliği ve aciliyetine, ayrıca bu risklerin nasıl bastırılacağı ve/veya hangi muameleye tabi tutulacağına dair kararlar verilir. Modernleşme riskleri, bilimselleştirilmiş bir "ikinci ahlaktır". Sanayinin tükettiği artık doğa olmayan doğa ihlalleri üzerine pazarlıklar, bu ahlak temelinde toplumsal olarak "meşru" bir şekilde, yani etkin çareler bulma iddiasıyla yürütülür.

Bunun en önemli sonucu, ileri modernlikte toplumun ekonomi, siyaset, aile ve kültürdeki alt-sistemlerinin artık "doğadan bağımsız" olarak anlaşılamamasıdır. Çevre sorunları, etrafımızdaki dünyayla ilgili sorunlar *değil*, –kökenleri ve sonuçları bakımından– düpedüz *toplumsal* sorunlardır; *insanın sorunlarıdır*, onun tarihi, yaşam koşulları, dünya ve gerçeklikle ilişkilerinin, ekonomik, kültürel ve siyasi durumuyla ilgili sorunlardır. Uygar dünyanın endüstriyel olarak dönüştürülmüş "içsel doğasının" adeta numunelik bir çevre-*olmayan* [Nichtumwelt] şey niteliği taşıdığı anlaşılmalıdır. Kendimizi uzak ve dışarıda tutma konusundaki tüm gelişmiş imkânlarımızın *başarısız* olduğu *iç* çevredir [*Innen*umwelt] bu. 20. Yüzyıl'ın sonunda doğa toplumdur ve toplum da "*doğadır*". Günümüzde doğayı toplum-olmayan diye tanımlayanlar, başka bir yüzyılın artık gerçekliğimizi kavramayan kategorileriyle konuşuyor demektir.

Bugün her yerde ziyadesiyle bir sanat eseri olan ve yapay bir "doğa" ile karşı karşıyayız. Şayet "doğal" derken kendi haline bırakılmış bir doğadan bahsediyorsak, bugünkü doğanın en ufak bir zerresi bile "doğal" değil. Doğabilimciler bile, profesyonel bilimsel sabırla inceledikleri yapay "doğa" ile sadece bilimsel olarak karşı karşıya bulunmuyorlar. Doğabilimciler, edim ve bilgileriyle genelleşmiş bir toplumsal doğaya hakimiyetin *icracıları* işlevi gö-

rüyorlar. İnceleme nesnelerini büyük araştırma laboratuvarlarında ya da tek başlarınayken ele aldıklarında, bir bakıma herkes omuzlarının üstünden bakıyor. Ellerini oynattıklarında, bu eller bir kurumun elleri ve bir anlamda hepimizin elleri oluyor. Burada "doğa" muamelesi gören şey, kültürel sürece sokulmuş ve böylece çok "doğal" olmayan sistem fonksiyonları ve anlamları yüklenmiş, hattâ fazlasıyla yüklenmiş bir içsel "ikinci doğadır". Bu koşullarda bilim insanlarının yaptığı, ölçtüğü, sorduğu, varsaydığı ya da kontrol ettiği her şey sağlığı, ekonomik çıkarları, mülkiyet haklarını, sorumlulukları ve otorite yetkilerini ya *teşvik edecek* ya da daraltacaktır. Bir başka deyişle doğa, sistemin içinde dolaşıma giren ve kullanılan bir doğa olduğu *için*, nesnel (doğa) bilimcilerin nesnel yaklaşımlarında bile *siyasileşmiş* olur. Tek bir değerlendirme sözcüğü, hattâ en ufak bir normatif ifade barındırmayan, rakamların dilsel çölünde –bizim Max Weber'i oldukça sevindirecek– azami nesnellikle sunulan ölçüm sonuçları, sosyal bilimcilerin, filozofların ya da etik bilimcilerin en kötü kıyamet formülasyonlarının bile hiçbir zaman ulaşamayacağı bir siyasi patlayıcılık gücü içerebilir.

Üzerinde çalıştıkları nesneleri bu şekilde "yüklü" olan doğabilimciler, *güçlü bir siyasi, ekonomik ve kültürel manyetik alanda* çalışır. Bunu hisseder ve çalışmalarında bu duruma tepki verirler: ölçme usullerinin geliştirilmesinde, tolerans sınırlarının saptanmasında, nedensel hipotezlerin izlenmesinde vs. Bu manyetik alanın kuvvet çizgileri, doğabilimcilerin yeri geldiğinde ne yazacaklarını da yönlendirir. Bu çizgiler, sorgulama sürecinin elbette salt maddi temelde gerekçelendirilmesi gereken hatlara yerleşmesine müsaade eder. Ayrıca argümantasyon sırasında belli kararlar alınırken kariyerin kırmızı dur ışıklarını besleyen bir enerji kaynağını da üretiyorlardır büyük ihtimalle. Bütün bunlar, toplumsallaşmış doğa koşullarında doğa ve teknik bilimlerin tüm nesnelliklerinin dışsal muhafazasına rağmen, rakam kisvesine bürünmüş olarak

siyaset, etik, ticaret ve hukuki uygulamaların yan kolu haline geldiğinin göstergeleridir (krş. 7. Bölüm).

Doğabilimleri, böylece "konularının" bariz siyasi karakteri sebebiyle tarihsel olarak, sosyal bilimlerin hep aşina olduğu bir çalışma ve tecrübe halini almıştır. Adeta bilimsel anlamda tek tip bir yakınlaşma meydana geliyor, ama buradaki yakınlaşma ironik bir şekilde konunun siyasileşmesinden kaynaklanıyor. İlk anda şüphelenileceği üzere, sosyal bilimlerin yarı-bilimsel karakterinin doğabilimlerinin süper-egosuna yakınlaşmasından kaynaklanmıyor bu. Gelecekte, *saygın bir araştırma yapabilmek için bile kurumsal olarak desteklenen ve korunan ahlaki ve siyasi bir omurgaya sahip olma anlayışı tüm* bilimlerin rolü açısından temel bir gereklilik olacak. Ama o zaman da araştırmalar, siyasi çıkarımlarının olacağı bilinerek ve bunun yükü taşınarak yapılacak. Bilimsel çalışmanın içerik açısından kalitesi ile siyasi önemi, günün birinde bir şekilde uyuşabilir. Ama bu, her şeyden önce siyasi duyarlılıklar sayesinde artan tabu alanlarına ters orantılı bir biçimde kurumsal olarak mümkün olan temayül artarsa ve bu tabu alanlarını bilgiye ilişkin en eski arzuyla, hiçbir şeye aldırış etmeksizin ve ehil şekilde çiğnemeye yol açarsa söz konusu olabilir. Böylece kurumsal açıdan eklemlenen ve bilimsel olarak aktarılan gizleme rutin ve ritüelleri açığa çıkarılabilir.

Bu koşullar altında modernleşme sürecinin doğabilimlerince tutanağa geçirilen hayatın devamına ilişkin riskleri, ortaya çıkan tabu alanlarının göz ardı edilmesinin siyasallaşmayla bertaraf edildiği ve aydınlatıldığı yerde, toplumsal eleştiriye yeni bir nitelik kazandırabilirler. Kimyasal, biyolojik, fiziksel ve tıbbi risk formülleri, "objektif değer öncülleri" hilesi sayesinde eleştirel toplum analizlerine dönüşür. Bu, risk eleştirisi ile sosyolojik kültür eleştirisinin birbirlerine karşı nasıl bir tutum takındıkları sorusunu ortaya atar.

Modernliğin sosyo-kültürel eleştirisi, geleneksel normların

modernlik sürecinde ihlal edildiği yolundaki (sosyolojik) klişeyle de sürekli mücadele etmek zorunda. En sıradan gündelik hayatta bile tecrübeyle sabit normlar ile toplumsal gelişme arasındaki çelişkiler, hayati bir rol oynar. Bu bakımdan, sosyal-bilimsel kültür eleştirisinin en sivri noktası, her zaman sosyal bilimler tarafından köreltilir. Bilindiği üzere aklın makullüğünde doruk noktasına ulaşan iyi talepleri, ikide bir modernliğin kötülüğüne karşı ileri sürmek için kötü bir sosyolog olmak gerekir.

Grupların dikkate alınmadığını, toplumsal eşitsizliklerin keskinleştiğini ve her ekonomik krizin bir önceki krizi solladığını sosyolojik olarak göstermek başka bir şeydir. Örgütlü çıkar grupları göz önünde tutulduğunda, buralarda büyük bir tahrip gücünün yattığı söylenebilir. Ancak burada da bu konseptleri az önce sözü edilenlere bağlayan ve bilimsel risk raporlarından farklılaştıran bir paralellik vardır: değer ihlalleri *seçicidir* ve *kalıcı olarak kurumsallaştırılabilir*. Aynı şey, toplumsal eşitsizlikler için de geçerlidir. Bu, modernleşmenin *hayatın idamesini* tehdit eden sonuçları için geçerli *değildir*. Bunlar, evrenselleşmiş ve eşitlikçi bir esası takip ederler. Yaşadığımız haliyle mümkün olan kurumsallaşmaları, herkesin sağlığına kalıcı zararlar veren müdahalelerde bulunur. "Sağlık" da muhakkak ki kültürel olarak seçkin bir değerdir, ama bundan daha fazlasıdır da, hayatta kalmak için de bir önşarttır. Sağlığa yönelik tehditlerin evrenselleşmesi, her yerde ve daima varoluşu tehdit eder, günümüzde de aynı düzeyde sağlam bir şekilde ekonomik ve siyasi sisteme nüfuz ediyor. Burada ihlal edilen, her ne kadar gözyaşı dökülmesine sebep olsa da modernliğin izlediği yolun gösterdiği gibi, sadece yaşam için gerekli olan kültürel ve sosyal öncüller değildir. Burada en azından soyu tükenmekte olan bitki ve hayvan türü listelerinin daha ne kadar bitki ve hayvanlarla sınırlı kalacağı sorusu, ihlal edilen derin boyutuyla teşvik ediliyor. Tarihsel bir alışma sürecinin başında olabiliriz. Bugün değerlerin ihlali, yeni yoksulluk ve yük-

sek kitlesel işsizlik oranlarının değişmezliği karşısında nasıl bu kadar az telaşa kapılıyorsak, sonraki kuşak veya ondan sonraki kuşak da bugün dünyanın her tarafındaki tümörlerle kaplı balık ve kuşlar gibi, bebeklerin kusurlu doğması karşısında o kadar az telaşa kapılacak. Kriterlerin ihlal yüzünden ortadan kalkması, ilk defa söz konusu olmuyor. Bunun böyle gerçekleşmeyeceği, aksine doğanın sanayileşmesiyle doğanın tahribatının endüstriyel anlamda kendi kendini tehlikeye atma anlamında evrenselleşeceği ve böyle algılanacağı gibi haklı bir kanı mevcut. (Ama bu, hiç kimseyi sevindirmeyecek, özellikle de eleştiriyi meslek haline getirenlerin çıkarına olmayacak bir durum.)

Formüllere alışkın olmayan sosyologlara paradoksal gelebilir, ama kimyasal, biyolojik ya da tıbbi risk formüllerine başvurulması –bunlar ister (anti) bilimsel, ister başka şekillerde gerekçelendirilmiş olsun– pekala eleştirel, normatif öncüllere sahip sosyolojik araştırmaları mümkün kılabilir. Diğer taraftan, bu öncüllerin örtük içeriğinin farkına, ancak sosyal ve siyasi alanlara uzandıklarında varılır. Dolayısıyla modernleşme riskleri gelişirken, sosyal bilimciler de herkes gibi *alanlarının dışındaki mesleklerden kişilerin kontrol ettiği "ikinci el tecrübesizliğe"* bağımlı olacaktır elbette; bu durum da hırpalanmış mesleki özerklik ideallerine daha çok zarar verecektir. Sosyal bilimlerin kendi çabasıyla sunacağı şeylerin durumla rekabet etmesi hemen hemen imkânsızdır.

İKİNCİ KISIM

Toplumsal Eşitsizliğin Bireyselleşmesi: Sanayi Toplumundaki Yaşam Biçimlerinin Gelenekten Arındırılması

Önceki bölümde gösterildiği gibi, modernleşme risklerinin bölüşüm mantığı, risk toplumunun temel boyutlarından biridir, ama sadece *tek* bir boyutudur. Bu şekilde ortaya çıkan küresel risk durumları ve barındırdıkları toplumsal ve siyasi gelişme ve çatışma dinamikleri yeni ve önemlidir. Ama öte yandan, ileri modernlikte sanayi toplumunun iç sosyal yapısını ve hayatı idame ettirmeye dair temel nitelikteki kesinliklerini –toplumsal sınıflar, aile biçimleri, toplumsal cinsiyet statüsü, evlilik, ebeveynlik ve meslekler– iptal edip yeniden şekillendiren toplumsal, biyografik ve kültürel risk ve emniyetsizliklerle örtüşüyorlar. Bu noktadan itibaren bu ikinci niteliğe odaklanacağız. Riskler ve emniyetsizliklerin toplamda meydana getirdiği müşterek şiddetlendirme ya da etkisizleştirme, sanayi toplumunun sosyal ve siyasi dinamiğini teşkil ediyor. Her iki perspektifin takip ettiği teorik varsayım, genel terimlerle şöyle formüle edilebilir: 21. Yüzyıl'a girerken dizginsiz modernleşme süreci kendi koordinat sistemini tüketiyor ve aşıyor. Bu koordinat sisteminde doğa ve toplum ayrımına, bilim ve teknoloji algısına ve toplumsal sınıfın kültürel gerçekliğine dair sabit anlayışlar vardı. İnsanların hayatının asılı durduğu aile ve meslek eksenlerini sabit bir şekilde tanımlıyordu. Bir taraftan demokratik meşruiyet sahibi siyasette belli bir bölüşüm ve ayrışma, diğer taraftan ticaret, bilim ve teknoloji "alt-siyaseti" önkabullerine sahipti.

Müphemlikler: Gelişmiş emek piyasası koşullarında bireyin özgürleşmesi

Modernlik dahilinde bir toplumsal dönüşümün tanıkları olduğumuz değerlendirmesi bu bölümün esasını işgal ediyor. Bu dönüşüm sırasında insanlar sanayi toplumunun toplumsal biçimlerinden –sınıf, katmanlaşma, aile, erkek ve kadınların toplumsal cinsiyet statüleri– *özgürleşecek*, tıpkı Reform sırasında insanların

kilisenin dünyevi egemenliğinden "kurtuldukları" gibi. Bu argümanı ilk etapta yedi tez çerçevesinde açmak mümkün:

(1) Batıdaki bütün refah toplumlarında dönüşlü modernleşme sanayi toplumunun geleneksel parametrelerinde –sınıf kültürü ve bilinci, toplumsal cinsiyet ve aile rolleri– çözülme yarattı: Sanayi toplumundaki toplumsal ve siyasi örgütlenmelere ve kurumlara bağımlı olan, aynı zamanda onlara gönderme yapan bu vicdan kolektifi, kendi formlarını feshediyor. Bu gelenekten arınmalar, bir *sosyal bireyselleşme dalgası* içinde meydana geliyor. Aynı süreçte eşitsizlik *ilişkileri* de farklılaşmıyor. Peki, bu nasıl mümkün oluyor? Nispeten yüksek maddi yaşam standartları ve ileri sosyal güvenlik sistemleri temelinde insanlar sınıfsal aidiyetlerinden koparıldılar ve bireysel emek piyasası biyografilerini planlarken kendilerine atıfta bulunmak zorunda kaldılar.

Bireyselleşme süreci, şimdiye kadar ağırlıklı olarak gelişen burjuvazi tarafından kullanıldı. Ama bireyselleşme bir başka biçimde, modern kapitalizmdeki "özgür ücretli işçi"nin ve refah devleti demokrasilerinin koşulları altında emek piyasası dinamiğinin de ayırt edici özelliklerinden biridir. Yani emek piyasasındaki süreçlerin, emek hareketliliğinin, eğitimin ve iş değiştirmenin dinamikleri de aynı niteliği taşır. Emek piyasasına giriş, bu tür bağlayıcılıkları koparır ve iki anlamda geleneksel bağlardan ve emek piyasasının kısıtlamalarından mütemadiyen "özgürleşir". Aile, komşuluk, hattâ dostluk ve ayrıca bölgesel bir kültüre ve toprağa bağlılık bireysel hareketlilikle ve emek piyasasının gerektirdiği hareketli bireyle çelişir. Bu bireyselleşme dalgaları, kolektif bir kaderin getirdiği deneyimlerle (kitlesel işsizlik, vasıfsızlaşma vs.) rekabete girer. Gelgelelim refah devleti şartlarında bir şekilde isnat edilmiş sınıf biyografileri, aktörün kararlarına dayanan dönüşlü biyografiler haline gelir.

(2) Bu yüzden, *toplumsal eşitsizlik* yorumuna bağlı olarak müphem bir durum meydana gelir: Marksist sınıf teorisyenleri

ve toplumsal katmanlaşma araştırmacıları için çok fazla şey değişmemiş olabilir. Gelir hiyerarşisindeki farklar ve ücretli emeğin temel koşulları aynı kalıyor. Diğer yandan, belli bir toplumsal sınıfla bağlar, insanların eylemlerinde tuhaf bir şekilde geri plana düşüyor. Belli bir sınıf kültürünün tipik statü-temelli toplumsal ortamları ve yaşam tarzları soluyor. Bireyleşmiş biçimlerin ve varoluş koşullarının ortaya çıkması yönünde bir eğilim var. Bu durum da insanları –kendi maddi ayakta kalma koşulları uğruna– kendi hayat planlamalarının ve hayatı idame ettirme tarzlarının merkezine kendilerini koymaya mecbur ediyor. Herkesin farklı görüşler arasında tercih yapmak zorunda kalması, hattâ hangi grup ya da altkültürle özdeşleşeceğini seçmesi giderek daha çok rastlanan bir durum. Aslında insanlar kendi sosyal kimliklerini de seçmek ve değiştirmek zorundalar, üstelik bunu yaparken risk alıyorlar. Bu bakımdan bireyselleşme, yaşam tarzlarının ve yaşam biçimlerinin çeşitlenmesi ve farklılaşması anlamına geliyor; büyük-grup toplumlarının geleneksel kategorilerinin ardındaki düşüncenin esaslarının –yani sosyal sınıflar, zümreler ve toplumsal tabakaların– geçersizleşmesine yol açıyor.

Marksist teorilerde sınıf karşıtlığı en nihayetinde sanayi kapitalizminin "doğası" ile sıkı sıkıya birbirine bağlıydı. Tarihsel olarak tecrübe edilenin bu sabit düşünme biçimi, sanayi toplumunun gelişiminin dışarıda bıraktığı üçüncünün öğretisi olarak formüle edilebilir: *Ya* kapitalizm kendisine açık olan kapıdan, yani –sınıf mücadelesinin yoğunlaşması neticesinde– "devrimin büyük patlamasıyla" dünya tarihi sahnesinden çekilir ve sonra da mülkiyet ilişkilerinin dönüştürülmesiyle arka kapıdan sosyalist toplum olarak tekrar belirir. *Ya da* sınıflar, durmaksızın mücadele eder. Bireyselleşme tezi, burada dışarıda bırakılan üçüncü şıkkı gündeme getirir: refah devletince güvence altına alınan emek piyasasının dinamizmi, kapitalizm *içinde* toplumsal sınıfları zayıflattı veya lağvetti. Marksist terimlerle ifade edersek, sınıfları

olmayan kapitalizm fenomeniyle giderek daha çok karşılaşıyoruz, ama toplumsal eşitsizliğin bütün bunlarla bağlantılı yapı ve sorunları varlığını sürdürüyor.

(3) Toplumsal eşitsizliğin bu "sınıfsızlaşma" eğilimi, kitlesel işsizliğin dağılımında örnek olacak nitelikte karşımıza çıkıyor. Bir yandan, uzun süreli işsizlik oranı ve ilelebet emek piyasasının dışına düşenlerin ya da bu piyasaya hiç girmeyenlerin oranı yükseliyor. Diğer yandan, işsizlerin sayısının sabit kalması hiçbir şekilde kayıtlı vakaların ve etkilenen kişilerin de sabit olduğunu göstermiyor. Almanya'da 1974-1983 yıllarında aşağı yukarı 12,5 milyon kişi, yani istihdam edilmiş *üç* Almandan *biri* en az bir kez işsiz kaldı. Aynı zamanda kayıtlı işsizlik ile kayıtsız işsizlik (ev kadınları, gençler, erken emekliler) arasındaki gri alanlar, ayrıca istihdam ile eksik-istihdam (esnek çalışma saatleri ve esnek iş tanımları) arasındaki gri alanlar büyüyor. Bu yüzden kısa veya uzun süreli geçici işsizliğin geniş dağılımı, uzun süreli işsizliğin artışı ve işsizlik ile istihdam arasındaki yeni melez biçimlerle çakışıyor. Sınıfsal kültürün hiçbir yaşam bağlamı, bu duruma denk düşmüyor. Toplumsal eşitsizliklerin keskinleşmesi *ile* bireyselleşmesi iç içe geçmiş durumda. Neticede sistemin sorunları, kişisel başarısızlıklara dönüşerek, siyasi boyutu tasfiye ediliyor. Gelenekten arındırılmış yaşam tarzlarında *birey ve toplum arasında yeni bir dolayımsızlık*, toplumsal krizlerin bireysel krizler olarak belirdiği ve bu krizlerin toplumsallığının ancak oldukça izafi ve dolaylı olarak algılanabildiği bir kriz ve hastalık dolayımsızlığı ortaya çıkıyor.

(4) Toplumsal sınıflardaki statüyle ilişkili "özgürleşme", toplumsal *cinsiyet statüsüyle* ilişkili "özgürleşme" ile örtüşüyor. Bu, kendini önemli ölçüde *kadınların* koşullarındaki değişiklikte gösteriyor. En yeni veriler, oldukça açık bir dille konuşuyor: Kadınların "yeni yoksulluğun" pençesine düşmesine yol açan tuzak, eğitim yetersizliği veya toplumsal konum değil, *boşanma.* Bu da

kadınların eş ya da ev kadını olarak gördükleri desteği ne ölçüde kaybettiklerini gösteriyor, üstelik bu süreç artık değiştirilemez. Böylece bireyselleşme sarmalı, aile *içinde* hakimiyet kuruyor: emek piyasası, eğitim, mobilite – her şey iki katına, üç katına çıkıyor. Aile, mesleki zorunluluklar, eğitim zorunlulukları, çocuklara ilişkin sorumluluklar ve ev işlerinin monotonluğu arasında birbirine ters düşen çok sayıda hırs yüzünden sürekli bir cambazlık sahnesine dönüşüyor. Bağımsızlaşan bireysel konumların düzenlenmiş duygu mübadelesi için –her an bozulabilir olan– çelişkilerle dolu bir stratejik ortaklık (mantık evliliği) oluşturduğu bir tür "müzakereye dayalı geçici aile" ortaya çıkıyor.

(5) Bireylerin meseleleri gibi görünen bu cinsiyetlerarası tartışmaların bile başka bir boyutu var. Teorik bakış açısından, hem aile içinde hem de aile dışında kadın erkek arasında olup bitenler genel bir desene uyuyor. Bunlar dönüşlü modernleşmenin ve sanayi toplumunun bireysel parametrelerinin sonuçlarıdır, çünkü sanayi toplumsal düzen daima modernliğin bölünmez prensiplerini –bireysel özgürlük ve eşitliği– bölmüş, doğuştan edinilen bir cinsiyete yükleyip diğerinden esirgemiştir. Sanayi toplumu hiçbir zaman sadece sanayi toplumu olmadı, daima yarı-sanayi toplumu *yarı*-feodal toplumdu. Feodal yönü, geleneğin bir kalıntısı değil, sanayi toplumunun *ürünü* ve *temelidir*. Baskın hale gelen sanayi toplumu, daima onun aile ahlakı, toplumsal cinsiyetlerin kaderleri ile evlilik, ebeveynlik ve cinsellikle ilgili tabularının, hattâ ev işi ile ücretli emeğin tekrar birleşmesinin çözülüşünü desteklemiştir.

(6) Bu, günümüzdeki bireyselleşme saiklerinin karakteristik detaylarının (Rönesans ya da erken sanayi çağında da benzer detaylar mevcuttu) ortaya çıkmasına sebep olur. Yeni olan, sonuçlardan doğuyor. Şematik olarak ifade edersek, artık toplumsal tabakaların yerini sosyal sınıflar almıyor, keza sosyal sınıfların yerini de sabit toplumsal cinsiyet ve ailenin referans çerçevesi

almıyor. *Bireyin kendisi, yaşam-dünyasında toplumsalı [Sozialen] üretme birimi haline geliyor*. Toplumsalın ne olduğu ve ne yaptığı da bireysel kararlara bakıyor. Bir başka deyişle, bireyler, ailenin hem içinde hem dışında kendi eğitimsel ve piyasa-dolayımlı geçim güvencelerinin, ayrıca bunlarla ilgili biyografi planlaması ve örgütlemesinin aktörleri oluyorlar.

Ancak gelişmiş emek piyasası toplumunda bireysel konumların bu farklılaşması, amacına ulaşmış özgürleşmeyle bir tutulmamalıdır. Bireycilik, bu açıdan tekrar ayağa kalkan bireyin dünyayı kendi kendine inşa etmesinin başlangıcına işaret etmiyor. Daha ziyade yaşam tarzlarının *kurumsallaşması* ve *standartlaşması* yönündeki eğilimlere eşlik ediyor. Geleneklerden arınmış bireyler, emek piyasasına bağımlı hale geliyor; *böylece* eğitim, tüketim, toplumsal-yasal düzenleme ve yardımlar, trafik planlaması, tüketim önerileri ile tıbbi, psikolojik, pedagojik danışma ve bakım imkânlarına ve modalarına bağımlı hale geliyorlar. Bütün bunlar, (dolaylı) siyasi düzenleme ve yönlendirmelere açık olan özel kontrol yapılarına işaret ediyor.

(7) Buna uygun olarak bireyselleşme, burada tarihsel bakımdan çelişkili bir *toplumsallaşma* [Prozeß der Vergesellschaftung] *süreci* olarak anlaşılıyor. Elbette ortaya çıkan bireysel varoluş tarzlarının kolektifleşmesini ve standartlaşmasını kavramak zor. Ancak *yeni sosyo-kültürel ortak özelliklerin* doğmasına sebep olabilecek olan şey, tam da bu çelişkinin birdenbire belirmesi ve bilincine varılmasıdır. Toplumsal hareketler ve yurttaş inisiyatifleri, modernleşme riskleri ve risk konumlarıyla bağlantılı olarak meydana çıkmış olabilirler. Bireyselleşme süreçleri sırasında (maddi, mekânsal ve zamansal bakımdan, ayrıca sosyal ilişkilerin yapılanmasıyla bağlantılı düşünülerek) "kişinin kendi hayatını yaşamayı" arzulaması biçiminde beklentiler sistematik olarak uyandırılmış olabilir ki bu beklentiler, ortaya çıkışlarında toplumsal [gesellschaftliche] ve siyasi engel ve direnişlerle karşılaşacaktır. Böylece

tekrar tekrar *yeni toplumsal hareketler* doğabilir. Bu hareketler, bir yandan kısmen risklerin artışına, risk bilincindeki artışa ve risk çatışmalarına tepki verir; öte yandan, toplumsal ilişkiler, kişisel yaşam ve sayısız alternatif altkültür ve gençlik altkültüründe kişinin kendi bedeniyle ilgili deneysel yaklaşımlar sergileyebilirler. Bu yüzden, mahrem "özel yaşama" resmi ve sınai müdahalenin ateşlediği protesto biçimleri ve deneyimlerinden topluluklar doğar ve bu tecavüzlere karşı kendi saldırgan duruşlarını geliştirirler. Bu açıdan bakarsak, bir yandan yeni toplumsal hareketler (ekoloji, barış, kadın) risk toplumundaki yeni risk konumlarının ifadeleridir. Öte yandan ise, bunların siyasallaşma biçimleri ve istikrar problemleri, gelenekten-arınmış ve bireyselleşmiş yaşam ortamlarının toplumsal [sozialen] kimlik süreçlerinden doğarlar.

III. BÖLÜM

Sınıfın ve Zümrenin Ötesinde

İleri toplumlar, sınıflı toplumlar mıdır? Bu soruya yanıt aramaya başladığımızda hemen karşımıza çelişkili görünen olgular çıkıyor. Meseleyi toplumsal-tarihsel bir açıdan ele aldığımızda, gelişmiş ülkelerdeki toplumsal eşitsizlik yapısının hayret verecek kadar istikrarlı olduğunu görüyoruz. Bu yöndeki araştırmalar, özellikle Almanya'da, ana sosyal gruplar arasındaki eşitsizliklerin ciddi olarak değişmediğini; tüm teknolojik ve ekonomik dönüşümlere, son yirmi otuz yılda değişiklik yaratmak için gösterilen onca çabaya rağmen sadece görece küçük kaymalar ve yer değiştirmeler yaşandığını gözler önüne seriyor.

Gelgelelim, eşitsizlik başlığı tam da bu süreçte gündelik hayatın, siyasetin ve akademinin gündeminden neredeyse tamamen düştü. Elbette ki aynı başlığın ekonomik durgunluk ve sürekli yüksek kalan hattâ sadece yükselen işsizlik durumunda yeniden sosyal olarak patlayıcı bir meseleye dönüşmesi mümkün. Ama son yirmi yılda eşitsizliğin bir mesele olarak önemini bu kadar kaybetmesi şaşırtıcı. Zaman zaman başka bağlamlarda ya da yeni cepheleşmeler sebebiyle (kadın hakları mücadelesi, nükleer santrallere karşı yurttaş inisiyatifleri, kuşaklararası eşitsizlikler, bölgesel ve dinsel çatışmalar) eşitsizliğe dair sorular gündeme geliyor. Fakat kamusal ve siyasi tartışmalar gerçek gelişmelerin asli

göstergesi sayıldığında, şu sonuç kendini dayatıyor: Mevcut ve yeni ortaya çıkan eşitsizliklere rağmen, batılı ülkelerde, özellikle Almanya'da, sınıflı toplumun *ötesine* geçmiş koşullarda yaşıyoruz. Sınıflı toplum nosyonu sadece geçmişten bir imge olarak işe yarıyor. Ayakta kalmasının tek nedeni henüz uygun bir alternatif bulunamamış olması.[1]

Bu yüzden aşağıdaki analiz paradoksal bir durumu açıklamayı hedefliyor. Benim tezime göre, Almanya'nın tarihinde toplumsal eşitsizlik modelleri görece *aynı* kaldı. Ama aynı zamanda *insanların yaşam koşulları çarpıcı ölçüde değişti*. Gelir ve eğitimdeki değişikliklerin yanı sıra, başka toplumsal değişiklikler de bu duruma katkıda bulundu. Bazı sosyolojik araştırmalarda bu değişiklikler hesaba katıldı, ama hiçbir zaman sistematik olarak analiz edilmedi ya da başlı başına önemli toplum yapısı gelişmeleri sıfatıyla izah edilmedi. Bu yüzden şunu göstermek istiyorum: Yaşam standardındaki değişiklikler neticesinde alt-kültürel sınıf kimlikleri kayboldu, statü temelli sınıfsal farklar geleneksel desteğini yitirdi, yaşam tarzlarında "çeşitlenme" ve bireyselleşme süreçleri yaşanmaya başladı. Bunun sonucunda hiyerarşik toplumsal sınıf ve katmanlaşma giderek daha fazla altüst oldu. Bu kavramlar artık gerçekliğe tekabül etmiyor (Weber 1972).

Eşitsizliğin toplumsal anlamı, son otuz yılda toplumsal tabakalaşma araştırmalarının neredeyse hiç dikkatini çekmeden de-

1 Bu, Batı Avrupa sanayi ülkelerinin hepsi için aynı ölçüde geçerli değildir. Almanya'nın gelişmesi, İngiltere ve Fransa'nın gelişmesinden farklılıklar gösterir. Öyle ki İngiltere'de toplumsal sınıf aidiyeti, günlük yaşamda hâlâ eskisi gibi açıkça fark edilebilir ve bilinçli şekilde kimliğin nesnesidir. Kendini konuşma tarzı (şive, ifade biçimi, kelime haznesi), yerleşim yerleri arasındaki keskin ayrım ("housing class"), çocuk yetiştirme biçimi, giyim tarzı ve "yaşam tarzı" kavramıyla özetlenen her şeyle ilişkilendirir. Bkz. Gordon Smith (1982) ve Wehler'deki (1979) şu üç yazı: Eric J. Hobsbawm, "Soziale Ungleichheit und Klassenstruktur in England: Die Arbeiterklasse"; Sidney Pollard, "Soziale Ungleichheit und Klassenstruktur in England: Mittel- und Oberklasse"; Heinz-Gerhard Haupt, "Soziale Ungleicheit und Klassenstruktur in Frankreich seit Mitte des 19. Jahrhunderts". Ayrıca bkz. Pierre Bourdieu (1979).

ğişti. Tüm zengin batılı ve sanayileşmiş ülkelerde bir *bireyselleşme süreci* yaşandı. Aynı süreç, hâlâ devam ediyor olsa da, süregelen eşitsizlikler bunu gözümüzden saklıyor. Kısaca ifade edersek, bireyselleşmeye yol açan özgül tarihsel gelişmeler yaşandı. Bu gelişmeler, tarihsel süreklilik deneyimini aksattı; dolayısıyla insanlar geleneksel destek ağlarını yitirerek sadece kendilerine ve kendi bireysel (emek piyasasındaki) kaderlerine güvenmek zorunda kaldılar, hem de tüm riskleri, fırsatları ve çelişkileriyle birlikte (Berger ve diğ. 1975; Touraine, 1983).

Bireyselleşme süreçleri çok dinamiktir; toplumsal yapıya ilişkin yorumlarda müphemlikten kurtulmayı güçleştirirler. Ampirik tabakalaşma araştırmaları ya da Marksist sınıf analizleri, muhtemelen hiçbir önemli değişiklik tespit edemeyecektir; ne de olsa gelir eşitsizlikleri, işbölümü yapısı ve ücretli emeği belirleyen temel unsurlar görece değişmeden kaldı. Ama insanların (Max Weber'deki anlamıyla) "sosyal sınıfa" bağlılığı zayıfladı. Artık sosyal sınıfların bireylerin eylemleri üzerindeki nüfuzu çok daha az. İnsanlar, bireyselleşmeye yönelik yaşam tarzları geliştiriyorlar. Bireyler, artık ekonomik bakımdan ayakta kalmak için, kendi hayat planlarının ve davranışlarının merkezine kendilerini oturtmak zorunda kalıyorlar.

1. Bireyselleşmenin "motoru" olarak emek piyasası

"Toplumsal eşitsizliğin bireyselleşmesi" – önemli olan her şeyin unutulduğu, yanlış anlaşıldığı ya da düpedüz bir kenara atıldığı anlamına gelmiyor mu bu? Üstelik toplumun sınıfsal karakterine, sistem olarak doğasına, kitle toplumu ve sermaye yoğunlaşmasına, ideolojik çarpıtmalar ve yabancılaşmaya, değişmeyen insan özellikleri ve sosyal-tarihsel gerçekliğin karmaşıklığına dair öğrendiğimiz her şey dahil değil mi bunlara? Peki, bireyselleşme kavramı aynı zamanda sosyolojinin de vaktinden evvel sona er-

mesini, cenaze marşının çalınmasını getirmiyor mu?

Bu sorular daha kesin argümanlar gerektiriyor. Bireyselleşmenin varlığı, sayısız niteliksel görüşmede ve çalışmada ampirik olarak doğrulandı. Tüm bu çalışmalar tek bir merkezi kaygıya, kişinin kendi parasını, zamanını, yaşam alanını ve bedenini kontrol etme talebine işaret ediyor. Bir başka deyişle, insanlar hayata dair kendi perspektiflerini değiştirme ve hayatları üzerinde eylemde bulunma haklarını talep ediyorlar. Bu talepler ne kadar yanılsamalı ve ideolojik olursa olsun, görmezden gelinemeyecek bir gerçeklik oluşturuyorlar. Üstelik Almanya'nın son otuz yılındaki yaşamın gerçek koşullarından doğdular (Mooser, 1983; Fuchs, 1983).

Ama günümüzde bu tip bireyselleşme süreçlerinin son derece hassas olabileceği de görülüyor; özellikle grupların işsiz kaldığı ya da işsizlik tehdidi altında olduğu, dolayısıyla tam da yaşadıkları bireyselleşme yüzünden ve refah devletinin sağladığı korumalara rağmen yaşam tarzlarının kökten arızalanmasıyla karşılaşmak zorunda kaldığı yerlerde durum böyle.

Bireyselleşme sürecinin olumsuz etkileri arasında şunları sayabiliriz: Bireyin geleneksel destek ağlarından (örn. aile ya da muhit) ayrılması, ek gelir kaynaklarının kaybı (örn. yarı-zamanlı çiftçilik) ve bununla beraber hayatın her alanında ücret ve tüketim bağımlılığının artması. Bu yeni yaşam koşullarının ana gelir teminatı olan düzenli iş –sosyal güvenlik olsa da olmasa da– kaybedildiğinde, insanlar aniden bir uçurumun başında buluyorlar kendilerini. ABD'nin geçenlerde açıkladığı rakamlar son derece huzursuz edici: Ülkede on iki milyondan fazla işsiz var ve otuz milyondan fazla insan yoksulluk sınırının altında yaşıyor. Almanya'da da sosyal yardım alanlar ve "geçici nüfus" denen kesim içinde endişe verici değişiklikler oluyor. Kadınlar gelecekte bilhassa tehdit altında olacak. Bireyselleşme süreçleri yüzünden, bir yandan ailenin sunduğu geleneksel destek ağından çıktılar ve

yeni boşanma yasaları onları ekonomik bakımdan kendi ayakları üzerinde durmaya zorladı. Diğer yandan, emek piyasasındaki konumları özellikle meçhul ve işsiz kadınların oranının erkeklerinkinden çok daha yüksek olduğu –bu konudaki sayılar gerçek sayıların çok altında kalsa da– biliniyor (Beck-Gernsheim 1983; ayrıca bkz. 4. Bölüm).

Tüm bu gelişmeler, 18. ve 19. yüzyıllarda burjuva bireyciliğinin yükselişinden nasıl ayırt edilecek? Burjuvazideki bireyselleşme süreçleri, esasen sermaye sahipliği ve sermaye birikiminden doğuyordu. Burjuvazi feodal tahakküm ve otorite yapılarıyla mücadelesinde kendi toplumsal ve siyasi kimliğini geliştirdi. Geç modernlikte tam tersine bireyselleşme, emek piyasasının bir ürünü ve çeşitli iş vasıflarının edinilmesinde, sunulmasında ve uygulamasında kendini gösteriyor. Bu argümanı daha fazla derinleştirmek için, emek piyasasının üç boyutuna bakmak gerekiyor: eğitim, mobilite ve rekabet.

Eğitim

Okula gitmek, kişinin kendi öğrenim hayatını seçmesi ve planlaması anlamına gelir. Eğitimli kişi kendi emek durumunu üretir ve böylece kendi sosyal biyografisini yaratır. Okullulaşma arttıkça geleneksel yönelimler, düşünme biçimleri ve yaşam tarzları yeniden şekillenerek yerlerini evrensel öğrenme ve öğretme biçimlerine, ayrıca evrensel bilgi ve dil biçimlerine bırakırlar. Süresine ve içeriğine bağlı olarak eğitim, en azından belli bir ölçüde kendini keşfetmeyi ve derinlemesine düşünmeyi mümkün kılar. Eğitimli kişi, modernliğin koşulları ve vaatleri hakkında dönüşlü bilgiler edinir ve böylece dönüşlü modernleşmenin bir eyleyeni haline gelir.

Bunun anlamı, örneğin, hiyerarşik işbölümü modellerinin artık sürtünmesiz işleyemeyeceğidir. İnsan malzemesi kaynakla-

ri israfının içeriği ve anlamı artık benimsenmiştir. Ayrıca eğitim seçimle bağlantılıdır ve bu yüzden de bireyin yukarı doğru mobilite beklentisine sahip olmasını gerektirir, bu beklentiler eğitim yoluyla yukarı doğru hareketliliğin yanılsama olduğu durumlarda bile etkinliğini korur. Yanılsamanın kaynağında ise, eğitimin aşağı doğru mobiliteyi önlemekten fazlasını nadiren sağlayabilmesi vardır (eğitim fırsatlarının genişlediği dönemde bu durum bir ölçüye kadar yaşanmıştır). Zira resmi eğitimden geçmek, ancak ödevler, sınavlar ve testler yoluyla bireysel başarı kaydederek mümkün olabilir. Okullardaki ve üniversitelerdeki eğitim ise, emek piyasasında bireysel meslek fırsatlarına kapı aralayan bireysel ehliyetler verir.

Mobilite

İnsanlar, emek piyasasına girer girmez mobiliteyi tecrübe ederler. Geleneksel örüntü ve düzenlemelerden koparılırlar; ekonomik bakımdan harap olmak istemiyorlarsa kendi hayatlarının sorumluluğunu almak zorundadırlar. İstihdam mobilitesi, iskan ya da istihdam yeri, istihdam türü ve getirdiği sosyal çevre değişiklikleri yoluyla emek piyasası insanların hayatının bireyselleşmesinin ardındaki itici güç olarak kendini gösterir. İnsanlar, miras aldıkları ya da yeni oluşturdukları bağlardan (örn. aile, komşuluk, arkadaşlık, ortaklık) görece bağımsızlaşırlar. Emek piyasasının mobilite talebiyle toplumsal bağlar arasında gizli bir karşıtlık vardır. Georg Simmel'in para konusunda öne sürdüğü gibi, bu durum yerel ağların gevşemesi ve yerel olmayan ağların inşa edilmesi anlamına gelir. Geleneksel bağlardan bağımsızlaşan insan yaşamları, kişisel kader deneyimini ilk kez mümkün kılan bağımsız bir nitelik kazanır (Kaelble, 1983b; Goldthorpe, 1980).

Rekabet, vasıfların yer değiştirebilir olmasına dayanır ve bu yüzden de insanları bireyselliklerini, yaptıkları işlerin eşsizliğini ve başarılarını göstermek zorunda bırakır. Rekabet baskısının artması, eşitler arasında bireyselleşmeyi getirir. Yani tam da paylaşılan birikimin (benzer eğitim, benzer deneyim, benzer bilgi) belirlediği etkileşim ve davranış alanlarında bireyselleşme olur. Özellikle bu tip paylaşılan birikimlerin hâlâ bulunduğu yerlerde cemaat hissi rekabetin asit banyosunda erir. Bu bakımdan rekabet eşitlerin eşitliğini zayıflatır, ama ortadan kaldırmaz. Homojen sosyal gruplar içindeki bireylerin tecrit olmasına yol açar.

Gelgelelim eğitim, mobilite ve rekabet kesinlikle birbirinden bağımsız değildir. Daha ziyade birbirlerini tamamlar ve güçlendirirler. Ancak bu şekilde birbirlerini güçlendirerek bireyselleşme süreçlerini meydana getirebilirler.

Başka gelişmelerin de burada önemli bir rolü var. Bir kere, Almanya'da son kırk yılda yukarı doğru toplu mobilitede, yaşam standartlarında ve gelirlerde yükselme yaşandı. Aynı süreçte farklı gelir grupları arasındaki mesafe sabit kaldı. Gene de bu durum *daha önce dışlayıcı olan tüketim ve yaşam tarzlarında*, mesela özel otomobil, tatil seyahatleri vs. konusunda bir *demokratikleşme* anlamına geliyor. Buradaki bireyselleşmenin etkileri kadın hareketi örneği üzerinden gösterilebilir. Kadınlar, *artık kendi paralarını kazanıyorlar*, yani artık kocalarının kazancına bağımlı değiller ve ailenin içinde ya da dışında kendi hayatlarını inşa edebiliyorlar.

İkinci örnek, *emek ilişkilerinin hukuki boyutunda* yaşandı. Özel bir yasama biçimi olarak iş hukukunun farklılaşması, çıkarların bireyselleşmesini getirdi. Artık bu çıkarların kabulü ve tanınması için güçlü çıkar gruplarına (örn. örgütlere ve partilere) bağımlılık söz konusu değil. Mağdur olan herhangi bir birey, haklarını

doğrudan mahkemede arayabiliyor (ve sağlam bir şekilde savunuyor).

2. Bireyselleşme ve sınıfların oluşumu: Karl Marx ve Max Weber

Refah devletinde bireysellik yönünde oluşan basıncı, Karl Marx'ın ve Max Weber'in toplumsal eşitsizlik teorilerini inceleyerek daha iyi anlayabiliriz. En su götürmez "bireyselleşme" teorisyenlerinden birinin Marx olduğunu söylemek mümkün. Marx, modern sanayi kapitalizminin yayılması ile tarihsel olarak bugüne kadar görülmedik bir *özgürleşme sürecinin* yaşandığını sık sık vurguladı. Marx'a göre, feodal bağlardan ve bağımlılık ilişkilerinden kurtulmak, kapitalist üretim ilişkilerinin hakim olmasının tek önkoşulu değildi. Kapitalizmde de insanlar geleneksel, ailevi, komşuluk, mesleki ve kültürel bağlardan dalga dalga koparılarak hayatları altüst ediliyordu.

Ancak Marx, bireyselleşme sürecine giren sınıflı bir toplumun kendini gösteren gelişme varyantını araştırmaya devam etmedi. Ona göre, *toplu yoksullaşma deneyimi ve sonuçta ortaya çıkan sınıf mücadelesi*, kapitalist tecrit ve "köklerinden koparma" sürecini sürekli yumuşatıyordu. İşçi sınıfını "kendinde sınıf"tan "kendi için sınıf"a dönüştüren şey, tam da kapitalizm koşullarındaki özgürleşme, köklerinden koparılma ve işçilerin yaşam koşullarındaki kötüleşme süreçleriydi. Kapitalizm, mübadele piyasasının katılımcıları olan tekil proleterlerin, sistematik olarak hayatlarını köklerinden koparırken, nasıl sabit dayanışma bağları oluşturacağı sorusunu anlamsız sayıyordu. Marx bireyselleşme süreçlerini sınıfların oluşumuyla eşleştirmişti her zaman. Pek çok çağdaş sınıf teorisyeninin temeldeki duruşu hâlâ bu yönde görünüyor.

Sosyal eşitsizliklerin bireyselleşmesi tezi, Marksist duruşun tam karşıtı gibi görülebilir. Tanımladığım şekliyle bireyselleşme

süreçleri ancak Marx'ın öngördüğü sınıfların oluşumunun şartı olarak maddi yoksullaşma *aşıldığı* zaman yerleşikleşebilir. Bireyselleşme eğilimleri, karmaşık yapısal koşullara bağımlıdır. Bu koşullar şu ana dek çok az ülkede, üstelik refah devletinin son gelişim safhalarında ortaya çıktı.

Şimdi argümanımı biraz daha netleştirerek diğer önemli toplumsal eşitsizlik teorisyeni olan Max Weber'e dönebilirim. Bilindiği gibi, Max Weber bir yandan modern yaşam tarzlarının geniş kapsamını Marx'tan çok daha fazla vurgularken, diğer yandan piyasa toplumundaki gizli bireyselleşme eğilimlerini görmezden geliyordu. Aslında Weber bu eğilimlerin sonuca ulaşmayacağını öne sürüyordu, ama Marx'ın yoksullaşma neticesinde sınıfların oluşumu düşüncesini de paylaşmıyordu. Weber'e göre, bireyselleşme eğilimlerinin önünü kapatan şey, *statüye dayalı geleneklerin ve altkültürlerin sürekliliği ve geçerliliğiydi.* Sanayi kapitalizminde geleneksel "statüye-bağlı" tavırlar, diyordu Weber, uzmanlık ve piyasa fırsatlarıyla birleşerek esasen farklılaşmış "toplumsal sınıf konumları" oluşturur. Bu yüzden Weber'in çalışmaları, 1960'ların sonunda Marksizmden etkilenmiş olan işçi hareketi sosyal tarihçilerinin dile getirdiği temel argümanları zaten içeriyordu (Thompson, 1963; Giddens, 1973). Bu tarihçilere ve sosyologlara göre, sanayi kapitalizminin genişlemesi sırasında hayatları, değer yönelimlerini ve yaşam tarzlarını belirleyen karakteristik normlar "sınıf yapısının" ve (Marx'ın anladığı şekliyle) "sınıf oluşumunun" ürünü olmaktan ziyade kapitalizm-öncesi ve sanayi-öncesi geleneklerin kalıntılarıydı. Dolayısıyla "kültür olarak kapitalizm" çoğunlukla zannedildiği kadar müstakil bir yaratı değildi. Sanayi kapitalizmi sisteminin yeniden şekillendirdiği ve tükettiği kapitalizm-öncesi kökenlere sahipti ve yine bu sistem tarafından modernleştiriliyor ve massediliyordu. Geleneksel yaşam tarzlarının "büyüsünün bozulması" yönünde farklı eğilimler bir dayanak bulsa da, Weber dinamik "bireyselleşme" sürecini

kendileri de piyasanın koruduğu toplumsal sınıf konumlarıyla bağlantılı olan– statüye-dayalı cemaat örgütlenmelerinin barındırdığını ve koruduğunu düşünüyordu. Toplumsal eşitsizlikle ilgili pek çok araştırmada bu bakımdan halen Max Weber'in peşinden gidiliyor.

Tarih çalışmaları, bu durumun 1950'lerin başında gerçekten de geçerli olduğunu gösteriyor, ama hiç değilse Almanya'da ya da İsveç veya Finlandiya gibi başka Avrupa ülkelerinde savaş sonrasında yaşanan gelişmeler için hâlâ geçerli olduğunu düşünmüyorum. Max Weber'in "toplumsal sınıf" kavramında özetlediği, piyasa tarafından dolayımlanan ve statü tarafından biçimlendirilen ortak yaşam deneyimlerinin istikrarsız birliği bu dönemde parçalanmaya başladı. Farklı unsurları (mesela özgül piyasa fırsatlarına dayanan maddi koşullar, geleneğin ve kapitalizm-öncesi yaşam tarzlarının etkinliği, cemaat bağlarına ve hareket engellerine dair bilinç, temas ağları) yavaşça dağıldı. Yaşam standartlarının yükselmesi, eğitime daha bağımlı hale gelinmesi, ayrıca hareketliliğin, rekabetin ve emek ilişkilerinde hukuki derinliğin artması neticesinde artık tanınmayacak ölçüde değiştiler.

Alman İmparatorluğu ve Weimar Cumhuriyeti'nde sanayi işçileri için karakteristik olan geleneksel iç farklılıklar ve "sosyal-etik çevreler", 1950'lerden beri giderek daha çok dağılıyor. Aynı zamanda şehir ve taşradaki sanayi işçileri arasındaki farklılıklar da azalıyor. Yürürlüğe konan eğitim reformuna her yerde *eğitime bağımlılık* eşlik ediyor. Giderek daha çok grup, eğitim aspirasyonu[1] tarafından soğuruluyor. Neticede yeni iç farklılaşmalar ortaya çıkıyor. Her ne kadar hâlâ gruplar arasındaki geleneksel farklara hitap etseler de, eğitimin etkisi bu farklılaşmaları aslen gelenekselden ayrı kılıyor. Bunu, Basil Bernstein'ın (1971), yeni neslin "kısıtlı" konuşma şeklinden "incelikli" konuşma şekline geçmek

1 Boğulma sırasında suyun, kusma sırasında mide içeriğinin akciğerlere kaçması ya da burun, boğaz veya akciğerler gibi vücut boşluklarından sıvıların emilerek boşaltılması. –*çn*

zorunda kalacağına dair yaptığı ayrımda görebiliriz. Yukarıya ve aşağıya doğru mobilitenin yeni modelleri ve yerel emek mobilitesindeki artışla birlikte toplumsal sınıflar içinde yeni hiyerarşiler ve farklılaşmalar doğuyor. Bu hiyerarşi ve farklılaşmalar da hizmet sektörünün genişlemesini ve yeni mesleklerin yaratılmasını gerektiriyor. Almanya'ya çok sayıda misafir işçinin akması da bu durtıma katkıda bulunan koşullardan biri; çünkü bu insanlar toplumsal merdivenin en alt basamağını işgal ediyorlar. Yeni hiyerarşiler, hazır araştırma kategorilerine kolayca uydurulamıyor. Bu yüzden toplum hayatının genelindeki önemleri henüz yeterince dikkat çekmedi.

Aynı süreçte geleneksel yerleşim biçimlerinin yerini giderek yeni kentsel iskan projeleri aldı. Bu değişiklikler de yeni bireysellik biçimleri üretti. İskana ve yaşam düzenlemelerine bağlı etkileşim modellerini etkiliyorlar. Geleneksel yerleşim modellerinin yerini modern metropol ve daha küçük şehirlerdeki kentsel yerleşimler alıyor. Çok farklı kültürel geçmişlerden insanlar birbirine karışıyor ve mahallelerdeki sosyal ilişkiler çok daha gevşek örgütlenmeler doğuruyor. Bu yüzden aile dışındaki geleneksel cemaat biçimleri kaybolmaya başladı. Çoğu durumda aile üyeleri kendilerine ayrı ilişkiler seçiyor ve kendi ağlarında yaşıyorlar. Bu durum illa ki toplumsal tecridin arttığı ya da görece özel aile hayatının hakim olduğu anlamına gelmez – ama böyle bir şey olabilir elbette. Ancak bu, mevcut (geleneksel isnatlar uyarınca örgütlenmiş) mahallelerin parçalandığı, sınırlamalarını ve sosyal kontrol imkânlarını yitirdikleri anlamına gelir kesinlikle. Yeni oluşan sosyal ilişkiler ve sosyal ağlar, artık bireysel olarak seçilmek zorunda; toplumsal bağlar da *dönüşlü* hale geliyor, bu yüzden de bireyler tarafından kurulmaları, korunmaları ve sürekli yenilenmeleri gerekiyor.

Üç bir örnek seçersek, bu durum, etkileşimin kaybedilmesi anlamına gelebilir; yani toplumsal tecrit ve yalnızlık yaşlı insan-

larda sıkça görüldüğü üzere ilişkilerin ana modeli haline gelebilir. Ama aynı zamanda tanıdıklarla, komşularla ve arkadaşlarla ilişkilerde *kişinin kendi seçtiği ve kendi yarattığı hiyerarşiler ve katmanlaşma biçimleri* de doğabilir. Bu ilişkiler, artık öncelikle "fiziksel" yakınlığa bağımlı değil. Yerel alanı aşsalar da aşmasalar da, kendi temas ve ilişki çevrelerini örgütlediklerini düşünen bireylerin çıkarları, ihtirasları ve bağlılıkları temelinde ortaya çıkıyorlar. Neticede yeni yerleşim modelleri gelişerek mahallelerin ve ortaklaşa ya da işbirliğiyle yaşama düzenlemelerinin yeniden keşfini sağlayabilir. Yaşam tarzları ve toplumsal ilişkiler konusunda denemeler yapmak mümkün (Badura 1981: 20-38). Kendi sosyal ilişkilerini seçmek ve korumak herkesin doğuştan sahip olduğu bir yetenek değildir. Sınıf sosyologlarının da bildiği gibi, bu, *özel sosyal ve ailevi geçmişlere dayanan* öğrenilmiş bir yetenektir Dönüşlü yaşam idaresi, kişinin kendi biyografisini ve toplumsal ilişkilerini planlaması, yeni bir eşitsizlik doğuruyor; *emniyetsizlik ve dönüşlülükle başa çıkma eşitsizliği*.

Gelgelelim, bireysel kendini-oluşturma ve aynı zamanda göreli sosyal güvenlik koşullarında özel alanın gelişmesi ve geleneğin otoritesinin çökmesi için yeni tarihsel imkânların doğuşunu belgeliyor tüm bunlar. Yeni karmaşık ilişkiler aynı zamanda siyasi olarak da, yani *siyasi özelcilik* biçiminde de kendilerini gösteriyorlar. Bu terimle, özel alana dayatılan sosyal ve hukuki sınırların genişlemesini kastediyorum. Yeni kişisel özgürlük biçimleriyle son derece uyumlu olan alışılmamış, hattâ alenen nahoş sosyal tecrübe biçimleri ortaya çıkıyor ve kabul edilebilir davranış ile kabul edilemez davranış arasındaki geleneksel ayrımlar da güçlüklerle karşılaşıyor. Böylece kültür ile karşı-kültür arasında, toplum ile alternatif gruplar arasında bölünmeler yaşanıyor. Bu yeni kültürel ve sosyal kimlik biçimleri çoğu durumda siyaseten kışkırtıcı etkilere sahiptir. Geçtiğimiz yirmi yılda sıklıkla bunların gücüne şahit olduk.

Bu gelişme ve başka benzer gelişmeler Max Weber'in toplumsal sınıftan bahsederken düşündüğü istikrarsız cemaat ve piyasa toplumu birliğinin savaş sonrası gelişmeler sırasında kısmen dönüştüğünü, hattâ dağıldığını gösteriyor. Her koşulda insanlar artık bu birliği anlamıyormuş ve yaşamıyormuş gibi görünüyor. Yeni yaşam biçimleri, toplumsal ilişkilerin yeniden örgütlenmesi için dinamik imkânlar açığa çıkarıyor. Marx ya da Weber'i takip ederek bu imkânları yeterince anlamak mümkün değil.

Neticede şu sorular önplana çıkıyor: Tarihsel gelişme sürecinde hayatlara kök salmış sosyal sınıf kimliği eriyip giderken aslında neler oluyor? Ne zaman bir taraftan ücretli emeğin koşulları ve riskleri *genelleşirken*, diğer taraftan *sınıflar alt-kültürel temelini kaybedip artık deneyimlenmemeye* başlar? Statünün şekillendirmediği bir sınıf kimliği tasavvur etmek dahi mümkün mü artık? Bireyselleşme koşullarında varlığını sürdüren eşitsizlikler hâlâ sınıf kavramıyla, hattâ daha genel hiyerarşik toplumsal eşitsizlik modelleriyle anlaşılabilir mi? Yoksa tüm bu hiyerarşik modeller kategorik olarak geleneksel statüye bağımlılığa mı dayanıyor? Peki, ama bu modellerin yerini alabilecek yorumlar var mı? Bireyselleşme süreçleri, yeni sosyal gruplaşmalar ve çatışmalar yaratan çelişkilere yerleşmiş de olabilirler elbette. Öyleyse bireyselleşme süreçleri nasıl karşıtına dönüşüyor? Yeni toplumsal kimlik biçimleri nasıl keşfediliyor ve yeni yaşam tarzları nasıl geliştiriliyor? Toplumsal risk algıları ve risk toplumunun siyasi dinamikleri zümre ve sınıfın ötesinde toplumsal çatışma ve kimliğin tek merkezi ekseni mi oldular ya da oluyorlar? Yoksa risk toplumu aksine bireyselleşme yüzünden mi siyasi karşı-eylem *eksikliği* çekiyor? Hiçbir şekilde karşılıklı dışlayıcı olmayan üç netice tasavvur edebiliriz. Hattâ bu neticeler örtüşebilir.

Birincisi, sınıfın kaybolma sebebi geleneksel yaşam tarzlarının sönüp gitmesi değil. Hattâ bu sayede toplumsal sınıflar, bölgesel ve tikelci kısıtlamalardan ve sınırlardan kurtuldu. Sınıflar

tarihinde yeni bir sayfa açılıyor, ama hâlâ tarihsel dinamiklerini anlayabilmiş değiliz. Gene de bunun hâlâ sınıf dayanışmasının oluşma tarihi olduğu söylenemez artık.

İkincisi, az önce tanımlanan gelişmeler sırasında gerek firma gerekse işyeri, çatışma ve kimlik oluşumu mahalli olarak önemini yitiriyor. Toplumsal bağların oluşumu ve çatışmaların gelişimi için yeni kaynaklar doğuyor. Bu kaynakları ilk olarak isnat edilmiş farklarda ve ırk, etnisite, milliyet, toplumsal cinsiyet, yaş vs. eşitsizliklerinde; ikinci olarak da özel toplumsal ilişkiler alanında ve özel yaşantı, kimlik tarzlarındaki dönüşlülükten doğan yeni ve değişmekte olan farklılaşmalarda görmek mümkün. Bu yüzden kalıcı toplumsal eşitsizliklerde yeni sosyal yaşam tarzları ve grup kimlikleri ortaya çıkmaya başlıyor.

Üçüncüsü, sınıflı toplumun sonu büyük bir devrimci patlamayla gelmeyecek. Gelenek-sonrası toplumlarda, amansızca ilerleyen ve toplu olarak yaşanan bireyselleşme ve atomlaşma sonucunda gelecek bu son. Paradoksal bir biçimde bunlar, tam da insanların giderek daha az kendi kendine yettiği toplumlar (bkz. 7. Bölüm). Ayrıca riskler, risk algısı ve toplumun her kesimindeki risk yönetimi, yeni bir çatışma ve toplumsal formasyon kaynağı haline geldi (bkz. III. Kısım).

3. Bireyselleşmiş çalışanlar toplumuna doğru

Yeni toplumsal formasyonlar geliştirmek için birçok farklı girişim oldu, ama bu girişimlerin tetikledikleri sarsıntılar ne kadar güçlü olursa olsun, kendilerinin de bireyselleşme yönünde atılımlara açık oldukları gerçeğinin dışına çıkamadılar. Bireyselleşme motoru tam hızla gidiyor ve nüfuz bakımından toplumsal sınıflara benzeyen yeni ve kalıcı toplumsal düzenlemelerin nasıl yaratılacağı bile henüz açık değil. Aksine, özellikle yakın gelecekte işsizlikle ve ekonomik krizlerle başa çıkmak için toplumsal ve

teknolojik yenilikler devreye sokulacakmış gibi görünüyor. Bu yenilikler de bireyselleşme süreçleri için yeni fırsatlar yaratacak, bilhassa emek piyasası ilişkilerinde daha fazla esneklik ve çalışma saatlerine ilişkin düzenlemeler getirecek. Fakat bu durum yeni iletişim biçimleri için de geçerli. Ya henüz gerçekleşmemiş ya da dibine kadar yaşanmakta olan bu teknolojik ve toplumsal devrimler, yaşam tarzlarının derinlemesine bireyselleşmesine yol açacak.

Eğer bu değerlendirme doğruysa, ne Marx'ın ne de Weber'in öngördüğü bir sosyal yapı türü önem kazanacak demektir. *Çalışanlardan oluşan bireyselleşmiş toplumun* yanında, sınıflı toplum önemsizleşerek sönüp gidecek. Bu bireyselleşmiş toplumun, gerek tipik nitelikleri gerekse tehlikeleri günümüzde giderek netleşiyor. Esasen gelenek ve kültür temelinde tanımlanan sınıflı toplumun aksine, çalışanlar toplumu *emek yasaları* ve *sosyo-politik kategoriler* üzerinden tanımlanmak zorunda. Sonuçta ortaya kendine has bir geçiş aşaması çıkıyor; bu aşamada geleneksel ve keskinleşen eşitsizlikler artık geleneksel olmayan, bireyselleşmiş sınıf-sonrası toplumun (Marx'ın öngördüğü sınıfsız topluma kesinlikle benzemez) bazı unsurlarıyla çakışıyor. Bu geçiş toplumu bir dizi tipik yapı ve değişim sayesinde ayırt edilebilir.

Birincisi, bireyselleşme süreçleri *sınıfsal ayrımları sosyal kimliklerinden yoksun bırakır*. Sosyal gruplar, gerek kendilik-anlayışı bakımından gerekse diğer gruplarla ilişkileri bakımından ayırt edici niteliklerini kaybederler. Ayrıca bağımsız kimliklerini ve şekillendirici siyasi bir güç olma şanslarını da yitirirler. Bu gelişme neticesinde, 20. Yüzyıl'ın sonlarına kadar sosyal kimlik oluşumunda toplumsal ve siyasi bakımdan ciddi önem taşıyan toplumsal mobilite fikri (gerçek statü sınıfları arasındaki bireysel hareket anlamında) artık önemini kaybediyor.

İkincisi, eşitsizlikler hiçbir şekilde yok olmuyor. Sadece *sosyal risklerin bireyselleşmesi* üzerinden tekrar tanımlanıyorlar. Sonuçta

toplumsal sorunlar giderek daha fazla psikolojik eğilimler çerçevesinde algılanıyor: kişisel yetersizlikler, suçluluk duyguları, endişeler, çatışmalar ve nevrozlar gibi. *Birey ile toplum arasında yeni bir yakınlık, kriz ile hastalık arasında doğrudan bir ilişki* doğuyor, paradoksal bir şekilde. Toplumsal krizler bireysel krizler olarak kendini gösteriyor, bireysel krizler ise artık toplumsal alandaki kökleri çerçevesinde algılanmıyor (ya da çok dolaylı olarak öyle algılanıyor). Psikoloji merakının (*Psychowelle*) günümüzde tekrar canlanmasının sebeplerinden biri de bu. Bireysel başarıya yönelim de benzer şekilde önem kazanıyor. Başarı toplumu ve bu toplumun sosyal eşitsizlikleri (sahte-)meşrulaştırma eğilimiyle ilişkili birçok sorun yaşanacağı şimdiden öngörülebilir.

Üçüncüsü, insanlar sosyal sorunlarla başa çıkmak için siyasi ve toplumsal ittifaklara girmek zorunda kalıyorlar. Ama bunların artık sınıf modelindeki gibi tek bir modeli takip etmesi gerekmiyor. Tüm diğer özelleşmiş hayatlardan ayrı duran özelleşmiş hayatların yalıtılmışlığı, son derece heterojen sosyal ve siyasi olaylar ya da gelişmeler neticesinde paramparça olabiliyor. Benzer şekilde *farklı gruplar* ile *farklı taraflar* arasında, *belli bir konu ya da durum* karşısında geçici koalisyonlar kurulup dağılıyor. Şahsen tecrübe edilen riskler ve risk çatışmaları da böylece önemli bir mesele haline geliyor. Görünüşte birbiriyle çelişen davalara aynı coşkuyla dört elle sarılmak da mümkün: örneğin hava trafiğinin yarattığı gürültü kirliliğine karşı protesto düzenlemek için yörede oturanlarla güçleri birleştirmek, metal işçileri sendikasına üye olmak ve –yaklaşan ekonomik kriz karşısında– muhafazakarlara oy vermek. Bu tür koalisyonlar *bireysel varoluş mücadelesinde pragmatik ittifakları* temsil ediyor ve *toplumun çok çeşitli mücadele alanlarında meydana geliyor*. Çatışma alanlarının tuhaf bir şekilde çoğaldığını görmek mümkün. Bireyselleşen toplum, şimdiye kadar var olan şemalara sığmayan yeni ve *çok-yönlü çatışmalar*, ideolojiler ve ittifaklar için zemin hazırlıyor. Bu ittifaklar, genel-

likle tekil meselelere odaklanıyor, hiçbir şekilde heterojen değil ve özgül durumlara ve şahsiyetlere yönelik oluyor. Sonuçta ortaya çıkan "yapı" ise (sorun ve çatışmalardaki) en son sosyal modalardan kolayca etkileniyor. Bu modalar, kitle iletişim araçlarının da itmesiyle tıpkı bahar, güz ve kış moda defileleri gibi kamu bilincine hükmediyor.

Dördüncüsü, *öznitelik isnadı* hatlarında kalıcı çatışmalar doğuyor ki bu çatışmaların her zamanki gibi ayrımcılıkla bağlantılı olduğu inkar edilemez. *Irk, ten rengi, toplumsal cinsiyet, etnik köken, yaş, eşcinsellik, fiziksel özürler* – isnat edilen ana öznitelikler bunlardır. İleri bireyselleşme koşullarında bu tür yarı-doğal sosyal eşitsizlikler, son derece *özgül örgütlenme etkilerinin* gelişmesine yol açar. Bu örgütlenmeler söz konusu eşitsizliklerin kaçınılmazlığına ve kalıcılığına odaklanarak siyasi güç kazanmaya çalışır, ayrıca bu eşitsizliklerin başarı prensibiyle uyuşmazlığına, elle tutulurluğuna ve –doğrudan görünür olmaları sonucunda– bağımsız sosyal ve bireysel özdeşleşmeleri mümkün kılmalarına odaklanırlar. Aynı zamanda ekonomik akımlar ve tarihsel zorunluluklar –örneğin ekonomik kriz ya da büyüme, üniversitelere ve mesleklere kabulde kısıtlamalar, yaş gruplarının birbirine oranı vs.– bireysel kaderleri yeni yollardan giderek daha fazla belirliyor.

Şu anda yaşanmakta olan bireyselleşme sürecinin ve doğurduğu sosyal özgürleşme dürtüsünün iddialarını ve vaatlerini kalkış noktası olarak seçmek mümkün olacak mı? Bireyleri ve grupları, kendi kişisel sosyal ve siyasi meselelerinin özgüvene sahip özneleri olarak –zümre ve sınıfın ötesinde– yeni bir tarzda birleştirmek mümkün mü? Yoksa tam da bu süreç neticesinde sosyal ve siyasi eylemliliğin son kaleleri de mi yıkılacak? O zaman çatışmalar sayesinde parçalanan ve hastalık belirtileri gösteren bireyselleşmiş toplum hiçbir şeyi engellemeyen, modernleşmiş barbarlığın yeni ve hainee biçimlerine dahi müsaade eden bir tür siyasi miskinliğe kapılmayacak mı?

IV. BÖLÜM

"Ben Benim": Toplumsal Cinsiyet Mekanı ve Ailenin İçinde ve Dışında Çatışma

Dil barometreleri fırtınaya işaret ediyor: "The *war* over the familiy"[1] (Berger ve Berger, 1983), "The *battle* of the sex"[2] (Ehrenreich, 1983) ya da "mahremiyet *terörü*" (Sennett, 1976). Cinsiyetlerarası meselelerin durumu tarif edilirken, artık giderek daha sık ve çok da barışçıl olmayan kelimelere başvuruluyor. Dilin gerçeklik olduğunu kabul edersek, aşk ve mahremiyetin birbirinin karşıtlarına dönüştüğüne inanmamız gerekiyor. Elbette bunlar kamuoyunun dikkatini çekmek için rekabet eden dilsel mübalağalar. Ancak aynı zamanda erkekler ile kadınların evlilik ve ailenin (ve bunlardan geriye kalmış olanın) gündelik gerçekliğinde karşı karşıya gelişlerindeki derin tedirginliği, yaralanmışlığı ve "teçhizatlı çaresizliği" de gösteriyorlar.

Keşke mesele sadece evlilik ve aileyle ilgili olsaydı! Ama cinsiyetler arasındaki ilişkileri sadece göründükleri gibi –cinsellik, şefkat, evlilik, ebeveynlik vs. konularını içeren cinsiyetlerarası ilişki gibi– ele alarak değerlendirmeye kalkmak, bu ilişkilerin aynı zamanda başka pek çok şeyi –iş, meslek, eşitsizlik, siyaset ve iktisat– kapsadığını görememek anlamına gelecektir. Bu meselede asıl işi zorlaştıran, her şeyin birbirine karşıt bile olsa iç içe

1 İng. Aile üzerine savaş. –çn

2 İng. Cinsiyetlerin mücadelesi. –çn

geçmesidir. Aileden bahseden, aynı zamanda iş ve para meselelerini de tartışmak zorunda, evlilikten bahseden, aynı zamanda eğitim, meslek ve mobiliteden de bahsetmek zorunda. Özellikle de (büyük ölçüde) *eşit* eğitim koşullarına rağmen var olan *eşitsiz* bölüşüm üzerine konuşmak zorunda.

1. Erkek ve kadınların konumu üzerine

Erkekler ve kadınlar arasındaki eşitsizliğin bu tekmil boyutluluğu, son on-yirmi yılda batılı ülkelerde gerçekten de değişmeye başladı mı? Veriler, iki farklı dilde konuşuyor. Bir yanda, –özellikle cinsellik, hukuk ve eğitim alanlarında– çığır açan değişiklikler yaşandı. Ama bütüne bakarsak, cinsellik dışındaki değişiklikler *bilinçten* ziyade *kâğıt üzerinde* gerçekleşti. Öte yandan, bu değişimler, erkeklerin ve kadınların *davranışlarındaki ve koşullarındaki değişmezliğe* ters düşüyor (özellikle emek piyasasında, ama aynı zamanda sosyal güvenlik alanında). Bu durumun görünüşte paradoksal bir etkisi oldu: Eşitlikteki artış, süregelen ve keskinleşen eşitsizlikleri daha net bir şekilde bilince çıkarmaya başladı.

Yeni bilinç ile eski konumların tarihsel olarak ortaya çıkan bu karışık durumu, iki anlamda patlayıcı nitelik taşıyor: Eğitim eşitliğinden yararlanan ve kendi konumlarına dair bilinçleri artan genç kadınlar, meslek ve aile hayatında daha fazla eşitlik ve ortaklık beklentisine girdiler ki, bu da emek piyasası ve erkeklerin tutumlarındaki gelişmelerle *tezat* oluşturdu. Erkekler, aksine teoriyi pratiğe dökmeksizin bir *eşitlik retoriğine* başvurdular. Her iki tarafta da illüzyonların buzu iyice inceldi: eğitimde ve hukukta şartların eşitlenmesiyle birlikte, erkeklerin ve kadınların konumları *daha* eşitsiz, *daha* bilinçli, meşruluktan *daha* uzak hale geldi. Kadınların eşitlik beklentisi ve eşitsizlik gerçekliği arasındaki çelişkiler ile erkeklerin ortaklık sloganları ve kendilerine tahsis edilmiş eski konumlarına sıkı sıkıya tutunmaları arasında-

ki karşıtlıklar keskinleşiyor. Bu durum, hem siyasette hem özel yaşamda tamamen çelişkili olan çeşitli davranış tarzlarıyla gelecekteki gelişmeleri belirleyecektir. Dolayısıyla cinsiyetlere "feodal anlayışla" yüklenen rollerden –ve bunlarla bağlantılı karşıtlıklar, fırsatlar ve çelişkilerden– kurtuluşun daha *başlangıcında* bulunuyoruz. Bilinç, şartları solladı. Bilincin saatini kimse geriye alamayacak gibi görünüyor. Her şey *uzun süreli bir çatışma* meydana geleceğine dair *öngörünün* doğrulanacağını gösteriyor: önümüzdeki yıllara damgasını vuracak olan, cinsiyetlerin *karşı karşıya* gelişleri olacak.

Tezler

Erkekler ile kadınlar arasındaki bu meseleler ve çatışmalar, sadece göründükleri kadar değil, yani erkekler ile kadınlar arasındaki meseleler ve çatışmaların ötesine gidiyor. Aynı zamanda özel alandaki sosyal bir yapı *da* yıkılıyor. Özel "ilişki çatışması" olarak kendini gösteren durumun, burada üç tez halinde geliştirilecek genel bir sosyo-teorik veçhesi var.

(1) Toplumsal cinsiyet niteliklerinin isnadı, kolayca imtina edilebilecek geleneksel bir kalıntı değil, sanayi toplumunun *temelidir*. Erkek ve kadın rollerinin ayrışması olmadan geleneksel çekirdek aile olmaz. Çekirdek aile olmazsa, tipik iş ve aile örüntüsüne sahip sanayi toplumu olmaz. Burjuva sanayi toplumunun imajı, insan emek gücünün eksik, daha doğrusu *ikiye bölünmüş* pazarlanmasına dayanır. Tam sanayileşme, tam pazarlama *ve* geleneksel aile biçimleri ve rolleri karşılıklı olarak birbirini dışlar. Bir yandan, ücretli emek ev işini, piyasa dolayımlı üretim ise çekirdek ailenin formları ve isnat edilmiş rollerini gerektirir. Sanayi toplumu, bu bakımdan kadın ve erkeğin eşitsiz konumlarına muhtaçtır. Bu eşitsizlikler, diğer taraftan modernliğin ilkeleriyle çelişir ve dönüşlü modernleşme süreçlerinin sürekliliği

içinde sorun ve çatışma kaynağı haline gelirler. Ama erkekler ile kadınların *fiili* olarak eşitlenmesi sırasında, ailenin temelleri (evlilik, cinsellik, ebeveynlik vs.) sorgulanmaya başlanır. Yani İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki modernleşme aşamasında sanayi toplumunun gerçekleşmesi *ve* çözülmesi örtüşüyor. Bu örtüşme, tam da dönüşlü modernleşme sürecine tekabül ediyor. Piyasanın evrenselciliği, sınırlarını kendi çizdiği kendi tabu alanlarını tanımıyor ve sanayinin ortaya çıkardığı kadınların zorunlu ev işi ve kocaya muhtaç olma şeklindeki "statü kaderinin" zincirlerini parçalıyor. Böylece gerek üretimin ve yeniden üretimin biyografik eşgüdümü gerekse ailedeki işbölümü ve kurallar kırılganlaşıyor, kadınlar için sosyal koruma duvarında delikler beliriyor vs. Günümüzde kadınlar ile erkekler arasında ortaya çıkan çatışmalarda, böylece topyekün modernleşme ve bireyselleşme sürecinde kadın ve erkeklerin birlikte yaşamalarının hem modern hem de feodal temellerini ortadan kaldıran *sanayi toplumunun kişiselleştirilmiş çelişkileri* yaşanıyor.

(2) İnsanları sınıf kültüründen koparan bireyselleşme dinamiğinden aile de yakasını kurtaramıyor. İnsanlar, anlamadıkları ve kendilerine ne kadar yabancı gelse de en içteki tecessümünün [Verkörperung] kendileri olduğu bir şiddetle cinsiyetin yanı sıra, cinsiyetin feodal vasıfları ve yazgılarından koparılıyor veya ruhlarının en derin noktalarına kadar sarsılıyorlar. Onlara hükmeden yasa şöyle diyor: *Ben benim*, ondan sonra kadınım. Ben benim, ondan sonra erkeğim. "Ben" ile *yerine getirilmesi beklenen* kadın rolü, ben ile *yerine getirilmesi beklenen* erkek rolü arasındaki bu mesafeye dünyalar sığıyor. Buna mukabil bireyselleşme süreci, cinsiyetler arasındaki ilişkilerde birbirine son derece karşıt sonuçlara sahip: Erkekler ve kadınlar, bir taraftan "kendi hayatlarını" ararken, geleneksel biçimlerden ve isnat edilmiş rollerden *kurtuluyorlar*. Diğer taraftan ise, insanlar toplumsal ilişkilerdeki zayıflama yüzünden ikili birlikteliğe, partner mutluluğunu ara-

maya *itiliyorlar*. Evlilik ve ikili birliktelik idealinde ifadesini bulan iç dünyayı paylaşma ihtiyacı, temel bir ihtiyaç değildir. Bu ihtiyaç, bireyselleşmenin getirdiği fırsatların yanı sıra, gelen kayıplarla birlikte *büyüyor*. Evlilik ve aileden çıkan düz yol, eninde sonunda tekrar evlilik ve aileye dönüyor ya da tam tersi oluyor. Cinsiyetlerin hüsran ve arzusunun ötesindeki şey, yine cinsiyetlerin hüsran ve arzusu oluyor: karşıtlıkları, bağımlılıkları, birliktelikleri, yan yanalıkları, birbirlerinden yoksunlukları, birbiri için olmalar – ya da aynı anda hepsi birden.

(3) Erkek ve kadınların birlikte yaşama biçimlerinin (evlilik öncesinde, sırasında ve sonrasında) *hepsinde yüzyılın çatışmaları* ortaya çıkıyor. Çatışmalar, bu alanda hep özel, kişisel yüzlerini gösteriyor. Ancak aile bu olayların *sebebi değil, sadece sahnesidir*. Sahneyi değiştirmek mümkün, ama oynanan oyun yine aynı kalacak. Cinsiyetlerin iç içeliklerinin iş, ebeveynlik, aşk, meslek, siyaset, gelişim ve başkasında veya başkasında kendini gerçekleştirme konularındaki karmaşıklığı, sağlam zeminini yitirerek sarsıntıya uğradı. Evlilik (ve evlilikdışı) ilişkilerde *tercih yapma* (örneğin eşlerin birbirinden farklılaşan mesleki hareketliliği, ev işi ve çocuk bakımının bölüşümü, gebelikten korunma türü ve cinsellik) *seçeneklerinin* ortaya çıkışı çatışmaların fitilini ateşliyor. Verilen kararlarla erkekler ve kadınlar için farklı ve birbirine zıt sonuçlar ve risklerin, dolayısıyla da *konumlardaki karşıtlıkların* bilincine varılıyor. Örneğin çocukların sorumluluğunu almakla aynı zamanda çiftlerin mesleki kariyerleri, bu suretle de şimdiki ya da gelecekteki ekonomik bağımlılıkları ve bağımsızlıkları üzerine, hem de erkekler ve kadınlar için bununla bağlantılı olan farklı sonuçlar üzerine karar verilmiş oluyor. Karar verme konusundaki imkânların kişisel *ve* kurumsal bir yönü var. Yani kurumsal çözümlerin eksikliği (örn. kreşlerin ve esnek çalışma saatlerinin olmaması, sosyal korumanın yetersizliği) özel ilişkilerdeki çatışmaları güçlendiriyor, diğer yandan kurumsal tedbir-

ler, cinsiyetlerin özel ilişkideki "didişmelerinin" yükünü hafifletiyor. Buna uygun olarak özel ve siyasi çözüm stratejilerini kendi bağlamları içinde görmek gerekiyor.

Şimdi sırayla üç temel tezi –sanayi toplumunun "feodal karakteri", kadın ve erkek yaşamı bağlamlarında bireyselleşme eğilimlerinin yanı sıra, seçim şansı ve bağlayıcılıkları sayesinde bilince çıkan çatışma durumları– geliştirecek ve ayrıntısıyla izah edeceğiz.

2. Sanayi toplumu, modern bir feodal toplumdur

Erkeklerin ve kadınların hayat konumlanmalarının kendine has çelişkileri, sınıfsal konumlardan ayırt edilerek teorik düzeyde saptanabilir. Sınıfsal çelişkiler, 19. Yüzyıl'da işçi sınıfının geniş kesimlerinde maddi yoksullaşmayı tetikledi. Bu çelişkiler, alenen yaşandı. Oysa ailenin gelenekten arındırılmasıyla ortaya çıkan çelişkiler, kendini esas olarak özel ilişkilerde gösteriyor ve kavgalar mutfakta, yatak odasında, çocuk odasında yaşanıyor. Bu çelişkilerin arka plandaki ifadesi ya da işaretleri, ilişkilerdeki hiç bitmeyen tartışmalarda ya da evliliklerde yaşanan sessiz karşıtlıkta, insanların yalnızlığa sığınıp sonra çark etmesinde, insanın aniden anlayamamaya başladığı partnerine güvenini kaybetmesinde, boşanmanın verdiği acıda, çocukların ilahlaştırılmasında, partnerden hem ayrı olan hem de hâlâ onunla paylaşılan ve kendine ait sayabileceği bir hayat için mücadelede, gündelik hayatın önemsiz unsurlarındaki baskının ortaya çıkarılmasında, kişinin *kendisiyle* özdeşleşen baskıda görülüyor. Adına ne derseniz deyin –"cinsiyetlerarası siper savaşı", "öznelliğe çekilme" veya "narsisizm çağı"–, bu, tam anlamıyla bir *toplumsal biçimin* –sanayi toplumunun içsel feodal yapısının– özel alana sıçramasıdır.

Sanayi sisteminde doğan sınıfsal çelişkiler, bir bakıma "bünyesi gereği moderndir" ve sebepleri sınai üretim biçiminin ken-

disinde yatar. Cinsiyetlerarası çelişkiler, *ne* modern sınıfsal çelişkilerin şemasına bağlı kalır *ne de* tamamen geleneğin kalıntısıdır. Cinsiyetlerarası çelişkiler, başlı başına üçüncü bir kendiliktir. En az emek ile sermaye arasındaki çelişkiler kadar sanayi sisteminin *türünü* ve *temel*idirler. Zira ücretli emek ev işini *gerektirir*, ayrıca üretim ile ailenin etki alanları ve biçimleri 19. Yüzyıl'da birbirinden ayrılmış ve *yeniden oluşturulmuştur*. Aynı zamanda kadınların ve erkeklerin böylece husule gelen konumları doğuştan *isnat edilmiştir*. Söz konusu konumlar, bu bakımdan "modern durumların" tuhaf bir hermafroditidir.[1] Bu durumlar sayesinde modernitede sanayi toplumuna özgü bir statü hiyerarşisi kurulmuştur. Patlayıcı güçlerini ve çatışma mantıklarını sanayi toplumundaki modernlik ve karşı-modernlik *çelişkisinden* alırlar. Dolayısıyla toplumsal cinsiyet statüsünün isnat edilmiş rolleri ve çelişkileri sınıfsal çelişkiler gibi erken modernlikte değil, geç sanayi modernliğinde patlak vermiştir. Yani toplumsal sınıfların çoktan gelenekten arındırıldığı ve modernliğin artık ailenin, evliliğin, ebeveynliğin ve ev işinin yapısını değiştirmekten çekinmediği noktada önplana çıkmıştır.

19. Yüzyıl'da sanayi sisteminin zaferi, çekirdek aile biçimlerini şekillendirmişti, ama günümüzde bu aile anlayışı tekrar gelenekten arındırılıyor. Ev işi ve üretim, zıt organizasyon ilkelerine tabi oluyor (krş. M. Rerrich, 1986). Burada piyasanın kuralları ve gücü üretim için geçerliyken, ev işinde bedeli *ödenmeyen* gündelik işler verili sayılıyor. İlişkilerin *akdi* biçimselliği, evlilik ve ailenin kolektif *ortaklığına* ters düşüyor. Üretim alanında zorunlu olan bireysel rekabet ve hareketlilik, ailenin talebine (başkası için *fedakarlık* ve ailenin kolektif ortak projesini benimsemek) tezat oluşturuyor. Demek ki iki zıt organizasyon ilkesi ve değer sistemine –modernlik ve modern karşı-modernlik– sahip iki devir, ailevi yeniden üretim ve piyasaya-bağlı üretim biçiminde sanayi

1 Çift cinsiyetli, erdişi, hünsa. –çn

toplumunda kaynaşıyor: birbirini tamamlayan, koşullayan ve birbirine tezat oluşturan iki devir.

Aile ile üretimin ayrışmasının yarattığı ve dayattığı hayat konumları da farklı devirlere aittir. Bu yüzden söz konusu olan, sadece üretimi, ücret farklarını, meslekleri, üretim araçları karşısındaki konumu vs. esas alan bir eşitsizlik sisteminin varlığı değildir. Aynı zamanda bu sistemi *çapraz kesen* bir eşitsizlik sistemi daha vardır ve bu sistem, bir taraftan "aile konumları"nın göreli eşitliği ile diğer taraftan çeşitli üretim konumları arasında çığır açan farkları kapsar. Üretim işine emek piyasası aracılık eder ve üretim işi para karşılığında yerine getirilir. Bu işin üstlenilmesi, –bağımlı işle ne kadar sıkı bağları olursa olsun– insanları ihtiyaçlarını *kendi kendine* temin eder duruma getirir. İnsanlar hareketlilik süreçlerinin ve bu süreçlerle ilgili planlamaların vs. hedefleri haline gelirler. Ücretsiz ev işi, evliliğin doğal çeyiziymişçesine dayatılır. Yine doğası gereği bu işi üstlenmek, geçim için yardıma muhtaç olma anlamına gelir. Bu sorumluluğu üstlenenler –bunun kim olduğunu tabii ki biliyoruz– "ikinci el" parayla evi döndürürler ve geçimleri için evliliğe bağımlı kalırlar. Bu işlerin bölüşümünde karar alma süreci söz konusu değildir – sanayi toplumunun feodal temeli de burada yatar. Bu işler, doğuştan ve toplumsal cinsiyete göre *isnat edilir*. Prensipte, *sanayi toplumunda bile insanın kaderi daha beşikteyken bellidir*: ya ömür boyu ev işi ya da emek piyasasına uyumlu bir yaşam biçimi seçmek. Bu feodal "toplumsal cinsiyet kaderleri", onlara bağlı aşkla hafifletilir, iptal edilir, keskinleştirilir ya da saklanır. Aşkın gözü kördür. Aşk ne kadar büyük olursa olsun, kendisi tarafından yaratılmış ızdıraptan bir kaçış olarak tezahür ettiği için, temsil ettiği eşitsizlik gerçek olamaz. Ama gerçektir ve bu da aşkı yavanlaştırır ve soğutur.

Sosyal ve toplumsal teori bakımından "mahremiyet terörü" olarak görülen ve yakınma sebebi olan şey, *sanayi toplumunun ana hatlarında ikiye bölünen modernliğin çelişkileridir*. Söz konusu ana

hatlar, modernliğin birbirinden ayrılması imkânsız prensiplerini –doğum sınırlamasının ötesinde bireysel özgürlük ve eşitlik– baştan beri ayırır ve bir cinsiyetten doğuştan esirgeyip diğerine isnat eder. Sanayi toplumu hiçbir zaman sadece sanayi toplumu olmadı ve olamaz, daima yarı-sanayi toplumu, yarı-*feodal* toplum olarak kalacaktır. Bu feodal taraf, geleneğin bir kalıntısı değil, sanayi toplumunun *temeli* ve *ürünüdür*. Çalışma ve yaşamın kurumsal tasarımına entegre edilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında refah devletinin modernleşmesinde ikili bir süreç meydana geldi: bir taraftan piyasaya-bağımlı standartlaşmış biyografi talepleri kadın hayatının bağlamına kadar genişletildi. Burada olan, prensipte yeni bir şey değil, sadece gelişmiş piyasa toplumu ilkelerinin toplumsal cinsiyet hatlarını aşarak etkili olmasıdır. Diğer taraftan, böylece aile içinde ve genel olarak kadın ile erkek arasında yepyeni konumlar oluşturuluyor, hattâ sanayi toplumunun feodal temelleri terk ediliyor. Bu durum dönüşlü modernleşmenin özel bir niteliğidir. Sanayi toplumunun toplumsal cinsiyetlere bağlı olarak ikiye bölünmesi, aile ahlakında, toplumsal cinsiyet kaderlerinde, evlilik tabularında, ebeveynlik ve cinsellikte, hattâ ev işi ile ücretli işin tekrar birleşmesinde de aynı ölçüde *çözülmeye yol açıyor*.

Sanayi toplumundaki statüye-dayalı hiyerarşinin yapısı, pek çok unsurdan oluşur: üretimde ve ailedeki emek alanlarının bölünmesi ve bu iki alanın birbirine karşıt biçimde örgütlenmesi, hayat koşullarının doğuştan isnat edilmesi; ayrıca aşkın, evliliğin ve ebeveynliğin şefkat vaadi ve yalnızlığa deva olması sayesinde genel koşulların gözlerden saklanması. Geriye bakarak düşünürsek, bu yapı inşa edilmek zorundaydı, yani direnişe rağmen kurulmalıydı. Modernleşme, şimdiye kadar fazlasıyla tek taraflı görüldü. Ama modernleşmenin iki yüzü vardır. 19. Yüzyıl'da sanayi toplumunun ortaya çıkışına paralel olarak *modern* bir feodal toplumsal cinsiyet düzeni inşa edildi. Bu anlamda 19. Yüzyıl'da

modernleşmeye *karşı*-modernleşme de eşlik etti. Üretim ile aile arasında çığır açan önemli farklar ve karşıtlıklar oluşturuldu ve bunlar çeşitli mazeretlerle ebedi hakikatlere dönüştürüldü. Erkeklerin ürettiği felsefe, din ve bilim ittifakı, –olacaksa tam olsun anlayışıyla– bütün her şeyi kadın "mizacı" ve erkek "mizacına" bağladı.

Demek ki modernleşme, tarım toplumunun feodal ilişkilerini tasfiye etmekle kalmıyor, aynı zamanda yeni feodal ilişkiler yaratıyor ve bugün bunları da tasfiye etmeye başlıyor. Aynı şey –modernleşme– 19. ve 20. yüzyılın farklı genel koşullarında *karşıt* sonuçlara yol açtı. O zaman ev işi ve ücretli emek *bölünmesi* gerçekleşti. Günümüzde ise bu iki emek biçimi yeni *birleşme* biçimleri bulma mücadelesi veriyor; o zaman *evlilik desteği* yoluyla kadınların eli kolu bağlanıyordu, bugün ise kadınlar emek piyasasına hücum ediyorlar; o zaman erkek ve kadın rollerinde klişeler *oluşturuluyordu*, şimdi erkekler ve kadınlar feodal toplumsal cinsiyetin buyruklarından *kurtuluyor*.

Bunlar, modernliğin sanayi toplumuna entegre ettiği karşı-modernliğe müdahalesinin belirtileridir: Üretim ile yeniden üretimin ayrışmasıyla kaynaşmış olan ve çekirdek ailenin sıkı geleneklerinin birleştirilmiş ortaklık, rol tayinleri ve duygusallık olarak sunduğu her şeyle bir arada tutulan cinsiyet ilişkileri, şimdi dağılıyor. Aniden her şey kesinliğini yitirdi: birlikte yaşama biçimleri, kimin nerede, nasıl ve ne iş yapacağı ya da cinsellik ve aşk hakkındaki fikirler ve ayrıca aşk ile cinselliğin evlilik ve aileye içkinleştirilmesi. Ebeveynlik kurumu parçalanıp babalık ile annelik arasındaki bir çatışmaya dönüşüyor; çocuklar da terk etmeyen tek partner olarak haliyle yoğun bağlayıcı unsur haline geliyor. Genel bir mücadele, iş ile hayatı, ev işi ile ücretli emeği "yeniden birleştirme biçimi" deneyleri ortaya çıkıyor. Kısacası, özel hayat politikleşiyor ve bu bütün alanlara sirayet ediyor.

Ama bu sadece gelişmenin yönünü gösteriyor. Bu tetkiklerin

çarpıcı tarafı şurada yatıyor: *yerleşik* piyasa toplumunun sorunları, ikiye ayrılmış piyasa toplumunun toplumsal yaşam biçimleri ve kurumsal yapıları dahilinde çözülemez. Erkekler *ve* kadınlar, ekonomik bakımdan bağımsız bir varoluşa ulaşma mecburiyetini ya da isteğini duydukları noktada *ne* çekirdek ailenin isnat edilen geleneksel rollerinde *ne de* meslek hayatının, toplumsal yasaların, şehir planlamasının, okulların vs. kurumsal yapılarında bunu başarabilirler. Tüm bu yapılar, tam da toplumsal cinsiyet statüsü temellerine sahip çekirdek ailenin geleneksel imgesini *şart koşarlar*.

Cinsiyetlerarası ilişkilerdeki suçlama ve hüsranlarda deşarj olan "asrın çatışmaları"nın temelinde, toplumsal cinsiyet klişelerinden kurtuluş çabasının hâlâ sürmesinin etkisi vardır. Bu çabalar, (neredeyse) *sadece* kadınlar ile erkeklerin özel hayatlarındaki karşıtlıklarda sürdürülür. Çekirdek aile çerçevesinin *içinde* kalınır ve kurumsal yapılar *aynen* bırakılır. Bu durum, ailedeki toplumsal yapılar aynı kalırken toplumu değiştirmeye çalışmakla birdir. Ortaya çıkan şey, *eşitsizliklerin değiş tokuşundan* başka bir şey değildir. Kadınların ev işlerinden ve evlilik desteğinden *kurtulması*, tam da kadınların reddettiği "modern feodal varoluşa" erkeklerin itilmesi anlamına gelecektir. Bu, tarihsel bakımdan soyluları köylülerin kölesi yapmaya benzer. Ama "mutfağa dön!" çağrısına erkekler, kadınlardan daha olumlu tepki vermezler (kadınların bunu herkesten daha iyi bilmesi gerekiyor!). Ama bu işin sadece bir yönü. Asıl mesele şu ki, *erkekler ile kadınların eşitlenmesi, eşitsizlik gerektiren kurumsal yapılar dahilinde mümkün değildir*. Yeni "yuvarlak" insanı, emek piyasasının, istihdam sisteminin, şehir planlamanın, sosyal güvenlik sisteminin vs. gerektirdiği eski "köşeli" deliğe sokamayız. Bunu denemeye kalktığımızda cinsiyetlerarası özel ilişkiler çatışma sahnesine dönüşürse şaşmamamız gerekir. Bu çatışmalar, kadınlar ve erkeklerin "rol değiştirdiği" ya da "karışık roller oynadığı" savaş meydanında ancak kısmen "çözüme" kavuşturulabilir.

3. Erkek ve kadın rollerinden kurtuluş mu?

Yukarıda genel hatlarını verdiğimiz bakış açısı, ampirik verilerle tuhaf bir şekilde çelişiyor. Neticede bu veriler, toplumsal cinsiyet statüsü hiyerarşisinin *yenilenmesine* doğru bir karşı eğilim bulunduğunu çarpıcı bir şekilde belgeliyorlar. Peki "kurtuluş" lafını ağzımıza almamız hangi açılardan mümkün olabilir? Kadınlar ve erkekler "toplumsal cinsiyet kaderlerinin" klişe talimatlarından eşit derecede mi kurtulmuşlardır? Bu kurtuluşun şartları nelerdir, hangi koşullar ters yönde etki eder?

Yukarıdaki verilerin gösterdiği gibi, son yıllardaki önemli dönüm noktaları, kadınları kadınlığa atfedilen geleneksel özelliklerden bir ölçüde kurtarmıştır. Bu noktada, birbiriyle hiçbir nedensel ilişkisi olmayan beş merkezi koşul söz konusu.

İlk olarak *yaş ortalamasının artışı* nedeniyle biyografik yapı ve yaşam safhalarının sırası ötelendi. Özellikle Arthur E. Imhof'un sosyal tarih çalışmalarında gösterdiği üzere, bu durum "kadınların *demografik* kurtuluşunu" getirmiştir. Önceki yüzyıllarda bir kadının yaşam süresi –şematik olarak söylersek– toplumsal bakımdan "arzu" edilen sayıda çocuğu doğurup yetiştirmeye ancak yetiyordu; ama bugün "annelik görevleri" yaklaşık kırk beş yaşında sona eriyor. "Çocukların varlığı" artık kadınlar için *gelip geçici* bir yaşam safhası haline geldi. Arkasından kadınların hayatlarının geleneksel merkezinin ötesinde ortalama *otuz yıllık* bir "boş yuva" dönemi geliyor. "Günümüzde, sadece Federal Almanya Cumhuriyet'inde 5 milyonun üzerinde kadın 'en iyi yıllarını' ebeveynlik sonrası ilişkilerde geçiriyor... çoğu durumda... herhangi bir anlamlı ve somut faaliyet göstermeden" (Imhof, 1981, s. 181).

İkinci olarak, modernleşme süreçleri özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki safhada ev işini *yeniden yapılandırdı*. Bir yandan ev işinin *toplumsal yalıtılmışlığı* hiçbir şekilde bünyevi bir yapısal özellik değil, tarihsel gelişmelerin neticesidir, yani yaşam

ortamlarının gelenekten arındırılmasına delalet eder. Bireyselleşme süreçleri esnasında çekirdek aile sınırlarını net şekilde çeker ve diğer angajmanlardan (sınıfsal kültür, komşuluk, dostluklar) özerkleşen "yalıtılmış bir varoluş" ortaya çıkar. Ev kadını olarak var olmada ancak bu şekilde dört başı mamur yalıtık bir çalışarak var olma doğar. Öte yandan, *teknik otomasyon süreçleri* ev işlerine kadar genişledi. Çeşitli aletler, makineler ve tüketim malları ailedeki iş yükünü azaltıyor. Ailedeki işler, sınai üretim, ücretli hizmetler ve teknik anlamda kusursuzlaştırılmış ev aletleri arasındaki görünmez ve hiç bitmeyen "artık iş" haline geliyor. İzolasyon ve otomasyon bir araya gelerek "ev işini vasıfsızlaştırıyor" (Offe, 1984). Bu durum aynı zamanda kadınları da "tatmin edici" bir hayat sürmek için ev dışında çalışmaya itiyor.

Üçüncü olarak, eğer geleneksel kadın rolüyle en güçlü bağın annelik olduğu hâlâ doğruysa, *doğum kontrol ve aile planlaması önlemlerinin,* ayrıca kadınları geleneksel taleplerden kurtaran *gebeliği sonlandırma konusundaki hukuki imkânların* önemini görmezden gelmek neredeyse imkânsız. Çocuklar ve dolayısıyla annelik (tüm sonuçlarıyla birlikte) artık "doğal bir kader" değil; bilakis –prensipte– *istenen* çocuklar ve *isteyerek* anne olma söz konusu. Elbette verilere baktığımızda, kocaya ekonomik bağımlılık ve çocuk bakımı sorumluluğu *olmadan* anneliğin pek çok kişi için hâlâ *rüya* olduğunu görüyoruz. Ama genç kuşaktan kadınlar, annelerinin aksine ne zaman ve kaç çocuk istediklerine karar verebiliyorlar. Aynı zamanda kadın cinselliği de "annelik alınyazısından" kurtuluyor ve erkek normlarına *karşı* özgüvenle keşfedilip geliştirilebiliyor.

Dördüncü olarak, boşanmaların artması *evlilik ve aile desteğinin kırılganlığına* işaret ediyor. Kadınlar, genellikle yoksulluktan "bir koca mesafesi uzaklıkta" yaşıyor (Ehrenreich 1983) Bekar annelerin neredeyse yüzde 70'i ayda 1200 Marktan daha az bir parayla geçinmek zorunda [1985]. Sosyal yardım kuruluşlarının

en sık müşterileri bekar anneler ve emekli kadınlar. Bu anlamda da kadınlar ömür boyu koca desteğinden "kurtuluyor", yani *koparılıyor*. Kadınların emek piyasasına hücumuna ilişkin istatistiksel belgeler, aynı zamanda kadınların bu tarihsel dersi anladıklarına ve ondan gerekli sonuçları çıkardıklarına işaret ediyor.

Beşinci olarak, başka şeylerin yanı sıra genç kızların sağlam bir *mesleki kariyer* edinme arzusunun ifadesi olan eğitim fırsatlarında eşitlenme de aynı yönde işliyor.

Bunların hepsi –demografik kurtuluş, ev işinin vasıfsızlaşması, doğum kontrolü, boşanma, eğitime ve mesleğe katılım– bir arada düşünüldüğünde, *kadınların modern kadın statüsü kaderinin buyruklarından geri döndürülemeyecek şekilde kurtulma derecesini* ifade ediyorlar. Böylece bireyselleşme sarmalı –emek piyasası, eğitim, hareketlilik, kariyer planlaması– aileyi birkaç bakımdan etkiliyor. Aile, farklı farklı dertlerle –meslekler ve hareketlilik gereği, eğitimsel kısıtlar, çocuk bakımının getirdiği güçlükler ve ev işlerinin tekdüzeliği– başa çıkılmaya çalışılan bitmek bilmez bir hokkabazlığa dönüşüyor.

Ama bireyselleşmeye yol açan bu koşullar, kadınları tekrar geleneksel rollerine bağlayan başka koşullarla karşı karşıya geliyor. *Tüm* erkeklere ve kadınlara bağımsız ekonomik güvence sağlayacak olan *gerçekten* yerleşik emek piyasası toplumu, zaten rezalet düzeyindeki işsizlik rakamlarını katlayarak çoğaltacaktır. Bu, kitlesel işsizlik ve emek piyasasından uzaklaştırılma koşullarında kadınların koca desteğinden kurtarılmış oldukları, ama ev dışında çalışarak bağımsız bir yaşam sürmekte özgür olmadıkları anlamına gelir. Eskisi gibi kocanın *artık* güvence sayılamayacak ekonomik güvencesine büyük ölçüde *bağımlı* kalmayı sürdürürler. Gerçek ücretli işçi davranışı bağlamında bu "kurtulma" ile "özgür olma" arasında kalma durumu, *anneliğe* tekrar bağlanmalarıyla daha da kuvvetlenir. Kadınlar çocuk doğurduğu, çocuk baktığı, çocuğun sorumluluğunu taşıdığı ve çocuğu hayatının

esas unsuru olarak gördüğü müddetçe, çocuklar mesleki rekabette arzulanan "engeller" olarak kalacak, ayrıca ekonomik bağımsızlık ve kariyere *karşı* bilinçli kararlara vesile olacaktır.

Kadınlar, hayatları bağlamında eski isnat edilmiş rollerden kurtulma ile onlara tekrar bağlanma arasındaki çelişkili alanda işte böyle gidip geliyorlar. Bu durum, kadınların bilinç ve davranışlarında da yansımasını buluyor Ev işinden kaçıp kariyere yöneliyor, sonra geri dönüyorlar. Hayatlarının farklılaşan şartlarını çelişkili kararlarla "bir şekilde" bir arada tutmak için, hayatlarının farklı aşamalarında girdikleri yönelimler bunlar. Çevrenin çelişkileri onların çelişkilerini daha keskinleştiriyor: örneğin boşanma davasında hakim, kariyer planlamasını neden ihmal ettiklerini sorabiliyor. Aile politikaları alanında ise annelik görevlerini neden yerine getirmedikleri soruluyor. Kariyer ihtirasları yüzünden kocalarının zaten zor olan mesleki hayatlarını mahvetmekle suçlanıyorlar. Boşanma yasaları ve boşanmanın gerçekliği, sosyal koruma olanaklarının eksikliği, emek piyasasının kapılarının kapalı olması ve ev işinin yükü, bireyselleşme sürecinin kadınların hayatında yarattığı *çelişkilerden* bazılarını oluşturuyor.

Erkeklerin durumu ise tamamen farklı. Kadınlar, kendilerine atfedilmiş eski "başkaları için var olma" rolünden kurtulup *başka sebeplerin* yanı sıra, ekonomik güvence sebebiyle *de* yeni bir sosyal kimlik edinme arayışına girmek zorunda olmalarına rağmen, erkekler için *bağımsız* ekonomik var olma güvencesi ve *eski* rol kimliği örtüşüyor. Erkeklere özgü "kariyer adamı" klişesinde ekonomik bireyselleşme ile eril rol davranışı birleşmiştir. Kadının ekonomik desteğiyle geçinmek, tarihsel olarak erkeğin bilmediği bir olgudur ve geçim sağlamak için çalışma "özgürlüğü" zaten verili sayılır. Bunun gerektirdiği "arka plandaki işler" ise, geleneksel olarak kadına düşer. Babalığın keyif verici yönleri ve görevleri daima *küçük dozlarda* alınır, bir nevi dinlenme faaliyeti gibidir. Babalık kariyer yapmaya gerçekten engel teşkil etmez, aksine

kariyer yapmaya mecbur bırakır. Bir başka deyişle, kadınları geleneksel rollerinden *koparan* faktörlerin hiçbiri erkek için *söz konusu değildir*. Erkeklerin hayatında babalık *ve* kariyer, ekonomik bağımsızlık *ve* ailevi hayat çelişen şeyler değildir, mücadelesinin verilmesi ve aile ve toplum koşulları karşısında bir arada tutulmaları gerekmez; aksine geleneksel erkek rolüyle uyumu sağlanır ve korunur. Ama bu da bireyselleşmenin (piyasa dolayımıyla geçim sağlama bağlamında) eril rol davranışlarını *kuvvetlendirir*.

Şayet erkekler kendi toplumsal cinsiyet rollerinin buyruklarına karşı geliyorlarsa, bunun başka sebepleri vardır. Erkek rolünün kariyere sabitlenmesinde de çelişkiler var: örneğin kişinin kullanmaya vakti, ihtiyacı ya da yeteneği olmayan bir şey için kendini feda etmesi, bir hiç uğruna delice rekabet etmesi, kişinin özdeşleşemeyeceği ama özdeşleşmeye mecbur olduğu mesleki ve örgütsel hedefler için kendini tüketmesi, bunlardan hasıl olan ve aslında kendisi olmayan bir "kayıtsızlık" vs. Bununla beraber eril rolden kurtulmanın temel itkileri bünyevi değildir, aksine *dışarıdan verilmiştir* (kadınlardaki değişiklikler yüzünden), hem de iki anlamda birden. Bir taraftan, kadınların emek gücüne daha fazla katılmasıyla birlikte erkek aileyi geçindiren *tek* kişi olma boyunduruğundan kurtulmuştur. Ama bu durum insanın karısı ve çocukları uğruna meslek hayatında başkalarının iradesine ve amaçlarına boyun eğmesine yol açan bağları gevşetiyor. Bunun sonucunda da mesleğe ve aileye farklı bir şekilde bağlanma imkânı doğuyor. Öte yandan "ailenin uyumu" kırılganlaşıyor. Erkeğin yaşamının kadınlarca-belirlenen tarafı dengesini kaybediyor. Ayrıca erkekler, gündelik meselelerdeki bağımlılıklarını ve duygusal yönden kadınlara yaslandıklarını kısmen fark ettiler. Her iki alanda da erkek rolünün buyruklarıyla özdeşleşmeyi gevşeten ve yeni yaşam tarzlarını deneyen önemli itkilerin mevcudiyeti söz konusudur.

Çatışmalar, erkekler ile kadınlar arasındaki karşıtlıkları daha

da keskinleştiriyor. Burada iki "katalizör husus" merkezi önemde: *çocuklar* ve *ekonomik güvence*. Her iki husus için de bu konulardaki çatışmalar, evlilik boyunca örtük kalıyor, ama boşanma halinde açığa çıkıyor. Bu sırada geleneksel evlilik modelinden iki kazananlı evlilik modeline geçişte, yüklerin ve fırsatların paylaşımı önemli ölçüde değişti. Evlilik desteği modelinde durum şematik olarak şöyle: boşanma sonrası kadın, çocuklar*la* ama gelirsiz kalıyor, erkek ise tam tersine gelir*le* ama çocuksuz kalıyor. İki kazananlı modelde ilk bakışta çok az şey değişiyormuş gibi görünebilir; kadın gelirle ve çocuklu kalmaktadır (geçerli hukuki uygulamalara göre). Ama erkek ile kadın arasında –kadının mesleğini yapması yoluyla, boşanma hukukunun geçimi garanti altına alan düzenlemeleri yoluyla ya da yaşlılık güvencesi yoluyla– ekonomik eşitsizlik bertaraf edildiği ölçüde, babalar –kısmen doğal kısmen hukuki– *dezavantajları olduğunu* fark ediyorlar. Kadın rahminden çıkan çocuğa sahiptir, biyolojik ve hukuki bakımdan çocuğun ona *ait olduğunu* hepimiz biliyoruz. Yumurta ile sperm arasındaki mülkiyet ilişkileri farklılaşıyor. Babanın çocuktaki payı, daima anneye ve onun muhakemesine bağımlıdır. Bu durum kürtajla ilgili tüm meseleler için de geçerlidir. Erkek ve kadın rollerindeki bu yabancılaşma artığı ölçüde sarkaç bu kez geriye doğru savrulacaktır. Kendilerini kariyer "alınyazısından" kurtarıp çocuklarına yönelen erkekler, boş bir ev bulacaklardır. Babaların boşanma davasında kendisine verilmeyen çocuklarını *kaçırdığı* vaka sayılarının artması (özellikle ABD'de) bu durumun bir göstergesidir.

Ama erkeklerle kadınların konumlarını ayrıştıran bireyselleşme, tam tersine onları tekrar bağlanmaya iter. *Gelenekler tedricen zayıflarken ilişkilerin vaatleri artar*. Kaybolan her şey, beklenmedik şekilde diğerinde aranır. İlk önce Tanrı çekip gitti (ya da biz onun varlığını unutmayı tercih ettik). Bir zamanlar "deneyimlemiş olmak" anlamına gelen "inanç" kelimesi, "doğru olmadı-

ğını bile bile" bugün artık nispeten süfli bir tona büründü. Tanrıyla birlikte rahibe gidip günah çıkarma imkânı da kayboldu; dolayısıyla suçluluk hissi büyüyor ve artık kurtulma imkânı da yok. Doğru ile yanlış arasındaki farklar bulanıklaşırken, suçluluk hassas sorgulamalar karşısında önemsizleşmiyor, sadece gittikçe daha kestirilemez hale geliyor. Giderek artan çileyi en azından nasıl yorumlayacağımızı bildiğimiz sosyal sınıf kültürü hayattan koparak, demeç ve istatistiklerden oluşan bir buhar haline geldi. Hatıralar ve etkileşimlerle dolu komşuluklar, hareketlilik sebebiyle eriyip gitti. Tanışıklıklar sağlanabiliyor, ama hepsi de kendi merkezleri etrafında dönüyorlar. İlişkilerin paleti büyüyor, genişliyor ve renkleri artıyor. Ama bu çokluk onları buharlaştırıp vitrinden ibaret kılabiliyor. Kişilerin birbiriyle ilgilenme beyanının ötesine geçme düşüncesi bile derhal reddediliyor. Cinsel mahremiyetler bile böyle yaşamıyor, geçici, neredeyse tokalaşma gibi. Bu koşullarda hayat devam edebilir ve "imkânlar" doğabilir, ama yine de bu farklı farklı ilişkiler muhtemelen istikrarlı asli bir ilişkinin kimlik-oluşturucu gücünün yerini tutamayacaktır. Yapılan çalışmaların gösterdiği üzere şunların *ikisi de* zorunlu: ilişki çeşitliliği ve kalıcı cinsel mahremiyet. Mutlu bir evliliği olan ev hanımları, temas sorunlarından ve toplumsal izolasyondan muzdarip Boşanmış erkekler, sorunlarını ortaya dökmek için gruplar oluşturuyor, ama ağlara dahil olarak bile boşanmayla doğan yalnızlığı yenemiyorlar.

Modern aşkın idealleştirmelerine de modernliğin yörüngesinin aksi düşüyor. Çoğaltma, modernliğin geride bıraktığı kayıpların aksi olarak görünüyor. Tanrı yok, rahipler yok, sınıf yok, komşular yok, ama en azından "sen" varsın. Bu "sen"in büyüklüğü de diğer hallerde hakim olan boşluğun tersine çevrilmiş hali.

Aynı zamanda evlilikleri ve aileleri bir arada tutan şey, maddi temelden ve aşktan ziyade yalnız kalma korkusudur. Evlilik ve ailenin *ötesinde* tehdit oluşturan ya da korkulan şey, tüm krizlere

ve çatışmalara rağmen evliliğin en istikrarlı temeli olan yalnızlıktır

Öncelikle tüm bunlarda aile etrafında sürdürülen temel tartışmanın görecelileştirilmesine şahit oluyoruz Batının ileri sanayileşmiş demokrasilerinde cinsiyetlerin birlikte yaşamasının standartlaşma biçimlerini üreten burjuva çekirdek aile, ya kutsanmış ya da lanetlenmiştir; insanlar bir krizin diğerini takip ettiğini görüyorlar, ya da ailenin, kendisine isnat edilen kriz sarmalından tekrar doğduğuna şahit oluyorlar. Tüm bunlar *sahte alternatif* yargısının pençesinden kurtulamıyor. Bütün iyiliklerin ya da kötülüklerin ağırlığını aileye yüklemek yetersiz kalıyor. Aile, *erkekler ile kadınlar arasındaki* tarihsel çatışma durumlarının *görünür hale geldiği* yüzeydir sadece. Ailede ya da ailenin dışında cinsiyetler sürekli karşı karşıya gelir, bu yüzden aralarındaki çelişkiler de sürekli artıp durur.

Aile karşısında bir özgürleşmeden ne anlamda bahsedilebilir? Bireyselleşme dinamiğinin aileye kadar genişlemesiyle birlikte, beraber yaşama biçimleri *kesintisiz biçimde* dönüşmeye başladı. Aile ile bireysel biyografi arasındaki ilişki gevşiyor. Erkek ve kadınların ebeveynlik biyografilerini olumsuzlayan standart ömür boyu aile, sınır durumu haline geldi ve böylece çeşitli ailevi ve ailevi olmayan birlikte yaşama biçimleri arasındaki gelgit kural haline geldi. Biyografideki aileye bağlılık, insan yaşamının kesitleri arasındaki zaman ekseninde parçalanıyor ve *dolayısıyla iptal oluyor*. Aile ilişkileri, yer değiştirebilir hale geldiğinden, erkek ve kadınların *bireysel biyografilerinin* özerkliği ailenin içinde ve dışında ayrışıyor. Herkes yaşam kesitine bağlı birden fazla kısmi aile hayatı ve aile dışında hayat yaşıyor ki *tam da bu yüzden* giderek *kendi biyografisini* yaşamaya başlıyor. Bu yüzden belli bir anda ya da aile istatistiğinde değil, sadece biyografik hat üzerinde ailenin bireyselleşmesi görülüyor, bireysel biyografi ile aile arasındaki öncelikler (ailenin içinde ve dışında) tersine çevriliyor. Aile-

den kurtulma derecesi, ampirik bakımdan, boşanma ve yeniden evlenme verilerinin *biyografik özetinden* çıkıyor. Yine aynı özetin kaynağı olan ve tek tek ele alınıp ailenin iyi ve kötü yanlarıyla ilişkilendirilen evlilik öncesi, evlilik dönemi ve evlilikdışı birlikte yaşama biçimleri çelişkili kalmayı sürdürüyor. Aile ile ailesizliğin en uçları arasında kalan çok sayıda insan, üçüncü bir yol için "karar vermeye" başladı: *köklü değişim halinde* çelişkili, *çoğulcu bir genel biyografi*. Yaşam biçimlerinin bu biyografik çokluğu, yani başka birlikte ya da yalnız yaşama biçimleriyle karışan ve kesintiye uğratılan ailelerarası değişimler, bireyselleşme koşullarında erkeklerle kadınların işbirliği ve karşıtlığının (paradoksal) "normu" haline geliyor.

İnsanların çoğu, genel olarak –bütün hayatları baz alındığında– birlikte yaşama biçimlerinin acı ve korku dolu olduğu ve tarihsel olarak kurallara bağlanmış bir test safhasına girdi: Kadın ve erkek biyografilerini *dönüşlü bir tarzda gevşetmeye ve koordine etmeye başladılar* ki bu sürecin sonuçlarını bugünden tahmin etmek mümkün değil. Ama yaşanan "hatalar" kimseyi yeni "denemeler" yapmaktan alıkoyamaz.

4. Eşitsizliklerin bilincine varmak: Tercih şansları ve zorunlulukları

Erkeklerin ve kadınların konumlarının farklılık ve uzlaşmazlıkları yeni ortaya çıkmış değil. Söz konusu farklılık ve uzlaşmazlıklar, yine de 60'lı yıllara kadar kadınların büyük çoğunluğu tarafından "doğal" olarak kabul edildi. 60'lı yılların ortalarından bu yana, bu konular üzerinde daha çok duruluyor ve kadınların eşit haklar elde etmeleri için siyasi çaba harcanıyor. İlk başarılarla birlikte eşitsizlik bilinci *şiddetlendi*. Ancak fiili eşitsizlikleri, bu eşitsizliklerin koşullarını ve sebeplerini eşitsizlik *bilincinden* ayırt etmek gerekiyor. Erkekler ile kadınlar arasındaki uzlaşmazlıkların,

birbirinden tamamen bağımsız olarak değişime uğrayabilen iki yönü var: birincisi, konumların nesnelliği *ve* konumların meşruluğunu yitirmesi ve bilincine varılması. Eşitsizliğin kabullenildiği uzun dönem ile sorunsallaştırıldığı kısa dönemi kıyasladığımızda ve ancak bazı eşitsizliklerin kaldırılması sayesinde insanların bu eşitsizliklerin farkına vardığını gördüğümüzde, bilinçlenmenin başlı başına önemli olduğunu anlıyoruz. Şimdi bu bilinçlenmenin koşullarını sorgulamak gerekiyor.

Modernleşmede mesafe kaydedilirken, kararlar ve karar verme zorunlulukları toplumsal faaliyetin her alanında artıyor. Biraz cık da abartarak, "ne olursa gider"[1] diyebiliriz. Bulaşığı kimin ne zaman yıkadığı, ağlayan bebeğin bezini kimin değiştirdiği, alışverişi kimin hallettiği ve elektrik süpürgesiyle evde kimin dolaştığı gibi meseleler, en az eve ekmeği kimin getirdiği, taşınma kararını kimin verdiği, gece yaşanan hazların niçin sadece nikah dairesine gidip evlenilen kişiyle yaşandığı türünden meseleler kadar bulanıklaştı. Evlilik cinsellikten ayrıştırılabilir, dolayısıyla ebeveynlikten de ayrıştırılması mümkün; ebeveynlik boşanma yoluyla çoğalabilir; ayrıca tüm bunlar birlikte ya da ayrı yaşamayla bölünebilir, birden fazla konut imkânıyla ve hep mevcut olan vazgeçme potansiyeliyle daha da güçlendirilebilir. Bu hesap işleminin sonucunda, denklemin sağ tarafında oldukça kapsamlı, ama hâlâ bitmemiş bir rakam elde edilir. Bu rakam, günümüzde hep aynı kalan o sadık "evlilik" ve "aile" sözcüklerinin arkasına gittikçe daha fazla saklanan, doğrudan ve defalarca iç içe geçmiş sahte varoluşlar hakkında bize bir fikir verebilir.

Biyografinin bütün boyutlarında tercih *fırsatları* ve *zorunlulukları* ortaya çıkıyor, hattâ adeta dayatılıyor. Bunun için gerekli planlama ve anlaşmalar, ilkesel olarak feshedilebilir ve bu planlama ile anlaşmalar tarafından ihtiva edilen farklı yükümlülükler dahilinde meşruiyete tabidir. Bununla alakalı müzakere

1 Anything goes. –çn

ve anlaşmalarda, hata ve çatışmalarda erkekler ve kadınlar için farklı riskler ve sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Verili olan şeyleri kararlara dönüştürmek, sistematik açıdan bakıldığında ikili bir anlama sahiptir: *karar vermeme seçeneği giderek imkânsızlaşır*. Birincisi, karar verme olanağı, insanın kolayca ardına çekilemeyeceği zorlayıcı bir karakter kazanır. Özel ilişkilerin, problemlerin tezgahından geçmek ve böylece farklı sonuçlar arasında denge kurmak gereklidir. Ama bu aynı zamanda ikinci olarak, üzerinde düşünülmekte olan kararların *tetikledikleri çatışmalar ve çözüm çabalarının yanı sıra, ortaya çıkan eşitsizliklere dair bilinç kazandırma* niteliği kazanmaları anlamına gelir.

Bu süreç, hareketliliğe dair nispeten geleneksel kararla zaten başlamış durumda. Bir taraftan emek piyasası kişisel koşullardan bağımsız olarak hareketlilik talep ediyor. Evlilik ve aile ise tam tersini gerektiriyor. Modernliğin piyasa modeli, nihai sonuçları üzerinden düşünüldüğünde, ailesiz ve çocuksuz bir toplum anlamına gelir. Herkes bağımsız ve ekonomik bakımdan varlığını teminat altına almak için piyasanın taleplerine açık olmalı. Piyasanın öznesi, en nihayetinde bir ilişkinin, evliliğin ya da ailenin "engellemediği" bekar bireydir. Dolayısıyla doruk noktasındaki piyasa toplumu, *çocuksuz* bir toplumdur – tabii çocuklar hareketli bekar babalar ve annelerce yetiştirilmediği sürece.

Birlikteliğin gerekleri ile emek piyasasının gerekleri arasındaki bu çelişkinin gizli kalmasının tek yolu, evlilikte kadının kariyerinden feragat etmesinin, çocukların sorumluluğunu almasının ve kocasının mesleki kaderine göre "birlikte hareket edebilmesinin" verili sayılmasıdır. Her iki eş de ücretli çalışarak geçimini sağlamak zorunda olduğunda ya da bunu arzu ettiğinde çatışmalar çıkar. Bu çelişkiyi *kurumsal* çözümler ya da hafifletmelerle aşmak pekala mümkündür (örneğin tüm yurttaşlar için asgari gelir, mesleki çalışmaya bağlı olmayan sosyal korumalar, evli çiftlerin ortak istihdamına çıkarılan engellerin tümden kaldırılma-

sı ve yine buna uygun "kabul edilebilirlik kriterleri" vs.). Ama bunlar ne mevcuttur ne de herhangi bir şekilde öngörülmüştür. Bu yüzden çiftler, özel çözümler aramak zorunda kalıyor ki bu da mevcut seçenekler bağlamında *risklerin* içsel bölüşümüne tekabül ediyor. Buradaki soru şudur: ekonomik bağımsızlığından ve iş güvencesinden, yani modern toplumda hayatını idame ettirmenin doğal gereklerinden kim *vazgeçecek*? Zira bu noktada eşine tabi olan kadın, kariyerini tümden bir yana bırakmadıysa, (genellikle) dikkate değer mesleki dezavantajları göze almak zorunda. Çatışma düzeyi de bununla bağlantılı olarak yükseliyor. Evlilik, aile ve birliktelikler, tamamen modernleşmiş bir piyasa toplumunun bireysel çelişkilerinin artık telafi edilemeyeceği yerler haline geliyor.

Mesleki hareketliliğe ilişkin can alıcı soruya can alıcı başka sorular da ekleniyor: çocuk yapma zamanlaması, çocuk sayısı ve çocukların bakımı; hiç eksik olmayan gündelik işlerin eşit bir şekilde bölüşülmesi; doğum kontrol yöntemlerinin "tek yanlılığı"; kürtajla ilgili karabasan sorunlar; cinselliğin türü ve sıklığındaki farklılıklar ki bu arada margarin reklamında bile cinsiyetçilik hisseden bir tavrın rahatsız ediciliğini de unutmayalım. Kadın ve erkeklerin nasıl birlikte yaşayacağına ilişkin çatışmaları tetikleyen bu merkezi konularda *konumların çözülüşü* bilince çıkıyor: Ebeveynliğin *zamanlamasının* karşılaştığı varsayımlar ve engeller kadın ve erkek yaşam bağlamlarında çok farklı biçimler alabilir.

Evlilik, böylece en sonunda "feshedilebilir" –(piyasayı dolduran evlilik öğütleri kitaplarının mülkiyetin bölünmesinden evlilikdışı cinselliğe kadar her şeyi kapsayan sözleşmeler yoluyla talep ettiği üzere) "boşanmaya uygun" da denebilir– hale geldiğine göre, sakınılması gereken ayrılma zaten öngörülüyor ve tüm kararlar ile düzenlemelerin eşitsiz neticeleri giderek daha fazla öne çıkıyor demektir. Yeni teknik imkânları ve tabuların yıkılışını da –psikoloji ve pedagojinin gösterdiği haliyle çocukların ruhunu

şekillendirme imkânları, cerrahinin mümkün kıldığı gebelik sürecine müdahale imkânları, hattâ insan geniyle ilgili bilimkurgusal gerçeklikler – göz önünde bulundurursak, aileyi kuşatan bu durumun eskiden bir arada olan konumları parça parça ettiğini görüyoruz: erkeğe karşı kadın, çocuğa karşı anne, babaya karşı çocuk. Ailenin geleneksel birliği yine ailenin gerektirdiği kararlar karşısında dağılıyor. İnsanlar, bu sorunlardan çoğunu aileye kendilerinin getirdiğini düşünüp kendilerini suçlu hissetseler de, asıl suç onlarda değil. Bu çatışmaların hemen hepsinin kurumsal bir yanı var (örneğin çocuk meselesi, esasen çocuk bakımı ile mesleki çalışmayı birleştirmenin imkânsızlığının kurumsal olarak gayet iyi korunmasına dayanıyor). Ama bu anlayışın çocukların bakımının sağlanmasına bir faydası yok elbette! Aileyi dışarıdan vuran her şey –emek piyasası, istihdam sistemi, hukuk vs.– kaçınılmaz olarak bir ölçüde çarpıtılarak ya da kısılarak kişisel alana girer. Ailede (ve tüm alternatiflerinde) sistematik olarak koşullanan bir yanılgı ortaya çıkar. Bu yanılgı, somut bir ilişkide cinsiyetler arasındaki eşitsizliğin asırlık kaderini değiştirmek için gereken ipler ve kaldıraçların ailede bulunduğudur.

Ebeveynliğin kutsal mekânı olan ailenin çekirdeği de çözülerek annelik ve babalık konumları halinde ayrışıyor. Bugün ABD ve İsveç'e kıyasla Almanya'da, "sadece" on çocuktan biri bekar bir erkek ya da kadın tarafından büyütülüyor. Tek ebeveynli ailelerin sayısı artarken iki ebeveynli ailelerin sayısı azalıyor. Bekar anne olmak, artık sadece "terk edilmenin" bir sonucu değil, tercih edilen bir seçenek de olabiliyor. Aslında sadece çocuk yapmak için ihtiyaç duyulan, sonrasında herhangi bir şekilde gerekli olmayan babalarla çatışmalar düşünüldüğünde, tek ebeveynlik, pek çok kadının gözünde her zamankinden daha arzu edilir bir çocuk edinme biçimi haline geliyor.

Çocukla sosyal ilişki ve çocuğa bağlılığın niteliği, Elisabeth Beck-Gernsheim (1988) ve Maria Rerrich'in (1986) gösterdiği

üzere, aile içi bireyselleşme süreçleriyle birlikte değişiyor. Çocuk, bir taraftan bireyselleşme sürecinde bir *engel* olarak görülüyor. Çocuk, emek ve paraya mâl oluyor, öngörülemiyor, insanın elini kolunu bağlıyor ve özenle yapılmış günlük planları ve hayat planlarını altüst ediyor. Çocuk doğduğu andan itibaren kendi "muhtaçlık diktatörlüğünü" geliştirmeye ve kusursuzlaştırmaya başlıyor; kendi biyolojik yaşam ritmini salt çıkardığı seslerin ve ışıldayan tebessümünün çıplak şiddetiyle ebeveynlerine dayatıyor. Ama öte yandan onu yeri doldurulamaz kılan şey de tam olarak bu. Çocuk son *kalan, değiştirilemez, alınıp verilemez birincil ilişkinin* kaynağı. İlişkiler başlar ve biter, ama çocuk kalır. İlişkide arzu edilen ama gerçekleştirilemeyen her şey çocuğa yöneltilir. Cinsiyetlerarası ilişkilerin kırılganlaşmasıyla birlikte çocuk, pratik birliktelik üzerinde tekel oluşturduğu gibi, aksi takdirde giderek nadir ve şüpheli hale gelen biyolojik bir alışverişte duyguların ifadesi üzerinde de tekelini oluşturuyor. Burada tam da bireyselleşme süreci yüzünden imkânsızlaşan ve özlenen anakronik bir sosyal deneyim kutsanıyor ve geliştiriliyor. Çocuklara gösterilen aşırı sevgi ve "çocukluğun mizanseni" –zavallı, aşırı sevilen mahluklar– ve boşanma sırasında ya da sonrasında çocuklar yüzünden çıkan iğrenç kavgalar, bunun belirtilerinden bazılarıdır. Çocuk, aşk imkânlarının ellerinden kayıp gitmesi karşısında insanların tutunacak *son yalnızlık alternatifi* haline gelir. Bu, büyünün bozulmasıyla ortaya çıkan ve anlamını ondan alan *özel bir "yeniden büyülenme" türüdür*. Doğum oranları geriliyor, ama çocuğun önemi *artıyor*. Genellikle tek çocuk yapılıyor. Masraflar daha fazlasına pek izin vermiyor. Ama (ekonomik) maliyetlerin insanları dünyaya çocuk getirmekten vazgeçirdiğine inanan, sadece kendi kâr-zarar anlayışlarının tuzağına düşmüş olur.

Sanayi toplumunun korumakla kalmayıp ürettiği bir Orta Çağ unsuru eriyip gidiyor. İnsanlar doğaya atfedilmiş feodal toplumsal cinsiyet bağlarından kurtuluyorlar. Bunun tarihsel boyutlarını

görmek önemli, *çünkü* bu toplumsal-tarihsel değişiklik özel, kişisel bir çatışma olarak gerçekleşiyor. Dile getirilen ızdırabı ilk çocukluk dönemi sosyalleşmesine dair bireysel geçmişlerde arayan psikoloji (ve psikoterapi) artık *kısadevre* yapıyor. İnsanlara dayatılan yaşam biçimleri nedeniyle çatışmalar yaşandığında, insanlar nasıl yaşanacağına dair örnek bulamadıklarında, hastalıklarını bireysel biyografik tarihlerindeki hatalarda ve kararlarda bulmak artık mümkün olmuyor. Erkek ve kadınların modern feodal toplumsal cinsiyet kaderlerinden kurtulduğu koşullarda cinsellik, evlilik, erotizm ve ebeveynliğin eşitsizlik, kariyer, emek piyasası, siyaset ve aileyle sıkı bir ilişkisi vardır; ayrıca bunların bünyesinde olan, ama geleceğe uygun düşmeyen yaşam biçimleriyle de ilişkilidir kesinlikle. Psikoloji, düşünme biçimlerinin tarihselleştirilmesini ve sosyo-tarihsel revizyonunu gerçekleştirmiş değil. Oysa sorunların sebeplerini sorunu yaşayan insanlara aktararak istifade ettiği bireyselliğin görüntüsünün tuzağına düşmek istemiyorsa, bunu yapması zorunlu.

5. Gelecekteki gelişmelere dair senaryolar

Asrın çatışmaları giderek birikiyor. Ama –kamusal ve özel alanda– nasıl "aşılacakları", büyük ölçüde ucu açık bir soru. Erkek ve kadınların *bilinci* ve *davranışına* dair sonuçlar, daha önce bahsettiğimiz *nesnel* özgürleşme faktörlerinden çıkartılamaz. Bu, –bireysel biçimlendirme ve ailevi ve özel ilişkilere içkin olan kişisel düzenleme olanaklarının yanı sıra– esas olarak siyasal gelişmeye ve kurumsal destek ve denkleştirme olanaklarına bağlıdır. Tarihsel olarak ortaya çıkan ihtimallerin kapsamı burada (kesinlikle birbirini dışlamayan) üç başlıkta incelenecek: (1) *ailenin* geleneksel biçimine *dönüş*, (2) erkek modeline göre *eşitliğin sağlanması* ve (3) *erkek ve kadın rollerinin ötesinde* yeni yaşam biçimlerinin denenmesi.

"Ailenin" geleceği meselesine ilişkin olarak sıklıkla yanlış varsayımlardan yola çıkılıyor. Çekirdek ailenin bilinen biçimi ya muğlak bir "ailesizlik" durumuyla karşı karşıya kalıyor ya da başka bir aile tipinin çekirdek ailenin yerini aldığı varsayılıyor. Yukarıda taslağını verdiğimiz analiz doğruysa, tek bir aile tipinin bir başkasının yerini almasından ziyade, *geniş bir* ailevi ve aile-dışı birlikte *yaşama biçimi yelpazesinin* ortaya çıkıp yan yana var olması, daha büyük bir ihtimal gibi görünüyor. Bunların pek çoğu –bekar hayatı, evlilik öncesinde ve sırasında birlikte yaşama, komünlerde yaşama, bir ya da iki boşanma neticesinde çeşitli ebeveynlikler– *tek* bir biyografinin farklı aşamaları olarak bütüne katılıyor.

Ama yaşam biçimlerinin "doğal" modernleşme süreçleri neticesinde bu şekilde farklılaşması ve çeşitliliği bile pek çok kişi tarafından modern dünyada kültürel değerler ve hayatın temelleri için bir tehdit olarak görülüp teşhir ediliyor. Pek çok kişi için evlilik ve aileden kaçış, aileyi desteklemeye yönelik karşı önlemlerle kurumsal olarak mücadele edilmesi gereken *aşırı bireycilik* kategorisine giriyor. Kendilerine isnat edilmiş ev işi ve evlilik desteğine bağlı olmanın ötesine geçerek "kendi hayatını" yaşamak isteyen özellikle kadınlar oluyor elbette; onların özel ve siyasi çabaları özellikle korku, şüphe ve karşı savunmayla karşılaşıyor. "Aileyi" koruma önlemleri, bu yüzden standart birlikte yaşama normuna göre yönlendiriliyor – ekmek parasını kazanan koca, yemek yapan kadın ve iki-üç çocuk– ama bu norm ancak 19. yüzyıl başındaki sanayi toplumu sırasında ortaya çıkmıştı. Bireyselleşmeye ve özgürleşmeye yönelik tüm açık eğilimlere rağmen, "mutfağa dön!" talebinin altınının toplumsal olarak çizilmesini sağlayan ve öne çıkaran koşullar ve gelişmeler de var.

Kadınların ezici bir çoğunluğu ekonomik bakımdan bağımsız, mesleki açıdan garantili bir biyografiye sahip olmaktan çok

uzak. Kadınların işgücüne katılımıyla ilgili rakamlarda bile bunu görmek mümkün. Almanya'da 1984 yılında on beş ila altmış beş yaşındaki kadınların sadece yarısından biraz fazlası (yüzde 51.7) çalışıyordu, bunlar ev dışında çalışan ya da resmen işsiz olarak kayıt altında olanlardı. Gerçi bu oran yavaşça yükseliyordu (1983: yüzde 50.7). Aynı dönemde erkeklerin *beşte dördünden* fazlası çalışıyordu (1983: yüzde 82; 1984: yüzde 81.4). Başka bir şekilde ifade edersek, bunun anlamı, kadınların büyük bir kısmının evliliğin desteğine ve kocalarına bağımlı kaldığıdır. *Devam eden kitlesel işsizlik ve genel olarak emek piyasasının kapasitesinin sınırlılığı ve bir ölçüde de küçülmesi, erkek ve kadınların geleneksel rollerini ve sorumluluklarını koruyor ve tekrar istikrar kazandırıyor.* Ücretli emekten kurtulup evlilik desteğine yaslanma eğilimini pek çok kadının çocuk isteği de güçlendiriyor. Genç kadınların eğitim eksiklikleri mesleki eğitimde de varlığını sürdürdüğü ya da yeniden ortaya çıktığı noktada kadın rolünü sabitleyen iki faktör –işsizlik ve çocuk isteği– özellikle etkili oluyor; bu durum eğitim hiyerarşisi hatlarında daha genç kuşak kadınların *biyografi modellerinde bir kutuplaşmaya* da kapı açabilir.

Ama ailenin kurtuluşunu emek piyasasının kapılarının kadınlara kapanmasında görenler, erkek ve kadınların bu koşullarda birlikte yaşamak durumunda olduklarını ve bunu istediklerini görmüyor demektir. Genç kadınların kararlılıkla ifade ettikleri mesleki tercihlerinde hüsrana uğramayla ve kocalarına bağımlı olmayla nasıl başa çıkacakları şimdilik tamamen belirsiz görünüyor. Bir o kadar genç erkeğin de ömür boyu süren eve ekmek getirme boyunduruğunu yeniden kabul etmeye hazır (hattâ kendi mesleki durumları açısından yeterli) olup olmadıkları da aynı ölçüde belirsiz. Her koşulda, kadınların sistematik olarak meydana gelen eşitlik beklentileri ile mesleki ve ailevi eşitsizlik gerçekliği arasında patlak veren uyuşmazlıklar ailenin içindeki ve dışındaki mahrem alana kayıyor. Bunun, *özel ilişkilerdeki çatışma-*

ların dışarıdan etkiyle *sertleşmesi* anlamına geldiğini görmek zor değil. Eninde sonunda, emek piyasasındaki engeller, ancak çekirdek aileye sadece *görünürde* istikrar getiriyor; aslında boşanma mahkemelerinin koridorlarını ya da evlilik danışmanlarının ve psikoterapistlerin bekleme odalarını dolduruyorlar ancak.

Aynı zamanda kadınların yeni yoksulluğu da bu şekilde baştan programlanmış oluyor. Kadınları önce emek piyasasına, sonra da yükselen boşanma oranları karşısında mutfak tezgahına gönderenler, en azından toplumun büyük bir kısmı için *sosyal güvenlik ağındaki delikleri açık tuttuğunu* bilmelidir.

Bu durum, ailede ve işyerinde erkek ile kadın arasındaki eski ilişkileri tamir etme girişimlerinin teori ve pratiğindeki temel kusurlara işaret ediyor. Bu girişimler, her şeyden önce modern, demokratik olarak tesis edilmiş toplumlardaki yerleşik ilkelerle hukuki bakımdan çatışıyor, zira bu toplumlarda eşitsiz konumlar insanlara doğuştan isnat edilmiyor, herkese açık olan işlerde başarı ve işgücüne katılımla kazanılıyor. İkincisi, aile içindeki ve cinsiyetler arasındaki değişiklikler özel bir fenomene indirgeniyor, sosyal ve kültürel modernleşmelerle bağlantısı görmezden geliniyor.

Bu, sıklıkla dağılmakta olan aile harmonisinin tekrar nasıl sağlanacağına dair popüler önerilere yansıyor. Kimileri bazı "aile eğitimi kurslarının" çare olabileceğini düşünüyor. Diğerleri eş seçmede profesyonelleşmeyi esas çare olarak görüyor. Yine kimilerine göre, yeterince evlilik danışma ajansı ve terapi kurumumuz olsaydı problemlerle başa çıkabilirdik. Pornografiden yasal kürtaja ya da feminizme kadar her şey "ailenin krizi"nden sorumlu tutuluyor ve bunlara karşı uygun önlemlerin alınması isteniyor. Burada açıklamalar, şaşkınlıktan ve çaresizlikten doğuyor. Çatışmalara yol açan tarihsel gelişme ve sosyal bağlamlar, tümden görüş alanının dışında kalıyor.

Fakat –Max Weber'den bir karşılaştırmayla söylersek– mo-

dernleşme, hoşunuza gitmezse ilk köşede inebileceğiniz bir araba değil. 1950'li yıllardaki anlamıyla çekirdek aileyi ayağa kaldırmayı gerçekten isteyen kişi, modernleşmenin saatini tersine döndürmek zorunda. Yani kadınları emek piyasasından örtük bir şekilde –mesela annelik yardımlarıyla ya da ev kadını imajını allayıp pullayarak– değil açıkça dışlaması, hattâ emek piyasasıyla kalmayıp eğitimden de dışlaması gerekiyor. Erkekler ile kadınlar arasındaki ücret farkları artmalı, hattâ eşit hukuki haklar bile tersine çevrilmeli. Asıl musibetin herkese eşit oy hakkıyla başlayıp başlamadığına bakmak gerekir; hareketliliği, piyasayı, yeni medyayı ve enformasyon teknolojilerini sınırlamak ya da yasaklamak gerekir. Kısacası modernliğin bölünmez ilkeleri, bölünmek zorunda kalacak, –tabiatıyla– bir cinsiyete atfedilip –tabiatıyla– diğerinden esirgenecektir, üstelik her zaman geçerli olmak üzere.

Kadın erkek eşitliği

Toplumun tüm alanlarında kadınların *hukuki eşitliği* (emansipasyon) karşı talep olarak yükseliyor. Modernliğin evrensel ilkeleri –ev işinde, parlamentolarda ve hükümetlerde, fabrikalarda, yönetim katlarında vs.– erkek egemen (patriarkal) ikiye bölme karşısında korunmaya ve uygulanmaya çalışılıyor. Kadın hareketinin tartışmalarında eşitlik talebi genellikle "eril iş dünyasını" *değiştirme* talebiyle bağlantılandırılıyor. Mücadelenin amacı, kadınlar için sadece ekonomik güvence, nüfuz ve kararlara katılım değil, ayrıca toplumsal hayata başka, "dişil" yönelimler, değerler ve adabımuaşeret tarzlarını taşımak da amaçlanıyor. "Eşitliğin" ayrıntısıyla ne anlama geldiği, yorum meselesidir. Burada tartışacağımız şey, belli bir yorumun –genellikle görülmeyen– sonucudur. Eşitlik herkes için emek piyasası toplumunun kurulması anlamında yorumlanır ve ele alınırsa, *tamamen hareketli bir bekarlar toplumu* da onunla birlikte örtük olarak yaratılacaktır.

Tam anlamıyla gelişmiş modernliğin temel figürü, bütün sonuçlar ışığında düşünülecek olursa, *bekar insandır* (L. Gravenhorst). Emek piyasasının gereklilikleri karşısında, ailenin, evliliğin, ebeveynliğin ya da ikili ilişkinin vs. gereklilikleri ihmal edilir. Emek piyasasında kişisel menfaatleri düşünmeden bu anlamda hareketlilik talep edenler –tam da piyasanın havariliğini yaparken– ailenin dağılmasının peşinde demektir. Emek piyasası ile evlilik (ya da genel olarak ilişki) arasındaki bu karşıtlık, kadınlar için evlilik, aile sorumluluğuyla eşanlamlı olduğu ve meslek ile hareketlilikten feragat anlamına geldiği müddetçe örtülü kalabilir. Günümüzde ev işi *ile* iş arasındaki ayrım, (evli) çiftlerin kararına kaldığı ölçüde bu karşıtlık patlak veriyor. Eşitlik talebinin piyasayla uyumlu bu yorumunda, bireyselleşme sarmalı erkek ile kadın arasındaki ilişkilerdeki kontrolünü giderek artırır. Bunun sadece bir fikir egzersizi olmadığı, Almanya'daki ve diğer ülkelerdeki tek kişilik hanelerin ve bekar anne babaların sayısındaki artıştan anlaşılıyor. Ayrıca bu koşullarda yaşayan insanlardan talep edilen yaşam tarzı da bu durumu netleştiriyor.

Yalnız yaşanması gereken ya da zorunlu olan hayatta, bireylerin her tür sosyal yönlendirme ve ortaya çıkan çeşitliliğe rağmen, bu yaşam tarzını bünyesindeki tehlikelerden korumak için önlemler almak gerekiyor. Çeşitli olanaklar için temas çevreleri oluşturup korumak zorunlu oluyor. Bunun için de insanların başkalarının yüklerini taşımaya da hazır olmaları lazım. Dolayısıyla bir dostluk ağının güçlenmesi kaçınılmaz, üstelik bekar hayatın sunduğu bir haz. İyi seçilmiş, gelip geçici şeylere ait bir cazibe söz konusu. Tüm bunlar istikrarlı bir meslek pozisyonunu –gelir kaynağı, kendini ispatlama ve sosyal deneyim olarak– lüzumlu kılıyor. Bu konumun korunması ve yeri geldiğinde öne çıkarılması gerekiyor. Bu şekilde varlık kazanan "kişisel hayat evreni" hassasiyetleri, imkânları, zayıflıkları ve kuvvetli yönleri olan ben'i merkeze alacak şekilde düzenleniyor ve dengeleniyor.

Ama bu bireyselleşmiş yaşam tarzı başarılı olduğu ölçüde, temelde hâlâ arzulanan ilişkiye (evlilik, aile) aşılmaz bir engel teşkil etme tehdidi yaratıyor. Bekar hayatta ötekine duyulan özlem, artık gerçekten kişinin "kendi hayatı" haline gelmiş bir hayat planına o kişiyi eklemenin imkânsızlığıyla birlikte büyüyor. Bu hayat ötekinin mevcut olmamasıyla tam anlamıyla yaşanmaya başlamıştı. Şimdi ise ona yer kalmıyor. Her şey yalnızlığa direnişi fısıldıyor: ilişkilerin çeşitliliği, ilişkilere tanınan haklar, yaşama alışkanlıkları, zaman planlamasının kontrolü, vitrinin ardındaki ızdırap verici acılarla başa çıkmak için kendi içine çekilme yolları. Tüm bunların hassas ve özenle ayarlanmış dengesi ilişkinin arzulanmasıyla tehlikeye giriyor. Bağımsızlık tasarımları, yalnızlık hapishanesinin parmaklıkları haline geliyor. Bireyselleşme çemberi kapanıyor. İnsanlar, "kendilerine ait bir hayatı" daha iyi korumak, kaçınmak istedikleri acıların ortaya çıkmasına sebep olan duvarları daha da yükseltmek zorunda kalıyorlar.

Bekar insanın yaşam tarzı, modernliğe giden yolda aykırı bir vaka teşkil etmez. *Tam anlamıyla gerçekleşmiş* emek piyasası toplumunun arketipidir. Piyasa mantığında geçerli hale gelen toplumsal angajmanların olumsuzlanması, en ileri safhasında kalıcı beraberliklerin şartlarını da ortadan kaldırmaya başlar. Böylece söz konusu olumsuzlama, üst düzeyde toplumsallığın husule geldiği ama artık açığa çıkmadığı paradoksal sosyalleşmenin bir vakası olma özelliği kazanır. Burada sunulduğu haliyle bu düşünce, her şeyden evvel daha ziyade "ideal tip" karakterine sahiptir, ama yukarıdaki verilerin gösterdiği üzere gerçekliği giderek artıyor. Üstelik *muhtemelen cinsiyet eşitliği talebinin mevcut kurumsal koşullardaki görülmeyen ve istenmeyen bir sonucudur bu olumsuzlama.* Modernliğin başladığı dönemki geleneklerin ötesine geçmek, erkek ve kadınların piyasaya uyumlu bir şekilde eşitliğini talep etmek herkesin –kadın hareketinin büyük bir kısmının– elbette tartışmasız hakkıdır. Ama yolun sonunda eşit haklarla uyumlu

bir dünya olmadığını görmek gerek. Yolun sonunda birbirine karşıt ve birbirinden ayrı yollarda ve koşullarda *yalıtılmışlık* yatıyor ki insanların birlikte yaşama tarzlarının yüzeyinin hemen altında bunun işaretlerini görmek şimdiden mümkün.

Kadın ve erkek rollerinin ötesinde

Yukarıdaki iki aşırı uç da buradaki temel meseleyi yanlış anlıyor Aile ile emek piyasası arasında ortaya çıkan karşıtlıklar, birinci modeldeki gibi aileyi muhafaza ederek ya da ikinci modeldeki gibi emek piyasası genelleştirilerek *çözülmez*. Erkek ile kadın arasındaki eşitsizliğin, ailenin ve mesleki alanın yapı ve biçimlerinde *düzeltilebilecek* yüzeysel bir fenomen olmadığının farkına varılmıyor. Bu önemli eşitsizlikler, daha ziyade sanayi toplumunun temel yapısına, sanayi toplumunun üretim ve yeniden üretim ilişkileri ile aile ve ücretli emek ilişkilerine içkindir. Bu eşitsizliklerle birlikte sanayi toplumunda modernizm ile modernizm karşıtlığı arasındaki çelişkiler ortaya çıkar. Dolayısıyla aile ile meslek arasında "tercih özgürlüğünü" destekleyerek bunların ortadan kaldırılmaları söz konusu olamaz. Kadın-erkek eşitliği, yapısal olarak eşitsizliğe dayanan kurumsal yapılar yoluyla tesis edilemez. Ancak gelişmiş sanayi toplumunun bütün kurumsal yapısı enine boyuna değerlendirilip, aile ve ilişkilerin hayati ihtiyaçlarını yansıtarak değiştirilebildiği zaman erkek ve kadın rollerinin *ötesinde* yeni bir eşitliğe adım adım ulaşılabilir. Burada "*tekrar*-aileyileştirme" ya da "*toptan* piyasa iktidarı" gibi sahte alternatiflerin karşısına –toplumsal yaşam biçimlerinin bilinçli olarak mümkün kılınmasıyla bağlantılı olarak– *piyasa ilişkilerini sınırlama ve yumuşatmayı hedefleyen bir alternatif konacak*. Aşağıda bu alternatif ana fikir izah edilecek.

Bu ana fikrin temel ilkesi, burada genel hatlarını çizdiğimiz teorik yorumun tam karşıt imgesidir: Ailenin bireyselleşmesiyle,

üretim ile yeniden üretim arasındaki ayrım, aile *içinde* tabiri caizse ikinci bir tarihsel adımla gerçekleşir. Ortaya çıkan çelişkiler ise, ancak *iş ve hayatı yeniden birleştirmenin kurumsal imkânları* mevcut ayrım düzeyinde ve ayrışan piyasa biyografilerinin bütün bileşenlerinde sunulup yerine getirilirse bertaraf edilebilir.

Öncelikle emek piyasasının gerektirdiği *hareketlilikten* başlayalım. Bir taraftan bizatihi hareketliliğin bireyselleştirici etkilerini yumuşatmak tasavvur edilebilir. Şu ana kadar mesleki hareketliliğin *bireysel* hareketlilik olduğundan yola çıkıldı. Aile, dolayısıyla kadın buna tabi oldu. Ortaya çıkan alternatif: kadının kariyerinden vazgeçmesi (ve tüm uzun vadeli sonuçlarıyla birlikte) ya da (boşanma yolundaki ilk adım olarak) "bölünmüş aile", evli çiftlerin kişisel sorunu olarak dayatılıyor. Buna karşılık, olması gereken, emek piyasası hareketliliğinin ortaklaşa biçimlerinin denenmesi ve kurumsallaşmasıdır. İş Bulma Kurumu, birini isteyen diğerine de bir iş bulmalı şiarı uyarınca *aileler için* bir meslek danışmanlığı ve aracılığı organize etmelidir. (Kamu) şirketleri de "aile değerleri"nden bahsetmekle kalmayıp işbirliğine dayalı istihdam modelleri aracılığıyla (belki de çok sayıda işletmeyi kapsayacak şekilde) söz konusu değerlerin güvence altına alınmasına yardımcı olmalıdırlar. Buna paralel olarak belli alanlardaki (mesela yarı-zamanlı akademik iş piyasasında) mevcut hareketlilik zorunluluklarının azaltılıp azaltılamayacağı da araştırılmalıdır. Bu, ailevi nedenlerden ve/veya eş durumundan dolayı *başka bir yerde çalışmak istememenin* sosyal ve hukuki açıdan *tasvip edilmesi* için de geçerlidir. İşyeri değişiminin "kabul edilebilirliği"nin takdiri için, ailenin içine düştüğü risklerin de hesaba katılması gereklidir.

(Almanya'da) iki milyonun üzerinde bir sabit işsiz sayısına bakıldığında, evrensel hareketliliği azaltma talebi, elbette olduğundan daha da gerçekdışı görünüyor. Belki çok farklı hareket noktalarından da benzer sonuçlara ulaşılabilir; örneğin *emek*

piyasasına katılım ile geçim sağlama arasındaki bağı genelde biraz gevşeterek. Belki de sosyal yardım tüm yurttaşları kapsayacak bir asgari gelir tedarikine yöneltilebilir ya da sağlık ve emeklilik fonlarının sorunları ile ücretli emek arasındaki ilişki ortadan kaldırılabilir vs. Emek piyasasındaki vidaları gevşetmenin bir geleneği de vardır (refah devleti garantileri, çalışma süresinin kısaltılması vs.). Bu, kitlesel işsizlikte ifadesini bulan karşı yöndeki gelişmeyle –emeğin üretkenleşmesi neticesinde emek hacminin düşmesiyle aynı anda kadınların emek piyasasına hücum etmesi (bkz. 6. Bölüm)– birlikte zaten toplumun gündeminde olacak.

Ancak "aile dostu" olmaya zorlanan bir emek piyasası dinamizmi, işin sadece bir boyutunu teşkil ediyor. Ortak sosyal yaşam yeniden mümkün kılınmak zorunda. Toplumsal ilişkilerin zayıfladığı bir ortamda çekirdek aile muazzam bir emek yoğunlaşmasını temsil ediyor. Çok sayıda ailenin birlikte (daha) kolay halledeceği pek çok şey, tek başına üstlenildiğinde uzun vadeli aşırı ağır bir yüke dönüşüyor. Bunun en iyi örneklerini ebeveynlik görevlerinde ve ilgili konularda görmek mümkün. Ama çok sayıda aileyi kapsayan yaşam ve yardım bağlamları, genellikle *yaşam koşulları* tarafından dışlanıyor. Mesleki hareketlilik ve bekar hayat eğilimi şimdiden beton gibi katılaştı. Apartman daireleri küçülüyor ve ailenin bireysel hareketliliğine göre tasarlanıyor. Apartman daireleri, bina ve mahallelerin planları, birden fazla ailenin aynı yere taşınmayı ve birlikte hareketli olmayı isteme ihtimalini yok sayıyor. Üstelik bu sadece örneklerden biri. Bireyselleşmeyi teşvik eden ve sosyal hayatı dışlayan sadece mimari ve şehir planlaması vs. değil. Somut değişimler konusundaki hayallerin sınırı yok. Örneğin çocuk yetiştirme, sadece komşuluk yardımı imkânıyla değil, aynı zamanda yeni bir uzmanlığın –"gündüz anneliğinin"– resmen tanınmasıyla kolaylaştırılabilir veya ebeveynin verdiği eğitimi "gizli müfredatın" bir parçası yapmayan bir okul sistemi de işe yarayacaktır vs.

Bu "ütopyanın" gerçekleştirilebilirliği ve finanse edilebilirliği hakkında bir şeyler söylemek mümkün, ama buradaki konumuz bu değil. Burada söz konusu olan, esasen teorik bir argümandır, özellikle aile muhafazakarlığı ile piyasaya intibak arasındaki yanlış alternatifi parçalamaktır. Ancak şu ya da bu kurumsal reformlar, sadece bir *imkân* alanı açacak ve bu alanı güvence altına alacaktır. Feodal olarak isnat edilmiş rollerin *ötesinde* birlikte yaşamanın yeni biçimlerini kadınlar ve erkekler kendileri bulmak ve sınamak zorundalar. Bu yüzden, pek kötü addedilen "mahremiyet ve samimiyet sığınakları" merkezi bir önem kazanıyor. 70'li yılların toplumsal hareketi sadece ilk bakışta "öznel kendini betimleme"de yitip gitti gibi görünüyor. Görüldüğü kadarıyla evlilik ve ailenin içinde ve dışındaki ilişki ve bağlanmaların gündelik gerçekliğinde büyük emek harcanıyor. Hem de geleceğe uygun düşmeyen yaşam tarzlarının yükü altında harcanıyor bu emek. Burada, artık mahrem fenomenler saymaktan vazgeçmemiz gereken alanın bütününde değişiklikler yaşanıyor. Artık dönüşlü bir proje haline gelen biyografinin devrimci potansiyelleri olduğu bile söylenebilir. Bu biyografide bir araya getirilen şey, komünal yaşamın her türünde hassas pratikler, her türden geriye düşme deneyimine rağmen cinsiyetler arasındaki ilişkiyi yenileme girişimi, *paylaşılan* ve *kabul edilen* baskı temelinde dayanışmanın canlanmasıdır (krş. G. Muschg, 1976, s. 31).[1] İlerlemede-

1 Burada genelleşen hatalar konusunda çok şey bilen Rainer Maria Rilke, daha yüzyıl başında umudunu ifade etmişti (1904): "Kızlar ve kadınlar, yeni kişisel gelişimlerinde ancak geçici olarak eril özelliklerin ve kusurların taklitçisi, mesleklerinin tekrarcısı olarak kalacaktır. Bu geçiş aşamasının tereddüdü atlatıldığında, kadınların en derinlerindeki özünü diğer cinsiyetin çarpık etkisinden kurtarmak için bu çeşitli (çoğu zaman gülünç) kisvelere girdiği görülecektir... Kadının acı ve aşağılamalarla taşınan insanlığı, dışsal durumundaki dönüşümlerde salt dişilliğin geleneklerinden kopunca ortaya çıkacak ve buna hazırlıksız yakalanan erkekler şaşkına uğrayacaktır. Bir gün (özellikle kuzey ülkelerinde şimdiden bunun pırıltılı ve yüksek sesli güvenilir işaretleri var), adı sadece erkeğin karşıtı olan bir şeyi göstermeyen, sadece kendisini gösteren bir adı olan kızlar ve kadınlar olacak. Herhangi bir ilave

ki gerilemeler bir dizi faktörden kaynaklanıyor olabilir, ama karşıt kurumsal yüklerin ağırlığını da kesinlikle unutmamak gerek. Erkeklerin ve kadınların bugün birbirini azarlamalarına yol açan şeylerin büyük çoğunluğu onların kişisel sorumluluklarının dışında. Eğer bu görüş doğrultusunda ilerlenirse çok şey kazanılacaktır, hattâ değişim için gerekli siyasi enerji bile çıkabilir ortaya.

---

ya da sınırlılığa değil, sadece varoluşa ve hayata -dişi kişiye- işaret edecek bu ad. İlk başta büyük ölçüde erkeklerin itirazlarına rağmen bu ilerleme bugün sapkınlıklarla dolu olan aşk deneyimini temelden değiştirecek, artık erkek ile kadın arasında değil insan ile insan arasında bir ilişki haline getirecek. Bu daha insani aşk (ki kendini nazikçe ve sonsuz ihtimamla gösterecek, başlangıcında da sonunda da iyi ve temiz kalacak), tüm bu çaba ve mücadeleyle hazırlamaya çalıştığımız aşka benzeyecek; birbirini koruyan, sınırlayan ve kutlayan iki yalnızlıktan oluşan bir aşka," (Rainer Maria Rilke, Briefe, Frankfurt/Main 1980, 79f.)

V. BÖLÜM

Yaşam Konumları ile Biyografi Modellerinin Bireyselleşmesi, Kurumsallaşması ve Standartlaşması

"Bireyselleşme" – son derece önemli bir kavram; bir yandan da muğlak, hattâ belki de nefret uyandıran, ama yine de önemli bir şeye işaret eden bir kavram. Şu ana kadar insanlar bireyselleşmeye önemli buldukları taraftan, yani gerçeklik tarafından yaklaşmaya çalıştılar. Bu süreçte kavramın içindeki anlamlar yumağı mümkün olduğu kadar bir kenara bırakıldı. Şimdi iki adımlı mantıksal çıkarım yoluyla bu yaklaşımlara bazı kavramsal-teorik açıklamalar getireceğiz. İlk olarak genel, analitik ve aynı zamanda tarihdışı bir *bireyselleşme modelinin* ana hatlarını belirleyeceğiz. Marx ve Weber üzerinden Durkheim ve Simmel'e kadar uzanan klasik tartışmanın büyük bir kısmını burada görebilir, belki de başlıca yanlış yorumlamalardan birkaçını saptayabiliriz. İkinci olarak bu model, savaş sonrası koşullarla bağlantılı olan şimdiye kadarki tartışmaların ötesinde tamamlanıp netleştirilmeye çalışılacak. Bu süreçte bireyselleşme teorisi geliştirilerek başlıca tez haline getirilecek: Almanya'da (ve muhtemelen diğer batılı sanayi ülkelerinde de) son yirmi yılda kendisini gösteren şeyler, mevcut kavram çerçevesiyle anlaşılamaz artık. Onun yerine yeni bir (bu ürkütücü kelimeyi kullanmamı bağışlanabilirse) *toplumsallaşma tarzının* başlangıç olarak görülmesi, bunun birey ve toplum ara-

sındaki ilişkide bir nevi "morfogenez" ya da "kategorik değişim" olarak değerlendirilmesi gerekiyor.[1]

1. Bireyselleşmenin analitik boyutları

"Bireyselleşme", ne 20. Yüzyıl'ın ikinci yarısına özgü bir fenomen ne de bir icattır. Benzer "bireyselleşmiş" yaşam tarzları ve hayat koşullarını Rönesans'ta (Burckhardt), Orta Çağ'ın saray kültüründe (Elias), Protestanlığın dünyevi çileciğinde (Weber), köylünün feodal bağlardan kurtulmasında (Marx), kuşaklararası aile bağlarının gevşediği 19. Yüzyıl'da ve 20. Yüzyıl başında (Imhof), ayrıca hareketlilik süreçlerinde –kırdan göç ve şehirlerin süratle büyümesinde– (Lederer, Kocka), vs. görmek mümkün. "Bireyselleşme", bu genel anlamda (Norbert Elias'ın anladığı anlamda) özellikle son aşaması olan endüstrileşme ve modernleşme evresinde uygarlık sürecinin bazı öznel-biyografik yönlerine işaret eder (içerik olarak E. Beck-Gernsheim ve yöntem bakımından K. M. Bolte'nin işaret ettiği anlamda): Modernleşme sadece merkezi devlet egemenliğinin oluşumuna, sermaye yoğunlaşmalarına, giderek daha sıkı örgütlenen işbölümü ve piyasa ilişkileri örgüsüne, hareketliliğe ve kitlesel tüketime vs. yol açmaz, bilakis üçlü bir "bireyselleşmeye" de yol açar (ve biz de bu noktada genel modele ulaşmış oluruz): geleneksel egemenlik ve geçimi tedarik ilişkileri anlamındaki tarihsel olarak belirlenen toplumsal biçimlerden ve bağlanmalardan kopuş, yani ayrışma ("özgürleşme boyutu"); pratik bilgi, din ve rehber normlar bakımından *geleneksel güvencelerin kaybı* ("büyünün bozulması boyutu"); ve tekrar birleşmek –kelimenin anlamı burada tam anlamıyla tersine döner–, *yeni bir sosyal bağlanma türü* ("kontrol" ya da "yeniden bütünleşme boyutu").

1 M. Kohli ile G. Robert (1984), "tarihsel olarak yeni bir sosyalleşme biçimi olarak bireyselleşme"den bahsederlerken aynı şeyi ifade ederler.

Bu üç faktör –kopuş (ya da özgürleşme), istikrarın kaybedilmesi ve tekrar bütünleşme– başlı başına sonsuz bir yanlış anlamalar haznesidir. Genel, *tarihdışı bir bireyselleşme modeli* oluştururlar. Ama bu bireyselleşmenin ikinci bir boyutla arasındaki kavramsal farkları saptamak önemli görünüyor. Özellikle *(nesnel) yaşam koşulları* ve *(öznel) bilinç* (kimlik, birey olma) açısından bu farklar önemlidir. Bu durumda aşağıdaki altı bölmeli tablo ortaya çıkıyor:

Bireyselleşme

	Yaşam koşulları: nesnel	Bilinç/kimlik: öznel
Özgürleşme		
Istıkrar kaybı		
Denetleme türü		

"Bireyselleşme" kelimesiyle ilgili temel yanlış anlamalardan biri, onu üst sağ alanla bir tutmaktan kaynaklanır: Pek çok kişi "bireyselleşmeyi" bireyleşme (= fert olma = emsalsizlik = özgürleşme) ile ilişkilendiriyor. Bu, doğru olabilir. Ama tersi de doğru olabilir. *Şu ana kadar sağ tarafın tamamı hakkında neredeyse çok az şey ifade edildi veya hiçbir şey ifade edilmedi.* Bu, başlı başına bir kitabın konusu. İşin özünde, tartışmalar sol taraftaki nesnel tarafla sınırlandı. Yani bireyselleşme, hayat konumları ile biyografi araştırmaları geleneği içinde tarihsel-sosyolojik, *toplumsal-tarihsel* bir kategori olarak anlaşılıyor ve bu kategorinin insanların başına neler geldiği ve başlarına gelenlerle davranış ve bilinçte nasıl başa çıktıkları arasında ayrım yapmaya rahat rahat yeteceği düşünülüyor.[1] Öncelikle bilinç, kimlik, sosyalleşme ve özgür-

1 Doğru taraf özünde kültürel eleştirinin merkezi temasıdır – "bireyin sonu". Örneğin Adorno (1982) ve Landmann'ın eserlerinde (1971) buna tekabül eden soruşturmalar, farklı yollardan toplumsallaşma teorisinin ve araştırmasının konusu olmuştur (Geulen 1977'de özetlenmiştir). Benim edindiğim izlenim, Luhmann'ın (1985) daha yakın dönemdeki düşüncelerinin de aynı

leşmeyle ilgili bu incelemelerin aksine, bu bölümün ana sorusu şudur: *"bireyselleşme" nasıl hayat konumlarının ve biyografik modellerin değişimi olarak anlaşılabilir?* Gelişmiş emek piyasası koşullarında hangi hayat konumu biçimleri, hangi biyografi modelleri kendini kabul ettirecektir?

2. Bireyselleşmenin yeniden değerlendirilmesi

Bu genel model nasıl somutlaştırılabilir? Yani insanlar, hangi toplumsal biçim ve geçimi temin etme güvencelerinden kurtuluyor? Bu sürecin ilerlemesini sağlayan koşullar ve ortamlar nelerdir? Hangi yeni kontrol ve toplumsallaşma biçimlerine yol açıyorlar?

Şu ana kadar iki özgürleşme odak noktası olarak belirtildi ve iki tanesi de ufukta beliriyor (bir sonraki bölümün konusu da onlar). İlk önce *statüye dayalı sınıflardan kopuş* meselesine eğildik. Bu kopuşu 20. Yüzyıl'ın başına kadar geriye götürebiliriz, ama bugün yeni bir nitelik kazanıyor. Bu özgürleşmeler, *yeniden üretim alanındaki* sosyal ve kültürel sınıfsal angajmanlarla ilişkili ve dolayısıyla da üretim alanındaki değişikliklere de eşlik ediyorlar: temel eşitsiz toplumsal ilişkiler korunurken eğitim düzeyi ve gelirin genel olarak yükselmesine, emek ilişkilerinin hukuki olarak düzenlenmesine ve sosyal yapıda oluşan değişiklere de eşlik ediyorlar (krş. Bolte/Hradil, 1984; Schäfers, 1985). Aile yapıları, yaşama koşulları, komşuluk ilişkileri, boş zaman davranış biçimi ve kulüp üyeliklerindeki vs. değişimler üzerinden de bunu tanımlamak mümkün. "Proleter sosyal çevrelerinin bu çözülüşü" (J. Mooser, 1983), –tüm sosyal yapıya yansıyarak– sınıf ve tabakalaşma araştırmalarında ortaya çıkan modelleri yorumlarken karşılaşılan yerleşik güçlüklerde kendini gösteriyor. Bu modelleri farklılaşma ve çoğullaşma eğilimlerini göz önünde tutarak ampirik bakımdan anlamlı bir şekilde yapmanın güçlüğü de cabası.

yere tekabül ettiği yönünde. Ayrıca bkz. G. Nunner-Winkler (1985).

Bu güçlükler, bir taraftan *tabakalaşma sınırlarının saptanmasında metodik açıdan gizli bir uzlaşımcılığa* (ilk örneği için bkz. K. M. Bolte, 1958), diğer taraftan *sınıf karşıtlığının tarihdışı önselliğine* [a priori] *geri çekilmeye* yol açtı.

İkinci özgürleşme odağı kadınların *konumundaki* değişikliklerde yatıyor. Kadınlar, evlilik desteğinden –geleneksel ev hanımı hayatının maddi esasından– kurtuluyorlar. Bu yüzden ailevi bağların ve desteğin yapısı bütünüyle bireyselleşmenin baskısı altında kalıyor. Eğitim, emek piyasası ve işe odaklanmış bireysel konumlarının –şayet ailedışı yaşam biçimleri baştan tercih edilmemişse– düzenlenmiş duygu alışverişini amaçladığı kendine özgü ve çelişkilerle dolu geçici bir çıkar ittifakına, *müzakereye dayalı geçici aile* tipi ortaya çıkıyor.[1]

Sınıf kültürleri ve ailevi ilişki yapısının yanı sıra, iki özgürleşme odağı daha var. Bunların çıkış noktası artık yeniden üretim alanı değil, bilakis üretim alanıdır; iş ve işletmelerle ilgili özgürleşmeler olarak ortaya çıkıyorlar. Söz konusu olan, özellikle *çalışma saatlerinin esnekleştirilmesi* ve *işyerinin desantralizasyonu* (elektronik olarak evde çalışma modeli bunun bir uç örneğidir) olgularıdır. Böylece *yeni esnek, çoğul işsizlik tipleri* ortaya çıktı (bkz. 6. Bölüm). Bu durum, geçim teminiyle ilgili yeni sorunları (sosyal hukuk açısından) ortaya çıkardı ve aynı zamanda yeni türden hayat konumları ve biyografik seyir modelleri yarattı.

Şimdiye kadarki tezlere ilişkin bu kadar özet yeterli. Şimdi bizi ileri taşıyacak soruya geçelim: Ortaya çıkan bireysel konumlarla bağlantılı olan *yeniden entegrasyon ve kontrol tarzı* hangisidir? Buna ilişkin olarak ilk elde aşağıdaki *üç tezi* ele alalım:

---

1 Bu durumun ebeveynlerle sınırlı olmadığı, aynı zamanda *çocuklar ve gençler* için de geçerli olduğu Shell-Jugend-Studie Fuchs'da gösterilmiştir. Aynı yoldan ilerleyen sonraki çalışmalar daha enine boyuna bir teorik dayanakla aynı yönü işaret ediyordu. Rosenmayr (1985), Hornstein (1985) ve Baethge (1985). Ergen kızların ve işçilerin özel sorunları için özellikle bkz. Diezinger ve Bilden (1982).

(1) Bireyselleşmenin kendine özgü en temel özelliklerinden biri, *bireyselleşmenin sonuçlarında* yatıyor: Bireyselleşme, artık herhangi bir *vicdan kolektifince* ya da kültürel hayat alanındaki bir toplumsal referans birimince telafi edilmiyor. Çok genel olarak söylersek, zümrelerin yerini artık toplumsal sınıflar almıyor, ayrıca toplumsal sınıf bağlanımlarının yerini alan istikrarlı bir referans çerçevesi olarak aileden bahsedilemiyor. *Yaşam dünyasında toplumsallığın yeniden üretim birimi bireyin kendisi oluyor.* Bir başka deyişle, nesiller ve cinsiyetler arasındaki hayat konumlarının "sondan ikinci" sentezi olarak aile çöküyor; ailenin içindeki ve dışındaki bireyler, hem kendi biyografik planlama ve örgütlenmelerinin hem de piyasanın aracılık ettiği geçimlerinin aktörü oluyorlar.

(2) "Bireysel konumların" bu farklılaşmasına aynı zamanda yüksek derecede bir *standartlaşma* da eşlik ediyor. Daha doğrusu, *bireyselleşmeye sebebiyet veren ortamın ta kendisi, aynı zamanda standartlaşmaya da yol açıyor.* Bu durum piyasa, para, hukuk, hareketlilik, eğitim vs. için farklı açılardan geçerlilik arz ediyor. Ortaya çıkan bireysel konumlar, *emek piyasasına* giderek daha fazla *bağımlı hale geliyor.* Tabiri caizse, bu konumlar geçim güvencesinin her boyutuna varana dek piyasa bağımlılığının mükemmelleştirilmesi, refah toplumunun geç döneminde ortaya çıkan sonuçlarıdır. Geleneksel geçim temini olanaklarını tanımayan veya çok az tanıyan –tamamıyla gerçekleşmiş– piyasa ve emek piyasası toplumunda ortaya çıkıyorlar. Georg Simmel, paranın nasıl *hem* bireyselleştirdiğini *hem* standartlaştırdığını çarpıcı bir şekilde göstermişti. Bu durum, sadece paraya-bağımlı toplu tüketim ve "emek piyasasındaki işten çıkarmalar" için geçerli değil, aynı zamanda eğitim, hukuki düzenleme, bilimselleşme vs. yoluyla piyasa toplumundan kopuş ve yeniden bağlanma için de geçerli.

(3) Ama bireyselleşme, kurumsallaşma ve standartlaşmanın eşzamanlılığı, yeni ortaya çıkan bireysel konumları kapsamak

için yeterli değil, zira *yeni bir tarz* sunuyorlar. *Özel hayatın ayrışmış alanlarına ve kamusal alanın farklı etki alanlarına yayılıyorlar.* Artık sadece özel değil, aynı zamanda kurumsal konumlar bunlar. *Kurumlara bağımlı bireysel konumların* çelişkili ikiyüzlülüğüne sahipler. Kurumların görünür dışyüzü, bireysel biyografinin içyüzü haline geliyor. Hayat konumlarının kurumsal sınırlara ulaşması, bu durumların (en geniş anlamda) kurumlara bağımlılığından kaynaklanıyor: Özgürleşen bireyler, emek piyasasına bağımlı oluyor ve *bu yüzden de* eğitime, tüketime, refah devleti düzenlemelerine ve desteğine, trafik planlamasına, tüketim mallarına, ayrıca tıbbi, psikolojik, pedagojik danışma ve bakımdaki imkânlara ve modalara bağımlı hale geliyorlar. Tüm bunlar bireysel durumların *kurumlara bağımlı kontrol yapısına* sahip olduğunu gösteriyor. Bireyselleşme piyasaya, hukuka, eğitime vs. bağımlı toplumsallaşmanın *en ileri* biçimi oluyor.

3. Biyografi modellerinin kurumsallaşması

Sınıfsal farklar ve aile bağları, bireyselleşme süreçlerinde gerçek anlamıyla devredışı bırakılmazlar. Daha ziyade biyografik hayat planlaması ismiyle ortaya yeni çıkan "merkez"e nazaran geri plana çekilirler. Biyografiler de *dönüşlü* hale geliyor. Aynı gelir düzeyine sahip insanlar ya da eski tarzda söylersek aynı "sınıftan" insanlar farklı yaşam tarzları, altkültürler, sosyal bağlar ve kimlikler arasında tercihte bulunabiliyor, hattâ bulunmak zorunda kalıyor. Artık birinin "sınıfsal" konumunu bilmek, onun kişisel bakış açısını, ilişkilerini, ailevi konumunu, toplumsal ya da siyasi görüşlerini veya kimliğini bilmek anlamına gelmiyor. Aynı zamanda yeni bağımlılıklar oluşuyor. Bu bağımlılıklar, *bireyselleşme sürecindeki bünyevi çelişkilere* işaret ediyor. İleri modernlikte bireyselleşme, bireylerin özerkleşmesini giderek zorlaştıran genel bir toplumsallaşma süreci koşullarında gerçekleşiyor: Nitekim birey gelenek-

sel bağlılıklardan ve geçim teminiyle ilgili ilişkilerinden kopuyor, ama onun yerine emek piyasasında bulunmanın zorunluluklarına tabi oluyor ve tüketici olarak da piyasanın standartlaştırmasına ve denetimine maruz kalıyor. *Geleneksel* bağların ve toplumsal biçimlerin (toplumsal sınıf, çekirdek aile) yerini *ikincil* merci ve kurumlar alıyor; bunlar bireyin biyografisine damgalarını vuruyor ve kişiyi modalara, sosyal politikalara, ekonomik döngülere ve piyasalara bağımlı kılıyor. Kendini bilinçte kuran bireysel kontrol imgesinin tam karşıtı bir imge bu.

Bu yüzden, müdahale imkânının tamamen dışındaki ilişkilere ve koşullara giderek daha bariz ve güçlü bir şekilde bağımlılaşan şey, tam da bireyselleşmiş özel yaşamın kendisidir. Buna paralel olarak, kökenleri ve tasarımları sebebiyle her türlü bireysel muameleye direnen çatışma, risk ve problem durumları ortaya çıkıyor. Bilindiği gibi, bunlar siyasi ve toplumsal tartışma konularının hemen hepsini kapsıyor: mahut "sosyal güvenlik ağındaki delikler"den, ücretlerin ve çalışma koşullarının müzakerelerine, bürokratik keyfiliği önlemeye, eğitim fırsatları yaratmaya, trafik sorunlarını çözmeye, çevrenin yok edilmeye karşı korunmasına vs. kadar her konuyu ihtiva ediyor. Dolayısıyla bireyselleşme, tam da yaşamın bireysel özerkliğine eskisinden daha az alan açan genel toplumsal koşullarda fiiliyata geçiyor.

Statünün etkilediği sınıfsal-kültürel ya da ailevi biyografik ritimler, *kurumsal biyografik modellerle* örtüşüyor ya da yerini onlara bırakıyor: Bu modellere şöyle örnekler verebiliriz: eğitim sistemine dahil olma ya da terk, işe girme ya da işten çıkış, sosyal politikalar temelinde emeklilik yaşının saptanması. Tüm bunlar biyografinin boylamsal kesitinde (çocukluk, erişkinlik, yetişkinlik, emeklilik ve yaşlılık), ayrıca zamanın gündelik ritminde ve ekonomisinde (aile, eğitim ve kariyer konularında uyumu sağlama) gerçekleşir. Kadınların "normal biyografisinde" örtüşme alanı özellikle nettir. Erkeklerin biyografileri esasen aileden ba-

ğımsız kalırken, kadınlar eşit düzeyde aile ve organizasyonlar tarafından şekillendirilen çelişkili bir çifte hayat yaşarlar. Aile ritmi onlar için *hâlâ* geçerlidir ve çoğu durumda eğitim ve kariyer ritmi *de* etki ederek çatışma krizlerine ve süregelen uyuşmaz taleplere yol açar.

Bireyselleşme, hayatın her boyutunda piyasaya bağımlılık demektir. Ortaya çıkan yaşam biçimleri, tek tip olarak tasarlanan konutlar, ev eşyaları, günlük tüketim eşyaları, kitle iletişim araçları üzerinden lanse edilen ve benimsenen görüşler, alışkanlıklar, davranışlar, yaşam tarzları için öngörülen münferit ve kendi kendisinin bilincinde olmayan *kitle piyasası* ile *toplu tüketimdir*. Bireyselleşme, diğer bir ifadeyle insanları ailevi ve feodal alt-kültür alanlarında hiç bilinmeyen *dışsal kontrol ve standartlaşmaya* götürür.

Biyografinin bu kurumsal biçimlendirilmesi, eğitim sistemindeki (örn. eğitim süreleri), meslek hayatındaki (örn. gündelik bazda ve genel biyografide çalışma süreleri) ve sosyal güvenlik sistemindeki düzenlemelerin *insanların biyografilerindeki evrelerle doğrudan iç içe geçmesi anlamına geliyor*: Kurumsal kararlar ve müdahaleler, aynı zamanda (örtük olarak) insanların biyografilerindeki kararlar ve müdahalelerdir. Örneğin asgari kreş yaşını yükseltmek, kadınların hem annelik görevlerini yerine getirip hem de mesleklerine devam etmelerini zorlaştıracak ya da imkânsızlaştıracaktır (ki aynı zamanda kadınların emek piyasasından sürülmesi anlamına gelir). Emeklilik yaşının düşürülmesi, bütün bir kuşak için "sosyal yaşlılık" uzunluğunu artırır (tabii beraberinde birçok fırsat ve sorun da getirir). Aynı zamanda emek piyasasında yeni bir dağılım yaratarak daha genç kuşakların katılımını artırır. Bu yüzden bireyselleşme, tam anlamıyla kurumsallaşmadır, kurumsal biçimlendirmedir, *dolayısıyla* biyografileri ve yaşam durumlarını *siyaseten yapılandırma kabiliyetidir*. Asıl biçimlendirme, genellikle "görünmeden" ve işletme

içi mevzularla (eğitim sistemi, emek piyasası, iş, vs.) doğrudan ilişkili kararların "gizli yan etkileri" olarak gerçekleşir. Anekdot niteliğinde kayda değer bir örnek olan televizyon üzerinden bu bağlantıyı gösterebiliriz.

Televizyon yalıtır *ve* standartlaştırır. Bir taraftan, insanları geleneklerce biçimlendirilen ve sınırlandırılan konuşma, deneyim ve yaşam bağlamlarından koparır. Ama diğer taraftan da herkes benzer bir konumdadır: Honolulu'dan Moskova'ya, Singapur'a kadar herkes kurumsal olarak üretilmiş televizyon programlarını tüketir. Bireyselleşmeye –daha doğrusu, geleneksel yaşam bağlamlarından kopuşa– yaşam biçimlerinin tekbiçimliliği ve standartlaşması eşlik eder. Aile içinde bile herkes yalıtılmış durumda oturup televizyona bakar. Böylece bireyselleşmiş kitlesel izleyici veya –daha keskin bir ifadeyle formüle edersek–, yığınlar halinde yalıtılmış münzevilerin standartlaşmış kolektif varoluşu toplumsal bir imge hali olarak zuhur eder (krş. G. Anders, 1980).

Bu durum, aynı anda hem kültürler hem de uluslarüstü olarak gerçekleşir. Dünyanın dört bir yanında her sınıftan insanlar, her akşam *televizyonun köy meydanında* buluşup haberleri tüketiyor da diyebiliriz. Bu bakımdan, bireysel konumlar artık kurumsal olarak ulus devlet sınırlarına bağımlı değildir ve dünya çapında standartlaşmış bir medya ağının parçasıdır. Hattâ kurumsal ve ulusal sınırların bir bakıma artık geçersiz olduğunu bile söyleyebiliriz. Medya sayesinde *mekânsal ve sosyal bakımdan bir tür çifte hayat* yaşıyoruz. Aynı anda hem buradayız hem başka yerdeyiz; tek başınayız, yalnızız, ama yine de New York Filarmoni'den aynı konseri dinliyoruz veya yalıtılmış halde akşam yemeğimizi yerken aynı anda Lübnan'daki iç savaştan korkunç sahneler izliyoruz. Ortaya çıkan bu türden hayat konumlarının "çifte mekânsallıkları" bakımından *bireysel ve kurumsal bir şizofreni* arz ettiklerini söylemek mümkün. Ama bu durumu görmek, içeriden ve dışarıdan farklı şanslar sunuyor. Eğer içerdeyseniz şeffaflık son

derece az, dışarıdakiler açısından durum çok daha şeffaf. Üstelik içeri ile dışarı arasındaki sınırlar aynı anda hem var hem de yok.

Bununla bağlantılı olarak *yeni siyasi kontrol ve nüfuz imkânları* da söz konusu. Halkın geniş kesimlerinin izleme alışkanlıklarını göz önüne alan (ihmal edildiğinde halk geri çekilme belirtileri gösteriyor) televizyon programları, ailenin hem gündelik hem de haftalık programını *tek seferde* düzene koyuyor.

Özel alan, sosyal çevreden ayrı bir alan gibi görünebilir, ama hiç de öyle değil. Özel alan, *başka yerde yaratılmış koşulların ve alınmış kararların oluşturduğu dışın içe çevrilip özel hale getirilmesidir*. Bu başka yerler de özel, biyografik alandaki sonuçlarını genelde hiçe sayan televizyon ağları, eğitim sistemleri, firmalar, emek piyasası ya da ulaşım sistemidir. Bunu anlayamayanlar, ileri modernlik aşamasında toplumsal yaşam tarzlarının önemli ve temel bir niteliğini gözden kaçırmış olur: Yeni ortaya çıkan bireyselleşmiş mahremiyet ile eğitim, tüketim, ulaşım, üretim, emek piyasası vs. gibi görünürde kurumsal ayrı alanlar ve üretim sektörleri arasında örtüşmeler ve bağlantılar vardır.

Bu kurumsal bağımlılık arttıkça, yeni ortaya çıkan bireysel konumların kriz eğilimi de artar. Kurumsal bağımlılık, genel olarak değil, belirli önceliklerde mevcuttur. Geçim güvencesinin anahtarı emek piyasasıdır. Emek piyasasına uygunluk ise eğitimi zorunlu kılar. Birinden ya da diğerinden mahrum bırakılan, toplumsal açıdan maddi yoklukla yüz yüze kalır. Diploma sahibi olup da ilgili alanda iş bulamamak, en az diplomasız olmak kadar mahvedici sonuçlara yol açar. Bu koşullar altında mesleki eğitim sisteminin reddettiği kişiler, toplumsal bir uçuruma düşer. Bu yüzden de mesleki eğitim imkânının tanınmaması, gençlerin toplumsal hayata girip girememesiyle ilgili bir mesele haline gelir. Aynı zamanda konjonktürel ya da demografik "avantajlar ve dezavantajlar" *kuşakların toplumun kıyısına* itilmesine yol açabilir. Yani bireysel konumların kurumsal bağımlılığı, tam da ekonomi

ve emek piyasası konjonktürleri boyunca uygun "grup konumlarında" kuşaklara özgü dezavantajlar ve avantajlar ortaya çıkmasına yol açar. Ama bu durum, kendisini daima kamu kurumlarının sosyal bakım ve geçim desteği performansının yetersizliğinde gösterir. Bu yüzden söz konusu kurumlar, tüm bir kuşak, yaşam periyodu ya da yaş gruplarının önceden kurumsal olarak programlanmış fırsat eşitsizliğini hukuki düzenlemeler ve sosyal devletin öngördüğü paylaşımlar vasıtasıyla engelleme ve telafi etme baskısına maruz kalırlar.

Kurumlar, hukuken saptanmış *"normal biyografi" kategorileri dahilinde* icraatta bulunurlar, ama *gerçeklik bu kategorilerden giderek daha fazla uzaklaşıyor*. Normal biyografinin temelini normal iş ilişkisi oluşturur. Bu yüzden de sosyal güvenlik sistemi, ücretli emeğe katılım esasına göre düzenlenmiştir. Aynı zamanda giderek daha çok sayıda insan, istihdam sistemine girmeyi başaramıyor ya da tüm iyi niyetlerine rağmen sisteme girmekte çok büyük sorunlar yaşıyorlar. Sosyal sigorta, sürekli kitlesel işsizlik yüzünden yerine getirilmesi giderek imkânsızlaşan normallik standartlarına dayanıyor; üstelik ailelerin yaşam koşulları ve kadınlar ile erkekler arasındaki koşullar, bu standartlara uygunluktan giderek uzaklaşıyor. *"Ailenin ekmek getireni"* kavramının yerini, para kazanan, bakımla uğraşan ve çocuk yetiştiren rollerinin evrelere ve kararlara bağlı olarak paylaşıldığı ya da değişmeli üstlenildiği bir aile aldı. Ailenin "bütünlüğü"nün yerini çok geniş varyantlara sahip "parçalanmış" aile aldı. Giderek daha çok bekar baba, annenin çocuk yetiştirme tekeline bağlılığını sürdüren boşanma hukukunun ayrımcılığıyla yüz yüze kaldığını iddia ediyor vs.

Sanayi toplumundaki yaşam tarzı eksenlerinden –toplumsal sınıflar, çekirdek aile, cinsiyet rolleri ve kariyer– giderek uzaklaşan toplum, *sona ermekte olan sanayi döneminde giderek daha temsili bir işlev* üstlenen bakım, idari ve siyasi kurumlar sistemiyle karşı karşıya kalıyor. Resmi normallik standartlarından "sapan"

yaşam biçimlerine pedagojik ve disipliner icraatlarla normatif bir şekilde müdahale ediyorlar. Artık nüfusun küçük bir kısmı için geçerli olan eski güvenliği talep ediyor ve savunuyorlar. Böylece kurumsal *olarak planlanan "normallik" ile sosyal geçerliliği olan "normallik" arasındaki karşıtlıklar* yoğunlaşıyor ve sanayi toplumunun tüm yapısı normatif yasallığa kayma tehlikesine düşüyor.

Bireyselleşmiş toplum, kurumsal bağımlılık sebebiyle geleneksel sınıf sınırlarını aşan her türden olası çatışmaya, bağlanma ve koalisyona açık hale geliyor. Emek piyasasının iki tarafı arasındaki uzlaşmazlık, kesin bir tezatlık olmaktan çıkıyor ve bastırılmış sosyalliğin özel hayatta kendisini hissettirdiği farklı biçimler, merkezi işgal ediyor. "Kolektif kaderin" veçhelerinin bilince nüfuz etmesini sağlayan olaylar, mesela kişinin arka bahçesinin dibine otoyol yapılmasının planlanması, çocukların okul durumunun kötüleşmesi ya da civara inşa edilen bir nükleer atık tesisi olabiliyor.

Ancak önemli olan, kurumsal olarak şekillendirilmiş kolektif kaderin bireyselleşmiş toplumdaki insanların hayatlarındaki bağlamlarda nasıl ortaya çıkacağı, nasıl algılanacağı ve nasıl bunun üstesinden gelineceğidir. Bir benzetmeyle ifade edersek, sınıf bilincinin içbükey aynasının parçalanmaksızın kırıldığını ve her kırık parçanın kendi bütünsel perspektifini ürettiğini, fakat aynanın üstündeki sayısız minik çatlak ve yarığın tam bir imge üretemediğini söyleyebiliriz. İnsanlar sosyal bağlarından koparılır ve mükerrer bireyselleşme atılımlarıyla özelleştirilirken aynı anda iki etki birden yaratılır. Bir taraftan, algı biçimleri özelleşir ve aynı zamanda –zaman ekseninde düşünüldüğünde– *tarihdışı* hale gelirler. Çocuklar, bırakın büyükanne ve büyükbabalarının artık ebeveynlerinin bile yaşam bağlamlarını bilmezler. Yani hayatı algılamanın zamansal ufukları gittikçe daralır, en nihayetinde sınırlarına dayandığı noktada ise *tarih (ebedi) şimdiye* dek sıkışır ve her şey kişinin kendi egosu ve şahsi hayatı çevresinde dönmeye

başlar. Diğer yandan, ortak örgütlü eylemin kişisel hayatı etkilediği alanlar giderek küçülür ve kişinin kendi biyografisini biçimlendiren zorunluluklar artar, üstelik bu biyografi yine yeni kurumsal koşulların ürünü olduğu alanların ta kendisinde gerçekleşir.

Bireyselleşme, bu anlamda herkesin kendi biyografisinin verili sınırlamalardan kurtarılıp kendi ellerine verilerek açık ve karar vermeye bağımlı hale getirilmesi anlamını taşır. Esasen karar verme mefhumuna kapalı yaşam fırsatlarının oranı düşerken, tercihe açık ve şahsen inşa edilmesi gereken biyografinin oranı yükseliyor. Bu yüzden hayat konumlarının ve süreçlerinin bireyselleşmesi, biyografileri de "*öz-dönüşlü*" [selbstreflexiv] yapıyor; toplumsal bakımdan önceden tayin edilmiş biyografiler kişinin kendisinin ürettiği ve üretilmeye devam eden biyografiye dönüşüyor. Eğitim, meslek alanı, iş, oturulan yer, eş, çocuk sayısı vs. konularındaki kararlar ve bunlara bağlı tüm ikincil kararlar, artık kendiliğinden önümüze gelmiyor, bu kararların verilmesi gerekiyor. Ne bilincin ne de alternatiflerin bulunduğu, o yüzden de "karar" sözcüğünün çok gösterişli kaçtığı yerlerde bile bireyler karar vermediği konularda "bedel ödemek" zorunda kalıyor. Bu yüzden, kurumsal ve biyografik buyruklar sayesinde *biyografik kombinasyon imkânları teçhizatları* ortaya çıkıyor. "Normal biyografiden tercih edilen biyografiye" (Ley) geçişte daha önce eşi görülmemiş çatışmalı bir *insanların kendilerinin yarattığı biyografi* (Gross, 1985) tipi oluşuyor. Zengin bir hayata karşı temel haklardan yoksunluğun ya da çatışma konumlarının ikilemi, hayatın bazı evrelerine özgü, özel bir bireysel ve kurumsal planlama gerektiren sorunların birikmesiyle (örneğin genç yetişkinler için evlilik, çocuk ve eşin kariyeri konusundaki kararların bir araya gelmesi) göreceleşiyor.

Bu yüzden, bireyselleşmiş toplumda birey –kalıcı dezavantajlara sahip olmamak için– kendisini eylem merkezi olarak görmek zorunda; kendi biyografisinin, yeteneklerinin, yönelimlerinin,

ilişkilerinin vs. eylem merkezi ve planlama ofisi olması gerekiyor. "Toplum", dönüşlü biyografi koşulları altında birey tarafından bir "değişken" sayılıp şahsen yönlendirilmek *zorunda*. Eğitim fırsatlarının kıtlığı, elbette herkesi etkileyen bir sorun, ama başka kimsenin benim adıma belirleyemeyeceği kaderimi belirlememde bunun etkisi nedir? Ortalama derece almış olsam bile tıp okumak için ne yapabilirim, ne yapmalıyım? Kişinin hayatını etkileyen tayin edici sosyal faktörler işte bu şekilde "çevresel değişkenler" olarak görülmelidir. Kişinin kendi faaliyet alanına uygun ve muhtemel temaslar ve faaliyetlerin "içsel farklılıklarına" tekabül eden "yaratıcı önlemler" yoluyla bu değişkenlerin kişinin kendi yaşam alanı için etkisi azaltılabilir, kaçınılabilir ya da devredışı bırakılabilir.

Burada bireyi merkeze alan, ona hareket fırsatı tanıyıp önünü açan, böylece de kişinin kendi biyografisine anlamlı bir şekilde bağlanan yeni karar ve düzenleme imkânlarını değerlendirmesini sağlayan *gündelik hayatın aktif bir eylem modeline* ihtiyaç var. Yüzeydeki entelektüel gölge boksunun altında bunun anlamı şu: Ayakta kalmak için birey merkezli bir dünya görüşünün geliştirilmesi gerekiyor. Bu görüş, deyim yerindeyse, birey ile dünya ilişkisini baş aşağı çevirecek, bireysel bir biyografiyi şekillendirme amacı için kullanışlı olmalarını sağlayacaktır.

Neticede kurumların ve toplumun ürettiği risklerin ve çelişkilerin öznelleşmesi ve bireyselleşmesi için bent kapakları açılır. Birey için belirleyici olan kurumsal konumlar, artık sadece bireyin başına gelen olaylar ve koşullardan ibaret değil, bilakis *kendi verdiği kararların sonuçlarıdır*; dolayısıyla bireyin söz konusu konumları böyle görmesi ve benimsemesi gerekiyor. Bireyin hayatının dengesini bozan tipik olayların niteliğindeki gizli değişim de aynı yöne işaret ediyor. Başına gelen şey, eskiden daha ziyade tanrı ya da doğanın eseri olan "kaderin sillesi" olarak algılanırdı: savaş, doğal felaketler, eşin ölümü, kısacası kendisinin sorumluluk

taşımadığı olaylardı bunlar. Ama bugün bir sınavı geçememekten işsiz kalmaya ya da boşanmaya kadar pek çok olay "kişisel başarısızlık" olarak görülüyor. İnsan toplumsal kimliğini ve grup aidiyetini bile seçmek, böylece kendi benliğini idare etmek, *imajını* değiştirmek zorunda. Bireyselleşmiş toplumda riskler niceliksel olarak artmakla kalmaz, niteliksel bakımdan yeni kişisel riskler, seçilmiş ve şahsi kimliği değiştirmiş riskler de doğar. Üstelik bu yüke ilaveten yeni "suç isnadı" biçimleri ortaya çıkar. Biyografinin kişisel ve dönüşlü ele alınması, planlanması ve imali üzerindeki zorunluluklar eninde sonunda yeni eğitim, bakım, terapi ve siyaset talepleri üretecektir.

Bölümü bitirirken görünüşte çelişkili olan son bir özelliğe değinelim: bir taraftan ben-oluşumuna yapısal olarak bağlı olan bireyselleşmiş biyografiler, diğer taraftan neredeyse bitmez tükenmez bir sürece kapı aralarlar. *Sistem teorisi bakımından ayrı görünen her şey, bireysel biyografinin ayrılmaz parçası olur*: aile ve ücretli emek, eğitim ve istihdam, idare ve ulaşım sistemi, tüketim, pedagoji vs. Alt-sistemin sınırları alt-sistemler için geçerlidir, kurumsal bakımdan bireysel konumlara bağımlı insanlar için değil. Ya da Habermas ile söylersek, bireysel konumlar, sistem ile yaşam dünyası arasındaki farkı çaprazlamasına keser. Alt-sistem sınırları, bireysel konumları boydan boya kat eder. Bireysel konumlar, kurumsal olarak ayrı olanın adeta biyografik yönüdür. Bu gözle baktığımızda, (sistem düzeyinde ihmal edilmiş) bağlantı ve kırılmaları bireysel biyografiler dahilinde ve arasında sürekli sürtünme noktaları, uyum zorlukları ve çelişkiler üreten bireyselleşmiş kurumsal konumlarla karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz.

Bu koşullarda, yaşam tarzı, sistem çelişkilerinin biyografik çözümü haline gelir (örneğin eğitim ile istihdam ya da hukuken varsayılan biyografi standardı ile gerçek biyografi arasındaki çelişkiler).[1] Niklas Luhmann ile formüle edersek, biyografi

1 Araştırma pratiğinin sonuçlarından biri de sadece aile ve katmanlaşma araş-

alt-sistemlerin rasyonelliklerinin toplamıdır, bu rasyonelliklerin ortamı [Umwelt] değil. Bu bakımdan, köşedeki bakkaldan kahve almak, Güney Amerika'daki plantasyon çalışanlarının sömürülmesinde suç ortaklığı yapmak anlamına gelebilir. Böcek ilaçlarının her yerde var olması yüzünden hayatta kalmak için (alternatif) bir temel kimya kursu almak şart oluyor. Pedagoji ve tıp, sosyal hukuk ve trafik planlaması gayet güzel ifade ettikleri üzere, açık seçiklik sayesinde bu geçici kesinlik ormanında yolunu bulması beklenen aktif "düşünen bireyleri" varsayıyor. Tüm bunların yanı sıra, başka uzmanlar da ellerindeki çelişkileri ve çatışmaları bireyin ayaklarının dibine bırakıp kendi nosyonları temelinde hepsini eleştirel yönden yargılaması için iyi niyetli çağrılarda bulunuyorlar. Gelenekten arınma ve küresel medya ağlarının yaratılmasıyla birlikte, biyografi doğrudan yaşam alanlarından giderek daha çok kopuyor; böylece bireyi sürekli bir duruş sergilemek zorunda kalma konumuna sokan *uzun-mesafeli ahlak* [Fernmoral] uğruna ülkelerin ve uzmanların sınırlarının aşılmasına açık hale geliyor. Birey, giderek önemsizleşirken diğer yandan görünürde dünyayı biçimlendiren tahtına oturtuluyor. Hükümetler (hâlâ) ulus devlet yapısı dahilinde hareket ederken, biyografi çoktan dünya toplumuna [Weltgesellschaft] açılmış durumda. Üstelik dünya toplumu biyografinin *parçası* oluyor; gerçi bu devamlı ve aşırı talebe ancak dikkate almama, basitleştirme ve kayıtsızlık tepkisi vererek tahammül ediliyor.

---

tırmalarını takip eden biyografik araştırmaların sorunlu olmasıdır. Bireysel durumlardaki standartlaşmayı ve (örtük) siyası yapılanmaları araştırmaya kalkan birinin aynı zamanda eğitim, istihdam koşulları, sanayi emeği, kitlesel tüketim, toplumsal kanunlar, ulaşım sistemi ve kent planlaması konusunda bir şeyler bilmesi gerekir. Bu anlamdaki bir biyografik araştırma –hiç değilse ortaya çıkan gereklilikler bakımından– öznenin bakış açısına sahip disiplinlerarası sosyal araştırma gibi bir şey olacak, özelleşmiş sosyoloji perspektifini aşacaktır.

VI. BÖLÜM

Emeğin Standartlaşması: Eğitim ve İstihdamın Geleceği Üzerine

İşin sanayi toplumunda kazandığı önemin tarihte bir örneği daha yoktur. Antik Yunan şehir devletlerinde, gündelik ihtiyaçları karşılamanın sonu gelmeyen monotonluğunda yitip giden ve ardında hayatı idame ettirmekten başka bir iz bırakmayan geçim için gerekli olan çalışma kölelere havale edilmişti. Özgür yurttaşlar, kendilerini siyasi faaliyete ve kültürel işlere adıyordu. Emeğin hâlâ el emeği olduğu Orta Çağ'da da işbölümünün başka bir anlamı vardı. Soylulara göre çalışmak, soyluluğa yakışmıyordu. Çalışmak, daha aşağı tabakaların işiydi. Saygın bir soylu ailenin erkek çocuğu, "sıradan insanlara uygun bir meslek" icra etmeye, yani tıbbın ya da hukukun derinliklerine dalmaya başladığında, bu durum onlara dünyanın çöküşünün en açık işareti gibi görünmüştü. Son günlerde duyduğumuz, ücretli emeğin düşüşe geçeceği, hattâ yok olacağına dair kehanetleri onlara söyleseydik, mesajı ve telaşı anlayamayacaklardı.

Sanayi toplumundaki insanların hayatı için çalışmanın anlamı, bizzat işin kendisiyle gerekçelendirilmez, en azından temel mesele iş değildir. Bu anlam, her şeyden önce işgücünün satılmasının geçim güvencesinin temelinin yanı sıra, bireyselleşmiş yaşam tarzının da temelini oluşturmasından hasıl olur. Fakat bu bile emek toplumunun yitmesine dair mesajın yarattığı şokların ancak bir kısmını açıklayabilir. Sanayi çağında ücretli emek ve

meslek, *insan hayatının temel ekseni* haline geldi. Söz konusu eksen, aileyle birlikte sanayi çağında hayatı kontrol altına alan iki kutuplu koordinat sistemini oluşturuyor. İşler halde bir sanayi dünyasının ideal-tipik boylamsal kesiti üzerinden bunu göstermek mümkün. Tamamen aileye bağlı olan çocuk, daha o dönemde çalışmayı, babasının mesleğini dünyanın anahtarı olarak deneyimler. Daha sonra, tüm aşamalar boyunca eğitim, çalışmanın mevcut olmayan "öteki dünyası" ile bağlantılı kalır. Yetişkinin varoluşu tamamen ücretli emeğin hakimiyetindedir, bunun sebebi sadece işin kendisinin zaman talebi değil, aynı zamanda iş dışında, öncesinde ve sonrasında, iş üzerine düşünürken ve planlar yaparken harcanan zamandır. "Yaşlılık" bile çalışmıyor olma üzerinden tanımlanır. İş dünyasının insanları –kendilerini yaşlı hissetseler de hissetmeseler de– ıskartaya çıkarıldıkları noktada yaşlılık başlar.

Sanayi dünyasındaki insanların hayatlarında ücretli emeğin ne anlama geldiğini herhalde en iyi anlayabileceğimiz durum, iki yabancının karşılaşıp birbirine şu soruyu sormasıdır: "nesiniz?" Bu soruya "güvercin yetiştiricisiyim" diye hobilerinden bahsederek, "katoliğim" diye dini kimliklerini açığa vurarak ya da "kocaman göğüsleri olan kızıl saçlı bir kadınım" diye güzellik ideallerine gönderme yaparak cevap vermezler; onun yerine son derece kendilerinden emin bir şekilde *mesleklerini* söylerler: "Siemens'te çalışan vasıflı bir işçiyim". Muhatabımızın mesleğini biliyorsak, *onu* tanıyacağımızı düşünürüz. İş, ortak kimlik örüntüsü işlevi görür; onun yardımıyla kişisel ihtiyaçları ve yetenekleri, ayrıca ekonomik ve sosyal konumu saptarız. İnsanları meslekleriyle bir tutmak tuhaf bir şey. Ama hayatın meslek ipinin üzerinde sürüp gittiği bir toplumda kişinin işi onunla ilgili belli ana bilgileri verecektir: gelir, statü, dilsel yetenekler, muhtemel ilgi alanları, toplumsal ilişkiler vs.[1]

1 Bunun için krş. U. Beck, M. Brater, H.-J. Daheim, Soziologie der Arbeit und der Berufe, Reinbek 1980.

Helmut Schelsky, daha 60'lı yılların ortasında bu anlamda ailenin ve işin modernlikte insanlara kalan iki büyük emniyet biçimi olduğunu söylüyordu. Aile ve iş, insanların hayatına "içsel istikrar" sağlıyordu. Bireyler, meslekleri dolayısıyla sosyal faaliyet bağlamlarına ulaşır. Hattâ "iş sahibinin" yaptığı işin iğne deliğinden geçerek küçük ölçekli bir "dünyayı şekillendirme ortağı" olabileceği bile söylenebilir belki. Bu bakımdan iş (aynı diğer tarafta aile gibi) *temel sosyal deneyimleri* garanti eder. Katılımla, tabiri caizse, birinci elden deneyimlenen bir toplumsal gerçekliktir. [1]

Bu imgenin 60'lı yıllardaki durumu doğru yansıtıp yansıtmadığı meselesini bir yana bırakırsak, bunun günümüzde ya da muhtemel gelecekte pek çok istihdam alanında artık geçerli olmadığını söyleyebiliriz. Tıpkı aile gibi, *karşı tarafta meslek de eski teminatlarının ve koruyucu işlevlerinin pek çoğunu kaybetti.* İnsanlar, meslekleriyle birlikte yaşam tarzlarının sanayi çağında ortaya çıkan manevi temellerinden birini yitiriyor. Ücretli emeğin sorunları ve talepleri bütün topluma yayılıyor. Sanayi toplumu –hayat planı, sevinçleri ve hüzünleri, performans kavramı, eşitsizliği meşrulaştırışı, toplumsal hukuk, güç dengesi, siyaset ve kültür bakımından– çalışma alanı dışında bile *dört başı mamur bir ücretli emek toplumudur*. Ücretli emekte bir sistem değişimi kapıya dayanmışsa, toplumsal bir değişim kapıya dayanmış demektir.

1. Standartlaşmış tam istihdam sisteminden esnek ve çoğulcu eksik istihdam sistemine

Batılı sanayi ülkelerindeki kitlesel işsizlik konusu, hâlâ eski sorunlar ve kategoriler dahilinde tartışılıyor. Neredeyse tüm siyasi

1 "Sosyal ve bölgesel çevremizi daha kolayca değiştirmeye hazırken, hayat ve işin sürekliliği bizim için en sıkı biçimde birbirine bağlıdır. Günümüzde insan değişim sırasında mesleki fırsatlarını ve başarılarını koruyabildiği müddetçe, "köklerinden kopmadan" ikametini, hattâ ülkesini ve toplumunu görece kolay bir şekilde değiştirebiliyor," (H. Schelsky, 1972, s. 32).

ve ekonomik kesimlerde, ekonominin tutarlı bir şekilde canlanması neticesinde 90'lı yıllarda tam istihdama geri dönüleceği umudu hâlâ baskın. Ama belki de sanayi *karşıtı* bir rasyonelleşme sürecinin başındayız, mesele iş ve vasıf yapısındaki yeniden-katmanlaşmalarla kalmayacak, bu süreçte daha önce var olan istihdam sisteminin *prensipleri* sorgulanacak – bu ihtimal henüz ne teorik bazda ne de siyaseten sistematik olarak dikkate alındı.

Bütün çekişmelere rağmen, uzmanlar en az bir noktada hemfikir: yüzde 2 ile 4 oranında ekonomik büyümeyle bile iki milyon kişi sınırının üstündeki yüksek işsizlik (Almanya'da) *90'lardan önce ortadan kalkmayacak*. Ancak ondan sonra, doğum oranının düşük olduğu kuşakla birlikte, "çalışanların" o zamana dek hızla artan potansiyeli azalacak ve aynı süreçte istihdam talebi 80'lerin başındaki düzeyin altına inecek. Bu rakam hokkabazlığında pek çok bilinmeyenin etkisi var: örneğin kadınların emek piyasasına katılımının yıllar içinde sürekli artması veya devreye girme oranı hızla artan enformasyon teknolojilerinin ve robotlu üretimin yok ettiği istihdamın, satışların artmasıyla ne ölçüde telafi edilebileceği; son olarak da tam-zamanlı istihdamın geniş yarı-zamanlı istihdam yelpazesine toptan dönüşümünün ne ölçüde gerçekleşeceği ve böylece ücretli emeğin hacmini tam-zamanlı işlere göre saptayan tüm eski hesaplamaların, tam da bağımlı oldukları zaman içinde kaybolmaktan kurtulacağı.

Bu tip hesaplamaları kuşatan belirsizlikler, büyük siyasi önemleri konusunda bizi yanıltmamalı. Kalkınmayla ilgili bu değerlendirme 90'lara kadar uzun bir sıkıntılı dönem öngörüyor, ama emek piyasasındaki bu "verimsiz" yılları tekrar "verimli" yılların takip etmesi beklenebilir. Bundan çıkan tayin edici sonuç da *kış uykusuna yatılarak siyasetten uzak kalmanın* savunulmasıdır (doğrudan ya da dolaylı olarak). Politika üreticilerinin üzerindeki baskıyı azaltan bu versiyona göre, gereken tek şey "mağdur ara-kuşaklar" için koşulları hafifletecek "geçiş dönemi önlemleri"

almaktır. Buna karşın ekonomi, eğitim ve emek piyasası politikalarının temel gidişatında denemelere girişmek gerekmediği gibi, neticede buna zaten müsaade de edilmez.

Geçtiğimiz yıllarda hem akademide hem siyasette büyük ölçüde egemen olan bu yorum, bizim sistematik olarak kuşkuyla karşılamamız gereken bir öncülle birlikte yükselip düşer: geleneksel istihdam sisteminin ve bu sistemin taşıyıcı sütunlarının –işletme, işyeri, meslek, ücretli emek vs.– *sürekliliği*. Bu yorum, gerek toplumsal siyaset ve hukuk gerekse enformasyon teknolojisinde meydana gelen modernleşme dalgaları sayesinde istihdam sisteminde bir tür "*anayasa değişikliği*" ihtimalini hesaba katmaz. Ücretli emekte böyle bir *sistem değişiminin* meydana gelmesi ihtimali aşağıda enine boyuna ele alınacak.

Bunu yaparken –Popper'a sadık kalarak– ampirik bir testin, hattâ anti-tezin ancak teorik bir *alternatif* olması halinde mümkün olduğu varsayımıyla hareket edeceğim. Bu yüzden, aşağıda henüz eleştirel olarak tartışılmamış, ampirik olarak test edilmemiş bir hipotezler kümesiyle –ne daha azı ne de daha fazlasıyla– ilgileneceğiz. Ama bu hipotezlerin merkezi işlevi, egemen (dolayısıyla siyaseten mühim) süreklilik düşüncesinin *teorik tekçiliğini* kırmak. Gelecekte mümkün olabilecek *her iki* perspektifin de ampirik bakımdan test edilmesi, ancak istihdamın gelişmesiyle ilgili yorumlarda süreklilik ve kopuş arasında rekabet doğmasıyla mümkündür. Bu bakımdan öncelikle ücretli emeğin dönüşlü modernleşmesiyle ne kastedildiğinin gösterilmesi gerekiyor (ayrıca bkz. "İşletme rasyonelleşmesinin alt-siyaseti" adlı bölüm). Ondan sonra bu sistem değişiminin *hangi yollardan, nasıl ve hangi sonuçları yaratarak* yaşanabileceği ve tamamlanacağı, ne gibi direnişlerle karşılaşacağı, hangi riskleri üreteceği vs. konuları ayrıntılı olarak açıklığa kavuşturulacak.

İşsizliğin 2000 yılına kadar devam edeceği tahminlerinde, ayrıca insanların eğitim ve kariyer planlarında, siyasi düşünce ve

eylemde mevcut istihdam sisteminin temel niteliklerinin sabit kalacağı varsayılıyor. Günümüzdeki modernleşme ve otomasyon dalgalarının sorgulanır hale getirdiği aşağıdaki kabuller de bu değerlendirmeye eşlik eder.

Geçtiğimiz yüzyıldaki sert toplumsal ve siyasi çatışmalar ve krizlerden doğan istihdam sistemi, tüm önemli boyutları –iş *sözleşmesi*, işyeri ve çalışma *süresi*– bakımından yüksek düzeyde *standartlaşmaya* dayalıdır. Emeğin istihdamı, hukuki koşullarda bütün sektör ve istihdam grupları için kısmen toplu olarak müzakere edilen standart sözleşmelere bağlıdır. Çalışmanın aynı bölgede yoğunlaşmış (büyük) işletmelerde mevcut olmasını tümden verili bir durum olarak kabulleniyoruz. 1970'lerin sonlarına kadar "ömür boyu tam-zamanlı iş", hem işletmede hem de biyografik yaşam bağlamlarında –birkaç istisna dışında– emek gücünü planlamanın ve kullanmanın standart zamansal örgütlenmesini temsil ediyordu. Bu sistem, –ilkesel olarak– zaman ve mekân bakımından tayin edilen iş ile iş-olmayan arasında net ayrımlar yapılmasını mümkün kılar, ama aynı zamanda karşılıklı olarak birbirini dışlayan sosyal ve hukuki istihdam ve işsizlik statülerini de bünyesinde barındırır. Şu andaki ve yakın gelecekteki otomasyon dalgaları yüzünden bu *standartlaşmış tam istihdam sistemi* yumuşayıp kenarlarından aşınarak üç temel dayanağının esnemesine yol açıyor: iş hukuku, işyeri ve çalışma süresi. Bu yüzden *iş ile iş-olmayan arasındaki sınırlar akışkanlaşıyor*. Esnek, çoğulcu eksik istihdam biçimleri yayılıyor.

Ömür boyu tam-zamanlı iş normunun, çalışma sürelerinin esnekleşmesinin çeşitli biçimlerince bozuma uğratıldığı artık toplumun bütün katmanlarınca anlaşıldı. Bunun ücretli emeğin *mekânsal* yoğunlaşması ve dolayısıyla "işletme karakteri" için geçerli olacağı ise pek bilinmiyor. Bir işletmenin çeşitli işlevleri, en azından bazı alanlarda (idare, büro, yönetim, hizmetler), şimdiden elektronik olarak halledilebiliyor; dolayısıyla *ademi merke-*

rivetçi, ya da tabiri caizse "dağınık yerlerde", hattâ "yerden bağımsız" örgütlenme mümkün oluyor. Ücretli emeğin mekânsal bölünmesi çok farklı biçimlerde meydana gelebiliyor: işyerinde bulunma kurallarının gevşetilmesi, şubelerin ve ekiplerin coğrafi bakımdan dağınık biçimlerde oluşturulması, kısmi ya da tam elektronik evden çalışma yoluyla alt-işlevlerin dışarıdan satın alınması. Ama tüm bunlar aynı sonuçla bağlantılıdır. Toplumsal emek ile üretim süreçleri arasındaki bağ gevşiyor, doğrudan işbirliğinin "aynı yerde birlikte çalışmak" olduğu fikrinin kesinliği yavaş yavaş ortadan kaldırılıyor. Böylece istihdam sistemi, biçimini esas itibariyle değiştiriyor. Fabrikalarda ve yüksek binalarda yoğunlaşan *görünür* işletme karakterinin yerini işletmenin *görünmez* organizasyonu alıyor. Eski istihdam sisteminden yenisine geçişin gözlemlenebilir belirtilerinden biri, sanayi çağının dinozorları gibi artık sadece bize sona eren bir devri hatırlatan büyük ölçekli iş kulelerinin tedricen *terk edilmesidir*. Neticede çok önemli yeni bir şey olmuyor. Bu, "sadece" sermayenin kartelleşmesinin görünmezliğini, içeriksel iş organizasyonu düzeyine aktaracaktır. Bir de organizasyonu gizleme ve ağları yeniden tesis etme imkânları konusunda işletme yönetimine benzer kazanımlar sağlayacaktır.

Ücretli emeğin zamansal ve mekânsal esnekleşmesinin standart ve istihdam sisteminin bütün kısımlarında paralel olarak gerçekleşmeyeceğini söylemeye bile gerek yok. Çalışma süresi ile işyerinin çoğullaşması, muhtemelen birbirinden bağımsız olarak ya da birbiri ardına gerçekleşecek. Ayrıca esnekleşmenin geçici ya da kalıcı olarak nerelerde nesnel ve/veya siyasi bir sınıra dayanacağını, hangi işlevsel alanların (dolayısıyla meslek gruplarının, sektörlerin ve kısımların) dışarıda kalacağını bugünden bilmek mümkün değil. Ama çalışma saatlerinin esnekleşmesinin, tamzamanlılığın çok çeşitli yarı-zamanlı işlere dönüşmesinin *gelir bakımından nötr bir şekilde* gerçekleşmeyeceğini şimdiden söyle-

yebiliriz. Yani çalışma süresinin bölünmesine (ki bu da neticede daha fazla istihdam sağlamaz, *düşük* istihdamın genelleşmesini, işsizliğin azaltılmasını sağlar) gelir, sosyal güvenlik, kariyer fırsatları ve işletme konumunda *aşağı doğru* bir yeniden bölüşüm eşlik eder; bir bakıma (uzmanlık, iş ve hiyerarşilerdeki farklılaşmalarda) kolektif bir gerileme yaşanır. Bu açıdan çalışma süresiyle ilgili politikalar, aynı zamanda *yeniden bölüşüm politikalarıdır* ve yeni toplumsal güvencesizlik ve eşitsizlikler yaratır. Son yıllardaki sendikal direnişlerin ve pek çok firmanın direnişe rağmen yolunda ilerlemeye çalışmasının temelinde bu vardır. Düşük istihdamın esnek biçimleri (genç) erkek ve kadınlar arasında ilgi uyandırsa da bu durum geçerlidir; aslında bu insanlar ücretli iş ile ev işi, iş ile yaşam arasında daha eşitlikçi bir denge kurma amacıyla esnek çalışmayı tercih ediyor. Daha sonra göstereceğimiz üzere, çalışanların işleri üzerinde egemenlik kazanmaları, ücretli emeğin mekânsal esnekliği sayesinde *işin fiziksel ve ruhsal sağlık açısından yarattığı risklerin* özelleştirilmesiyle birleştirilebilir. Emekçileri koruma normları merkezsizleşmiş emek biçimlerinde kamusal denetime direniyor ve kuralları çiğneme ya da kurallara riayet etmenin bedeli işçilerin sırtına yükleniyor (bu arada işletmeler de bina masraflarından elektronik donanım bakımına kadar ücretli emeği merkezi olarak örgütlemenin birçok masrafından kurtuluyorlar).

Çalışma süresinin ve işyerlerinin toptan standartsızlaşmasının sonuçlarını göz önüne alırsak, sanayi toplumunda tek radikal alternatifi işsizlik olan standart bir ömür boyu tam-zamanlı işi tek bir sanayi mahallinde örgütleme sisteminden esnek, çoğullaşmış, merkezsizleşmiş ve risk-dolu düşük istihdam sistemine geçilmekte olduğunu söyleyebiliriz; ama bu yeni sistemde muhtemelen *ücretli işten tamamen yoksun kalma anlamında bir işsizlik sorunu ortaya çıkmayacaktır*. Bu sistemde, çeşitli düşük istihdam biçimleri kisvesine bürünen işsizlik, istihdam sistemiyle "bütün-

leşir", ama bunun karşılığı da sanayi toplumunun "eski" tek biçimli tam-istihdam sisteminde görülmeyen bir *istihdam güvencesizliğinin genelleşmesi* olacaktır. Tıpkı 19. Yüzyıl'da olduğu gibi, bu gelişme de ilkesel bir *çift başlılığı* anımsatır. İlerleme ve yoksullaşma yeni bir biçimde iç içe geçer. İşletmelerin verimlilik artışına denetim sorunları eşlik eder. İşçiler işten bir parça özgürleşme karşılığında yeni kısıtlara ve maddi güvencesizliğe maruz kalırlar. İşsizlik ortadan kaybolur, ama genelleşmiş riskli yeni düşük istihdam biçimlerinde yeniden ortaya çıkar. Tüm bunlar, avantajlarla dezavantajların ayrılmaz bir şekilde iç içe geçtiği muğlak ve çelişkili bir gelişmenin yaşandığını gösterir. Bu gelişmenin geniş kapsamlı sonuçları ve riskleri, ne siyasi bilinç ne de eylem açısından hesaplanamaz. *Risk toplumunun* düşük istihdam sisteminden bahsederken kastedilen tam da budur.

Uzun bir alışma sürecinin ardından, sanayi toplumunda ücretli emek, *ev-dışı* verili bir şey haline geldi. Ev işi ile ücretli emeğin bu ayrışması, risk toplumunda işe gelme kurallarının gevşemesi, merkezsiz işyerlerinin elektronik ağlarla birleştirilmesi yüzünden tekrar tersine dönüyor. Bunun uzun erimli sosyal neticelerini ancak tahmin edebiliriz. Bu neticeler arasında şunlar bulunabilir: çalışanların yarattığı trafik rahatlayabilir, böylece doğal ve insani çevre üzerindeki yük hafifleyebilir; şehirlerdeki yapılaşma azalabilir; gündelik yerel hareketlilik sınırlanabilir (ama mekânsal hareketsizliğe rağmen elektronik iletim sayesinde fiilen artabilir) vs.

Şu ana kadarki temel kategoriler –işletme, kariyer, ücretli emek– artık giderek görünmezleşen iş organizasyonunun ortaya yeni çıkan gerçekliğini kapsayamıyor. Feodal toplumun çalışma kavramları, sanayi toplumunun çalışma ilişkilerine ne kadar uyarsa, bu kategoriler de yeni düşük istihdam sistemine o kadar uyuyor. Ama yaşanan gelişmelerle ücretli emeğin olumlu anlamda ortadan kalktığı anlamına gelmiyor bu; aksine yeni esnek ve çoğul düşük istihdam biçimleri aynı anda hem artık ücretli emek

değil hem de her zamankinden *daha çok* ücretli emek niteliği taşıyor. Sanayi toplumu kavramlarının gözlükleriyle bakarsak, bunun anlamı yeni emek gerçekliğini görmek için çok bakmak zorunda kalacağımızdır.

Burada taslağını çizdiğimiz perspektif şöyle de ifade edilebilir: şu ana kadar birbirine zıt şekilde karşılaştırılan veçheler –biçimsel ve biçimsel olmayan iş, istihdam ve işsizlik– gelecekte yeni bir esnek, çoğul, riskli düşük istihdam sisteminde *eriyip gidecek*. Ücretli emek ilişkilerinin çoğullaşması yoluyla işsizliğin entegrasyonu, bilinen istihdam sisteminin tamamen yerini almayacak, ama onunla örtüşecek, hattâ onun altını oyacak ve ücretli emeğin genel hacmindeki küçülmeyi düşünürsek, devamlı bir uyarlanma baskısı altına sokacak. Bu gelişmeyi, (zaman, mekân ve sosyal hukuk bakımından) emek piyasasının normatif standartlaşma hatlarında bir çatallaşma olarak da tarif edebiliriz. Böylece tek biçimli standart sanayi toplumunun emek piyasası ile esnek, çoğul risk toplumunun düşük istihdam piyasası arasında yeni bir bölünme yaşanacak. Üstelik ikinci piyasanın niceliği artıyor ve birincisine giderek daha fazla baskın çıkıyor. Niçin? Şu ana kadar sadece teorik bir ayrım yaptık ve bir tipolojinin genel hatlarını verdik. Şimdi istihdam sisteminin teknoloji sayesinde modernleşmesinin çoktan bu yola girdiği yönündeki değerlendirmemizi gerekçelendirmeliyiz.

İster devlete ister bir şirkete ait olsun tüm emek politikaları en azından 80'li yıllara kadar *sistematik olarak üretilen iş eksikliğini yeniden bölüştürme* kanununa tabiydi. Önceden insanlar ekonominin toparlanmasının aynı zamanda işsizliği de azaltacağını varsayıyordu, ama son birkaç yılda bu iki faktörün bağımsız boyutlar olduğu açıklık kazandı. Pek çok teşebbüs –Alman sanayinin büyük firmalarının hemen hemen hepsi– son birkaç yılda iş hacmini *artırdı* ve aynı süreçte personel *çıkardı*. Bunu mümkün kılan şey, mikro-elektroniğin geniş çapta devreye sokularak geri-

ye kalan emeğin yeniden örgütlenmesiyle birleştirilmesiydi. Sayısal olarak kontrol edilen makineler –"modern çağın elektronik otomasyon köleleri"– öncelikle imalat alanındaki (otomotiv, kimya ve makine üretim sektörleri) işin büyük bir kısmını devraldı, ama aynı zamanda idaredeki ve ofislerdeki işi de bilgisayarlar hafifletiyor. 1977 ila 1984 arasındaki verimlilik artışına baktığımızda bu gelişmenin çapı ve şaşırtıcı etkisi açıklığa kavuşuyor. 1977'de imalat ve madencilik sektörlerinde saat başı üretkenlik artışı yüzde 2.7 iken, 1979'da yüzde 4.7'ye çıktı ve ardından zikzaklı bir seyir izleyerek yüzde 1.5 düzeyine kadar düştü. 1983'ün son çeyreğinde aniden fırladı ve 1984'te (tahminen) yüzde 10.8'e yükseldi. Bu da demek oluyor ki *bir yıldan biraz fazla bir sürede ciddi bir üretkenlik artışı yaşanmış*! (*Der Spiegel*, No: 21/1984, s. 22 vd.) Bu gelişmeye paralel olarak sanayi robotları kullanımı da 1980'de sadece 1255 iken, 1982'de 3500'e çıktı ve 1984'te 6600'e ulaştı (*Süddeutsche Zeitung*, 8.2.1985, s. 23). Üstelik burada sadece ilk gelişme dalgasına bakıyoruz ve işin sonunu hayal etmek bile mümkün değil.

Tam-zamanlı işlerin egemen olduğu istihdam sisteminde işsizlik, ya iş sahibi olma ya da işsiz olma gibi sarih bir siyah beyaz şemasına göre paylaştırılmıştır. Mevcut kriz koşullarında gizli çalışma saatleri politikası hazinesi keşfediliyor ve örgütlenme kurtarıcısı olarak sunuluyor, avantajları ve dezavantajları açıklığa kavuşturuluyor. Ancak bu esnada ücret düşürülmeden *standartlaştırılmış* çalışma süresinin düşürülmesi yönündeki hareket alanının olağanüstü ölçüde sınırlı olduğu hemen fark edilebiliyor.[1]

1 İşsizliğin istihdam sistemine entegrasyonu birçok şekilde gerçekleşebilir. En bilinenleri şunlardır: çalışmaya başlamak için gerekli ortalama yaşı yükseltmek, ortalama emeklilik yaşını düşürmek, yarı-zamanlı işler yaratmak, ömür boyu, günlük ya da haftalık çalışma sürelerini azaltmak, ortalama tatil ve izin sürelerini artırmak, iş hayatı sırasında ilave kurslara gitmek üzere işe ara verme sıklığını artırmak. Tüm bu göstergeler 20. Yüzyıl'da (ve çeşitli düzeylerde tüm batılı sanayi ülkelerinde) ücretli emek toplumunun *küçüldüğüne* işaret ediyor. Almanya'da günlük, haftalık, yıllık ve ömür boyu çalışma

Otuz beş saatlik haftalık çalışma mücadelesinin neticesi, bunun haftalık çalışma süresi için geçerli olduğunu açıkça gösteriyor. Ama emeklilik yaşının düşürülmesi ya da zorunlu eğitimin uzatılması konuları için de geçerli – her ikisi de toplu pazarlık yeterliliğinin dışına düşen ücretli emek hacminde genel azalmalar anlamına geliyor. Standartlaştırılmış tam istihdam sistemi koşullarında –bu netice kendini göstermeye başladı– ücretli emeğin azaltılması, zorunlu olarak işsizlerin yığınsal dışlanmasını beraberinde getiriyor. İstihdamda çalışma süresi koşullarının *esnekleşmesi* yönünde de buna tekabül eden ve artan bir baskı var. Bunun çok sayıda savunucusu var: kitlesel işsizlik denen "siyasi skandal" yüzünden harekete geçmesi için üzerinde baskı hisseden devlet kurumları, ev işi ile ücretli emek arasında daha iyi bir uyum oluşturmak ya da "zaman konusunda daha özerk" olmak isteyen kadınlar ve genç çalışanlar ile çalışma süresinin organize kullanımında beklenmedik verimlilik kaynakları keşfeden şirketler. Devletin, işçilerin geniş kesimlerinin ve işletme yönetiminin bu *büyük koalisyonu*, sendikaların (ve geleneksel sosyal demokrat işçi partisinin) *direnişiyle* karşılaşıyor. Çünkü sendikalar mevcut istihdam sisteminin ve kendilerinin iktidar konumlarının temellerinin sarsılmasını istemiyorlar.

Bu bariz çıkmaz sırasında işletmeler, *yarı-zamanlı işin ve düşük istihdamın üretici güçler* olduğunu keşfediyorlar ya da daha ge-

---

saatleri, son yüzyılda ciddi oranda düştü. 1880'de iş haftası 65 saatti, Birinci Dünya Savaşı öncesinde hâlâ 55 saatteydi; 1920'lerde resmen 48 saate düşürüldü. 1950'li yılların ortasından sonra 47 saat olarak kaldı: altı işgünü vardı ve yıllık ortalama tatil süresi 2 hafta kadardı. Oysa şimdi ortalama tatil süresi 6 hafta, çalışma haftası ise 5 gün üzerinden 40 saat. Ömür boyu çalışma süresi de erken emekliliğin artışına paralel olarak azalıyor. Pek çok çalışan için iş yaşamı 57 ila 60 yaşında sona ermiş oluyor. Gençler de istihdam sistemine giderek daha geç giriyorlar. 50'li yıllarda, ortalama erkek işçi yıl bazında bir çalışma saatine karşılık 2.9 çalışmadan geçen saate sahipken, bu oran 1980'de 4.1 saate yükseldi. Son 20 – 30 yılda fabrikalardaki sürekli eğitim planları ve bu eğitimlere ayrılan zaman öyle hızlı arttı ki eğitimin iş ve istihdam sistemiyle bütünleştiğini bile söyleyebiliriz.

nel olarak söylersek, emeğin ve barındırdığı örgütsel imkânların kullanımında standartsızlaşmanın mikro-elektronik temelinde üretkenliği artırabileceğinin farkına varıyorlar.[1] Elbette bu süreç çelişkili, tek biçimlilikten uzak ve ani bir şekilde yaşanıyor.

Sanayi toplumunu inceleyenleri şaşkına uğratacak şekilde "merkezi sanayi sektörlerinde, kalan emek gücünün kullanımında gözlerimizin önünde meydana gelen temel bir dönüşüm yaşanıyor. Bu dönüşümü Taylorizm krizi klişesi çerçevesinde anlamak meseleyi çok dar ve tek taraflı görmek olacaktır. Merkez sektördeki tesislerde bir paradigma kayması yaşadığımızdan

1 Fakat örgütsel bir üretici güç olarak çalışma saatlerinde değişiklikler yaparak ücretli emek sistemini zayıflatmanın daha uzun bir geleneği vardır Martin Sklar'a göre, ABD'de emek toplumunun aşınmasına dair ilk işaretler daha Birinci Dünya Savaşı öncesinde görülür. İstatistiksel olarak sınanabilir gelişme eğilimleri, elbette uzun süre bu açıdan yorumlanmadı, çünkü söz konusu eğilimlerin geriye döndürülebilir oldukları düşünülüyordu. Özetle üç temel olgu öne çıkmıştı: Birincisi, fabrikalardaki imalat işçilerinin sayısı ve mal üretim düzeyi 1919'a kadar genel olarak artmış; 1919'dan 1929'a kadar işçi sayısı düşerken verimlilik aynı süreçte yüzde 65 oranında artmıştı. İkincisi, bir bütün olarak ekonomide çalışma hayatına katılım, kişi-yıl bazında ölçüldüğünde, 1890'da 28.3 milyondan 1910'da 42.5 milyona çıkarken, 1910'dan 1920'ye kadar artış 1 milyona düşmüş ve nihayet 1920'lerde sıfır bulmuştu. İstatistiksel olarak belgelenebilen bu gelişmeler ve ilişkiler konusunda Sklar'ın yorumu, 20'lerin başında yeni üretici güçlerin etkilerini göstermeye başladığı yönündeydi. Böylece (çalışma zamanıyla ölçülen emek katılımının artışından *bağımsız olarak* verimliliği artırmak mümkün olmuştu. Burada "eski" sanayi sisteminin aşınmasının ilk belirtilerini ve "yeni" emek sisteminin başlangıcını görmek mümkün. 20'li yıllarda üretici güçlerin gelişmesini merkezi nitelikte üç idari yenilik desteklemişti. Birincisi, 20 yıllık direnişin ardından Taylorizm fabrikalarda yaygın olarak uygulanmaya başlamıştı; ikincisi, yepyeni imkânlar yaratan elektrik tüm üretim sistemine yayılmıştı; üçüncüsü, coğrafi bakımdan çok uzak tesislerin merkezileşmesi ile merkezsizleşmesi arasındaki dengeyi korumak için yeni örgütlenme teknikleri kullanılmıştı. Daha bu ilk safhalarda bile enformasyon, teknoloji ve örgütsel idare sayesinde üretkenliği artırma yolları bulunmuş ve kullanılmıştı (krş. M. Sklar, On the proletarian revolution and the of political-economic society, "Radical America 3" içinde, s. 3-28, 1969, alıntı yapan: L. Hirschhorn, The teory of social services in disaccumationist Capitalism, "International Journal of Health Services" içinde, Volume 9, No. 2, 1979, s. 295-311)

bahsedebiliriz," (H. Kern ve M. Schumann, 1984, s. 149). Taylorcu çalışma biçimlerinde insan emeğinin yer değiştirmesi ve yeniden organizasyonu, önceden geçerli olan "yönetim felsefesinin" tam tersi bir şekilde gerçekleşiyor. Kısıtlayıcı kısmi faaliyetler, tamamen ya da büyük ölçüde mevcut ya da yakında gerçekleşecek otomasyonlarla robotlarca üstleniliyor. Neticede ortaya çıkan yeni gözetim, yönetim ve bakım işleri, birkaç yüksek vasıflı uzmanlık konumunda toplanıyor. İşbölümü ilkesi, daha doğrusu işin yok edilmesi ilkesi, yerini *daha yüksek bir vasıf ve özelleşmiş egemenlik düzeyinde kısmi görevlerin sağlamlaştırılmasına* yönelik karşı ilkeye bırakıyor. Çok sayıda vasıfsız ya da yarı-vasıflı işçinin yerini az sayıda "profesyonelleşmiş otomasyon işçileri" alıyor. Tesis otomasyonunun bu safhasında kalan işin çoğaltılması ve bir araya getirilmesi sayesinde örgütsel esneme kapsamını genişletmek ve personel sayısını ciddi oranda indirmek mümkün oluyor.

Bu durum, her şeyden evvel esas olarak sadece merkezi sanayi sektörlerinin imalat alanlarına uygun düşüyor. Aşağı yukarı eşzamanlı olarak tam-zamanlı iş ilişkilerinden çeşitli yarı-zamanlı iş ilişkilerine dönüşüm özellikle hizmet sektöründe (perakende ticaret, alışveriş merkezleri, oteller ve lokantalar) ilerletilmeye çalışılıyor. İlk baştaki direniş döneminin ardından işletmelerdeki verimlilik artışı fark ediliyor. İşletmeler, bir taraftan çalışma saatlerinin sayısını alınan siparişlere göre esnek bir şekilde düzenleyebiliyor. Böylece teşebbüsün riskleri esnek düşük istihdam yoluyla kısmen çalışanlara kaydırılıyor, zira açık işsizliğin temsil ettiği bir engelleme eşiği söz konusu. Diğer taraftan, işverenler üretim zamanını çalışma zamanından ayırarak üretim düzenlemelerini daha uzun vadeye yayıp yoğunlaştırabiliyor ve işleri daha sıkı tutabiliyor. Sonuç olarak, yarı-zamanlı iş ve düşük istihdam iş değiştirmeyi kolaylaştırıyor, yeni teknolojilerin yol açtığı vasıfsızlaşmayı daha hızlı telafi ediyor ve genellikle çeşitlendirme yoluyla personelin gücünü azaltıyor. Böylece işletmelerin

faaliyet kapsamını personel politikaları bakımından genişletebiliyor. Bu bakımdan Taylor'un "öğelerine ayırma felsefesinin" işin içeriğiyle ilgili veçhelerden zamansal ve sözleşmeye dayalı istihdam ilişkilerine aktarıldığını söylemek mümkün. Bu yeni "istihdam ilişkileri Taylorizmi"nin başlangıç noktaları, artık emek ile makinenin bir araya getirilmesine değil, zamansal sınırlamaya, koruma(sızlaşmaya) ve emek istihdamının sözleşme bakımından çoğullaşmasına dayanıyor. Bunun yanı sıra, mikro-elektronik temelinde çalışma saatlerinin esnek şekillerde düzenlenmesi konusundaki imkânlar da hâlâ tükenmiş değil. Bu örgütsel "zaman bulmacasının" en önemli parçaları çalışma süresindeki esneklik (1985 yılının ilk yarısında Almanya'daki 6 milyondan fazla işçi için geçerlidir) ve çeşitli biçimlerdeki yarı-zamanlı istihdamdır (haftalık ya da aylık bazda iş paylaşma vs.). Bu yarı-zamanlı işleri şu anda, çoğu kadın olan iki milyonun üzerinde çalışan yapıyor.

İşletmeler, iş zamanını rasyonelliştirme imkânlarını değerlendirmenin yanı sıra, alt-işlevleri verimlilik rezervi olarak *biriktirme* denemelerine başlıyor. Bu gelişmenin kökeninde büro işlerinin ve idari görevlerin yeniden organizasyonu yatıyor. Ama üretici güçlerin gelişiminin bugünkü safhasında başarılı bir test sürecinin ardından başka işlevsel alanlara da uygulanabilecek temel imkânlardan biridir bu. Mikro-elektroniğin enformasyon teknolojisi yoluyla işbölümünde birbirine bağlı işlevsel alanlar arasında doğrudan işbirliği gereğini azaltma, hattâ tümden ortadan kaldırma potansiyeli merkezi bir yer tutuyor. Bu bakımdan telekomünikasyonun ve uygun bellek ortamlarının devreye sokulması, emek ve üretim süreçlerinde *zamansal ve mekânsal ayrışmanın* yaygınlaşmasını mümkün kılıyor. Böylece yeni *merkezsiz* iş tipleri ortaya çıkıyor; çok tartışılan "elektronik ev işi" bunun uç örneklerinden yalnızca *biri*. Burada da özgün olan şey, üretici güçlerin gelişiminin iş organizasyonunun şimdiye kadar geçerli olan "işletme paradigması"nın değişimiyle çakışmasıdır. Verimli-

liğin artması ve insan emeğinin yeni mesleki olmayan ve işletmeye bağlı olmayan istihdam ve örgütlenme biçimlerinin test edilip uygulanmaya başlaması ayrı madalyonun iki yüzüdür.

Sözleşmeyle "*korunmayan*" ya da "*örgütlü olmayan*" istihdam biçimlerinin Almanya'da (ya da başka batılı ülkelerde) ne ölçüde yaygın olduğunu gösteren (güvenilir) bilgi ya da veri yok. Emek piyasasının bu kesiminin kapsamı ve sektöre/türe özgü dağılımı, araştırmaların "boş sayfalarından" birini oluşturuyor. Aksine önemi, zıt orantılı olarak giderek artıyor. Carola Müller'in (1982) *geçici sözleşmeli yasal iş* verilerine göre, 1981'de 43 bin kişi geçici çalışan olarak kayıt altına alınmış. Yasadışı geçici işçi sayısının ise altı ya da dokuz kat daha yüksek olduğu tahmin ediliyor. Özellikle metal işleme ve inşaat sektörlerinde yabancı işçilerden faydalanılarak yapılan sahte iş ve hizmet sözleşmeleri çok yaygın. Müller, ayrıca *ihmal edilebilir istihdam* (haftada 20 saatten aşağısı işsizlik sigortasına alınmıyor, haftada 15 saatten az çalışanlar, sağlık ve emeklilik sigortasından da yoksun kalıyorlar; 1979'da bu iki kategoride 1.24 milyon kişi vardı ve çoğu da kadındı), *mevsimlik istihdam* (sınırlı bir süre için tam istihdam) ve *kapasite-yönelimli değişken çalışma zamanları* üzerine rakamlar da veriyor. Bu en son istihdam biçiminde iş saatleri belirlenmeden, zaman sınırlı bir iş sözleşmesi yapılıyor; işçinin belli saatlerde çağrılmaya hazır olması gerekiyor. İşletmeler için çok avantajlı olduğundan, özellikle perakende sektöründe hızla yayılıyor. Ayrıca "üretim ve hizmet sözleşmelerinden", "serbest çalışmadan", illegal çalışmadan da vs. bahsetmek gerek (krş. Müller, 1982, s. 183-200).

Eskiden olduğu gibi, gelişimin püf noktası üretici güçlerin gelişmesinde yatıyor. Ama üretici güçler, –Marx'ın tahmin ettiği gibi– artık mülkiyet ilişkilerini parçalamıyor. Marksist terimlerle düşünürsek, üretici güçlerin devrimci potansiyeli tam tersine "geri tepme" tehlikesiyle yüz yüze. *Bu potansiyel, iş sözleşmesi ve emek piyasası ilişkileri* ile sanayi toplumunda işgücünün arz ve

kullanım biçimlerini parçalıyor ve böylece emek piyasasındaki taraflar ve onların çıkar örgütlenmeleri arasında tamamen yeni *güç dengesizlikleri* yaratıyor. Hakim ücretli emek sistemindeki çıkarlara ve bu çıkarların siyasi ve örgütsel gücüne bakarak, sanayi toplumundaki bu sistemik dönüşümün ciddi direnişle karşılaşacağını ve muhtemelen uzun bir döneme yayılacağını öngörmek zor değil. Bu yüzden, sanayi toplumundaki emek sisteminin hangi kesimlerinin bu dönüşlü modernleşmeden etkilenip hangilerinin etkilenmeyeceğini bugünden tahmin etmek mümkün değil. Bununla birlikte yeni esnek ve çoğullaşmış düşük istihdam ve merkezsizleştirilmiş çalışma biçimleri sistemi şu ana kadar daima tayin edici olan yüksek üretkenliği sebebiyle çekici olabilir. Yeni emek sisteminin "tarihsel üstünlüğü", giderek vahimleşen istihdam eksikliğini siyaseten skandala sebep olan ve tehdit edici *açık* işsizlik gibi biçimlerden koparark tekrar bölüştürme, hattâ üretici güçlerin gelişimine dönüştürme imkânlarını taşımasında yatıyor. Çalışanlar açısından da düşük istihdam biçimlerine eşlik eden riskler, kendi hayatlarını düzenleme konusunda kazandıkları kısmi özgürlük ve bağımsızlıkla rekabet ediyorlar.

Pek çok insan, tam-zamanlı işleri yarı-zamanlı işlere dönüştürerek işsizlikle baş etme mücadelesine önemli bir katkı sağlanacağını düşünüyor. Oysa bu, tam tersi sonuçlara yol açacaktır. Artan bireyselleşme, insanları emek piyasasına itiyor. Esnek, çoğul düşük istihdam ve geçici istihdam imkânlarının yaratılmasıyla *ikiye bölünmüş emek piyasası toplumunun geriye kalan barajları tamamen yıkılır*. Hâlâ katılımın önünde duran engeller –aile ile emek piyasasına katılım ve üniversite okuma ile emek piyasasına katılım arasındaki uyuşmazlık– bertaraf edilir ve "gizli rezerv" olarak bekleyen kadınlar ve gençler esnek düşük istihdam piyasasına hücum edebilir. Uygun arzın yaratılması neticesinde talep *orantısızca artabilir*; önceki tahminleri tümden boşa çıkaracak bir talep heyelanı başlayabilir.

Burada ana hatlarıyla çizdiğimiz taslakta ileri gelişim aşamasında bulunan sanayi toplumu sisteminin *kendi kendine-devrim-yapmasına* ilişkin bir teori üzerinde durduk. Rasyonelleşme süreci, artık tam anlamıyla sanayi biçimleri ve ücretli emek güzergahından ilerlemiyor, aksine giderek onlara *karşı* ilerliyor. Öngörülen işgücü ve işyeri kategorilerindeki niceliksel paylaşım dizginsiz yenilenme dinamizmi tarafından yeniden bölüştürülmekle kalmıyor, toplumsal biçimleri ve örgütsel ilkeleri de *yeniden şekilleniyor*. Bu dönüşlü modernleşme teorisine göre, toplumsal gelişmenin sürekliliği ile dönüm noktası belli bir şekilde iç içe geçiyor ve birbirini koşulluyor: bilinen standart sanayi sisteminden kopuş ve gelecekteki çoğullaşmış, esnek, merkezsiz düşük istihdam sistemine geçiş, mantığı aynı kalan kâr odaklı rasyonelleşme mantığına göre gerçekleşiyor. Yaşam safhalarına özgü kitlesel işsizlik bölüşümündeki paralellikler kendini dayatıyor: işsiz geçen yaşam safhaları çoktan nüfusun geniş kesimleri için standart biyografinin bir parçası haline gelmişti, şimdi ise tam istihdam ile işsizliğin sentezi olan düşük istihdam artık istihdam sistemine "entegre ediliyor". Bu biyografik "normalleşme" kurumsal bir "normalleşme"ye tekabül ediyor – ve ucu açık kalıyor. Siyasi tepkiler başat kalıyor. Sosyal güvenlik sistemi *geliştirilmezse* gelecekte bizleri yoksulluk tehdidi bekliyor. Herkes için asgari bir gelir yasal olarak temin edilirse, yaşanan gelişmelerden herkes için bir parça özgürlük elde edilebilir.

III. KISIM

Dönüşlü Modernleşme: Bilimin ve Siyasetin Genelleşmesi Üzerine

Önceki iki kısımda *sanayi toplumunun dönüşlü modernleşmesine* dair temel teorik fikir iki argüman hattında işlendi: bir taraftan risk bölüşümü mantığı temelinde (I. Kısım), diğer taraftan bireyselleşme teoremi temelinde (II. Kısım). Peki bu iki argüman hattı birbiriyle ve ana fikirle nasıl ilişkilendirilecek?

(1) Bireyselleşme süreci, teorik düzeyde dönüşlülüğün ürünü olarak kavramsallaştırılıyor. Bu dönüşlülük dahilinde refah devletinin güvenceye aldığı modernleşme süreci, sanayi toplumunun barındırdığı yaşam tarzlarını *gelenekten arındırıyor*. Modernlik-öncesinin yerini bizatihi sanayi toplumunun "geleneği", alıyor. Feodal tarım toplumunun yaşama ve çalışma biçimleri 19. Yüzyıl başında nasıl çözüldüyse, gelişmiş sanayi toplumunun biçimleri de bugün aynı şekilde çözülüyor: toplumsal sınıf ve tabakalar, kadınlar ve erkeklerin "standart biyografilere" sahip olduğu çekirdek aile, işin standartlaştırılması vs. Böylece 19. Yüzyıl'dan kalma ve günümüze kadar bilim, siyaset ve gündelik yaşamda düşünce ve eyleme egemen olmuş bir efsanenin –yani sanayi toplumunun çalışma ve yaşam planı bakımından *modern* bir toplum olduğu efsanesinin– sihri bozuluyor. Buna karşın tarihsel olarak sanayi toplumu biçiminde kabul gören modernleşme projesinin, aynı zamanda bu biçimde *kurumsal olarak ikiye bölündüğü* açığa çıkıyor. Temel ilkeleri bakımından –örneğin emek piyasası aracılığıyla geçim sağlamanın "normalliği" bakımından– sanayi toplumunun *egemen hale gelmesi* aynı zamanda *lağvedilmesi* anlamına geliyor. Refah toplumunun güvence altına aldığı emek piyasası toplumunun genelleşmesi, hem sınıflı toplumun hem çekirdek ailenin toplumsal temellerini çözüyor. Bu yüzden insanlar iki tür şok yaşıyor: sanayi toplumunun *doğal bir şekilde belirlenmiş gibi görünen* yaşam tarzlarından ve kesinliklerinden *kurtuluyorlar*, ama bu "tarih sonrasının" bitişi, düşünme, yaşama ve çalışma biçimlerindeki tarihsel bilincin *kaybıyla* çakışıyor. Sosyo-ahlaki ortamlarda, ailede, evlilikte ve kadın ve erkek rollerinde korku

ve güvencesizlikle başa çıkmanın geleneksel yolları artık işe yaramıyor. Bu durumla orantılı olarak, bireylerden korku ve güvencesizlikle başa çıkmaları talep ediliyor. Bununla bağlantılı toplumsal ve kültürel şok ve tedirginliklerden dolayı er ya da geç sosyal kurumlara eğitim, danışma, terapi ve siyaset alanında yeni talepler ortaya çıkacak.

(2) Modernleşme sürecinin dönüşlülüğü, servet üretimi ile risk üretimi arasındaki ilişki örneği üzerinden de izah edilebilir: modernleşme süreci, sanayi toplumundaki temellerini gelenekten arındırmadan, sanayi toplumu kategorilerinde düşünmenin risk bölüşümünü servet bölüşümü mantığına tabi kılan *tekçiliği* yara almayacaktır. Risk toplumunu sanayi toplumundan farklı kılan şey, riskler karşısında alınan tavır değildir; keza yeni teknolojiler ve rasyonelleşmeler nedeniyle üretilen risklerin nitelik ve kapsamının artması da değildir. Temel mesele, daha ziyade dönüşlü modernleşme süreçleri sırasında genel toplumsal koşulların kökten değişmesidir; modernleşme riskleri bilimselleşirken gizlilikleri de ortadan kalkar. Sanayi sisteminin zafer alayı, doğa ile toplum arasındaki sınırları belirsizleştirir. Dolayısıyla doğanın tahribatı, artık "çevreye" yüklenemez, aksine sanayi tarafından evrenselleştirildiği için sistemin bünyesindeki toplumsal, siyasi, ekonomik ve kültürel çelişki haline gelir. Sistemin bir sonucu olarak gizliliğini yitiren ve küreselleşen modernleşme riskleri, artık sanayi toplumu modelini temel alan eşitsizlik yapılarına uyumluluğu sürdürme yönündeki örtük varsayımla ele alınamaz, bilakis sanayi toplumunun üretim, yeniden üretim, sınıf, parti ve alt-sistem örüntülerinden ayrılan bir çatışma dinamiği yaratırlar.

Demek ki risk toplumu ile sanayi toplumu arasındaki ayrım, servet üretimi "mantığı", risk üretimi "mantığı" ve risk bölüşümü "mantığı" arasındaki ayrımdan ibaret değildir, bilakis bundan *öncelik ilişkisinin tersine dönmesi* sonucu ortaya çıkar. Sanayi toplumu kavramı, "servet mantığının" hakimiyetini kabul eder ve

risk bölüşümünün *uyumluluğunun* altını çizerken, risk toplumu kavramı servet bölüşümü ile risk bölüşümünün uyuşmazlığının ve "mantıkları" arasındaki *rekabetin* altını çizer.

III. Kısım'da bu argümanları iki yönde geliştirmeye devam edeceğiz: Sanayi toplumunun bütün konseptlerinde bilimsel bilgi ve siyasi eylemin *uzmanlaşabilir* olduğu kabul edilir, yani bu bilgi ve eylemin belirlenebilir ve tekelleştirilebilir olduğu varsayılır. Bu iki sistem için –"bilim sistemi" ve "siyasi sistem"– planlanan sosyal sistem ve kurumlarda bu durum ifadesini bulur. Buna karşın ileriki sayfalarda ise tam tersine şu perspektif geliştirilecek: *ileri* bir demokrasi ve *yerleşik* bilimselleştirme koşullarıyla karşı karşıya kalan dönüşlü modernleşme, bilim ve siyasetin karakteristik biçimlerde *sınırlandırılmasına* meydan verir. Bilgi ve değişime dair tekeller, tanımlanmış yerlerinden uzaklaşarak farklılaşıyor ve belirli ve değişmiş bir tarzda daha genel olarak ulaşılabilir hale geliyor. Bu yüzden, demokratik rıza ve oy verme çerçevesinin *dışında* insanların nasıl bir arada yaşayacağını tayin eden öncelikli otoritenin *hâlâ* aile politikaları mı olduğu yoksa *daha şimdiden* insan geni biliminin mi bu rolü üstlendiği aniden netliğini yitirdi. Bu da demek oluyor ki, zaten gelişmiş niteliklerin yanı sıra, günümüzde ortaya çıkan riskler daha önceki risklerden ilk olarak *toplumu-değiştirme menzili* (8. Bölüm), ikinci olarak da kendilerine has *bilimsel yapı* nedeniyle (7. Bölüm) ayrılıyorlar.

VII. BÖLÜM

Hakikat ve Aydınlanmanın Ötesinde Bilim? Bilimsel-Teknolojik Gelişmenin Dönüşlülüğü [Reflexivität] ve Eleştirisi

Aşağıda öncelikle şu fikir önplanda olacaktır: eskiden "dışsal" tehlikelerle (tanrılar, doğa) uğraşıyorduk, ama günümüzdeki risklerin tarihsel bakımdan yeni niteliği aynı zamanda üç bağlamlı *bilimsel ve toplumsal yapısından* kaynaklanıyor: Bilim, risklerin *sebeplerinden, tanımlanma araçlarından ve çözüm kaynaklarından* biri niteliğini kazanıyor ve bu sayede kendisi için yeni bilimselleştirme pazarları açıyor. Bilimsel-teknik gelişme, üretiminde ve tanımlanmasında paya sahip olduğu riskler arasındaki karşılıklı etkileşimde ve yine aynı risklerin kamusal-toplumsal eleştirisinde *çelişkili* bir hal alıyor. Bu bakış açısını dört *tez* ışığında geliştirip izah edeceğiz:

(1) Geleneğin modernleşmesi ile sanayi toplumunun modernleşmesi arasındaki ayrım gereğince bilim, uygulama ve kamusal alan ilişkisinde birbirinden farklı iki durum söz konusudur: *basit* ve *dönüşlü* bilimselleşme. Bilim ilk önce "verili" bir doğa, insan ve toplum dünyasına uygulanır. Dönüşlü evrede ise bilimler kendi ürünleriyle, eksiklikleriyle ve ortaya çıkan sorunlarıyla yüzleşir, yani *ikinci bir uygarlaştırıcı yaratıcıyla* karşı karşıya gelir. Birinci evrenin gelişim mantığı, bilimsel rasyonelliğin

bilgi ve aydınlanma iddialarının bilimsel şüpheciliğin yöntemsel öz-uygulamasından hâlâ muaf olduğu ikiye bölünmüş bir bilimselleşmeye dayanır. İkinci evre ise, bilimsel şüpheciliğin bilimin kendi içsel temellerine ve dışsal sonuçlarına kadar genişlediği *tam* bir bilimselleşmeye dayanır. Böylece bilimin *hakikat iddiası ve aydınlanma iddiasının büyüsü bozuma uğratılır*. Yani bir yapıdan ötekine geçiş, bilimselleşmenin *sürekliliği* içinde gerçekleşir, ama diğer taraftan tam da bu nedenle bilimsel çalışmalarda tamamen farklı içsel ve dışsal ilişkiler ortaya çıkar.

Esas bilimselleşme, gelenek ile modernliğin, amatörler ile uzmanların mukayesesinden dinamizmini elde eder. Ancak bu sınır belirleme dahilinde bilimin içsel ilişkilerindeki *şüphecilik* genelleşirken aynı zamanda dışsal ilişkilerde bilimsel sonuçların uygulaması *otoriter* bir tarzda hızlandırılabilir. Bilim ve ilerlemeye sarsılmaz inancın egemenliği 20. Yüzyıl'ın ilk yarısında sanayi toplumu modernleşmesinin (giderek azalan bir kesinlikle) tipik özelliğidir. Bu evrede bilim, praksis ve kamusal alanın, başarılarla destekleyerek kavranamayan zorunluluklardan özgürleştirme vaatleriyle bertaraf edebileceği direnişleriyle karşı karşıya kalır. Dönüşlü yapı önem kazanınca bu durum temelden değişmiştir (değişimin belirtilerini 20. Yüzyıl'ın başına kadar, bilim sosyolojisi, ideoloji eleştirisi, bilimsel teorinin yanılabilirliğine inanç ve uzmanları eleştirmenin gelişiminde vs. takip etmek mümkün).

Bilimler artık pratik alana geçtiklerinde kendi nesnelleşmiş geçmişleri ve bugünleriyle yüzleşiyorlar – analiz etmeleri ve üstesinden gelmeleri gereken bir gerçekliğin ve sorunların ürünü ve üreticisi olarak buluyorlar kendilerini. Bu yüzden sadece sorunlara çözüm kaynağı olarak değil, *sorunların sebebi* olarak da hedef alınıyorlar. Bilimler, pratikte ve kamusal alanda giderek sadece yenilgilerinin değil, zaferlerinin de bilançosuyla yüzleşiyorlar, yani yerine getirmedikleri vaatlerinin yansımalarıyla karşı karşıya geliyorlar. Bunun çeşitli sebepleri var: başarı artarken bilimsel

gelişmenin riskleri çok daha hızlı artıyor, çözümler ve özgürleşme vaatleri pratiğe geçtiğinde olumsuz yanlarını da çarpıcı bir şekilde gözler önüne seriyor ve bu yanlar da sistematik bir şekilde bilimsel analiz nesneleri haline geliyor. Ayrıca paradoksal bir biçimde, bilimsel olarak taksim edilmiş ve profesyonelce idare edilen dünyada, bilimin gelecek tasavvurları ve gelişme şansları da bilim eleştirisiyle bağlantılıdır.

Bilimin *gelişmesi*, bilim eleştirisini ve bilimin bilim üzerine yoğunlaştığı bir dönemde uzmanların mevcut pratiklerinin *eleştirisini* gerektiriyor ve yönlendiriyor; bu yüzden de bilimsel uygarlık kendi temellerini ve kendine dair tasavvurlarını sarsan bir kamusallık olarak yayılan eleştiriye tabi oluyor. Temelleri ve sonuçları bakımından belli bir güvensizlik düzeyini açığa çıkarıyor. Ancak ortaya çıkardığı risk potansiyelleri ve gelişim perspektifleri bu düzeyi aşabiliyor. Böylece bilimlerin *gizemlerinden arınması* sürecine giriliyor ve bu süreçte bilimin yapısı, praksis ve kamusal alan kökten dönüşümlere maruz kalıyor.

(2) Neticede *bilimsel bilgi iddiaları tekelinde* önemli bir *gerileme* yaşanıyor: bilim *giderek daha gerekli hale geliyor*, ama aynı zamanda toplumsal açıdan bağlayıcı hakikat tanımı için *giderek daha yetersiz hale geliyor*. Bu işlevin kaybedilmesi tesadüf değildir. Bilimlere dışarıdan dayatılan bir şey de değildir. Daha ziyade bilimsel geçerlilik iddialarının *zaferinin* ve farklılaşmasının bir sonucu olarak ortaya çıkıyor; risk toplumu koşullarında bilimsel-teknik gelişmenin *dönüşlülüğünün ürünüdür*: Şüpheciliğinin metodolojik gücünü kendi temellerine ve pratik sonuçlarına kadar genişleten bilim, bir taraftan içsel ve dışsal ilişkilerinde kendi kendisiyle yüz yüze geliyor. Buna uygun olarak bilgi ve aydınlanma iddiası, bilimsel titizlik yoluyla *başarıyla* ilerleyen yanılabilirlik karşısında sistematik olarak geriye çekiliyor. Bilime ilk başta isnat edilen gerçeklik ve hakikate erişimin yerini, çok farklı sonuçlara varabilen kararlar, kurallar ve sözleşmeler alıyor. Büyü-

nün bozulması, büyüyü bozana da yayılıyor ve böylece büyüyü bozmanın koşullarını değiştiriyor.

Diğer taraftan bilimin farklılaşmasıyla koşullu, kendisinden emin olmayan ve bağlamsız ayrıntılı sonuçlar artıyor. Farazi bilginin bu hiper-karmaşıklığının üstesinden artık metodik kontrol kurallarıyla gelinemez. İtibar, yayım türü ve yeri, kurumsal temel gibi ikame kriterler de başarısızlığa uğruyor. Bu yüzden bilimselleşmeyle sistematik olarak üretilen emniyetsizlik dışsal ilişkilere yayılır ve siyaset, ekonomi ve kamusal alandaki bilimsel sonuçların hedef gruplarıyla uygulayıcılarını bilgiyi tanımlamaya yönelik toplumsal sürecin *aktif eş-üreticileri* haline getirir. Bilimselleşmenin "nesneleri" aynı zamanda "özneleri" olur, çünkü heterojen bilimsel yorum arzını aktif olarak yönlendirebilirler ve yönlendirmek zorundadırlar. Bu durum, yalnızca çelişkili çok özelleşmiş geçerlilik iddiaları arasında tercih yapmakla sınırlı değildir, geçerlilik iddiaları aynı zamanda birbiriyle çatışabilir ve eylem yeteneği olan bir imge halinde birleştirilmeleri her koşulda zorunludur. Bu yüzden hedef gruplar ve bilim uygulayıcıları için dönüşlü bilimselleşme, üretim süreçlerinde *ve* bilimsel sonuçların uygulamasında *yeni nüfuz ve gelişim imkânları* yaratır. Bu, son derece müphem bir gelişmedir: Toplumsal praksisi bilim*den* bilim *yoluyla* kurtarma fırsatı sunar; ama diğer yandan toplumda egemen ideolojileri ve bununla ilgili duruşları aydınlanmacı bilimsel iddialara karşı *bağışık hale getirir*, ekonomik ve siyasi çıkarlar ve "yeni dogmalar" yoluyla bilimsel bilgi pratiğinin *feodalleşmesine* kapıları açar.

(3) Bilimsel bilgi iddialarının zaferine karşı doğan yeni *değişmezlik tabuları*, bilimsel araştırmanın eleştirel bağımsızlığının mihenk taşı haline geliyor: Bilimselleşme ilerledikçe, risk durumları ve çatışmaları kamu bilincinde ortaya çıktıkça, eylem baskısı artıyor ve bilimsel-teknik toplumun bilimsel olarak üretilmiş "tabu toplumuna" dönüşme tehlikesi büyüyor. Artık prensipte

değiştirilebilir olan sektörler, amiller ve koşullar, giderek artan şekilde bu "kısıtlayıcı durumlar", "sistem zorunlulukları" ve "oto-dinamizmlerin" üretilmesi sebebiyle değişim beklentisinin sistematik olarak dışında kalıyor. Bilimler artık geleneksel Aydınlanma konumunda, yani "tabu *kırıcı*" pozisyonunda ısrar edemez, ayrıca tam zıddı olan "tabu *tasarımcısı*" rolünü de benimsemek zorunda. Dolayısıyla bilimlerin toplumsal işlevi, eylem fırsatları yaratmak ile yok etmek arasında bocalıyor ve bu çelişkili dışsal beklentiler bilim insanları arasındaki çatışmaları ve bölünmeleri tetikliyor.

(4) *Bilimsel rasyonelliğin temelleri* bile genelleştirilmiş değişim beklentisinden muaf kalmıyor. İnsanlar tarafından yapılan her şey, insanlar tarafından değiştirilebilir. Bilimsel rasyonelliğin kendi kendine ürettiği tabuları görünür ve sorgulanabilir hale getiren, bizatihi dönüşlü bilimselleşmedir. Bilimsel-teknik gelişmenin "oto-dinamizmini" temsil eden "kısıtlayıcı durumların" ve "örtük yan etkilerin" *imal edilmiş* olduğu, bu yüzden de prensipte *ortadan kaldırılabilir olmaları* gerektiği açığa çıkıyor. Modernleşme projesi, yani Aydınlanma projesi sona ermiş değil: bu projenin tarihsel olarak geçerli bilim ve teknoloji anlayışındaki edimsel katılıklar, aklın yeniden canlanmasıyla kırılabilir ve tarihsel deneyimleri geliştiren ve böylece kendi öğrenme kabiliyeti sayesinde gelişmeye devam edebilen dinamik bir bilimsel rasyonellik teorisine dönüştürülebilir.

Bilimin kendi pratik risklerinin sınırlanmasına ve kontrolüne katkıda bulunup bulunmayacağını tayin edecek olan, kendi nüfuz alanının dışına çıkıp sonuçlarının uygulamasında (siyasi) söz hakkına sahip olup olamayacağı değildir. Esas mesele, bundan daha fazlasıdır, yani *sözümona tahmin edilemez yan etkilerinin tahmin edilebilirliği için hangi türden bir bilimin yapılacağıdır*. Başlı başına yan etkiler üreten ve bu yan etkilerin kaçınılmaz olduğunu onaylayan *aşırı-uzmanlaşmanın* devam mı edeceği, yoksa

uzmanlaşma gücünün mü yeniden keşfedilip geliştirileceği; pratik sonuçlarla başa çıkmayı *öğrenme kabiliyeti*nin mi geri kazanılacağı, yoksa pratik sonuçların görmezden gelinmesiyle *–yanılmazlık isnadı*na dayanan, bu yüzden de pratik hatalardan ders çıkartmayı daha baştan imkânsızlaştıran– *geri dönüşsüz durumlar* mı yaratılacağı bu bağlamda tayin edici önemdedir. Modernleşmenin riskleriyle uğraşırken, semptomların ortadan kaldırılması yerine gerçek *nedenlerin* kaldırılmasının ne ölçüde becerilebileceği, değişkenler ve nedenler göz önüne alınarak "uygarlığın hatası sonucu ortaya çıkan" riskler hakkındaki *pratik tabuların* bilimsel olarak ne ölçüde tasvir edileceği ya da kırılacağı önemlidir. Yani mühim olan, risklerin ve tehditlerin metodik ve nesnel olarak yorumlanıp bilimsel olarak mı gösterileceği, yoksa tehlikesizmiş gibi gösterilip gerçeklerin mi gizleneceğidir.

1. Basit ve dönüşlü bilimselleşme

Bu fark, bir değerlendirmeyle bağlantılıdır: Amatörlerin "av sahalarından" koparılıp tıpkı Kızılderililer gibi net bir şekilde sınırları çizilmiş "doğal koruma alanlarına" doğru sürüldüğü *ilksel* bilimselleşmenin başlangıç aşaması çoktan kapandı. Bu aşamayla birlikte tipik üstünlük efsanesi ile bilim, praksis ve kamuoyu arasındaki ilişkiyi tanımlamış olan iktidar yapısı ortadan kalktı. O dönemin gelişme mantığı (ki ne de olsa klasik sosyolojinin ana temalarından biriydi) günümüzde sadece modernleşmenin marjinal alanlarında görülebilir, hattâ belki hiç görülmez.[1] Hemen her yerde bu mantığın yerini *dönüşlü* bilimselleşmenin çatışma ve ilişkileri almıştır: Bilimsel uygarlık, artık sadece doğayı, insanları

1 Örneğin bugün aile uzmanlarının ve evlilik danışmanlığının öne çıkmasıyla görünür hale gelen "aile bilimselleşmesi" dalgası. Ama burada bile bilimselleşme profesyonel ve bilimsel olarak önceden oluşturulmuş ve çeşitli biçimlerde nüfuz edilmiş bir pratik alanla karşılaşır.

ve toplumu bilimselleştirmekle yetinmeyeceği bir safhaya girdi; artık kendisini, kendi ürünlerini, etkilerini ve hatalarını da gitgide artan bir dozda bilimselleştiriyor. Bilim, artık "*önceden var olan* bağımlılıklardan kurtuluşla" değil, "*kendisinin sebep olduğu*" hata ve risklerin tanımlanması ve bölüştürülmesiyle ilgileniyor.

Böylece bilimsel-teknik gelişmede modernleşmenin öne çıkan "negatif sonuçları"nın yerine basit bilimselleşme aşamasında hata yönetim süreçleri için artık başka koşullar ve süreçler, başka araçlar ve aktörler karakteristik özellik kazanırlar: Birinci dalgada çeşitli disiplinlerden bilim insanları, geleneksel bilgi temelleri, gelenekler ve amatör pratikler karşısında bilimsel rasyonellik ve düşünme yöntemleri konusundaki –kimi zaman gerçek, ama sıklıkla sadece yapmacık– üstünlüklerine güvenebiliyorlardı. Bu üstünlük, tabii ki bilimsel çalışmalardaki hataların azalmasına atfedilemez, *daha ziyade hataların ve risklerin bu aşamada toplumsal bakımdan nasıl örgütlendiğiyle ilgilidir*.

Her şeyden önce, hâlâ bilimsel olarak bakir olan bir dünyaya bilimselliğin nüfuz etmesi, sorunların çözümleri ile nedenleri arasında net bir sınır çekilmesini mümkün kılar. Bu sınırın bir tarafında bilimler, diğer tarafında ise (mevcut ya da potansiyel) "nesneleri" vardır. Bilimin uygulanışı, sorun ve hata kaynaklarının açıkça *nesneleştirilmesi* tavrıyla gerçekleşir: İnsanların başına gelen hastalıklar, krizler ve felaketlerin "suçu" da vahşi, anlaşılamayan doğaya ve geleneğin alt edilememiş baskılarına yüklenir.

Bilimlerin henüz keşfedilmemiş "tarafsız bölgesi"ndeki sorun ve hataların kaynaklarının bu projeksiyonu, bilimlerin uygulandıkları alanlarla henüz anlamlı bir şekilde çakışmamış olmasıyla bariz bir şekilde bağlantılıdır. Bu ayrıca bilimlerin kendi teorik ve pratik hata kaynaklarının belli bir tarzda tanımlanıp organize edilmeleriyle de bağlantılıdır: Bilimlerin tarihinin baştan itibaren bilgi edinme tarihinden ziyade hataların ve yanlış hareket etmelerin tarihi olduğu fikrinden yola çıkmak için yeterince sebep var.

İşte bu yüzden bilimsel "bilgiler", "açıklamalar" ve pratik "çözüm önerileri" zaman içinde farklı yerlerde, farklı düşünce okullarında, farklı kültürlerde vs. birbiriyle taban tabana çatışır. Bilimler hatalarını, yanlışlarını ele alır ve pratik sonuçlarının eleştirisini yaparken esasen bilimsellik *dahilinde* kaldığı müddetçe bu çatışmalar bilimsel rasyonellik iddialarının itibarını zedeleyecek diye bir şey yok. Böylece bir taraftan uzmanlaşmamış kamusal alana karşı rasyonellik *tekeli* iddiasını sürdürür, diğer taraftan disiplin dahilinde eleştirel tartışmalara alan açabilirler. Hattâ bu sosyal yapıda ortaya çıkan sorunları, teknik yetersizlikleri ve bilimselleşmenin risklerini bilimsel altyapı sisteminin *gelişme durumunda* söz konusu olan şimdiye kadarki yetersizliklere bağlamak mümkündür. Bilimsel altyapı sisteminin gelişme durumundaki bu yetersizlikler giderilebilirse *yeni* teknik gelişme dalgaları ve planları hayata geçirilebilir; böylece nihayetinde bilimsel rasyonellik tekelinin pekiştirilmesi sağlanabilir. *Hataların ve risklerin bu şekilde dönüştürülerek ilerleme fırsatları ve bilim ve teknolojinin gelişimine dair bakış açıları oluşturma imkânları haline getirilmesi*, birinci aşamada genellikle bilimsel gelişmeyi modernliğin ve uygarlığın eleştirilmesine karşı muaf kılmış, bir bakıma "*ultra istikrarlı*" hale getirmiştir. Ama bu istikrar, fiili olarak metodolojik şüpheciliğin ikiye bölünmesine dayanır; bilimlerin içinde (en azından iddiaya göre) *eleştiri* kuralları genelleşiyor, ama aynı zamanda bilimsel sonuçlar dışarıya karşı *otoriter* bir tarzda hayata geçiriliyor.

Bilim, dikkatini disiplinlerarası bir şekilde bilime yönelttiği ölçüde bu koşullar elbette aşikar bir şekilde zayıflıyor. Tam da hataların kaynakları ve sorunların nedenleri "projeksiyonu" stratejisi, aksine *bilim ve tekniği sorunların ve hataların muhtemel sebepleri* olarak göstermek zorundadır. Dönüşlü modernleşmenin odak noktasında olan riskler, hataların disiplinler içinde gelişme fırsatlarına dönüşme modelini yok eder. Aynı zamanda, 19. Yüzyıl sonunda yaygın bir şekilde yerleşikleşen basit bilimselleşme

modelini, yani meslekler, ekonomi, siyaset ve kamuoyu arasındaki uyumlu güç ilişkilerini de bozarlar.

Modernleşme riskleri üzerine bilimsel çalışma, bilimsel-teknik gelişmenin –disiplinlerarası bir tarzda– kendisi için sorun haline gelmesini varsayar; burada bilimselleşme bir *sorun olarak* bilimselleştirilir. Bu sayede bilimlerin ve mesleklerin birbirlerini ele alırken yaşadıkları tüm sorunlar ve güçlükler aniden öne çıkar. Çünkü burada bilim bilimle, dolayısıyla bir bilimin diğerine gösterebileceği tüm şüphecilik ve küçümsemeyle karşılaşır. Sıradan insanların çoğu durumda aynı ölçüde saldırgan ve zayıf direnişinin yerini bilimlerin elde ettiği direniş olanakları alır: karşı eleştiri, yöntem eleştirisi, ayrıca profesyonel kaynak rekabetinin tüm alanlarında "bloke edici tutum". Bu bakımdan modernleşmenin sonuçları ve riskleri, ancak farklı bilimlerin bilimsel hizmet sistemlerinin *eleştirisini* (ve karşı eleştirisini) ele alarak görünür kılabilir. Bu yüzden, anlaşıldığı kadarıyla dönüşlü bilimselleşme fırsatları, modernleşmenin riskleri ve kusur bilançolarıyla doğru orantılı olarak, bilimsel-teknik uygarlığın ilerleyişine sarsılmaz inançla ters orantılı olarak büyüyor. Risklerin bilimsel olarak ortaya çıkarılmasını ve ele alınmasını sağlayan kapının adı bilim eleştirisi, ilerleme eleştirisi, uzman eleştirisi ve teknoloji eleştirisidir. Riskler, geleneksel, disiplin içi hataları giderme fırsatlarını yok eder ve bilim, bilimsel pratik ve kamuoyu arasındaki ilişkide *yeni işbölümü biçimlerini* zorunlu kılar.

Böylece şimdiye kadarki modernleşmenin risklerinin açığa çıkışı, ister istemez bilimsel meslekler arası rekabet ilişkilerinin arı kovanına çomak sokulması anlamına gelir. Bir bilim mesleğinin "sözde sorunlarına" ve özenle döşenmiş "araştırma kaynağı boru hattına" yönelik "yayılmacı saldırılara" karşı bütün gücüyle (bilimsel olanlar da dahil) kuşaklar boyu geliştirdiği tüm direniş dürtülerini ayaklandırır. Riskleri toplumsal bakımdan tanıma ve bu risklerle başa çıkma çabaları burada patlak veren rekabet so-

runlarına ve uzlaşmanın söz konusu olmadığı düşünce okulları arasındaki çatışmalara çarpacaktır. Modernleşmenin bazı sorunlu bakış açılarıyla ilgili *kamusal* duyarlılık artmaz, eleştiriye ve hattâ toplumsal hareketlere dönüşmezse, kendisini bilime ve teknolojiye karşı protestolar halinde dile getirip boşaltmazsa, bu durumdan kaçınmak mümkün değildir. Demek ki modernleşme riskleri, ancak *dışarıdan*, kamusal onay yoluyla bilimlere "dayatılabilir" ya da "dikte edilebilir". Bu risklerin temelinde bilimler*arası* ilişkiler değil, genel toplumsal tanımlar ve ilişkiler vardır. Bilimlerin içinde dahi arka plandaki saiklerle –toplumsal gündemle– güçlerini artırabilirler ancak.

Bu durum, hiç değilse kısmen *alternatif uzmanlığın kabulüne* dayalı bilim ve kültür eleştirisinin şu ana kadar bilinmeyen bir güce sahip olmasını gerektiriyor. Yani dönüşlü modernleşme koşulları altında farklı toplumsal eylem alanlarında mevcut olan olumsuz sonuçlara ilişkin bilimsel bilgi etkinleştirilerek dışarıdan ele alınacak, yani dışarıya taşınacak ve *bilime karşı protestoların bilimselleşmiş biçimlerini* ortaya çıkaracaktır. Bu bilimselleşme sayesinde şu anda yaşadığımız ilerleme ve uygarlık eleştirisi, iki yüzyıl önceki eleştiriden ayrılıyor: Eleştiri temaları genelleşiyor; eleştiri hiç değilse kısmen bilimsel olarak destekleniyor ve bilimin bütün tanımlama iktidarıyla bilimin karşısına çıkıyor. Bu şekilde bilimlerin zaten epeydir bilinen beceriksizliklerini, dar-kafalılıklarını ve "doğuştan sakatlıklarını" bütün kamuoyunun gözlerinin önüne sermeye giderek daha fazla zorlanacakları bir süreci beraberinde getiren bir hareket ortaya çıkıyor. "Bilimin" tüm "hokus pokusunu" başka ilkeler ve çıkarlarla ilişkilendiren ve dolayısıyla karşıt sonuçlara varan "alternatif" ve "savunmacı bilim" çeşitleri ortaya çıkıyor. Kısacası, *bilime karşı protestoların bilimselleşmesiyle birlikte, bilim alaylı bakışlara maruz kalıyor.* Yeni kamu yönelimli bilimsel uzman tutumları ortaya çıkıyor, bilimsel akıl yürütmenin temelindeki şüpheli yönler karşı-bilimsel titiz-

likle ortaya konuyor ve pek çok bilim pratikte hayata geçirilirken daha önce eşi benzeri olmayan bir kapsamda "siyasileşme testine" tabi kalıyor.

Böylece bilim, kamusal itibarının hızla azalmasına şahit olmakla kalmıyor, aynı zamanda *kendisi için yeni faaliyet ve uygulama alanları* açıyor. Örneğin doğabilimleri ve teknik bilimler, kendilerine yönelik pek çok kamusal eleştiriyi ciddiye alarak ilerleme fırsatlarına dönüştürmeyi başardı: Bu eleştiriler, "hâlâ tahammül edilebilen" ya da "artık tahammül edilemeyen" risklerin, sağlığa yönelik tehditlerin, iş stresinin vs. kavramsal, araçsal ve teknik farklılaşmasıyla bağlantılı. Burada bilimsel gelişmenin dönüşlü safhasında kendisiyle ne açıdan çeliştiği somutlaşıyor: *önceki gelişmenin kamu tarafından iletilen eleştirisi ilerlemenin motoru oluyor.*

Bu, modernleşme risklerinin bilim, bilimsel pratik ve kamuoyunu gerilimli bir birliktelik içinde sosyal olarak kurduğu ve tekrar bilimlere havale ettiği –burada "kimlik krizleri"ne, yeni organizasyon ve iş biçimlerine, yeni teknolojilere, yeni metodolojilere vs. yol açan– gelişme mantığıdır. Bu yüzden hataların ve risklerin massedilmesi, genel toplumsal tartışmaların sirkülasyonuna bağlıdır ve başka şeylerin yanı sıra, tabiri caizse, bilim ve modernleşmeyi eleştiren toplumsal hareketlerin karşılaşması ve kaynaşması sırasında meydana gelir. Ancak bu konuda aldanmamak gerek: Tüm çelişkilerin ötesinde bilimsel bir *ilerleme* yoluna girilmiştir (ya da eski olan, dönüştürülen biçimiyle devam ettirilmektedir). Modernleşme risklerinin kamusal tartışması, dönüşlü bilimselleşme koşullarında hataları ilerleme fırsatına dönüştürmenin yoludur.

Uygarlık eleştirisine, disiplinlerarası yorum karşıtlıklarına ve etkili kamusal protesto hareketlerine dair bu yorum, *çevre hareketi* üzerinden çarpıcı bir şekilde gösterilebilir:[1] Doğayı koru-

1 Burada özellikle Robert C. Mitchell'in (1979) (bildiğim kadarıyla yayımlanmamış) tartışmalarını referans alıyorum. Ayrıca aynı konu için bkz. H. No-

ma, –doğayı koruma örgütleri tarafından yapılan kimi noktalara ilişkin eleştirilerin (üstelik bu eleştiriler, ne büyük maliyetler ne de sanayileşmeye karşı esastan eleştirilerle bağlantılıydı) ilerleme düşmanlığı ve gericilik etiketinden kurtulmayı başarabilmesi söz konusu olmaksızın– sanayileşmenin başından beri mevcuttu. Bu durum, ancak sanayileşme nedeniyle doğaya yönelik tehditlerin toplumsal kanıtları artıp eski doğayı koruma fikirlerinden tamamen bağımsız bilimsel açıklama sistemlerinin ortaya çıkması ve kabul görmesiyle birlikte değişti. Bu açıklama sistemleri, sanayileşmenin bariz zararlı sonuçlarına dair kamusal hoşnutsuzluğun artışını açıklıyor, destekliyor, somut tekil vakalardan ve olaylardan kurtarıyor, genelleştiriyor ve sanayileşme ile teknikleşmeye karşı geniş protestolarla birleştiriyordu. Bu, ABD'de esasen sanayileşmenin doğal biyo-sistemler üzerindeki zararlı etkilerine yoğunlaşan eleştirel *biyoloji* araştırmaları sayesinde gerçekleşti ve kelimenin tam anlamıyla "alarm" düğmesine basıldı. Yani genel halkın anlayabileceği bilimsel argümanlar ve dili kullanan araştırmalar, sanayileşmenin bu gezegendeki yaşam üzerindeki mevcut ve yakın gelecekteki etkilerini araştırdılar ve elde ettikleri neticeleri yok oluş tehdidi imgesinde birleştirdiler.[1] Protesto hareketleri bu argümanları ve benzer argümanları benimseyince, yukarıda bilimselleşmenin bazı biçimlerine karşı protestonun bilimselleşmesi olarak ifade ettiğimiz süreç başladı.

Çevre hareketinin hedefleri ve ele aldığı başlıklar, somut olaylardan ve neticede karşılanması kolay tekil taleplerden (ağaçlık bir alanın çevresinin çitlenmesi, belli bir hayvan türünün korunması vs) aşama aşama koptu ve sanayileşmenin koşullarına ve gereklerine karşı genel bir protesto halini aldı. Protesto vesileleri,

votny (1979), P. Weingart (1979) ve G. Küppers, P. Lundgreen, P. Weingart (1978).

1 Özellikle 1962'de basılan ve üç ayda 100 bin satan Rachel Carson'un Silent Spring'ine ve Barry Commoner'in Science and Survival'ına (1963) göndenne yapıyorum.

artık sadece tekil vakalardan, birlerinin suçlanabileceği görünür tehditlerden (petrol sızıntısı, sanayi atıkları tarafından nehirlerin kirletilmesi vs.) ibaret değildi. Sıradan insanların ne görebileceği ne de dokunabileceği tehditler, giderek odak noktasına yerleştiler; öyle ki bunlar, maruz kalan bireylerin yaşam sürecinde bile etki yaratmayacak, ikinci kuşağı etkileyecek tehditlerdi kimi zaman. Her koşulda, *görülebilmeleri ve tehdit olarak değerlendirilebilmeleri için bilimin duyu organlarını –teoriler, deneyler, ölçüm aletleri–* gerektiren tehditlerdi. Kulağa paradoksal gelebilir, ama bilimselleşmiş ekoloji hareketinde protesto vesileleri ve konuları, büyük ölçüde protestonun faillerinden, yani etkilenen sıradan insanlardan bağımsızlaştı. Hattâ tehditler, her türlü algılama imkânından da bağımsızlaştı ve artık sadece bilim tarafından iletilmekle kalmıyor, tam anlamıyla *bilimsel olarak inşa ediliyorlar*. Bu durum, "sıradan insanların protestolarının" önemini azaltmıyor, ama "karşı-bilimsel" dolayımlara bağımlılığını gösteriyor: Tehditlerin teşhisi ve nedenleriyle mücadele, genellikle ancak bütün bir bilimsel ölçüm, deney ve argüman araçları cephaneliğinin yardımıyla mümkün oluyor. Ciddi ölçüde özel bilgi, geleneksel olmayan analizlere açıklık ve bu analizleri yapacak kabiliyet, ayrıca genellikle son derece pahalı teknik tesislere ve ölçüm aletlerine sahip olmak gerekiyor.

Bu örnek diğerlerini de yeterince temsil ediyor. Bu yüzden uygarlığın risk durumlarının ortaya çıkışında ve derinleşmesinde ve buna tekabül eden kriz bilincinde bilimin üç ayrı biçimde payı olduğu söylenebilir: Bilimsel sonuçların sanayide kullanımı sadece sorun yaratmakla kalmıyor, aynı zamanda sorunların en azından sorun *olduğunu* kabul ve tasvir edip etmeme araçlarını da –kategorileri ve bilgi donanımını da– bilim sağlıyor. Bilim, nihayetinde kendisinin sorumlu olduğu tehditlerin "üstesinden gelmenin" araçlarını da sunuyor. Bu yüzden –az önce verdiğimiz çevre sorunları örneğine geri dönersek– ekoloji hareketinin profesyonel-

leşmiş kesimlerinde, daha önce hareketin yaymaya çalıştığı doğa üzerinde eylemde bulunmaktan kaçınma anlayışından geriye pek bir şey kalmadı. "Tam tersine, fizik, kimya, biyoloji, sistem araştırmaları ve bilgisayar simülasyonlarının sunduğu en yeni ve sağlam sonuçlar üzerinden talepler gerekçelendiriliyor. Ekolojik sistem araştırmalarının kullandığı kavramlar, son derece modern ve doğayı yalnızca tekil parçalar olarak kavramak (böylece sistematik olarak üretilen cehalet sebebiyle ikinci –ya da bilmem kaçıncı– düzeyde hasarlar ve sonuçlar yaratma riskine girmek) değil, bir bütünsellik [Totale] olarak kavramayı hedefliyor... Müsli yiyen ve doğal liflerden çantalar taşıyanlar, aslında *yeni bir modernliğin öncüleri*. Bu modernliğin temel özelliği, doğanın çok daha kusursuz ve verimli, ama her şeyin ötesinde kapsamlı bir şekilde bilimselleştirilmesi ve teknikleştirilmesi olacak. (P. Weingart, 1984, s. 74) Genel olarak bilim karşıtı tavırda bu kadar çok keskinlik ve irrasyonellik üreten şeyin tam da protestonun nesnesine bağımlılığının bilincine varılması olduğu söylenebilir.

2. Bilgi tekelinin kırılması

Bilimleri tahtından indiren şey, başarısızlık değil, aksine *başarıdır*. Hattâ bilimler, bu yüzyılda ne kadar başarılı olduysa, asli geçerlilik iddialarının o kadar hızlı ve derinlemesine göreceleştiği söylenebilir. Bu anlamda 20. Yüzyıl'ın ikinci yarısındaki bilimsel gelişme, *sürekliliğinde bir dönüm noktası* yaşıyor ve bu, sadece dışsal ilişkilerinde değil (şimdiye kadar gösterdiğimiz gibi), aynı zamanda içsel ilişkilerinde de (bunu aşağıda göstermeye çalışacağız) söz konusu: Bu dönüm noktası, bilgi teorisinde toplumsal kavrayışında, metodolojik esaslarında ve uygulamayla ilişkisinde yaşanıyor.

Basit bilimselleşme modeli, "saîdilliğe" dayanır. Buna göre, bilimlerin metodolojik şüpheciliği bir taraftan kurumsallaştırılır-

ken, diğer taraftan bilimin *nesneleriyle* sınırlandırılabilir. Bilimsel sonuçların pratikteki uygulamalarıyla ilgili tüm meseleler gibi bilimsel bilginin temelleri de şüphecilikten muaf tutuluyor. Zorlu sorgulamalara ve içsel şüpheciliğe tabi olan şeyler, dışarıya karşı *dogmalaştırılıyor*. Bunun arkasında saklanan, sadece "eylemden-bağımsız" araştırma pratikleri ile pratiğin ve siyasetin eylemleri kısıtlaması arasındaki fark değil. Bu alanlarda sistemin şartları gereği şüphecilik fazla uzatılmamalı ve onun yerini net eylem planları almalı. Bilimsel rasyonelliğin içeri ile dışarı arasındaki sınırlar boyunca gerçekleşen bu ikiye bölünmesi, bilhassa bilimsel uzman gruplarının *piyasa ve meslek çıkarlarıyla* uygun düşüyor. Bilimsel hizmet ve bilginin alıcıları, itiraf edilmiş ya da açığa çıkarılmış hatalara, yanlışlığı ispatlanmış hipotezlere, öz-şüpheciliğe –ne kadar zekice geliştirilmiş olursa olsun– para vermiyor, onlar "bilgiye" para veriyor. İçsel "şüphecilik lüksüne" (bilinen adıyla temel araştırmalar) sahip olmanın maddi ve kurumsal şartlarını, rekabet halindeki meslek grupları ve sıradan insan gruplarına rağmen piyasaya bilgi iddialarını sokmayı başaranlar yaratabiliyor ancak. Rasyonellik penceresinden bakıldığında genelleşmesi gereken şey, piyasada egemen olma çabası yüzünden tam tersine enderleşiyor. *Dogmatikleştirme* ve şüphecilikler, "başarılı" bilimselleşme sürecinde birbirini tamamlıyor *ve* birbiriyle çatışıyorlar. İçsel başarı, "laboratuvar önlüklü yarı-tanrıların" yok oluşuna dayanırken, dışsal başarı ise tam tersine "akıldışı eleştirinin tüm şüphelerine" karşı aynı yarı-tanrıların kasten *imal edilmesi*, putlaştırılması ve inatla savunulmasına dayanıyor. Üretildikleri koşullar sebebiyle daima "geri çekilmeye tabi hatalar" olan sonuçlar, aynı zamanda pratikte görmezden gelinmesi cehaletin daniskası olacak ebedi doğrulukta "bilgiler" halinde sunulmak zorunda.

Bu anlamda basit bilimselleşme modelinde *modernlik ve karşı-modernlik daima çelişkili bir tarzda kaynaşmış halde oluyor*. Eleştirinin bölünmez ilkeleri bölündü; geçerlilik alanı ikiye bölündü.

Dışsal ilişkilerde öne sürülen bilgi iddialarının mutlaklığı, içeride norm düzeyine yükselen genelleşmiş şüpheyle tuhaf bir şekilde ters düşüyor. Bilimle temas eden her şey *değişebilir* olarak tasarlanıyor – *sadece bilimsel rasyonelliğin kendisi bundan muaf*. Sınırlanmayanın bu şekilde sınırlanması tesadüf değil, daha ziyade *işlevsel zorunluluk*. Hakim gelenekler ve amatör pratikler karşısında bu sınırlamalar, bilimlere bilişsel ve sosyal *üstünlük* sağlıyor. Ancak bu şekilde eleştirel bilgi iddiaları ve profesyonelleşme çabaları (çelişkili biçimde) bir arada tutulabiliyor.

Bu değerlendirmenin iki sonucu var: Bir taraftan 19. Yüzyıl'dan günümüze kadar gelen bilimselleşme süreci, *aynı zamanda* bir *dogmatikleşme* süreci, yani bilimin "dogmalarının" talep ettiği sorgulanamaz geçerlilik pratiği olarak anlaşılmalı. Diğer taraftan birincil bilimselleşmenin "dogmaları", bilimin baskın çıktığı (dini ve geleneksel) dogmalardan çok farklı bir şekilde *istikrarsızlık* arz ediyor: *Bünyelerinde kendi eleştirileri ve fesihleri için gereken ölçütleri de barındırıyorlar*. Bu anlamda bilimsel gelişme başarılarının sürekliliği, kendi çektiği sınırlarının ve esaslarının altını oyuyor. Bilimsel argüman normlarının *zaferi* ve genelleşmesi sırasında tamamen farklı bir durum ortaya çıkıyor: Bilim aynı anda hem *kaçınılmaz* oluyor hem de ilk geçerlilik iddialarından *yoksun bırakılıyor*. Aynı ölçüde "pratik sorunlar" da patlak veriyor. Bilimin iç ve dış ilişkilerinde metodik olarak hayata geçirilen özgüvensizlik, bilimin *iktidarının çöküşüne* yol açıyor. Bunun akabinde uzmanlar ile sıradan insanlar arasındaki farklı rasyonelliklerde çatışmalardan muzdarip *eşitlenme eğilimleri* ortaya çıkıyor (bunun sayısız göstergelerinden biri de "tıbbi müdahale hatası" davalarındaki artıştır). Dahası güç farklılığını yansıtan olağan kavramlar –modernlik ve gelenek, uzmanlar ve sıradan insanlar, sonuçların üretilmesi ve uygulanması– *işe yaramaz oluyor*. Dönüşlü modernleşme şartlarında *şüpheciliğin* bu şekilde *sınırlandırılması* (a) *bilim teorisi* ve (b) *araştırma pratiği* üzerinden gösterilebilir.

Basit bilimselleşmeden dönüşlü bilimselleşmeye bu geçiş, bilimsel-kurumsal bir biçimde hayata geçiriliyor. Dönüm noktasının aktörleri, bilimin eleştirel öz-uygulamasının disiplinleridir: bilim teorisi ve bilim tarihi, bilgi sosyolojisi ve bilim sosyolojisi, psikoloji ve ampirik bilim etnolojisi vs. Bu bilimler, 20. Yüzyıl'ın başından beri bilimsel rasyonelliğin kendi kendini dogmalaştırmasının temellerini farklı derecelerde kemiriyor.

Bu disiplinler, bir taraftan profesyonel ve kurumsal olarak faaliyet gösteriyor ve bu basit bilimselleşmenin *hâlâ* geçerli modelinin iddiaları kapsamında ilerliyor; diğer taraftan bu modelin uygulanma koşullarını ortadan kaldırıyorlar. Bu anlamda şimdiden dönüşlü bilimselleşmenin özeleştirel varyantının öncüleri niteliğindeler. Bu anlamda "bilim karşıtlığı", 60'lı ya da 70'li yılların bir icadı değil, daha ziyade başından beri bilimin kurumsal programına aittir. "Alternatif uzmanlığın" ilk örneklerinden biri, günümüze kadar etkilerini sürdüren Marksist "burjuva bilimi" eleştirisiydi. Bu eleştiri, kendi içinde bilime inanma ile mevcut bilimin genelleşmiş ideolojik eleştirisi arasındaki çelişkili gerilimi bütünüyle bünyesinde barındırıyordu. Bu gerilim, daha sonra yeni varyantlarda -K. Mannheim'ın bilgi sosyolojisinde, K. R. Popper'ın yanlışlanabilirliğinde ya da T. S. Kuhn'un bilimsel-teorik normativizme yönelttiği bilim-tarihsel eleştiride icra edildi. Burada sistematik biçimde "yediği kaba tükürme" olarak adım adım vuku bulan şey, ilk başta sadece kısmen kurumsallaşmış olan yanlışlanabilirliğin bilimin kendisine tutarlı bir şekilde uygulanmasıdır. Ayrıca bu özeleştiri süreci düz bir hatta ilerlememiş, bilakis bilimsel bilgi teşebbüsünün "esas rasyonelliğini" kurtarma yönünde mükerrer girişimlerin mantıksal iflasında gerçekleşmiştir. Ancak bu son derece kafirce "varsayımlar ve çürütmeler" sürecini pek çok örnekte görmek mümkündür. Ama

20. Yüzyıl'daki bilim teorisi tartışmaları kadar "emsal" niteliğinde olduğu hiçbir dönem yoktur.

Nihayetinde Popper, şarlatanlığa karşı gardını almak için inşa ettiği yanlışlanabilirlik ilkesine, "gerekçelendirme denemelerine" karşı kullanılan temel fikrine karşı aynı "hançeri" kullandı. Yanlışlanabilirlik ilkesindeki "gerekçelendirme kalıntılarının" hepsi tedricen açığa çıkarıldı ve tutarlı bir öz-uygulamayla ortadan kaldırıldılar, en sonunda yanlışlanabilirlik ilkesinin dayandığı sütunlar da yıkıldı. O halde Feyerabend'in meşhur "ne olsa gider" sözü de büyük bir bilimsel yetenekle ve kılı kırk yararak işleyen bu durumu özetlemekten başka bir işe yaramaz.[1]

Araştırma pratiğiyle ilgili yanlışlanabilirlik

Şimdi "Ne olmuş yani!" denebilir ki, zaten bilim pratiğinde insan-

1 Bu argümanı birkaç adımda özetleyebiliriz: Her şeyden önce, "ampirik temele" daha yakından baktığımızda, onun "spekülatif" teori oluşumunun yanlışlama mercii olarak başarısızlığa uğradığını görürüz. Bu merciin gerekçelendirilmesi gerekir. Deneyim üzerine temellendirilmesi, onu özneler-arasılıktan koparır. Aynı zamanda verilerin deneyle (mülakat, gözlem vs.) *üretilmesi* görmezden gelinmeye devam eder. Deney işin içine katılırsa teorik beyanlar ile ampirik beyanlar arasındaki sınır, yani teşebbüsün amacı yok edilmiş olur. Peki, tahrifatçı aramaktaki ısrar nasıl anlaşılmalıdır? Deneyin teorik beklentileri karşılamadığını varsayalım. O zaman teorinin nihai olarak *yanlışlığı kanıtlanmış* mı olacak, yoksa beklentiler ile sonuçlar arasındaki –farklı karar olasılıklarına işaret eden ve bu yüzden de çok farklı işlenen ve elde edilebilen (örneğin deneyde hata yapıldığı şüphesiyle ya da teoriyi tam ters bir hattâ inşa edip geliştirerek; buna ilişkin olarak krş. I. Lakatos 1974)– *uyumsuzluklara* mı işaret edilmiş olacak? Thomas S. Kuhn'un (1970) etkili denemesinin bilim tarihinde başlattığı değişim sırasında ampirik temel bilim felsefesi üzerine düşünceden koparıldı. Ama bu süreçte ampirizmin *bulunmadığı* bir teori olarak bilim teorisinin statüsü problematik haline geldi: Bilim teorisi, sadece lojistik şartlara bağlanmış bir norm teorisi mi, "iyi" bilimin üst sansür yetkilisi mi, dolayısıyla Orta Çağ kilise *engizisyonunun* adeta bilimsel muadili mi? Yoksa kendi taleplerini ampirik olarak sınanabilir bir teoriyle mi karşılıyor? O halde bilgi üretimi ve imalatının mevcut çelişkili ilkeleri ışığında geçerlilik iddiaları ciddi oranda geriye çekilmiş olmalı. Etnoloji odaklı bir bilim araştırması, en nihayetinde doğabilimlen rasyonalizminin en tartışılmaz doğum yerinde –laboratuvarda– şunu keşfedecektir: Hakim uygulamalar, kariyer ilkelerine ve sosyal kabul görmeye yönelmiş modern yağmur dansı ve verimlilik müeli çeşitleridir adeta (K. Knorr-Cetina, 1984).

lar öyle diyorlar. Hesaba bile katmadığı bir araştırma pratiği için "felsefi bir incir yaprağından" başka bir şey olmamış olan bilim teorisinin kendi kendisini parçalamasını neden umursayalım ki? Fakat tahrif ilkesini savunduktan sonra, hep var olan yüzeyselliğini beyan etmenin bazı sonuçları olmalı. Oysa hiçbir şey olmadı. Hem de hiç. Bilim ilerlerken *hakikati kaybetti* – tıpkı süt içmesi için kendisine verilen harçlığı kaybeden bir okul çocuğu gibi. Son otuz yılda bilim hakikatin *hizmetindeki* bir faaliyet olmaktan çıkıp *hakikatsiz* bir faaliyete dönüştü, ama hakikatin avantajlarından toplumsal olarak her zamankinden daha fazla faydalanan bir faaliyet oldu. Bilimsel pratik, bilimsel teorinin peşine takılarak varsayım, kendinden şüphe etmeye ve *uzlaşıma* doğru kaydı. Bilim, içeride kararlar verme alanına çekildi. Dışarıda ise riskler çoğaldı. Bilim, artık ne içeride ne de dışarıda aklın nimetlerinden yararlanıyor. İlim, hakikat için *kaçınılmaz* hale geldi ve aynı zamanda hakikat kabiliyetini *yitirdi*.

Bu bir rastlantı değildir ne de bir tesadüf. Hakikat, modernleşmenin mutat yolunu izledi. Hakikat üzerinde tasarrufun ve hakikati açıklamanın bilimsel dini, kendi bilimselleşmesi esnasında *sekülerleşti*. Bilimin hakikat iddiası, acı verici öz değerlendirmeye ne ampirik bakımdan ne de bilim teorisi dahilinde dayanamadı. Bir taraftan bilimin açıklama muktedirliği iddiası *hipotezlere*, geri alınabilir varsayımlara kadar çekildi. *Diğer taraftan*, gerçeklik *üretilmiş verilere* dönüşerek kayboldu. Bu yüzden –eskiden gerçekliğin temel taşları olan– "olgular", farklı bir şekilde sorulması mümkün soruların cevaplarından, bir araya toplama ve artık kullanmama kurallarının ürünlerinden başka bir şey değil. Başka bir bilgisayar, başka bir uzman, başka bir enstitü – başka bir "gerçeklik". Eğer öyle olmasaydı, bir mucize olurdu; bir mucize, bilim değil. (Doğa) bilimi araştırma pratiğinin diğer bir irrasyonelliğinin daha kanıtını bulmaya kalkışmak ölüye saygısızlıkla eşanlamlı olacaktır. Bir bilim insanının karşısına hakikatle ilgili so-

ruyla çıkmak, neredeyse bir rahibe Tanrı'yı sormak kadar utanç verici bir hale geldi. Bilim çevrelerinde "hakikat" sözcüğünü ağza almak, (tıpkı "gerçeklik" sözcüğünde olduğu gibi) cehaletin, vasatlığın, gündelik dilin muğlak ve duygu-yüklü sözcüklerini düşüncesizce kullanmanın göstergesidir.

Bu kaybın çekici bir yanı var elbette. Hakikat, doğaüstü bir zahmeti gerektiriyordu, ilahların katına yükselmek demekti. Dogmanın yakın akrabasıydı. Bir kez ele geçirilip dile getirildikten sonra değiştirilmesi zordu, ama yine de sürekli değişiyordu. Bilim insanileşiyor. Hatalar ve yanlışlarla dolu. Bilim, hakikatsiz bile olabilir; hattâ böylece belki daha iyi, dürüstçe, çok yönlü, atılgan ve cesur olur. Karşıtlık çekicileşiyor, üstelik daima yeni şanslar doğuruyor. Sahne renkleniyor. Üç bilim insanı bir araya gelse, on beş görüş çatışıyor.

Bilgi pratiğinin feodalleşmesi

Günümüzde bilimin toplumsal hakikat tekelinin ortadan kalkmaya başladığına tanık oluyoruz. Hakikatin toplumsal açıdan bağlayıcı tanımının bilimsel sonuçlarına başvurmak *giderek daha zorunlu*, ama aynı zamanda *daha yetersiz* oluyor. Zorunlu ve yeterli şartlar arasındaki ayrım ve ortaya çıkan gri alan, bilimin en öz faaliyetinde, yani temsili bilgi tayininde işlevselliğini kaybedişini yansıtıyor. Bilimsel bulguların hedef grupları ve kullanıcıları –siyasette ve iş dünyasında, kitle iletişim araçlarında ve gündelik hayatta– *sonuç olarak* bilimsel argümanlara giderek daha bağımlı hale geliyor, ama aynı zamanda *tekil* bulgulardan ve bilimin doğru ve yanlışlarla ilgili ifadelerinin hükmünden bağımsızlaşıyor.

Bilgi iddialarının dışsal mercilere aktarımı, –bu, zahiri bir paradoks– bilimlerin *farklılaşmasına dayanıyor*. Bu farklılaşma, bir taraftan birbirleriyle açıkça çelişmedikleri sürece, birbirlerini tamamlamayan, diğer taraftan genellikle farklı ve kıyaslanamaz

şeyler iddiasında bulunan ve böylece pratik bilgi sahibini tabiri caizse kendi bilişsel kararını vermeye *zorlayan* bulguların hiper-karmaşıklığında ve çeşitliliğinde yatıyor. Buna bir de somut durumlarda (genellikle) inkar edilen, ama yine de çok sayıda bulgunun uyuşmazlığında ve karar ile uzlaşmalara doğru sistemli geri çekilmede öne çıkan iddialı bir yarı-keyfiliği de katmak gerekir. Karşılığında hipotetik bilimin zorunlu olarak içinde hareket ettiği "evet, ama", "bir taraftan, diğer taraftan", bilginin tanımlanmasında alternatifler sunarlar.

Bulgu seli, bulguların çelişkililiği ve aşırı uzmanlaşması, benimsemeyi katılıma dönüştürür, yani bilim*le* ve bilime *karşı* bağımsız bir bilgi oluşturma süreci haline getirir. Durumun zaten hep böyle olduğu söylenebilir. Bilim karşısında siyasetin ve iş dünyasının özerkliği, bu ilişkinin kendisi kadar eskidir. Ancak burada zikredilen özelliklerden iki tanesi bu süreçte hesaba katılmamıştır: Bu tip özerkliği *üreten* bilimdir. Bu tip özerklik, aynı zamanda kendi taleplerini hipotetik düzeye çekmiş olan bilim *fazlalığından* doğar ve yorumların kendini-göreceleştirici çoğulluğu imgesini sunar.

Sonuçlar, bilgi üretiminin şartlarına geriye doğru derin etkide bulunurlar: Gerçekliği kaybeden bilim, başkalarının neyin hakikat olması *gerektiğini* ona dikte etmesi tehdidine maruz kalır. Bu durum, sadece doruk noktasında olan "saray bilimi"nde ve doğrudan etkiyle meydana gelmez. Bunun mümkün olmasını sağlayan, sonuçların takribi doğası, kesinleşmemişliği ve karar verme sürecinin anlaşılabilirliğidir. Bilimsel kontrolden kaçınan seçim kriterleri, her koşulda zaten bertaraf edilmesi gereken hiper-karmaşıklıkta yeni ve muhtemelen tayin edici bir anlam kazanırlar: Bu kriterlerden bazıları temel siyasi görüşlere sempati, alıcıların çıkarları ve siyasi içeriklerin öngörüsüdür; kısacası, *toplumsal kabuldür.*

Bilim kendi ürettiği aşırı-karmaşıklık bakımından metodolo-

jik uzlaşım haline gelme sürecinde *bilgi pratiğinin örtük feodalleşmesi* tehdidine maruz kalır. Buna uygun olarak dışsal ilişkide *yeni bir tikelcilik* ortaya çıkar: Kendilerini birbirlerinden tecrit eden ve örtük kullanım öncelikleri etrafında toplanan büyüklü küçüklü bilim insanı grupları. Asıl sorun bunun sadece daha sonra, pratik temaslarda meydana gelmekle kalmayıp, araştırma laboratuvarında, bilim insanlarının ofislerinde, bizatihi bilimsel sonuçların üretildiği iç mabetlerde meydana gelmemesi. Bilimsel-teknik üretimin riskleri ne kadar öngörülemez olur ve kamuoyunun bilincini ne kadar etkili bir şekilde belirlerse, siyasi ve ekonomik merciler üzerindeki harekete geçme baskısı o kadar yoğun olur, "tanımlama tekelini elinde bulunduran güç olarak bilime" –ister minimize etme, oyalama ya da yeniden tamamlama amacıyla– erişim sağlamak, toplumsal aktörler için o kadar önemli hale gelir. Bu aktörlerin amacı, metodoloji eleştirisi yoluyla "tanımlamaya dışarıdan müdahaleyi" tehlikesizmiş gibi gösterme, oyalama, yeniden tanımlama, dramatize etme veya yöntem eleştirisi amaçlı engelleme olabilir pekala.

Ama bu sürecin başka yönleri mevcut. Süreç içinde biraz aydınlanma da gerçekleşebilir. İnsanlar, uzmanların "karar verme yetisini kısıtlayan" bilgi direktiflerinden kurtuluyorlar (Illich 1979). Giderek daha çok sayıda insan, "bilimsel itirazdan" istifade eder hale geldi. Bilimsel argümanların bu genelleşmesi sürecinde bilimde yaşanan işlevsel dönüşüm, bilim insanları için biraz huzursuzluk verici. Wolfgang Bonss ve Heinz Hartmann (1985), bu durumu şöyle anlatıyorlar:

"Aydınlanma'dan beri tek yetkili meşruluk mercii olarak kabul edilen bilimsel argümanlar, genellemelerinde rasyonelliğin sarsılmaz otorite halesini kaybedip toplumsal olarak erişilebilir hale gelmiş görünüyorlar. Bu gidişat, sosyolojik açılardan kendini bilimselleşme süreçlerinin *sonucu* olarak gösteriyor. Bilimsel ifadelerin artık dokunulmaz kutsallıklar olmaktan çıkıp günde-

lik sıradan hayatta tartışılabilir hale gelmesi, bilimsel söylemin tüm-yapıyı-taşıyan ilkesi olarak sistematik şüpheciliğin artık bilimin ayrıcalığı olmaktan çıkmış olmasından başka bir anlama gelmiyor. 'Aydınlanmamış aşağı tabakalar' ile 'aydınlanmış yurttaşlar' ya da daha modern tabirlerle sıradan insanlar ile uzmanlar arasındaki fark azalarak, farklı uzmanlar arasındaki rekabete dönüşüyor. Pratikte tüm toplumsal alt-sistemlerde normların ve değerlerin içselleştirilmesinin yerini, rekabet halindeki unsurlar ışığında sistematik bilginin yansıması alıyor." (s. 16; ayrıca krş. Weingart, 1983, s. 328)

Uzmanların bu meslekleraras ı rekabetinde ayakta kalmak için, artık "temiz" anlam testleri sunmak yetmiyor. Koşullara bağlı olarak bizzat ortaya çıkıp inandırıcı olmak gerekiyor. Dönüşlü bilimselleşme koşullarında geçerlilik iddialarının toplumda yürürlükte kalmasının temel kaynağı *inancın üretilmesi ya da harekete geçirilmesidir.*[1]

Bugün çelişkili bilimsel dillerin çok sesliliği karşısında, bilimin eskiden bilim yoluyla inandırıcı olduğu yerlerde bilime inanç ya da alternatif bilime (ya da *şu* yönteme, *şu* yaklaşıma, *şu* yönelime) inanç tayin edici hale geliyor. Bilimsel argümanlar hakkında karar verirken iman etmenin (yardımcı olduğu) yerlerde, çok geçmeden iman ağır basıyor – artık dışsal biçimi iman değil bilim oluyor elbette. Bilgi üretiminde bilimin gerekli ama yetersiz olduğu bu dönemde çok çeşitli doktrinler kendilerini yeniden kurmak zorunda kalacak. Bu da pek çok şeyi mümkün kılıyor: Bilimsel bulgular, radikal bilim eleştirileri ve bilime imanla çiftleşmiş ve karışmış olarak kadercilik, astroloji, okültizm, egoya tapınma ve ego fedası. Bu *yeni* simyacılar, tuhaf bir şekilde bi-

1 Tam da aşırı yorum arzı yaşanırken, bu yorumların pratikteki uygulamaları ve kullanımları için kişisel özelliklerin ve şahsi ağların önem kazanmasında bunun da payı olabilir.

lim eleştirisinden bağışıklık taşıyorlar, çünkü "hakikatlerini" ve destekçilerini bilim öncesi tarzda değil, bilimle ilişki içinde icat ediyorlar.

Bu bilim bağışıklığı, sadece aşırı durumlar için geçerli değil. Çok genel olarak, artık bilimle donatılmış olan ideoloji ve önyargılar bilimsel eleştiriye karşı kendilerine yeni savunma hatları kurabiliyorlar. Bilimsel iddiaları bertaraf etmek için, bilimin kendisine başvuruyorlar. Bunun için daha *fazla* okumak, karşı araştırmaları da bilmek gerekiyor. İtirazlar sonuçlardan *önce*, adeta peşinen ortaya çıkıyor. Her durum için elde birkaç temel (metodolojik) itiraz bulundurmak, şu ya da bu katı bilimsel haberi kendi içine göçertmeye yetiyor. 60'lı yıllara kadar bilime inanan ve itiraz etmeyen bir kamuoyu vardı, ama bugün bilimin çabaları ve ilerlemesi güvensizlikle izleniyor. İnsanlar, söylenmeyenleri tahmin ediyor, yan etkiler birse buna bin katıyor, en kötü şeyin olmasını bekliyor.

Bilimsel-teknik uygarlık, *değiştirilemezlik tabularıyla* kaynıyor. Eylemlerden kaynaklanan şeylerin varlığının kabulüne izin verilmeyen bu cangılda, sorunların "tarafsız" analizinin peşindeki bilim insanı yeni bir tür *çıkmaza* giriyor. Her analiz, eylem değişkenlerinin toplumsal tabulaştırılmasının *etrafında* araştırma yapmak ile bu tabuların *içinde* araştırma yapmak arasında bir karar vermeyi gerektiriyor. Karar verme konusundaki bu ihtimaller, (işveren tarafından dikte edildiklerinde bile) bizatihi araştırmanın tasarımını etkiliyor; bu yüzden de bilimsel pratiğin en merkezi alanlarını işgal ediyorlar: soruşturma tipi, değişkenlerin seçilmesi, varsayımları doğrulama yönü ve kapsamı, kavramsal tasarım, "risk" hesaplama yöntemleri vs.

Basit bilimselleşmenin sonuçlarından farklı olarak, bu araştırma kararlarının sonuçları doğası gereği daha *kestirilebilir* sonuçlardır: Bu sonuçlar, daha önce sanayinin ve üretimin *dışında*, toplumun (güçsüz) *gizli* alanlarındayken –insanların ve doğanın

sağlığı– bugün risk tayini, *merkezi güç alanlarını* –iş dünyası, siyaset ve kurumsal denetim kuruluşlarını– doğrudan etkiliyor. Kendilerini ilgilendiren maliyet-yoğun yan etkileri ifade edecek "kurumsallaşmış dikkate" ve "korporatif nüfuza" sahipler. Yani risklerin "görünmezliği" sosyal duruma göre oldukça sınırlanmıştır. Aynı şey, sonuçların "tali karakteri" için de geçerli. Gelişmeyi gözleme, risk araştırmasının (ya da bir dalının) resmi yetkisinin sınırları içine giriyor. Talimatlar biliniyor, hukuki esaslar da. Ne gibi toksin yoğunluklarının ve sınır değerlerinin nerelerde aşıldığının ve bunların hangi (hukuki ve ekonomik) tayin edici sonuçlarla bağlantılı olabileceğini herkes aşağı yukarı biliyor.

Ama bu, şu anlama geliyor: Risklerin bilimselleşmesiyle birlikte şimdi de sonuçların tahmin edilebilirliği *dışsal* sorundan *içsel* soruna, *uygulama* sorunundan *bilgi* sorununa dönüşüyor. Dışarısı artık mevcut değil. Sonuçlar, içsel hale geldi. Ortaya çıkış ve kullanım bağlamları birbirine geçiyor. Araştırmanın özerkliği, böylece *hem* bilgi sorunu *hem* uygulama sorunu oluyor. Tabuların yıkılıp yıkılmadığı iyi araştırmayla kötü araştırmayı ayıran bünyevi bir şarta dönüşüyor. Bu, şu ya da bu yönde verilen araştırma kararlarının gri alanında hâlâ gizli kalıyor olabilir. Daha ilk kırbaçta önüne tutulan bütün halkaların arasından atlamak istemiyorsa, araştırmanın kurumsal, bilimsel-teorik ve ahlaki yapısı bakımından sahip olduğu siyasi sonuçları kabul edecek ve enine boyuna soruşturacak bir konuma gelmesi gerekiyor.

Aynı zamanda bilimsel bilgi pratiğinin nüfuz ve kontrol fırsatlarının *seçme için hareket özgürlüğünde* yattığı da burada fark ediliyor. Şu ana kadar bu hareket özgürlüğü, geçerlilikle ilgili sebeplerle bilim teorisinin dışında bırakılmış ve değerlendirmeye tabi tutulmamıştı. Geçerli hipotez teşekkülü kriterlerine göre, nedensellik zinciri varsayımlar doğrulandığı sürece geçerlilik standartlarıyla *çatışmadan* çok farklı yönlere doğru ilerletilebiliyordu. Gelişmiş uygarlıkta bilimsel bilgi pratiği, *gerekçelendiril-*

meye tabi olmayan seçmeli karar mazeretinin ardına saklanmış siyasi değişkenlerin örtük, nesnelleştirilmiş "uygulaması" haline geldi. Bu, nesnelleştirmenin dışlandığı anlamına gelmiyor. Aynı şekilde varsayılan nedensel ilişkilerin siyasal olarak üretilebileceği anlamına da gelmiyor. Tabii ki nedensel analiz ve eylem analizi, –bilim insanlarının kendilerine dair görüşlerinden tamamen bağımsız olarak– iç içe geçmiş durumda. *İki katına çıkarılarak üretilmiş olan risk gerçekliği, sebeplerinin nesnel analizini siyasallaştırıyor.* Bilim, yanlış anlaşılmış bir "tarafsızlık" anlayışıyla tabulara uyarak bu koşullarda araştırma yürüttüğünde, görünmeyen yan etkiler kanununun uygarlığın gelişiminde baskın çıkmasına katkıda bulunuyor demektir.

3. "Yan etkilerin" tahmin edilebilirliği üzerine

Sonuçların öngörülemezliği masalına artık daha fazla tahammül edemeyiz. Sonuçları leylekler getirmiyor – birileri sonuçları *üretiyor*. İstedikleri kadar hesaplanamaz olsunlar, sonuçlar *bilimlerin* içinde üretiliyor. Gerçek dışsal sonuçların *hesaplanabilirliği* ile bünyevi *tahmin edilebilirliği* arasında sistematik bir ayrım yaptığımızda bu durum görünür hale geliyor.

Hakim anlayışa göre, bilimsel çalışmanın yan etkilerinin hesaplanamazlığının dozu bilimlerin farklılaşmasıyla birlikte *zorunlu olarak* artıyor. Bilim insanları, çalışmalarının kullanımından fiilen koparılmış durumda ve bu alanda nüfuz sahibi olma imkânları yok. Bunun yetkisi başka ellerde. Dolayısıyla onlardan analitik açıdan vardıkları sonuçların gerçek neticelerinin hesabını vermeleri istenemez. Pek çok alanda ortak bir dil tutturmaya başlanmış olsa da, teori ile pratik arasındaki mesafe bu yüzden azalacak yerde arttı; aynı zamanda kullanıcıların, sonuçları kendi çıkarlarına göre kullanma imkânları da arttı.

Bu değerlendirme, "hesaplanabilirlik" kavramına dayanıyor –

klasik bilimselleşme teorisinin ana kavramlarından biri olan "hesaplanabilirliğin" anlam içeriği ve uygulama şartları günümüzde artık şüphe uyandırıyor. Yan etkileri tahmin etme imkânlarının görünür hale gelmesi, ancak *dönüşlü modernlikte hesaplanabilir-hesaplanamaz kavramlarının değiştiğinin* anlaşılmasıyla mümkün. Hesaplanabilirlik, artık sadece araçsal bakımdan rasyonel kontrol edilebilirlik anlamına gelmiyor; hesaplanamazlık da araçsal kontrolün imkânsızlığı anlamına gelmiyor. Eski anlamlarını koruyor olsalardı "yan etkilerin hesaplanamazlığı" da bilimin günümüzdeki örgütlenişinde hâlâ korunuyor olurdu, hattâ "işlevsel rasyonellik" bağlamına yerleştirildiği ve güvensizlik arttığı için artardı.

Buna karşın hesaplanabilirlik, "*tahmin edilebilirlik*" olarak anlaşılırsa, bu dönüşlü modernleşme koşullarında ortaya çıkan olgulara uygun düşecektir. *Gerçek* sonuçlar, fiilen *her zamankinden daha hesaplanamaz* hale geldi. Ama aynı zamanda yan etkilerin gizliliği de sona erdi ve aşağıdaki üçlü anlamda tahmin edilebilir hale geldiler: Bu etkilerin bilgisine (prensipte) ulaşılabiliyor; ayrıca klasik kontrol edilemezlik bahanesini öne sürmek de mümkün değil; dolayısıyla *muhtemel* etkilerin bilgisi yüzünden harekete geçme baskısı oluşuyor. Bu yüzden "hesaplanabilirliğin" azalmasına "tahmin edilebilirliğin" artışı eşlik ediyor, üstelik biri diğerinin *koşulu haline geliyor*. Artık yeterince ayrışmış bir bilgi dalı haline gelen yan etkilere dair bilgi daima (potansiyel olarak) mevcut. Dolayısıyla çok çeşitli sonuçlar ve mükerrer nedensel örüntüler, kendileri ve başkaları için anlamları bakımından tartılmak zorunda. Böylece *gerçek* sonuçlar giderek daha hesaplanamaz hale gelecek, *çünkü* muhtemel etkiler giderek daha tahmin edilebilir oluyor ve değerlendirilmeleri araştırma sürecinin içine daha çok dahil oluyor, bünyevi tabu alanlarıyla etkileşiyor, sonuçlar ortaya çıkarken bu alanları belirliyor (bkz. yukarıda). Ama bunun bir diğer anlamı da, araştırma süreci içinde *beklenen* sonuçlarla örtük olarak başa çıkmanın giderek daha çok önem

kazandığıdır Beklentiler (ve beklentilerin beklentileri) düzeyinde yan etkiler tahmin ediliyor. Nihai sonuçlar görünmez kalmayı sürdürse de, bu tahminler araştırma sürecini doğrudan etkiliyor. *Bilim insanlarının son derece etkili lobotomisidir* bu. Gerçek uzun vadeli sonuçların mutlak hesaplanamazlığına yaptıkları vurgu, sorgulama ve açıklama konusundaki başlama ve durma noktalarını, çalışmalarını aslında beklenen sonuçların belirlemesiyle doğru orantılı olarak artıyor.

Şimdi de sadece görünüşte çelişkili olan bu çifte tezi tartışacağız: (a) *hesaplanamazlığın artmasıyla* (b) aynı anda "yan etkilerin" neler olduğunun tahmin edilebilirliğinin artması. Bilimsel-teknik uygarlığın bu "sonuç kaderciliğinin" ne düzeyde ve ne anlamda aşılabileceğini ancak argümanı bütünüyle açımlayarak görebiliriz.

Kullanımın özerkleşmesi

İkincil bilimselleşme safhasında bilgi üretiminin *yerleri ve üretime katılanlar* değişiyor. Yukarıda gösterildiği üzere, bilimin yönetimdeki, siyasetteki, iş dünyasındaki ve kamusal alandaki hedef grupları toplumsal olarak geçerli "bilginin" –çatışmalı işbirliği ve muhalefet yoluyla– *eş-üreticileri* haline geliyorlar. Ama böylece bilimsel sonuçların pratiğe ve siyasete *aktarımındaki ilişkiler* sarsılıyor. Bilimin tasfiye olmuş "bilgi sermayesinin" "hissedarları", bilimin pratiğe aktarımına yeni ve kendinden emin bir tarzda müdahale ediyorlar.

Birincil basit bilimselleşme modelinde bilim ile siyaset ilişkisi, dedüktif [tümdengelimli] *biçimde* tasavvur ediliyor. Bilimsel olarak –talebe göre– üretilen sonuçlar, yukarıdan aşağıya doğru *otoriter* bir şekilde *yürürlüğe konuyor*. Direnişle karşılaşılan yerlerde –bilimsel öz-kavrayışa göre–, "irrasyonellik" egemen oluyor ve uygulayıcılar arasında "rasyonellik düzeyini artırarak" bu

"irrasyonellikleri" aşabilmek olanaklı oluyor. Otoriter dedüktif uygulama modelinin bilimlerin dahili ve harici güvensizlik koşullarında daha fazla dayanması mümkün değil. Uygulama, dışsal bilgi üretimi süreçlerinde, yani tasnif ve seçmede, yorumlama önerilerinden şüphe etme ve bunları yeniden düzenlemede ve yorumları bilinçli olarak "pratik bilgiyle" (gerçekleştirme fırsatları, enformel iktidar ilişkileri ve temaslar vs.) zenginleştirmede giderek daha fazla massediliyor. Böylece *bilimin yönlendirdiği ve işlevsel bakımdan rasyonel pratik tasarrufun sonu ufukta görünüyor.* Bilim ve pratik, bir kez daha bilime bağımlılık koşullarında birbirinden ayrılıyor. Kullanıcı taraf, bilim *sayesinde* giderek bilimden daha bağımsız hale geliyor. Aslında bir bakıma şu anda rasyonellik düzeyinin *tersine dönmesine* şahit olduğumuz söylenebilir.[1]

Burada hedef grupların *yeni özerkliği*, cehalete değil bilgiye, azgelişmişliğe değil farklılaşmaya ve bilimsel yorumlama önerilerinin hiper-karmaşıklığına dayanıyor. Bu özerkliği *bilim üretti* – buradaki paradoks sadece görünüştedir. Bilimlerin *başarısı* talebin arzdan bağımsızlaşmasına yol açtı. Bu özerkleşme akımının önemli bir göstergesi, her şeyden önce *bilimin önerilerinin* ve *bilimsel eleştirel-metodolojik düşünmenin* özgül *çoğullaşmasıdır*. Bilimler –doğabilimleri de buna dahildir– farklılaşmalarıyla birlikte (illa ki bozulmalarının ya da ahlaki düşüncesizliklerinin sonucu olarak değil), argüman ihtiyacı duyan cebi dolgun müşterilerin devam ettiği *self-servis dükkanlarına* dönüştüler. Tekil bulguların bilimsel hiper-besleyici karmaşıklığıyla müşterilere uzman grupları içinde *ve arasında* tercihte bulunma fırsatı sağlanıyor. Danışman grubuna hangi uzman temsilcilerin seçildiğine bağlı olarak, siyasi programların en baştan tayin edilmesi az rastlanan bir uygulama değil. Uygulayıcılar ve siyasetçiler, uzman grupları

1 Aşağıda Deutsche Forschunggemeinschaft'ın "Toplumsal-Bilimsel Sonuçların Uygulama Veçheleri" konferansının bir parçası olarak Wolfgang Bonss'la (Beck ve Bonss, 1984) birlikte sunduğum argümanlara gönderme yapıyorum. Ayrıca bkz. Bonss ve Hartmann (1985).

arasında tercih yapma imkânı bulmakla kalmıyor, aynı zamanda bu grupları disipliniçi ya da disiplinlerarası düzeyde *birbirlerine düşürebiliyorlar*. Böylece sonuçlarla ilişkinin özerkliği artmış oluyor. Tam da bilimlerle temastan çıkarılan dersler sayesinde bu iş giderek daha profesyonelce yapılacak. Ama bunun yerine uzmanlardan ve aralarındaki temel çekişmelerden (ya da uzlaşmalardan) nahoş sonuçların *profesyonelce* (örneğin metodolojik eleştiri sayesinde) engellenmesi yönünde dersler de çıkarılabilir. Bilimlerin kendinden şüphe etmesi esnasında bu konudaki başlangıç noktaları arttığından, dönüşlü bilimselleşme yoluyla pratik tarafa savunmacı eleştiriler yöneltme fırsatları da artacaktır.

Bilimler, elbette böylece karar verme baskısı altındaki müşterilerinin *emniyet* ihtiyacını karşılama kapasitelerini yavaş yavaş yitirecektir. Yanılabilirliğin genelleşmesiyle birlikte bilimsel taraf kendine-yönelik-şüphesini pratik tarafa kaydırıyor, ayrıca *eyleme geçmek için gereken güvensizliğin azaltılmasında* alternatif bir rol yüklüyor. Bir kez daha altını çizelim: Tüm bunlar bilimlerin acizliğinden ya da azgelişmişliğinden değil, aksine son derece ileri bir farklılaşma, hiper-karmaşıklık, özeleştiri ve dönüşlülüklerinin ürünüdür.

Zorunlulukların üretilmesi üzerine

Tartışmayı burada kesenler, bilimin pratikteki sonuçlarının öngörülemezliğine bilimin kendisinin, yapısal işbölümünün ve teorik programının yaptığı katkıları gizlemiş olur. Özellikle de bilimlerin *güvensizliğinin genelleşmesine doğru gidişinin geri döndürülemez* olduğu varsayımı üzerinden hareket ederler. Aynı zamanda, bilim tarihsel önkoşulları ve biçimleri bakımından *değişmezdir*. Oysa bilim kadar dünyayı değiştiren bir güç neredeyse yoktur. Peki, dünyanın değişmesi bilimin kendisini neden değişmeye zorlamasın? Her şeyin değişebilir hale geldiği bir yerde, dünyaya

değişimi taşımış olan bilim, artık esaslarının ve çalışma biçimlerinin değişmez olduğu mazeretinin ardına sığınamaz. Kullanıcı tarafın özerkleşmesiyle birlikte değişim şansları da artıyor. Meydana gelen ayrışma, kamusal alandan, siyasetten ve iş dünyasından gelen yorum ve kullanım önerileri kanonunda bilimsel bilginin yeniden düşünülmesini ve belirlenmesini hem zorunlu hem mümkün kılıyor. Bu noktada birkaç soru ortaya çıkıyor: Bilgi süreci değişir ve farklılaşırken, kendi kendine üretilen güvensizliği azaltmak için bizatihi bilimsel pratik *içindeki* başlangıç noktaları nerelerde bulunmaktadır? Bilimin pratik ve teorik egemenliği bu şekilde yeniden tesis edilebilir mi? Şüpheciliğin genelleşmesi ve güvensizliğin azalması, içsel ve dışsal ilişkileri bakımından nasıl yeniden ahenkli hale getirilebilir? Genel tasavvurları göstermek için burada emsal niteliğinde bazı düşüncelere yer vereceğiz.

Bilimin hakim teorik öz-kavrayışı, bilimlerin rasyonellik otoritesiyle değer yargılarında bulunamayacağı yönündedir. Bilimler, mahut "tarafsız" rakamlar, bilgiler ya da açıklamalar sunar. Bunlar, çok çeşitli çıkarlar konusundaki kararlar için "objektif" bir temel oluştururlar. Ama *hangi* rakamları seçtikleri, nedenleri *kime* ya da *neye* yansıttıkları, toplumun sorunlarını *nasıl* yorumladıkları, *hangi* çözüm potansiyellerini açığa çıkarttıkları gibi meseleler hiç de tarafsız kararlar vermediklerini gösterir. Bir başka deyişle, bilimler yönlendirici yeteneklerini açık değer beyanlarından *bağımsız* olarak ve bu beyanların *ötesinde* geliştirmişlerdir. Pratik etki yaratma konusundaki imkânları, bilimsel sonuçları *nasıl* tasarladıklarına bağlıdır. Bu yüzden çeşitli faaliyet alanlarındaki "tam anlamıyla nesnel" "ihtiyaç" ve "risk" yorumları, gelecekteki gelişmelerin müzakere edilmesine yönelik yönergelerin gizlenmesini sağlar. Nükleer enerji santralleri, kömürden üretilen enerji, enerji tasarrufu önlemleri ya da alternatif enerji kaynakları konusunda karar verirken, ayrıca yaşlılık sigortası, sosyal refah sigortası, yoksulluk sınırının saptanması vs. konularını değer-

lendirirken neyin "ihtiyaç", neyin "risk" olarak görüldüğü hayati önem taşır. Bu sorunların her biri, bir dizi bağlantılı sonuçla ilgili örtük kararlar barındırır ki bunlar da nihayetinde farklı bir toplumsal yaşam biçimi meselesine bağlanırlar. Bu yüzden, sonuçların, varsayımsal tahminlerin, vb. tayin edilmesi ve yürürlüğe konması, değer yargılarından bağımsız olsa da olmasa da, toplumsal geleceğe dair temel kararları uygulama araçlarıdır.

Bu da demek oluyor ki, bilimlerin kendi pratik risklerinin kontrolüne ve yumuşatılmasına katkıda bulunup bulunmayacaklarına dair tayin edici faktör, nüfuz alanlarının dışına uzanıp sonuçlarının uygulanmasında siyasi istişare ve işbirliğine gidip gitmemeleri değildir. Asıl önemli olan, *güya önceden tahmin edilemez yan etkilerin tahmin edilebilirliği konusunda ne tür bir bilimin devreye girdiğidir*. Bilimin bir uçtan diğerine sıçraması gerektiğini ya da güçlerini sınırsızca abartarak bilimsel sonuçlar yüzünden toplumsal olarak olup bitenler konusunda kendisini tek sorumlu taraf ilan etmesi gerektiğini söylemiyorum. Ama tehditler ve riskler konusunda kendisine dönen raporları kendisine-dair kavrayışının ampirik sorgulaması sayması ve çalışmasını yeniden örgütlemesi gerekiyor. Bu yüzden dışsal emniyetsizliği bilimin içinden azaltmak için şunlar elzemdir: (a) *belirtileri* yok etmek yerine *nedenleri* yok etmek ne ölçüde mümkün olacak; (b) *pratikten ders çıkarma yeteneği* korunacak ya da yaratılacak mı, yoksa pratik sonuçları görmezden gelerek *geri dönüşsüz* durumlar mı yaratılacak, *yanılmazlık* iddiasıyla ders çıkarmak baştan imkânsız mı kılınacak; (c) *yalıtılmış* görüşler mi korunacak, yoksa *bağlamda uzmanlaşmanın* gücü yeniden keşfedilip geliştirilecek mi?

Nedenleri ortadan kaldırmak ya da semptomlarla mücadele

Birincil, yani basit bilimselleşmenin koşullarını ve ürünlerini eylem kapsamının dışına taşıyan zorunluluk konstrüksiyonları,

ikincil bilimselleşme sürecinde değişim olanakları haline getiriliyor. Ne kadar fazla zorunluluk üretilirse, zorunluluğun karakterini koruması o kadar zorlaşıyor ve bu zorunlulukların üretimi her yanından patlak veriyor. Teknolojik kontrol kaygılarıyla beyan edilen ve düşünülen "teknolojik ya da ekonomik determinizm" belirleme gücünü daha fazla koruyamaz, ayrıca meşrulaşma taleplerine ve diğer alternatif tasarım olanaklarına kapısını kapatamaz. Determinizmin kendisi bile –en azından prensipte– düzenlenebilir oldu. Kendi kendini üreten zorunluluklar bile bilimlere dönüşlü yaklaşım sayesinde zorunluluk *konstrüksiyonlarına, üretilen* zorunluluklara dönüştüler. Bu süreç, örneğin soğuk algınlığının kabul edilmiş nedenleri, bu hastalığı yenmek ya da önlemek için nasıl kullanılıyorsa aynı şekilde gerçekleşti. İlk önce "gizli", sonra "kaçınılmaz" yan etkiler olan toksik ve kirletici madde emisyonları, bilim insanlarının gözünde içlerinde kısmen gizli kalan kararlarla giderek daha çok ilişkilendiriliyor ve kontrol edilebilirliklerinin koşullarına yeniden bağlanıyorlar.

Böylece birincil bilimselleşme aşamasında tüm modernleşme ve sanayileşme koşullarının ve aktörlerinin önüne çekilen "zorunluluk" örtüsü, dönüşlü bilimselleşmede sistematik olarak araştırmalarla bertaraf edildi. Tüm koşullar bu sayede, ilkesel düzeyde ilk olarak *tasarlanabilir*, ikinci olarak *meşrulaştırılmaya bağımlı* hale geliyorlar. "Farklı olabilir" fikri, tüm eylem alanlarında gitgide açık ya da örtük olarak baskın çıkıyor. Argümanda ısrar eden, arka planda tehdit edici bir ihtimal haline geliyor. Bilim teorilerinin ve yöntemlerinin tüm tanımlayıcı gücüyle risk üretiminin değişmezliğine yeni engeller çıkarma çabalarına rağmen yaşanıyor bu. Ama bu noktada merkezi mesele, *neyin* araştırıldığı değil, *nasıl* araştırıldığı oluyor; yani sanayileşme risklerinin artışı ya da bu risklerden sakınılması bakımından hangi yaklaşımla, düşünce kapsamıyla ve hedef noktalarıyla hareket edildiği önem kazanıyor.

Bu yüzden, uygarlığın riskleriyle uğraşırken birbiriyle çatışan ilkesel olarak *iki seçenek* var: Ya birincil sanayileşmedeki sebepler kaldırılacak, ya da piyasaları genişleten ikincil sanayileşmedeki sonuçlar ve belirtiler. Şu ana kadar hemen her yerde *ikinci* yol seçildi. Ama bu seçenek, maliyet-yoğun, sebepleri karanlıkta bırakıyor ve hatalarla sorunların piyasanın genişlemesine dönüşmesine izin veriyor. Öğrenme süreci, sistematik olarak kısaltılıp önleniyor: Modernleşmenin tehlikelerinin kendi kendinden kaynaklandığı gerçeği, semptomları selektif olarak ele alma çabasının altında kalıyor. Bu, şeker, kanser ya da kalp hastalıkları gibi uygarlık hastalıklarının tedavisi örneği üzerinden izah edilebilir. Bu hastalıklarla kaynaklandıkları yerde mücadele edilebilir: İş stresini ya da çevre kirliliğini azaltarak, sağlıklı bir yaşam tarzı ve düzenli beslenmeye imkân vererek. Ya da kimyasal bileşiklerle belirtiler hafifletilebilir. Hastalıklarla mücadelenin farklı eğilimleri elbette birbirini dışlamıyor, ama son yöntemle bir tedaviden bahsedebilmek mümkün değil. Her koşulda, genellikle tıbbi-kimyasal "çözümü" tercih ettik bugüne kadar.

Giderek daha fazla alanda sanayileşme, sebep olduğu sorunlara ilişkin oynadığı rolü görmezden gelerek bu sorunlardan kâr etmeye başladı. Bu durum, diğer taraftan bilim ve bilimsel araştırma için alternatif kararları gündeme getiriyor: *Ya* uygun risk tanımlarını yapar ve yalıtılmış uzmanlığında nedensel yorumlarda bulunur, *ya da* bu maliyet-yoğun semptomlarla mücadeleyi aşarak bağımsız, teorik olarak sağlam alternatif bakış açıları geliştirir ve böylece hem sorunların kaynaklarını gösterip aydınlatır hem de bizatihi sanayinin gelişiminde sorunların bertaraf edilmesinin yollarını arar. Birinci durumda bilim, "zorunluluklar" zincirinin sürdürülmesine katkıda bulunur ve meşrulaştırıcı merci rolünü devam ettirir, ikinci durumda bu zinciri kırmak için kalkış noktalarını ve yolları gösterir, böylece modernleşme *dahilinde* modernleşme *üzerinde* bir ölçüde egemenlik kurar

Risk toplumu bu anlamda aynı zamanda özeleştiri toplumudur. Eleştirinin referans noktaları ve önkoşulları sürekli olarak riskler ve tehditler biçiminde üretiliyor. Risk eleştirisi, normatif bir değerler eleştirisi değildir. Tam da geleneklerin, dolayısıyla değerlerin *çürüdüğü* noktada riskler ortaya çıkıyor. Eleştirinin temelinde geçmişin geleneklerinden ziyade gelecekteki tehditler var. Havadaki, sudaki ve gıda maddelerindeki toksik maddelerin varlığını kabul etmek için, yerleşik değerlerden ziyade pahalı ölçme aletleri, metodolojik ve teorik bilgi gerekiyor.

Bu yüzden risk tespitleri, nesnel boyutla değer boyutu arasındaki ayrımda, kendine özgü tarzda çaprazlamasına duruyor. Ahlaki standartları açıkça değil, *niceliksel, teorik ve nedensel "örtük ahlak"* biçiminde ifade ediyorlar. Buna bağlı olarak riskler, genellikle geleneksel bir bilim anlayışıyla, bir tür "somutlaştırılmış nedensel ahlakla" araştırılıyor. Risk beyanları, bilimselleşmiş bir toplumun ahlaki beyanlarıdır. Her şey, –eleştirinin referans noktaları ve nesnesi, keşfetme ve temellendirme imkânları– büyük ya da küçük ölçüde modernleşme sürecinde üretiliyor. Neticede risk toplumuyla birlikte gelenekten arınmış *ve öz*-eleştirel toplum da –en azından potansiyel olarak– ortaya çıkıyor. Risk kavramı, bütün inşaat planını tekrar tekrar sorgulamamızı sağlayan bir sondaj aleti gibi; ayrıca uygarlığın yapısında kendini tehlikeye düşürme potansiyeli taşıyan her çimento parçasını ayrı ayrı incelememizi de mümkün kılıyor.

Yanılmazlık mı yoksa öğrenme yeteneği mi?

Yan etkiler artık kabul edilebilir olmayacaksa, bilimsel-teknik gelişme her aşamada, temposunda ve seyir tarzında öğrenme yeteneğini göstermelidir. Bu da *geri dönüşü olmayan durumlar* yaratan gelişmelerden kaçınmayı gerektirir. Halbuki asıl önemli olan bilimsel-teknik gelişmenin yanlış yapmaya ve düzeltmeye müsait

böylesi varyantlarını açığa çıkarmak ve düzeltmektir. Teknolojik araştırma ve teknoloji politikası, şu noktayı şimdiye kadar en sağlam ve sempatik şekilde ispatlayan "teori"den, yani *insan düşüncesi ve eyleminin hatalar ve yanlışlarla malul olduğu teorisinden yola çıkmalıdır*. Teknolojik gelişmeler, –belki de en sonuncu ve aslında teselli edici– bu hakikatle çelişmeye başladığında insanlığı pratik *yanılmazlığın* tahammül edilemez hegemonyasının altına sokmuş olur. Hata yapmadığını *varsaymaktan* ve kendini öğrenme yeteneğinden yoksun bırakmaktan vazgeçme baskısı, riskler çoğaldıkça artar. O zaman, en anlaşılır şey olan insan hatasının kabulü, *felaketlere* yol açmakla çakışır ki bundan her şekilde kaçınmak gerekir. Böylece risklerin çoğalması, yanılmazlık varsayımıyla güçlerini birleştirerek, riskleri azaltma baskısını ortaya çıkarır; bu baskı tehditlerin boyutlarıyla doğrudan bağlantılıdır. Kişinin kendi eylemlerinde "nesnellik yasasına bağlı kalması" yoluyla, tüm bunların ne pahasına olursa olsun gizlenmesi gerekir.

Bu yüzden, insanları insanlıktan çıkaran ve onları *sonsuza kadar kusursuzluğa mahkûm eden* "risk garabetini" barındırıp barındırmadıklarını görmek için pratik gelişmeleri incelememiz gerek. Bilimsel-teknik gelişme, giderek artan şekilde yeni ve çarpıcı bir *çelişkiye* düşüyor: Teknolojik bilginin temelleri, bilimlerin kurumsallaşmış öz-şüpheciliği dahilinde incelenirken, teknolojinin gelişimi bu şüphecilikten muaf tutuldu. Riskler ve harekete geçme baskısı büyürken, uzun zaman önce savunulamaz hale gelmiş mutlak bilgi, yanılmazlık ve emniyet iddiaları teknolojik gelişme bünyesinde yenileniyor. Teknik bilimlerin harekete geçme zorunluluğu, dogmaları çoğaltıyor. Başını alıp giden ve sistematik olarak kışkırtılan şüphecilik, teknolojinin gelişiminde bilimsel yanılmazlık tabularının *modernlik karşıtlığıyla* karşı karşıya geliyor. Riskler arttıkça bu tabular da sertleşiyor. En "güvenilir olan" şey nihayetinde tahmin edilemeyen bir şey: Sebep oldukları tehdidin tüm kavramları ve hayal güçlerini aşığı atom bombası ve

nükleer enerji. Bu yüzden yanılabilirliği teorik-ampirik *hapishanesinden* kurtarmak, teknolojiyi değersizleştirip bir ihtimal haline getirmek ve muhtemel teknolojik gelişme çeşitlerinin "insaniliğini", yani "hatasızlığını" sınamak zorunluluk arz ediyor.

Nükleer enerji, bu anlamda teknolojik gelişmenin "yanılmazlık" varsayımı için son derece tehlikeli bir oyun alanı. Nükleer enerji, neredeyse değiştirilemez olan ve ancak sınırlı ölçüde öğrenme yeteneğine sahip olan zorunlulukları, zorunluluklardan kurtarıyor. İnsanlar için kuşaklar boyu bağlayıcı oluyor (nükleer atıkların salınması ya da depolanması konusunda), anahtar kelimelerin anlamının değişmemesinin bile temin edilemeyeceği dönemleri kapsıyor. Hattâ tamamen farklı alanlardaki tahmin edilemez sonuçlar üzerinde olumsuz etkileri söz konusu. "Otoriter nükleer devlet" tabirinde ifade bulan, zorunlu kıldığı toplumsal kontrol için de bu geçerli. Ancak bu, aynı zamanda günümüzde hiçbir şekilde tahmin edilemez olan uzun vadeli biyolojik-genetik etkiler için de geçerli. Oysa "zorunlulukların oto-dinamizmini" barındırmayan periferik enerji kaynakları da mümkün. Bu yüzden gelişme varyantları gelecek için engel teşkil edebilir *ya da* geleceği açık bırakabilir. Neyi seçtiğimize bağlı olarak, görünmeyen ama tahmin edilebilir "yan etkilerin" bilinmeyen tarafsız bölgesine bir seyahate çıkmaya ya karşı çıkıyor ya rıza gösteriyoruz. Trenin, istasyonu bir kez terk ettikten sonra durdurulması artık çok zor. Bu yüzden geleceği kapatmayan, ama modernleşme sürecinin ta kendisini bir *öğrenme sürecine* çeviren gelişme çeşitlerini seçmeliyiz. Bu süreçte kararların gözden geçirilebilirliği daha sonra keşfedilen yan etkilerin ortadan kaldırılmasını mümkün kılmalı.

Bağlamda uzmanlaşma

Gizli yan etkiler üretmenin başka bir temel koşulu da bilgi pra-

tiğinde *uzmanlaşmakta* yatıyor. Daha doğrusu, uzmanlık düzeyi ne kadar *yükselirse*, bilimsel-teknik eylemin yan etkilerinin kapsamı, miktarı ve hesaplanamazlığı o kadar *fazla* oluyor. Uzmanlaşmadan sadece "görünmeyen yan etkilerin" "görünmeyen" ve "ikincil karakteri" ortaya çıkmıyor, aynı zamanda niyet edilen ana etkileri sürekli istenmeyen yan etkilerce önemsizleştirilecek seçilmiş çözümlerin tasarlanması ve uygulanması ihtimali de artıyor. Bu yüzden, aşırı uzmanlaşmış bilim, sorunlarla ve gösterdikleri semptomlarla maliyet-yoğun yollardan mücadele edilen "makas değiştirme alanının" ta kendisi haline gelmiştir. Kimya sanayi toksik atıklar üretir. Peki, bu atıklar ne olacak? "Çözüm": Çöpe atılacak. Sonuç: Atık problemi, yeraltı suyu problemi haline gelecek. Kimya sanayi ve diğer sektörler, içme suyuna "arıtıcı maddeler" ekleyerek bundan kâr edebilir. Bu maddelerin katıldığı içme suyu, insanların sağlığını kötü etkilerse piyasaya ilaçlar sürülür. İlaçların "gizli yan etkileri" gelişmiş bir tıbbi bakım sistemiyle azaltılabilir ve yavaşlatılabilir. Böylece aşırı uzmanlaşmanın düzeyine göre *problem çözme ve problem yaratma zincirleri* ortaya çıkar ve görünmeyen yan etkiler "masalını" tekrar tekrar dinleriz.

"Zorunlulukları" ve "oto-dinamizmi" doğuran genetik yapı, özünde aşırı uzmanlaşmış bilgi pratiği modelinden, bu modelin darkafalılığından, yöntem ve teori anlayışından, ürettiği kariyer basamaklarından vs. ibarettir. Son haddine kadar zorlanan işbölümü her şeyi üretir: Yan etkilerin tahmin edilemezliği ve bu "kaderi" kaçınılmaz gösteren bir gerçeklik. Aşırı uzmanlaşma, sonuçlar konusundaki kaderciliği bir kendini-doğrulama dairesinde yoğunlaştıran aktif bir toplumsal pratik modelidir.

Bu "kaderi" yıkacak bir bilim, *bağlamlar* üzerine yeni biçimlerde *uzmanlaşmak (öğrenmek)* zorundadır. İzole edilmiş analitik bakış açısı, görünüşte bilimsel temeller üzerine kurulu kısmi önlemlere kılavuzluk eder ve "yama yapma anlayışını" benimserse görünürde mazeretlerini yitirmez, ama bu *pratikte* yanlış

ve risk üreten bir yaklaşım olur. Bu yüzden uzmanlaşma bağlamı araştırmalarının merkezinde örneğin *"manevra istasyonları"* olabilir (bunlar tam da riskleri ve çevre sorunlarını ele almanın tipik yollarıdır, ama aynı zamanda sosyal refah politikalarının ve sosyal-tıbbi hizmetlerin pek çok alanına da hakimdir). Temel gelişim alternatiflerinin ve barındırdıkları emniyetsizliği azaltan ya da artıran makas ayarlarının araştırılması da merkezi önemdedir.

Dolayısıyla gıda maddeleri temini, tarım, sanayi ve bilim arasındaki ilişkide çeşitli işbölümü modelleri saklıdır. Bu modeller, başlı başına yan etki zincirlerini üretir ya da eksiltirler. Bu gidişattaki en önemli yol ayrımı, toprağı ve gıdaları işlemede *kimyasal yollardan* mı devam edileceği, yoksa doğayla ilişki kurmanın ilk biçimlerine mi geri dönüleceğidir. Örneğin uygun bir ürün rotasyonuyla zararlı otlar nasıl engellenir ve toprağın verimliliği nasıl artırılır? Kimyasal yoldan devam edilirse araştırmanın merkezinde sürekli daha etkili "böcek ilaçları" imal etmek bulunacak. Bunun sonucunda böyle zehirlerin etkileri üzerinde çalışılacak, sınır değerleri saptanacak ki bu da zehirlerin sağlığa zararını (kanser vs.) ölçmeyi gerektirecek, hayvanlar üzerinde deneyler yapılacak (bu arada hayvanlara kötü muamele edilecek), protestolar olacak, hukuki ve polisiye önlemler alınacak vs. *Ekolojik açıdan bilinçli* bir tarım seçilirse, yine araştırmayla desteklenmesi gerekecek, ama başka türden araştırmayla. Bu araştırmalarda hasat döngüleriyle ilgili bilgi artırılacak ve toprağı yoksunlaştırmadan işlemenin yolları aranacak. Fakat aynı zamanda giderek genişleyen sonuçlar ve zorunluluklar zinciri kırılabilecek. Tarım ile beslenme arasındaki bağlantıda alternatif toplumsal gelecekleri mümkün kılacak makas ayarları yapmak mümkün. Risk üreten "zorunluluk" zincirleriyle sanayi, araştırma, siyaset ve hukuk alanlarını birbirine bağlamayı sürdürebilir ya da makas değiştirebiliriz.

Bilimin rasyonelliği ve irrasyonelliği asla bugünün ve dünün sorunu olmadı, aslında *muhtemel geleceğin* sorunuydu. Hatalarımızdan ders çıkarabiliriz – bu aynı zamanda *alternatif* bilimin her zaman mümkün olduğu anlamına geliyor. Burada sadece alternatif bir teoriden değil, alternatif bir *bilgi teorisinden*, teoriyle pratiğin alternatif bir ilişkisinden ve bu ilişkinin alternatif bir *pratiğinden* bahsediyoruz. Bugünün henüz ötesine geçmediğimiz bir hipotez olduğunu kabul edersek, karşı-hipotez çağındayız demektir. Bu hipotezlerin yüzleşmek zorunda olduğu "mihenk taşları" (daha doğrusu dağları) ortada: Modernlik projesi ilkyardıma ihtiyaç duyuyor. Kendi anormallikleri yüzünden boğulma tehlikesi geçiriyor. Mevcut biçimiyle bilim de bu anormalliklerden biri.

Zorunlulukların *üretimini* ve bilimsel-teknik eylemin "tahmin edilemeyen yan etkilerini" merkeze alacak bir bilimsel-teknik eylemin zorunlulukları teorisine ihtiyacımız var. Sonuçlara teslimiyetten kaçınmanın, hattâ onlardan tamamen kurtulmanın araçları da bizatihi bilimlerin eylem çerçevesinde, kendine dair kavrayışında bulunmalıdır. Sonuçların kestirilemezliğinin nasıl üretildiği ve nasıl önleneceğinin kriterleri, bilimsel pratiğe *göre* değil, bu pratiğin *içinde*, neyi dikkate değer bulup bulmadığında, soruları nasıl sorduğunda ve nedensel hipotezlerinin "ağını" nasıl ördüğünde, tahminlerinin geçerliliğine nasıl karar verildiğinde aranmalıdır. Belirsiz bir yönde hızla ilerleyen ve patlayıcı güçleri serbest bırakan bilimsel-teknik gelişmeye *frenler ve dümen eklemek için* kendisine dair anlayışını ve siyasi düzenlenişini değiştirmemiz gerek. Bunun mümkün olduğu yönündeki kabul, az önceki değerlendirmelerce kanıtlanmaktan ziyade örneklemelere dayanıyor. En azından bu anlayışın gerekleri genel hatlarıyla açık: Bilimin, genel belirsizliği doğuran zorunlulukların kaynaklarından biri olduğu anlaşılmak zorunda. Bilim, kendisine dair

anlayışı pratikte etkin bir şekilde değiştirerek, bu belirsizlikten kurtulmak zorunda. Bilimde susturulan aklın tekrar canlandırılıp bilime karşı harekete geçirilebileceğine dair umut hâlâ mevcut. Bilim kendisine dair tarihsel anlayışının eleştirisi yoluyla *kendisini değiştirebilir*, aydınlanmayı teorik ve pratik olarak canlandırabilir.

Bu meselenin ana çözüm noktalarından biri, *böyle dönüşüm geçirmiş bir bilim pratiğini kurumsallaştırmanın* mümkün olup olmayacağı ve nasıl mümkün olacağı –veri üretimiyle mi, yoksa "anlamsal dallar üzerine teorik jimnastikle" mi– sorusunda yatıyor (R. Mayntz 1980). Ayrıca bilimsel çalışmayı metodolojik düşünme ve özeleştiri düzeyinde henüz ortaya serilmemiş bir gerçeklikle yeniden ilişkilendirme meselesi de çok önemli. Sunulan argümanların arka planına bakarsak, bilimlerin özerk-eleştirel ve pratik potansiyeli için teorik bağlantıların gösterilmesinin esas olduğu anlamına geliyor bu elbette. Ama öte yandan ampirizm kavramının tam da teorik ve tarihsel bir anlayışla yeniden düşünülmesi ve yeniden belirlenmesi anlamına da geliyor. Bilimsel olarak üretilen güvensizlik düzeyi ışığında artık ampirizmin "ne"liğini varsayamayız, bunu teorik olarak planlamamız gerekir. Düşüncenin spekülatif gücünün ancak bir ampirizm teorisi dahilinde "gerçeklikle" tekrar ilişkilendirilebileceğini kestirebiliriz. Yine ancak bu şekilde teori ve ampirizmin tamamlayıcı rolleri işbirliği ve karşıtlık bakımından genel hatlarıyla görülebilir.

Sosyal bilimciler buna katkıda bulunabilir. Bilimin riskler karşısında kendisinin yarattığı hamlıktan ve körlükten kurtarılmasını teşvik etmek, onlara kalmış bir şey. Bunun bir reçetesi yok, hattâ uyulacak bir tavsiye bile yok. Ama sosyal bilimlerde en azından yön bulmayı sağlayacak soru şu: Sosyal bilim ile sosyal deneyim görünmeyen yan etkiler yelpazesini daraltacak şekilde nasıl ilişkilendirilebilir? Peki, tekil çalışma alanları halinde parçalanmış sosyoloji, bağlam üzerinden *bilimsel uzmanlaşmaya* nasıl katkı yapabilir (ve böylece temelde asıl hedefine ulaşabilir)?

Aranan şey, bir bilimsel rasyonellik "*pedagojisi*"dir. Bu pedagoji, rasyonelliği kendi ürettiği tehditlerin tartışılmasıyla değişebilir bir şey olarak tasarlamalıdır. Bilimin rasyonelliğini tarihsel statüko kapsamında sayan ve bu açıdan yeniden inşa etmeye çalışan bilim teorisinden farklı olarak, bilimin bilgi iddiası sadece bugünün biçimleriyle reddedilemeyecek ya da kazanılamayacak bir *gelecek projesidir*. Yaygın bilim pratiğinin irrasyonel olduğunun ispatlanması, Newton mekaniğinin fiziği bitirmesinden daha fazla bitirmeyecektir bilimi. Bu ispatın önkoşulu da araştırma pratiğinde geleneksel hale gelmiş önemli eleştiri ve ders çıkarma yeteneklerinin, bilgi ve uygulamanın temellerine yöneltilmesidir. Ama modernleşme, modernleşmeyle karşı karşıya geldiği için, bu kelimenin de anlamı değişiyor. Modernleşmenin toplumsal ve siyasal olarak kendine uygulanmasıyla birlikte, modernleşme yoluyla yaygınlaşan hakimiyete duyulan ilgi teknik açıdan gevşeyecek, "otokontrol" ve "kendini sınırlamaya" dönüşecektir. Çatışmaların ve yeni doktrinel çekişmelerin hayhuyu arasında bilimsel-teknik "ikinci doğanın", düşünme ve çalışma biçimlerinin kendi kendini ehlileştirmesi ve değiştirmesi için *fırsatlar* da çıkabilir.

VIII. BÖLÜM

Siyasetin Sınırsızlaşması: Risk Toplumunda Siyasi Denetim ve Teknik-İktisadi Değişim Arasındaki İlişki Üzerine

Şimdiye kadarki bütün devirlerin (sanayi toplumu da dahil) aksine risk toplumunun esas niteliği, bir *eksiklikle* maluldür: Risk konumlarının *dışsal hesaplanabilirliğinin* imkânsızlığıdır bu. Bir başka deyişle, riskler kararlara dayanır; sınai olarak üretilirler ve bu bakımdan *siyaseten dönüşlüdürler*. Tüm önceki kültürler ve sosyal gelişim aşamaları çeşitli şekillerde tehditlerle karşılaşmıştır, ama bugünün toplumu risklerle başa çıkmaya çalışırken *kendisiyle karşı karşıya gelir*. Riskler insan eylemlerinin ve ihmallerinin bir yansıması, çok gelişmiş üretici güçlerin ifadesidir. Yani artık tehlike kaynakları cehalet değil, bilgidir; doğa üzerindeki kusurlu hakimiyet değil, kusursuz hakimiyettir; insan anlayışından kaçan şey değil, sanayi çağının kurduğu normlar ve nesnel kısıtlar sistemidir. Modernlik kendi karşıtının rolünü üstlendi – aşılacak gelenek, hakim olunması gereken doğal kısıt. Hem tehdit, hem de kendi yarattığı tehditten kurtuluş vaadi haline geldi. Bu bölümün merkezinde buradan çıkan önemli sonuçlardan biri var: sanayi toplumunda riskler modernliğin *kendi kendini siyasallaştırmasının* motoru haline geldi; dahası bununla birlikte risk toplumunda *"siyaset" kavramı, yeri ve araçları* değişiyor.[1]

1 Risk siyasetinin bilhassa kurum ve örgütlenme siyasetinde geliştirilmesi konusunda bkz. Beck (1988: II. Kısım)

1. Modernleşme sisteminde siyaset ve alt-siyaset

Keskinleşen risk konumlarında siyasetin dönüşümüne dair bu değerlendirme öncelikle *dört tez* kapsamında özetlenecek:

(1) Toplumsal dönüşüm ile siyasal denetim arasındaki ilişki, ilk başlarda sanayi toplumu projesinde "bölünmüş yurttaş" modeli uyarınca tasarlanmıştı. Bir taraftan birey, *yurttaş* sıfatıyla siyasi irade oluşumunun tüm alanlarında demokratik haklarını kullanırken, diğer taraftan *burjuva* sıfatıyla çalışma ve ticaret alanlarında özel çıkarlarını savunur. Buna bağlı olarak siyasi-ekonomik sistem ile tekno-ekonomik sistem arasında bir farklılaşma meydana gelir. Siyasi alanın eksenel ilkesine göre, yurttaşlar temsili demokrasi kurumlarına (partiler, parlamentolar vs.) katılım gösterirler. Karar alma süreçleri ve siyasi güç kullanımı, meşruluk düsturlarının ve iktidar ile egemenliğin ancak hükmedilenlerin rızasıyla yürütülebileceği ilkesi çizgisinden ilerler.

Burjuvazinin eylemleri ve tekno-ekonomik çıkar arayışı alanları tam tersine siyasal-*olmayan* niteliğinde görülür. Bu konstrüksiyonun temelinde öncelikle teknik ve *toplumsal* ilerlemenin aynı kefeye konulması vardır; gelişmenin doğrultusunun ve teknolojik dönüşümün sonuçlarının az çok kaçınılmaz tekno-ekonomik *zorunlulukları* takip ettiği varsayımı da bu açıdan temel niteliktedir. Teknolojik yenilikler, bireysel ve kolektif refahı artırır. Olumsuz etkiler (vasıfsızlaşma, işsiz kalma ya da yer değiştirme ve istihdam riskleri, sağlığa yönelik tehditler ve doğanın yok edilmesi) yaşam standardındaki bu iyileşmelerle daima haklı çıkarıldı. "Sosyal sonuçlarla" ilgili görüş ayrılığı bile tekno-ekonomik yenilenmenin icrasının önüne set çekemez. Bu süreç, özellikle de demokratik-idari usullere ve uygulama sürelerine nazaran, siyasi meşruluktan özünde kopuk kalır, hattâ neredeyse eleştiriden muaf bir uygulama gücüne sahiptir. *Oylamanın yerini ilerleme alır.* Dahası ilerleme, soruları ikame eder, isimlendirilmeyen ve bilin-

meyen hedefler ve sonuçlar için peşinen rıza sağlar.

Bu anlamda, geleneğin hakimiyetine karşı modernliğin devreye soktuğu reform süreci, sanayi toplumu projesi sayesinde *demokratik olarak ikiye bölünür*. Sadece toplumu yapılandıran karar alma yeteneklerinin bir kısmı siyasal sistemde bir araya gelir ve parlamenter demokrasinin ilkelerine tabi olur. Diğer bir kısım, kamusal denetim ve mazeret kurallarından yoksun bırakılarak teşebbüslerin yatırım serbestliğine ve bilimin araştırma özgürlüğüne devredilir. Bu bağlamlardaki toplumsal değişimler, ekonomik ve bilimsel-teknik kararların gizli yan etkileri *sıfatını alırlar*. Normal insanlar ise çok farklı bir şey yapar: Piyasaya kendilerini dayatırlar, kâr etme kurallarını kullanırlar, bilimsel ve teknik araştırmalar yürütürler ve böylece gündelik hayatın koşullarını altüst ederler.

O halde sanayi toplumunun küreselleşmesiyle, birbirine karşıt iki toplumsal değişim örgütleme süreci iç içe geçer: Siyasi parlamenter demokrasinin kurulması ve meşrulaştırıcı "ilerleme" ve "rasyonellik" şemsiyesi altındaki politik ve demokratik olmayan toplumsal dönüşüm. Bu ikisi, birbirine modernlik ve karşı-modernlik gibi davranırlar. Bir taraftan, siyasal sistemin kurumları –parlamento, hükümet, siyasi partiler– işlevsel bakımdan ve *sistemin koşullandırmasıyla işlevsel olarak* sanayi, teknoloji ve iş dünyasının üretim çemberini gerektirir. Diğer taraftan bu durum, tekno-ekonomik ilerlemenin haklılaştırıcı örtüsü altında sosyal hayatın tüm alanlarının kalıcı değişimini önceden programlarken demokrasinin –toplumsal değişimin amaçlarının bilinmesi, tartışma, oylama ve rıza gibi– en basit kurallarından ayrılır.

(2) Modernleşme sürecinde siyasal olan ile olmayan arasına çekilen bu sınırın 19. Yüzyıl'da ve 20. Yüzyıl'ın ilk yarısındaki iki temel tarihsel varsayıma dayandığını geriye bakarak söyleyebiliriz. Tüm batılı sanayi ülkelerinde 70'li yıllardan beri şüpheli hale gelmiş olan bu varsayımlar şunlardır: (a) Refah devletinin

gelişmesine anlam ve hız kazandıran *sınıflı toplum eşitsizliklerinin toplumsal barizliği*; (b) değişim potansiyelleri ne muhtemel siyasi eylemlerin kapsamı dışında kalan ne de ilerleme yoluyla toplumsal değişim modelinin meşruluk temelini yok eden *üretim güçlerinin ve bilimselleşmenin gelişme düzeyi*. Her iki varsayım da son yirmi yılda dönüşlü modernleşme sürecinde kırılganlaştı. Refah devleti kurulurken ütopyacı enerjilerini feda etti. Aynı süreçte sınırları ve olumsuz yanları da kamusal bilince çıktı. Ancak bu yüzden ortaya çıkan siyasetin sakatlanmasından yakınıp eleştiri yapmakla yetinenler, *tam tersinin de doğru* olduğunu görmezden geliyor demektir.

Mevcut, duyurulmuş ya da su yüzüne yeni çıkan değişimler, toplumu baştan başa kat ederek sarsıyor. Kapsamları ve derinlikleri bakımından muhtemelen son yirmi-otuz yıldaki tüm reform çabalarını gölgede bırakacaklar. Tekno-ekonomik sistemde insanın hayal gücünü cesaret sınavına sokacak türden *heyecan verici değişimler* siyasi durgunluk durumunu baltalıyor. Bilimkurgu giderek geçmişe dair bir hatıra haline geliyor. İyi bilinen ve bu kitapta da yeterince ayrıntılandırılan anahtar sözcükler arasında şunları sayabiliriz: Dışsal ve içsel doğanın sürekli yıkımı, çalışmada sistem dönüşümü, statüye dayalı toplumsal cinsiyet düzenlerinin kırılganlığı, sınıfsal geleneklerin kaybı ve sosyal eşitsizliklerin keskinleşmesi, felaketin kıyısında dengede duran yeni teknolojiler.

"Siyasi" durgunluk durumu izlenimi aldatıcıdır. Siyaset, sadece siyaset *yaftası* taşıyanlarla, *siyasi sistemin* faaliyetleriyle sınırlandırıldığı için bu izlenim ortaya çıkıyor. Meseleyi daha geniş bir açıdan tasavvur edersek, toplumun –nasıl değerlendirildiğinden bağımsız olarak– "devrimci" unvanını pekala hak eden bir değişim girdabına kapıldığını görebiliriz. Ama bu toplumsal dönüşüm, siyasi-*olmayan* biçimde gerçekleşir. Bu anlamda siyasetten memnuniyetsizlik başlı başına siyasetten memnuniyetsizlik de-

ğildir sadece; siyaset oyununu oynayan ve gücünü yitiren, harekete geçme otoritesi ile toplumsal karar alma süreçlerine kapalı olan, siyasi-olmayan kisvesinde durdurulamaz, ama sessiz bir şekilde yaklaşan geniş çaplı toplumsal değişim arasındaki orantısızlığın bir sonucudur. Dolayısıyla, siyasi olan ve siyasi-olmayan kavramları bulanıklaşıyor ve sistematik bir revizyon gerektiriyor.

(3) Her iki gelişme de –refah devleti müdahaleciliğinin başarısı sebebiyle geri çekilmesi ve gelecekteki zararları henüz bilinmeyen büyük ölçekli teknolojik yenilik dalgaları– *siyasetteki sınırların kaldırılmasına* çifte anlamda katkıda bulunur. Bir taraftan yerleşik ve kullanılan haklar, siyasi sistem *dahilinde* eylemde bulunma özgürlüğünü sınırlar ve siyasi sistemin *dışında yeni siyasi kültür* (yurttaş inisiyatifi grupları ve sosyal hareketler) biçiminde siyasi katılım yönünde yeni talepler yaratır. Bu anlamda yapılanma ve yürürlüğe koyma yönündeki yönetsel güçlerin kaybı siyasi başarısızlığı ifade etmez, ama *yerleşik* demokrasinin ve refah devletinin ürünüdür. Bu sistemde yurttaşlar kamusal ve hukuki denetim araçlarının tümünü kullanabilir, çıkarlarını ve haklarını korumak için daima bilgi alabilirler.

Diğer taraftan, tekno-ekonomik gelişme, değişim ve tehlikeye düşme potansiyellerinin kapsamının genişlemesine paralel olarak, siyasi-olmayan karakterini yitirir. Alternatif bir toplumun genel hatlarının artık parlamentodaki tartışmalarda ve yöneticilerin kararlarında değil, mikro-elektronik, reaktör teknolojisi ve insan genetiği uygulamalarında görüldüğü noktada, şimdiye kadar yenilenme sürecini siyaseten tarafsız kılan yapılar dağılmaya başlar. Aynı zamanda, tekno-ekonomik faaliyet parlamentonun meşruluk taleplerine karşı terkibi itibariyle korunmaya devam eder. Bu yüzden tekno-ekonomik gelişme siyaset ile siyasi-olmayan arasında kalır. Sallantılı ve melez bir *alt-siyaset* statüsü edinerek üçüncü bir kendilik haline gelir. Alt-siyasette ani sosyal değişikliklerin kapsamı, meşruluklarıyla ters orantılı olarak genişle-

yip daralır. Riskler artarken, kaynaklandıkları ve yorumlandıkları yerler, koşullar ve ortamlar tekno-ekonomik zorunluluklarından yoksun kalır. Hukuken sorumluluk sahibi resmi kontrol mercileri ve riske-duyarlı medya kamuoyu, işletme idaresinin ve bilimsel yönetimin "mahrem alanına" girmeye ve bu alana hükmetmeye başlar. Gelişimin yönü ve teknolojik dönüşümün sonuçları, söyleme uygun ve meşrulaştırmaya tabi hale gelir. Böylece ticaret ve bilimsel-teknik eylem daha önce tekno-ekonomik faaliyetlere yabancı görünen yeni bir *siyasi ve ahlaki boyut* kazanır. Şöyle de diyebiliriz: Ekonomi şeytanı kendi üstüne kamu ahlakının kutsal suyunu serpmeli, toplum ve doğaya şefkatin halesini başına takmalıdır.

(4) Böylece 20. Yüzyıl'ın ilk üçte ikilik kısmında refah devleti projesi başarısının ters yönünde ilerleyen bir hareket başladı. Siyasetin o dönemde "müdahaleci devlet"in potansiyel güçlerine sahip olduğunu düşünürsek, bugün toplumu yapılandırma potansiyeli siyasi sistemden uzaklaşarak bilimsel, teknolojik ve ekonomik modernleşmenin alt-siyasi sistemine geçiyor. Siyaset ile siyasi-olmayanın riskli bir tersine dönüşü yaşanıyor. *Siyasi olan, siyasi-olmayan haline gelirken, siyasi-olmayan da siyasileşiyor.* Değişmeyen cephelerin arkasında rollerin bu şekilde tersine dönmesi, siyasi toplumsal değişim ile siyasi-olmayan toplumsal değişim arasındaki işbölümüne ne kadar düşünmeden bağlanılırsa paradoksal bir şekilde o kadar şiddetli yaşanıyor. "Bilimsel ilerlemenin" ve "bilimin özgürlüğünün" desteklenmesi ve korunması, siyasi düzenlemeler konusundaki birincil sorumluluğun demokratik siyaset sisteminden kaymasına ve demokratik meşruluğu olmayan ekonomik ve bilimsel-teknik siyasi-olmayanın bağlamına düşmesine yol açıyor. *Normallik örtüsü altında bir devrim* meydana geliyor. Bu devrim, müdahale ihtimallerinden kaçıyor, ama yine de eleştirel hale gelmiş bir kamuya karşı haklı çıkarılması ve yürürlüğe konması gerekiyor.

Bu gelişme, olağanüstü ölçüde önemli sonuçlar doğuran bir karaktere sahip ve sorunlu: Refah devleti projesinde siyaset, piyasada olup bitene siyasi müdahale konusunda tekno-ekonomik sistem karşısında *göreli bir özerklik* geliştirebiliyor ve bu özerkliği koruyabiliyordu. Ama şimdi tam tersine, siyasi sistem demokratik yapısını korumasına rağmen *iktidarsızlaşma* tehdidi altında. Siyasi kurumlar, ne planlamasına ne yapılandırılmasına karıştıkları, ama yine de haklı göstermeleri gereken bir gelişmenin yürütücüleri haline geliyorlar. Diğer yandan, bilim ve iş dünyasındaki kararlara, failleri herhangi bir meşruiyete sahip olmayan efektif ve siyasi bir içerik atfediliyor. Toplumu değiştiren kararlar ortaya çıkacak bir yer bulamayınca dilsizleşip anonimleşiyorlar. İş dünyasında yatırım kararlarına bağlanıyorlar ve toplumsal değişim potansiyelleri "görülmeyen yan etki" adıyla halının altına süpürülüyor. Yenilikleri planlayan ampirik ve analitik bilimler kendilerine-dair-anlayışları ve kurumsal bağları yüzünden yaptıkları yeniliklerin toplumsal sonuçlarından ve bu sonuçların sonuçlarından kopuyorlar. Bilimin gelişim projesi, sonuçların bilinememesi ve hesap verme sorumluluğunun bulunmamasından ibaret. Modernliğin şekillendirme potansiyeli, "gizli yan etkilere" çekilmeye başlıyor ve bu yan etkiler bir taraftan varoluşu tehdit eden riskleri de kapsarken, diğer taraftan gizlilik örtüsü sıyrılıyor. Görmediğimiz ve istemediğimiz şeyler, dünyayı gün geçtikçe daha bariz ve tehdit edici biçimlerde değiştiriyor.

Tersine dönmüş siyaset ve siyasi-olmayan rolleri görünüşte değişmezken, aslında hayalete benzer bir hal alıyor. Siyasetçilere plansız ve bilinçsiz yolun nereye çıkacağının anlatılması gerekiyor – üstelik bunu anlatması gerekenlerin *kendileri de* yolun nereye çıkacağını *bilmiyor*, ayrıca çıkarları çok farklı ve ulaşılabilir bir doğrultuda. Ondan sonra da, siyasetçiler ilerlemeye duyulan güvenin azalmasını da göz önüne alarak bilinmeyen alternatif ülkeye yolculuğu seçmenlere kendi icatları olarak sunmak zo-

runda. Eğer dikkatli bakarsak bunun tek bir sebebi var: Daha baştan itibaren alternatif yoktu ve halen de yok. Teknolojik "ilerlemenin" zorunluluğu ve karar verilemezliği, süreci demokratik (gayri)meşruluğa tutturan menteşe haline geliyor. (Artık) görünmeyen yan etkilerin, "hiç kimsenin egemenliği" (Hannah Arendt, 1981) batı demokrasisinin gelişmiş evresinde iktidarı devralıyor.

2. Siyasi sistemin işlevini yitirmesi: Argümanlar ve gelişmeler

Siyasetin teknolojik dönüşüme nüfuz etme potansiyeli üzerine bilimsel ve kamusal tartışmaya tuhaf bir müphemlik hakim. Bir yandan sanayi ve araştırmadaki modernleşmeye devletin müdahale kapasitesinin *sınırlı* olduğuna pek çok yerde değiniliyor. Diğer yandan, siyasi eylem kapsamının sınırlanmasına yapılan tüm eleştirilere rağmen, *siyasetin tek merkezinin siyasal sistem olduğuna dair sabit fikir* varlığını sürdürüyor. Nitekim son yirmi-otuz yılda bilimde ve kamusal alandaki siyasi tartışmalar bu tezattaki yoğunlaşmayı gösteriyor. Siyasi eylemi kısıtlayan koşulların savunulması, "yönetilemezlik" ve "hissiyat demokrasisinin" aşırılıklarına dair sözlerle yeni bir atılım yaptı. Fakat *diğer* toplumun, tekno-ekonomik gelişmenin imalathanelerinin planları, rızası ya da bilincinden bağımsız meydana gelmekte olup olmadığı bakımından hiç doğru düzgün sorgulanmadı. Daha ziyade toplumu değiştiren kararların siyasi sistemin kurumlarında yoğunlaşacağı (artık orada yoğunlaşmıyor olmalarına rağmen) yönündeki normatif olarak geçerli beklentiyle bağlantılı, siyasalın kaybı yakınmaları kaldı geriye.

Bu yüzden, rasyonel irade biçimlendirmesinin merkezi olarak parlamentonun önemini kaybetmesi daha ilk aşamalarda farklı yerlerden eleştirildi. Anayasaya göre parlamentoya ve tek tek milletvekillerine düşen kararların grup ya da parti organları ve

bunun ötesinde devlet bürokrasisi tarafından alındığı iddia ediliyor. Parlamentonun bu fonksiyon kaybı, çoğunlukla modern sanayi toplumlarında koşulların karmaşıklaşmasının kaçınılmaz bir sonucu olarak görülüyor. Eleştirel gözlemciler, en iyi ihtimalle devlet aygıtının yurttaşların iradesi karşısında tedricen özerkleşmesinden bahsediyorlar ki bu durum zaten temsili demokrasi ilkesinde örtük olarak vardır.

Ayrıca eskiden parlamentoda olan güçlerin, grup ve partilere ya da devlet bürokrasisine geçmesinin üzerine iki gelişmenin daha ekleneceği konusunda da ağız birliği ediliyor: Parlamentoda ve yürütme aygıtında karar alma kapsamının *teknokratik* çoğalması ve *korporatif* olarak örgütlenen iktidar ve nüfuz gruplarının ortaya çıkışı. Bu iddiaya göre, siyasi kararlar bilimselleştikçe, siyasal merciler sadece bilimsel uzmanlığın tavsiyelerini yerine getirecekler (örn çevre politikaları alanında, ama aynı zamanda büyük ölçekli teknolojilerin ve uygulanma yerlerinin seçiminde). Söz konusu mercilerin işleyiş kapsamının bu şekilde çok daralacağına son yıllarda defalarca dikkat çekildi. Siyasetin resmi arenalardan –parlamento, hükümet, siyasi idare– uzaklaşarak *korporatizmin gri alanına* çekildiği söyleniyor. Buna göre, çıkar gruplarının örgütlü gücü, başkalarının kendi ürünleri gibi savunmak zorunda olduğu önceden hazırlanmış siyasi kararlar doğuruyor.

Bürokratik olarak örgütlenmiş kurumları kullanan bu tür baskı gruplarının nüfuzu –araştırmaların gösterdiği üzere– hem devletin yürütme aygıtının kararlarına hem de siyası partilerin "irade oluşturmasına" kadar uzanıyor. Bu süreç, bakış açısına göre, yarıresmi nitelikte özel çıkar gruplarının devleti zayıflatması olarak görülüp şikayet konusu olabileceği gibi, tam tersine devletin egemenlik aygıtının önceki özerkliği ve sağlamlığı karşısında gerekli bir düzeltme olarak görülüp hoş karşılanabilir.

Siyasala dair özerk bir kavramı olmayan Marksist devlet teorisi ve eleştirisinde devlet iktidarının tikel çıkarlarla ilişkilendirilmesi

ifrada vardırılır. Bu bakış açısının çeşitli varyantlarında, Marx'ın karakterize ettiği anlamda "ideal tümden kapitalist" sayılan devlet, manevra alanı bakımından tamamen "egemen sınıfların idari komitesine" indirgenir. Devlet aygıtına ve onun demokratik kurumlarına verilen asgari bağımsızlık, bu bakış açısına göre, darkafalı, kısa vadeli, çelişkili ve yetersiz formüle edilmiş "tekil kapitalist" çıkarları bir araya getirme ve kendi cephesindeki direnişlere rağmen yürürlüğe koyan sistem zorunluluğundan doğmuştur. Siyasal sistem, burada da siyasetin merkezi olarak görülür, ama tüm özerkliğini yitirir. Fazlasıyla basit "altyapı" ve "üstyapı" kategorilerinde düşünmeye karşı hep geliştirilen argüman, gelişmiş parlamenter demokrasilerde siyasi eylemin bağımsızlık derecesini yanlış değerlendirdiği yönünde oldu. Yine aynı şekilde, modern siyasi tarihteki gelişmiş kapitalist sanayi toplumlarında üretim örgütlenmesinin son derece çeşitli siyasi yönetim biçimleriyle uyumlu olabileceğini (örn. İsveç, Şili, Fransa ve Almanya) gösteren deneyimleri de yanlış değerlendirdiği ileri sürüldü.

Ekonomik sistemin ilkeleri ve çıkarları karşısında siyasal sistemin "göreli özerkliğinin" 70'li yıllardaki tarihsel kanıtı olarak, Batı Avrupa'nın savaş sonrası gelişiminde sosyal refah devletinin genişlemesi merkezi bir önem taşıyordu. "Geç kapitalizm" ile ilgili devlet teorilerinde, devletin bu müdahale gücünün kökenleri, sanayi kapitalizminde "bünyeye *yabancı* sistem unsurlarının oluşumunun sistemin varlığının *zorunlu* bir parçası" (C. Offe, 1972, s. 38) olarak meydana gelmesinde aranıyordu. Bu bakış açısına göre, siyasi karar alma gücünün sahip olduğu nüfuzun altında sadece piyasa mekanizmasının işlevsiz yan etkileri değil, aynı zamanda "müdahaleci devletin piyasadaki işlevsel boşlukları doldurması" da yatıyor (J. Habermas, 1973, s. 51). Devlet, bunu maddi ve soyut altyapıyı geliştirerek, eğitim sistemini genişleterek, işsizlik riskine karşı koruma sağlayarak vs. yapıyor.

Geçtiğimiz on yılda bu tartışma, gözle görülür şekilde geri

plana çekildi. Sadece genelleşmiş kriz kavramları (ekonomik, meşruluk, motivasyon krizi vs.) teorik ve siyasi keskinliğini kaybetmekle kalmadı. Müdahaleci refah devleti projesinin yerleşikleşince ütopyacı enerjisini yitirdiği farklı çevrelerde ağız birliğiyle ifade edilmeye başlandı. İçsel olarak ne kadar başarılı olursa özel yatırımcıların direnişiyle o kadar açıktan karşılaşıyor. Bu yatırımcılar, ücret ve dolaylı işçilik maliyetlerinin yükselmesine ya yatırım konusunda gönülsüzleşerek ya da otomasyona geçip giderek artan biçimde insan emeğini azaltarak tepki veriyorlar. Aynı zamanda refah devletinin başarısının olumsuz yanları ve yan etkileri de giderek daha açıkça meydana çıkıyor: "Refah devleti programlarını yürürlüğe koymak için kullanılan hukuki ve idari araçlar pasif ve vasıfsız bir ortam sunmuyor. Daha ziyade olguları tecrit etme, normalleştirme ve gözetim pratiklerine bağlılar. Foucault, bu pratiklerin şeyleştirici ve özneleştirici güçlerini gündelik iletişimin en ince kılcal damarlarına kadar izlemişti... Kısacası, refah devleti bünyesinde hedef-yöntem çelişkisi barındırır." (J. Habermas, 1985, s. 7 vd.). Dışsal olarak bile ulus devletin yetkilerinin kapsamı tarihsel gelişmelerin –uluslararası düzeyde iç içe geçmiş piyasalar ve sermaye yoğunlaşmaları– ağır yükünü taşır, ama aynı zamanda küresel düzeyde zararlı madde ve toksin mübadelesinin ve buna eşlik eden sağlığa yönelik evrensel tehditler ve doğanın yok edilmesinin yükü de omuzlarındadır.

Bu gelişmelere verilen az çok şaşkınca tepkiler, "*yeni belirsizlik*" (Habermas) kavramıyla somut biçimde ifade ediliyor. Ayrıca diğer iki mesele için de bu durum geçerli: Birincisi, son on yılda siyasette bozucu bir faktör olan, *sosyal yapının ve seçmenlerin siyasi davranışlarının zayıflaması*; ikincisi ise, *yurttaşların ve yurttaş protestolarının* yanı sıra çıkarlarının olduğu her alanda etkin bir şekilde söz alan bir dizi *toplumsal hareketin seferber olması* (Brand, Büsser, Rucht, 1983).

Tüm batı demokrasilerinde parti yönetimleri, hangi partiye

oy vereceği belli olmayan ve siyaseti öngörülemez kılan *kararsız seçmen oranının artışı* karşısında şaşkına dönüyor. Örneğin Almanya'da 1963 seçimlerinde kararsız seçmen oranı yaklaşık yüzde 10 düzeyindeyken, günümüzde çeşitli çalışmalar bu oranın yüzde 20 ila 40 arasında olduğunu gösteriyor. Seçim analizi uzmanları ve siyasetçiler, şu teşhiste birleşiyorlar: Seçimlerin galibi olan partilerin, seçimleri az bir çoğunlukla kazandığı düşünülürse, "son derece esnek" (Noelle-Neumann, 1991) olan kararsız seçmenler gelecekteki seçimleri belirleyecek. Bu durum, ters yönde şuna da işaret ediyor: Partiler, artık "sadık seçmenlere" güvenemez ve ellerindeki her yolu kullanarak yurttaşları ayartmak zorundalar – son zamanlarda özellikle de kadınlara yönelmek zorunda kalıyorlar (krş. P. Radunski, 1985). Aynı zamanda yurttaş inisiyatif grupları ve yeni toplumsal hareketler, halkın talepleri ile bu taleplerin siyasi parti yelpazesinde temsiliyeti arasındaki bariz uçurumdan önceden hiç tahmin edilememiş olan itici bir güç ve geniş destek buluyorlar.

Tüm bu "uyumsuz" gelişmelerin değerlendirmesi siyasi bakış açısına göre değişse ve "siyasetin sınırlarının kaldırılmasının" unsurları "devletin büyüsünün bozulmasıyla" (H. Willke, 1983) birlikte ortaya çıksa da, bu teşhisler örtük olarak ya da açıkça, fiilen ya da normatif olarak *siyasi merkez* nosyonuyla ilişkilendirilmeyi sürdürüyor. Bu siyasi merkez de siyasi ve idari sistemin demokratik kurumlarında yerini ve nüfuz araçlarını bulmuştur ya da bulması gerekir. Ama burada geliştirilen görüş, tam tersine, siyaset ile siyasi-olmayan arasındaki ayrımın şartlarının dönüşlü modernleşme sürecinde kırılganlaştığı yönünde olacak. "Yeni belirsizlik" kavramının arkasında *siyasetin* iki yönden *derinlemesine gerçekleşen bir sistem değişikliği* saklı: Söz konusu değişimlerden ilki, *yeni siyaset kültürü* biçimlerinde *medeni hakların yürürlüğe konması ve kullanılması* sırasında merkezi siyasal sistemin yaşadığı güç kaybında ifadesini bulurken, ikincisi siyasal-olmayandan

alt-siyasete geçişle bağlantılı olan sosyal-yapısal değişimler olarak tezahür ediyor. Bu geçiş, şu ana kadar hakim olan "uyumlulaştırıcı formülü" –teknik ilerleme eşittir sosyal ilerleme– dahilinde uygulanma koşullarını yitirmiş görünüyor. Her iki bakış açısı da, muhtemel sonuçları en nihayetinde üç senaryo kapsamında incelenebilecek "siyasetin sınırlarının kaldırılmasına" kapı açıyor.[1]

3. Siyasetin iktidar kaybı olarak demokratikleşme

Devletin müdahale gücünün kaybına ve siyasetin mekânsızlaşmasına yol açan şey, siyasetin başarısızlığı değil başarısıdır. Hattâ şöyle diyebiliriz: 20. Yüzyıl'da siyasi haklar mücadelesinde ne kadar başarılı olunmuş, bu haklar ne kadar hayata geçirilmiş ve *yaşamın içinde somutlanmışsa*, siyasi sistemin önceliği o kadar etkili şekillerde sorgulanmış ve karar-almanın siyasi parlamenter sistemin tepesinde yoğunlaşması o kadar gerçekdışı hale gelmiştir. Bu anlamda siyasi gelişmenin *sürekliliği*, 20. Yüzyıl'ın ikinci yarısında sadece tekno-ekonomik gelişmenin eylem alanlarıyla ilişkisi bakımından değil, içsel ilişkisi bakımından da bir *kesinti* yaşıyor. Siyasetin (ve siyasal-olmayanın) kavramları, temelleri ve araçları muğlaklaşıyor, tarihsel bakımdan yeniden belirlenmeye açık, hattâ buna ihtiyaç duyar hale geliyor.

Burjuva sanayi toplumu projesinde *özgür yurttaş* ile *burjuvazi* arasındaki ilişkide planlandığı haliyle karar-alma otoritesinin siyasal sistemde toplanması anlayışı, bir taraftan yurttaşların demokratik hakları hayata geçirilirken, diğer taraftan siyasi kararlar alma konusunda hiyerarşik otorite ilişkilerinin korunabileceği gibi naif bir görüşe dayanıyor. Demokrasiyle tesis edilmiş

1 Bu bölümün argümanı burada *sınırlı* bir siyaset kavramına dayanıyor. İlgimizin merkezinde *yaşam koşullarının yapılandırılması ve değiştirilmesi* var. Geleneksel anlamda siyaset ise, tahakkümün, iktidarın ve çıkarların savunulması ve meşrulaştırılması olarak görülüyor.

karar-alma haklarının tekelleşmesinin temelinde, en nihayetinde çelişkili bir *demokratik monarşi* imgesi yatar. Demokrasinin esasları, siyasi temsilcilerin seçilmesi ve siyasi programlara katılımla sınırlanıyor. Temsilciler bir kere seçilince, sadece diktatörlüğe özgü liderlik nitelikleri geliştiren ve kararlarını otoriter bir tarzda yukarıdan aşağıya uygulayan "süreli hükümdar" olmuyorlar, aynı zamanda bu kararlardan etkilenen merciler, çıkar grupları ve yurttaş grupları da haklarını unutuyor ve devletin hükmetme iddialarını sorgusuz sualsiz kabul eden bir "demokratik tebaaya" dönüşüyorlar.

Bu bakış açısı, dönüşlü modernleşme sürecinde sık sık baltalanıyor: Siyasi "çözüm" bulmanın tam da demokratik haklar uygulandığında *olası olduğu* giderek daha fazla belirginleşiyor. Siyaset (ve alt-siyaset) alanlarında tek ya da "en iyi" çözüm yok, bilakis daima *birden fazla* çözüm var. Neticede siyasi karar alma süreçleri hangi düzeyde gerçekleşirlerse gerçekleşsinler, artık şu ya da bu akil adam ya da liderin peşinen belirlediği bir modelin yürürlüğe konması ya da hayata geçirilmesi olarak anlaşılamaz. Böyle kişilerin rasyonelliğinin tartışmaya açık olmaması ve tabi mercilerin, çıkar gruplarının ve yurttaş gruplarının iradesine ve "akıldışı direnişlerine" rağmen yürürlüğe konması kabul edilebilir şeyler değil. Hem programı şekillendirme hem de karar alma ve kararları yürürlüğe koyma süreci, bir *"kolektif eylem"* süreci olarak anlaşılmak zorunda (M. Crozier / E. Friedberg 1979). Bu da en iyi halde bile kolektif öğrenme ve kolektif yaratma anlamına geliyor. Ama bu durum, siyasal kurumların resmi karar alma otoritelerinin mecburen merkezsizleşmesi anlamına geliyor. O zaman siyasal idari sistem artık siyasi olayların merkezi noktası olamaz. Demokratikleşmeyle *birlikte*, yetki ve yargının resmi yatay ve dikey yapısının *her noktasında* uzlaşma, katılım, müzakere, yeniden yorumlama ve muhtemel direniş ağları meydana gelir.

O halde sanayi toplumu modelinde geliştirilen siyaset merke-

zi nosyonu, *demokrasinin* kendine özgü *bir ikiye bölünüşüne* dayanıyor. Bir yandan, alt-siyasi eylem alanları demokratik kuralların uygulanmasından muaf oluyor (bkz. yukarıda). Diğer yandan, siyaset sistematik olarak gelen dışsal taleplere göre, içsel olarak bile monarşik nitelikler sergiliyor. "Siyasi liderlik", çıkar gruplarına karşı sağlam durmak ve diktatörce uygulama güçleri geliştirmek zorunda. Yurttaşlar karşısında ise, eşitler arasında bir eşit olmalı, onların sesini duyması ve kaygılarını ya da korkularını ciddiye alması gerekiyor.

Soruları kesme, tartışmaları ve istişareleri kısa tutma yönündeki eylemlerin kısıtlarını göstermekle kalmıyor bu durum. Aynı zamanda demokratik siyasi sistemin yapısındaki bünyesel gerilimleri ve çelişkileri de ifade ediyor: Bir tarafta parlamenter tartışma ve kamuoyu, diğer tarafta yürütme gücü arasındaki ilişki. Üstelik bu güç, parlamentoya karşı sorumludur, ama "başarısı" da kararlarını uygulama gücüyle ölçülür. Özellikle seçim kampanyası, sistemi müşterek bir karar alma otoritesi atfı yönünde –önceki politikaları başarılı ilan etme ya da kınama noktasında– *zorlar*. Bu da asıl yarı-demokratik "süreli diktatör" *kurgusunu* sürekli besler ve yeniler. Burada *sistem*, şu varsayıma *neden olur*: Hükümet ve hükümeti destekleyen partiler, seçildikten sonra görev süresince meydana gelen tüm iyi ve kötü şeylerden sorumlu olurlar. Ama bu ancak hükümetin hükümet olmamasıyla mümkündür. Yani demokratik hakların ve yükümlülüklerin yerleşikliğine bağlı olarak, tüm yurttaşların ve mercilerin sayısız istişare fırsatına sahip olduğu bir toplumda demokratik olarak seçilmiş ve aktif bir hükümet olmaması gerekir bunun için.

Bu anlamda demokratikleşme ve demokrasiden uzaklaşma, modernlik ve karşı-modernlik daima çatışmalı bir tarzda kaynaşmış durumdadır. Bu kaynaşma, sanayi toplumu projesinde yaygınlaştırılan, siyasi sistem içinde siyaseti özelleştirmeyi ve tekelleştirmeyi mümkün kılan model sayesinde gerçekleşir. Bir yan-

dan siyasi sistemin ve kurumlarının (parlamento, yürütme gücü, idare vs.) merkezileşmesi ve özelleşmesi *işlevsel bakımdan zorunludur*. Siyasi irade oluşumu süreçleri ve yurttaşların çıkarlarının ve yurttaş gruplarının temsiliyeti ancak bu şekilde örgütlenebilir. Aynı zamanda siyasi liderliği seçme anlamında demokrasiyi uygulamanın da tek yolu budur. Bu açıdan ortaya çıkan siyasi olaylar, *modern toplumda* siyasi müdahale hatlarının en nihayetinde tüm farklılıkları ve bağlantıları kat ettiği bir *denetim merkezi kurgusunu* gündeme getirir. Diğer yandan, siyasi önderlik konumları ve önderlikle ilgili bu otoriter anlayış, demokratik hakların yerleşikleşmesi ve gözetilmesiyle *birlikte* sistematik olarak *didiklenir* ve *gerçekdışı* bir hal alır. Bu anlamda demokratikleşme eninde sonunda bir nevi kendini iktidarsızlaştırma ve siyaseti mekânsızlaştırmaya tekabül eder; bu da yönetime katılmanın, denetlemenin ve direniş imkânlarının farklılaşması anlamına gelir.

Bu düşünce hattını sonuna kadar takip etmesek de, genel olarak şunu söylemek hâlâ mümkün: Hakların korunduğu, sosyal yüklerin yeniden bölüşüldüğü, yönetime katılmanın mümkün kılındığı, yurttaşların aktif olduğu her yerde siyaset biraz daha serbestleşir ve genelleşir. Buna paralel olarak, siyaset sisteminin tepesinde hiyerarşik karar alma gücünün toplanması nosyonu, artık demokrasi-öncesi, yarı-demokratik ya da biçimsel-demokratik geçmişin bir hatırası haline geliyor. Demek ki hukuken korunan demokrasilerde belli koşullarda geri besleme etkisi de kritik bir önem taşıyor. Kullanılan demokrasinin artışı sürekli yeni standartlar ve talepler üretiyor. Bu da demokraside kaydedilen ilerlemelere rağmen, hakim koşulların "sekteye uğramasından" ve "otoriter karakterinden" tatmin olmamayı getiriyor. Bu bakımdan demokraside "başarılı" siyaset, siyasi sistemin kurumlarının önem kaybettiği ve özünün bozulduğu bir duruma yol açabiliyor. Demek ki yurttaşların haklarının bilincinde olduğu ve haklarını sonuna kadar kullandığı yerleşik demokrasi farklı bir siyaset

anlayışı ve geçiş aşamasındaki toplumun kurumlarından farklı kurumlar gerektiriyor.

Yurttaşlık hakların kullanılması ve kültürel alt-siyasetin farklılaşması

Gelişmiş batı demokrasilerinde siyasi iktidarın kullanımını sınırlamak için bir dizi kontrol mekanizması oluşturulmuştur. Bu gelişmenin yeni başladığı 19. Yüzyıl'da, parlamento ve hükümetin yanı sıra *yargıya* da kontrol işlevleri veren bir *güçler ayrılığı* ilkesi vardı. Almanya'nın gelişmesiyle birlikte *toplu sözleşme özerkliği* sosyal ve hukuki bir gerçeklik kazandı. Böylece merkezi istihdam politikasının sorunları emek piyasasındaki rakip tarafların kurallar çerçevesinde tartışmalarına bağlandı ve devlete de emek kavgalarında tarafsız davranma yükümlülüğü verildi. Günümüze kadar bu doğrultuda atılan son adımlardan biri, *basın özgürlüğünün* hukuken korunması ve anlamlı bir şekilde hayata geçirilmesidir. Bu durum, kitle iletişim araçları (gazeteler, radyo, televizyon) ve yeni teknolojik imkânlarla birlikte çeşitli düzeylerde *kamuoyu biçimlerini* birlikte getirdi. Bu biçimler, kesinlikle Aydınlanma'nın ulvi hedeflerinin peşinden koşmamasına, üstelik bir ölçüde, hattâ öncelikle piyasanın, reklamcılığın ve tüketimin (her türden malın ya da kurumsal olarak imal edilmiş enformasyonun tüketiminin) "hizmetkarları" olmasına rağmen; ayrıca, ifade güçlüğü, tecrit, hattâ aptallık üretebilmesine ya da bunları kötüleştirebilmesine rağmen, yine de medya tarafından yönlendirilen kamuoyunun siyasi kararlar konusunda aktüel ya da potansiyel bir denetim ve izleme işlevi vardır. Böylece temel hakların yerleşikleşmesinin yanı sıra, alt-siyaset merkezleri yaratılır ve bunlar istikrar kazanır. Ayrıca bu süreç, siyasi (ya da ekonomik) gücün tecavüzlerine karşı temel hakları sağlamlaştırma ve söz konusu hakların bağımsızlığını güvence altına alma derecesiyle eşgüdümlü olarak ilerler.

Medeni ve anayasal hakların hayata geçirilme sürecini tüm aşamalarıyla birlikte bir *siyasi modernleşme* süreci olarak tasavvur edersek, o zaman ilk bakışta bir paradoks gibi görünen şu ifade anlaşılır hale gelir: *Siyasi modernleşme, siyaseti iktidarsızlaştırıp sınırlarını kaldırırken toplumu siyasallaştırır.* Daha net bir ifadeyle, modernleşme süreci alt-siyasete açtığı tedricen beliren eylem merkezlerini ve alanlarını, sistem yanlısı ya da karşıtı parlamento-dışı denetleme fırsatlarıyla donatır. Böylece kısmen özerk işbirlikçi ve alternatif siyasetin az çok açıkça ifade edilmiş bölgeleri ve araçları ayrışır. Bunların temelinde daha önce mücadelesi verilmiş ve artık korunmakta olan haklar vardır. Bunun bir diğer anlamı da söz konusu hakların kullanılması, geniş bir şekilde yorumlanması ve detaylandırılmasıyla toplumdaki iktidar ilişkilerinin bir ölçüde değiştiğidir. Siyasi sistemin "başları" kendi aralarında işbirliği yapan örgütlü hasımlarla, medya tarafından yönlendirilen kamuoyunun "tanımlama gücüyle" vs. karşı karşıya kalır; bunlar siyasetin gündeminin kararlaştırılmasına katıldıkları gibi gündemi değiştirebilirler de. Mahkemeler bile siyasi kararları denetleyen her yerde hazır ve nazır merciler haline geldiler. Paradoksal bir biçimde, bir yandan yargıçlar en ufak bir siyasi etkiye karşı bile "yargı bağımsızlığını" kullandıkları, diğer yandan yurttaşlar kendilerini siyasi kararnamelerin sadık muhatapları olmaktan çıkarıp siyasi katılımcılara dönüştükleri ve gerekirse devlete *karşı* haklarını bile mahkemelerde aradıkları ölçüde gerçekleşti bu durum.

Bu tip bir "*yapısal* demokratikleşme"nin parlamento ve siyasi sistemle bir arada meydana gelmesi sadece *görünüşte* paradoksaldır. Dönüşlü modernleşme safhasında demokratikleşme süreçlerinin yarattığı *çelişki*, burada elle tutulur hale gelir. Bir taraftan, yerleşik anayasal haklar zemininde, alt-siyasetin çeşitli alanlarında demokratik ortak-karar alma ve denetleme fırsatları farklılaşıyor ve detaylandırılıyor. Diğer taraftan ise, bu gelişme demokrasi-

nin asıl yurdunu, yani parlamentoyu pas geçiyor. Formalite icabı varlığını sürdüren haklar ve karar alma yetkileri önemsizleşiyor. İlk zamanlarda sağlanmış siyasi irade oluşumu merkezlerindeki siyasi hayat anlamını yitiriyor ve felç olma tehlikesi yaşıyor.

Başka bir ifadeyle: *Özelleşmiş* demokrasi modeliyle birlikte *yeni bir siyasi kültürün* formları gerçeklik kazanıyor. Bu kültürde heterojen alt-siyaset merkezleri, siyaseten karar oluşturma ve kararları hayata geçirme süreçlerini anayasal hakların kullanılması temelinde etkiliyor. Tüm bunlar devlet siyasetinin nüfuzunu yitirdiği anlamına gelmiyor elbette. Devlet, dış politika ve askeri politika gibi merkezi alanlarda, ayrıca "iç güvenliğin" korunmasında devlet gücünün kullanılması bağlamında tekelini sürdürüyor. 19. Yüzyıl'daki devrimlerden beri *yurttaş hareketleri ile polisin tekno-finansal donanımı arasında süregelen görece yakın ilişkiye* baktığımızda, iç güvenliğin devlet siyasetinin merkezi bir nüfuz alanı olduğunu açıkça görüyoruz. Günümüzde bile, devlet gücünün kullanımı ile siyasi örgütlenmenin her anlamda ilişkili olduğu söylenebilir – büyük ölçekli teknolojiler konusundaki ihtilafları buna örnek gösterebiliriz.

Yeni siyasi kültür

Bu anlamda anayasal haklar, uzun vadeli güçlendirici etkisi olan siyasi merkezsizleşmenin menteşeleridir. Çok sayıda yorum imkânı ve değişen tarihsel durumlarda şimdiye kadar geçerli, kısıtlayıcı ve seçmeci yorumlardan kurtulmak için yeni hareket noktaları sunarlar. Bunun en son varyantını *yurttaşların geniş siyasi hareketlenmesinde* görmek mümkün – inisiyatif gruplarından, mahut "yeni toplumsal hareketlere", alternatif eleştirel mesleki pratik biçimlerine (hekimler, kimyagerler, nükleer fizikçiler vs.) kadar pek çok hareket bu kapsama giriyor. Tüm önceki siyasi planları zayıflatan bu biçim çokluğu sayesinde yurttaşlar daha

önce sadece formalitede sahip oldukları hakların kullanarak parlamento dışında doğrudan eyleme girişiyor ve yaşanmaya değer bulduklan bir hayat sürme mücadelesi veriyorlar. Yurttaşların her türden konuda harekete geçmesi özel bir anlam kazanıyor, çünkü *aynı zamanda* alt-siyasetin diğer merkezi arenaları –yargı ve medya kamuoyu– *da* onlara açık. Gelişmelerin gösterdiği üzere, bunlar yurttaşların çıkarlarını (çevre koruma, nükleer karşıtı hareket ya da veri gizliliği gibi konularda) korumak için en azından kimi zaman son derece etkili şekillerde kullanılabiliyor.

"Güçlendirme etkisi" burada kendini gösteriyor: Yani temel haklar *tedricen* kullanılabilir ve *müştereken tahviye edici bir tarzda* genişletilebilir, böylece "yukarıdan gelen" istenmeyen müdahalelere karşı "tabanın" ve "tabi mercilerinin" "direniş gücünü" artırabilir. Yurttaşların artan özgüveni ve katılım eğilimi, otoriter bir demokrasi anlayışı nazarında "devlet otoritesine karşı direniş" sayılabilir. Kaldı ki bu artış, gerek sayısız demografik araştırmada gerekse değişen yurttaş inisiyatifi gruplarının ve siyasi hareketlerin çeşitliliğinde çarpıcı bir şekilde kendini gösteriyor. Ayrıca eski alışkanlıklarını devam ettirip siyaset yapılacak yer olarak siyasi sisteme odaklanan bilim insanlarının nazarında da yetersiz bir siyasi nüfuz kullanma çabası gibi de görünebilir. Ama bu, demokratik hakların hayata geçirilmesini takip eden ve *gerçek* demokrasi yönüne giden mantıksal adımın bir sonraki adımdır. Bu çoklu gelişmelerde, temaları ve çatışmaları artık sadece mücadele sayesinde değil, bilakis hakların ilerletilmesi ve tüm toplum tarafından kullanılmasıyla belirlenen siyasal eylemin *genelleşmesi* kendini gösterir.

Batı toplumlarında son iki yüzyılda hezimet ve ileriye doğru sıçramalarla ilerleyen, ama (şimdiye kadar) *yönlendirilen* bir süreçte hayata geçirilmiş olan evrensel geçerlilik iddiasındaki temel haklar, siyasi gelişmenin ana halkasını oluşturmuştur: Bir taraftan bu haklar için parlamenter mücadele verildi, diğer taraftan

ise parlamentolar pas geçilerek sözkonusu haklardan alt-siyaset merkezleri geliştirilebilir ve parlamentolardan ayrıştırılabilir. Böylece demokrasi tarihinde yeni bir sayfa açılabilir. Daha önce zikredilen iki *alt-siyaset mekânı ve formunda* (yargı ve medya kamuoyu) bunu göstermek mümkün.

Almanya'da Devlet Memurları Kanunu tarafından korunan hakimin mesleki konumunda kısmen özerk karar alma özgürlüğü ortaya çıkıyor. Bu durum, kısmen yeni icra ve yorum biçimleri, kısmen de harici değişimler sayesinde meydana geliyor. Ayrıca hakimlerin ve kamuoyunun hayretler içinde farkına vardığı gibi, bu icra ve yorum biçimlerinin son yıllarda çelişkili tarzlarda kullanıldığı da oluyor. Bunlar, kökeninde uzun süredir mevcut olan yasal "yargı bağımsızlığı" ilkesine dayanıyorlar. Ama muhtemelen başka şeylerin yanı sıra kuşak değişimleri ve bilimselleşme süreçleri sebebiyle ancak son zamanlarda yargıçlar özgürlükleri aktif olarak kullanmaya ve özgüvenle içini doldurmaya başladılar.

Bu açıdan tayin edici olan çok sayıdaki koşuldan ikisini ele alacağız: Yargının karar konuları ve karar alma süreçlerinin dönüşlü bilimselleşme sayesinde *esas olarak geçerli olan "zorunluluk konstrüksiyonları" çatırdamaya başladı, en azından kısmen bireysel kararlara kapı açtı.* Bu, her şeyden önce hukuki yorumların ve yargı kararlarının bilimsel analizi için geçerlidir. Bu analizler, hukuki metinlerin ve bu metinleri yorumlama kurallarının sağladığı çerçeve içinde adaleti tecelli ettirme varyantlarını *görülebilir ve kullanılabilir* hale getirir ki, bu varyantlar şimdiye kadar takviye edilmiş olmaları ve geçerli kanaatler sayesinde örtülü kaldılar. Bilimselleşme, burada yararlı argüman tekniklerini ortaya çıkardı ve yargıçlık mesleğini daha önce bilinmeyen içsel bir *mesleki-politik çoğullaşmaya* tabi kıldı.

Mahkemeye götürülen pek çok konunun ve ihtilaf vakalarının *sosyal anlamlılığını yitirmiş olması* da bu eğilimi destekliyor. Pek çok merkezi çatışma alanında –bilhassa reaktör teknolojisi ve

çevre sorunlarında, ama aynı zamanda aile ve evlilik hukukunda ya da iş hukukunda da– uzmanlar ve karşı-uzmanlar uzlaşmaz ihtilaflar içindeler. Böylece karar verme işi yargıca geri veriliyor - bunun sebebi kısmen bilirkişi seçiminin zaten peşin hüküm barındırması, kısmen de bilirkişinin hüküm vermeden önce iddiaları tartıp yeniden düzenlemekle görevli olmasıdır. Varsayımsal, bağlamsız ve çelişkili ayrıntılı sonuçların aşırı üretimi sayesinde (bkz. 7. Bölüm) bilimlerde özgüvenin sistematik olarak sarsılması, yargı sistemine etki eder ve "bağımsız" yargı için hareket alanı yaratır. Bir başka deyişle, karar verme sürecini çoğullaştırır ve siyasileştirir.

Bunun yasama açısından sonucu, giderek daha sık biçimde kendini sanık sandalyesinde bulması olmuştur. Hukuki denetim prosedürleri, artık umuma açık tartışmalı idari icraatın neredeyse normal bir parçası haline geldi (örn. nükleer enerji santrallerinin nasıl ve nereye kurulacağına dair karar verilirken). Ayrıca söz konusu prosedürlerin yargı mercilerinde nasıl gündeme geleceği ve ne kadar süreyle geçerli olacağı giderek daha hesaplanması zor bir hal alıyor. Dolayısıyla devletin nüfuz eksikliği hissini güçlendiren belirsizliğin yasal boşlukları ortaya çıkıyor.

Bu durum, daha geniş bir anlamda genel olarak yasa koyucu inisiyatifler için geçerlidir. Bunlar, hangi alanda olurlarsa olsunlar, eyalet, ülke ya da Avrupa Topluluğu düzeyinde denk ya da daha yüksek yargının sınırlarına çarpıyorlar. İhtilaf durumlarında yürütülmesi beklenen hukuki denetim prosedürleri, yargıcın potansiyel kararına siyasi sistemin her yerinde hazır ve nazır olma imkânı verdiği gibi (bu da idarenin –dikkat!– hukukçu tekelini güçlendirir), düzenlemelerde bulunması için gerekli olan hareket alanını da daraltır.

Bütün yorum imkânı ve problemleriyle *basın özgürlüğü* hakkı da büyük ve kısmi kamusal alanların (küresel televizyon ağından tutun da okul gazetesine kadar) farklılaşması için sayısız imkân

yaratır. Böylece sosyal sorunların tanımını etkileme konusunda münferit olarak oldukça tikel kalan, ama toplamda kayda değer fırsatlar ortaya çıkar. Bilgi üretiminin maddi koşulları ve hukuki ve sosyal genel şartlar tarafından sınırlanır ve kontrol edilir. Ama kamusal –dolayısıyla siyasi– sorun algısı bakımından ciddi bir önem kazanabilirler, örneğin çevre sorunlarının siyaseten büyümesi, toplumsal hareketlerin ve alt-kültürlerin yükselişleri ve düşüşleri bunun göstergesidir. Pahalı ve geniş kapsamlı bilimsel araştırmaların sonuçları ancak televizyon ya da büyük gazetelerde çıktıktan sonra araştırma siparişi veren resmi kurumlar tarafından dikkate alınıyor olması bu durumu açıkça gösteriyor. Siyasi idarenin başındakiler araştırma raporlarını değil, *Der Spiegel*'i[1] okuyorlar, üstelik bunun sebebi araştırma raporlarının (sadece) okunaksızlığı değil, toplumsal konstrüksiyonu gereğince –içerik ve argümanlarından tamamen bağımsız olarak– siyaseten anlamlı meselelerin *Der Spiegel*'de yazılıyor olmasıdır. *Der Spiegel*'de yayımlanan sonuçlar, aniden çekmecede kalmaktan kurtulurlar. Artık binlerce zihne musallat olacağını ve bu yüzden de kişisel sorumluluk ve kamusal (karşı-) tavır alışlar gerektireceğini herkes bilir.

Kendini bu koşullar altında geliştirilebilen "sorunları ve öncelikleri tanımlama otoritesi", (ayrıca "editörlerin iktidarıyla" kesinlikle karıştırılmamalıdır, daha ziyade çalışanların editöryal çalışmasına tekabül eder) şüphesiz tiraj rakamlarına ve izlenme oranlarına ve bir de neticede siyasal alanın ancak oy kaybetme riskini göze alarak *yayımlanmış* kamuoyu görüşünü görmezden gelebileceği gerçeğine dayanır. Bu yüzden televizyon izleme alışkanlıkları ve yeni enformasyon teknolojileri sayesinde güçlenir ve istikrar kazanır, ama aynı zamanda risk koşullarında bilimsel

1 *Der Spiegel*, Hamburg'da Almanca yayımlanan ve dünya çapında satılan haftalık bir haber dergisidir. Tirajı, 2011 yılı ortalarında 950 binin üzerindeydi. Almanya'da kamuoyu oluşturucu nüfuzu sebebiyle, "kamuoyunun genel eğilimini belirleyen yayın" olarak adlandırılmaktadır. –çn

rasyonelliğin gizeminden arındırılması sebebiyle de önem kazanmıştır (bkz. yukarıda). Kitle iletişim araçları, zengin bir varsayımsal bulgu havuzundan özgül örnekler seçer. Bünyesine tanışıklık ve itibar eklenen bu örnekler artık saf bilimsel sonuçlar olmaktan çıkarlar.

Bunun siyaset açısından sonucu, çöplüklerde toksin bulunduğuna dair haberlerin iki günde bir manşetlere çıkması halinde siyasi gündemin değişmesidir. Ormanların can çekiştiğine dair bir kamuoyu oluşursa, yeni öncelikler belirlemek zorunlu hale gelir. Formaldehitin kanserojen olduğu Avrupa düzeyinde bilimsel olarak onaylandığında, şimdiye kadarki kimya politikaları iflas edecektir. Tüm bunlara siyasi düzenlemelerle –argümanlar, kanun tasarıları ya da mali planlarla– tepki vermek zorunludur. Bunlar olurken, medyanın kamuoyunda oluşturduğu bu tanımlama otoritesi, tabii ki siyasal kararı önceleyemez; kendi adına medya alanındaki ekonomik, hukuki ve siyasi şartlara ve sermaye yoğunlaşmalarına göre hareket eder.

Burada alt-siyasetin son bir alanına daha değinmek gerekiyor: *Mahremiyet*. Doğum sayısı, siyasetin bütün alanları için kritik bir niceliktir; benzer şekilde, insanların ebeveynlikle nasıl başa çıktığı, örneğin annenin mesleğine devam etmek mi, yoksa sadece ailesiyle mi ilgilenmek istediği de önemlidir. Erkek ve kadının yaşamlarını düzenlerken cevap bulmak zorunda oldukları tüm soruların esas itibariyle siyasi bir tarafı vardır. Bu bakımdan, "sorun göstergeleri" –boşanma oranlarının yükselmesi, doğum oranlarının düşmesi, evlenmeden birlikte yaşayanların sayısının artması– kadın ile erkek arasındaki ailevi ve ailedışı ilişkilerin durumunu tasvir etmekle kalmaz, aynı zamanda tüm siyasi planlama ve yönelimler için hızla değişen parametrelere işaret eder. Burada alınan kararlar (örneğin çocuk sahibi olup olmama, çocuk sayısı ve zamanlaması), dış müdahalelerden uzaktır. Emeklilik politikası, eğitim planlaması, emek piyasası politikası, sosyal hukuk

ve sosyal politikalarda ciddi dönüm noktaları bile bu kararları müdahaleye tabi kılamaz. Bunun sebebi, tam da anayasanın güvence altına aldığı aile ve mahremiyet düzenlemesine göre, bu kararların münhasıran birlikte yaşayan çiftlerin sorumluluğunda olmasıdır.

Özel alan, uzun süredir yasal teminatlar altında. Ama yine de uzun zamandır bu kadar ağırlık kazanmamışlardı. İlk olarak yaşam dünyalarının *gelenekten arındırılmasıyla* bu serbest alanlar ortaya çıkıyor ve onlarla birlikte siyasetin toplumsal temellerinde belirsizlik meydana geliyor. Kadınların eğitimde eşitlik elde etmeleri ve emek piyasasına hücum etmeleri, bir taraftan sadece güvence altında olan bir fırsat eşitliğinin önceden dışlanan bir gruba da eşit olarak verildiğini gösterir. Ama diğer taraftan, ortaya çıkan sonuçlar *durumu her alanda değiştirmiştir*: Ailede, evlilikte, ebeveynlikte, doğumların ve işsizliğin artmasında, sosyal hukukta, istihdam sisteminde vs. Bu anlamda bireyselleşme süreçleri, devlet nüfuzunun mümkün olduğu düzeyin altındaki özel alanda alt-siyaset yapılanması ve karar-alma kapsamını genişletiyor: Kadın hareketinin "özel olan siyasaldır" iddiası da, bu anlamda tarihsel olarak gitgide daha çok su yüzüne çıkan bir duruma tekabül ediyor.

Bu farklı kısmi kültürel ve sosyal alt-siyaset arenaları –medya kamuoyu, yargı, mahremiyet, yurttaş inisiyatifi grupları ve yeni toplumsal hareketler– *yeni bir siyasi kültürün* kimileri kurum-dışı, kimileri kurumsal olarak güvence altına alınan *biçimleri* haline geliyor. Bu yeni siyaset kültürü, bir taraftan kategorik müdahalelerden kaçıyor, ama diğer taraftan kendisi veya doğrudan akış biçimlerinde son yirmi yılda Almanya'daki siyaseti ve teknoekonomik gelişmeyi etkileyen önemli bir faktör haline geldi. Bu siyasi kültürün etkisi, soyut hukuk kurallarının sosyal içerikle doldurulmasına, daha doğrusu evrensel olarak geçerli temel hakların seçici yorumlarını tek tek zorlayarak aşmasına dayanıyor.

Bu gelişme için pek çok sosyal bilim disiplininde ve siyasi tartışmalarda anahtar bir kelime kullanılıyor: *Katılım*. Bununla başlayan gelişmeye methiyeler düzmek çok gereksiz; yeni bir gizemciliğe aşırı eğilim göstermesini kararlılıkla eleştirebilir, yine de bu düşüncenin kalite ve yayılmasının şimdiden Almanya'daki siyasi manzarayı kalıcı olarak değiştirdiğini ve bu durumun gelecekte daha da netleşeceğini söyleyebiliriz.

Parlamenter sistemdeki başarıları esnasında siyasette yaşanan sosyal ve kültürel farklılaşma, siyaset sosyolojisinde iz bıraktı. Siyasetin rasyonel hiyerarşik amaç-araç modeli (büyük ihtimalle hep kurgusal olmuştu, ama uzun süre bürokrasi araştırmaları ve karar teorisi tarafından beslenmeye devam etti) çatırdamaya başladı. Onun yerini alan teoriler ise, istişareye, karşılıklı etkileşime, müzakereye, ağa; kısacası önlemlerin seçimi yoluyla programların belirlenmesinden bu programların hayata geçirilme biçimlerine kadar her konuda sorumlu, maruz kalan ve çıkarı olan merciler ve aktörler bağlamında *bağımsızlık ve süreç karakterine* vurgu yapıyor. Geleneksel siyaset anlayışı, uygun araçlar kullanıldığı takdirde hedeflere siyaset yoluyla ulaşılabileceği yolunda bir naifliğe sahipken, daha yeni yaklaşımlarda siyaset, değişik aktörlerin formel hiyerarşilere *zıt* yönde ve sabit yetkilere *çapraz* olarak yürütülebilen işbirliği olarak görülüyor.

Bu yüzden araştırmalar, idari yürütme aygıtları sisteminde çoğu durumda katı otoriter ilişkilerin olmadığını ve yatay bağlantı kanallarının ağır bastığını gösteriyor. Üst ve ast otoriteler arasında formel hiyerarşik ilişkilerin bulunduğu durumlarda bile, dikey nüfuz imkânları çoğunlukla tam anlamıyla kullanılmıyor (krş. R. Mayntz, 1980). Siyasi sürecin farklı aşamalarında çok farklı aktörler ve aktör grupları istişare ve katılım fırsatları yakalıyor. Tüm bunlar, biçimsel anlamda dışsal olarak tutarlı bir şekilde hiyerarşik kalan siyasi alanın *olumsallığının* altını çiziyor. Aynı zamanda siyasetin akışkanlaşarak *siyasi sürece* dönüşmesi,

sosyal bilimler tarafından ancak yarım yamalak anlaşılıyor. Bu sürecin doğrultusu ve yapısı (mesela program bakımından ya da önlemler, yürürlüğe koymalar vs. bakımından) hâlâ *varsayım* olarak görülüyor (salt siyaset bilimi analizinin pratik amaçları sebebiyle). Siyasetin merkezinde siyasi-idari sistemin bulunduğu kurgusu da benzer şekilde varlığını sürdürüyor. Ama böylece burada odaklandığımız gelişme gündeme gelmiyor: Siyasetin sınırlarının kaldırılması.

4. Siyasi kültür ve teknik gelişme: İlerleme mutabakatının sonu mu?

Siyasi sistemde modernleşme, siyasetteki eylem ufkunu daraltır. *Hayata geçirilmiş olan* siyasi ütopyalar (demokrasi, sosyal devlet) hukuki, ekonomik ve toplumsal olarak bizi *kısıtlar*. Aksine buna paralel olarak, tekno-ekonomik sistemdeki modernleşme sayesinde yepyeni müdahale fırsatları ortaya çıktı. Şu ana kadar hayatı ve çalışmayı belirleyen kültürel sabitler ve temel şartlar, yeni fırsatlar kullanılarak işlemez hale getirilebilir. Mikro-elektronik, istihdam sisteminin toplumsal yapısını değiştirmemizi mümkün kılıyor. Gen teknolojisi, insanlığı neredeyse tanrısallık konumuna getiriyor. Yeni maddeler ve canlı mahluklar yaratma, ailenin biyolojik ve kültürel temellerinde devrim yapma imkânı sağlıyor. Bir zamanlar hizmet ettiği düşünülen özneyi bile kapsayan tasarım ve inşa edilebilirlik ilkesinin genelleşmesi, riskleri kat kat artırıyor ve ortaya çıkışları ile yorumlanmalarının mekânlarını, koşullarını ve araçlarını siyasallaştırıyor.

"Eski" sanayi toplumunun ilerlemeye sabitlendiğinin sık sık altı çiziliyor. Erken Romantik dönemden günümüze dek bu mesele o kadar eleştirilmesine rağmen, bugün risklerin artmasıyla birlikte *riskli* bir hal alan ilerlemenin kendisine yönelik *örtük* inanç hiçbir zaman sorgulanmadı: Yani deneme yanılma yönte-

mine, ayrıca tedricen inşa edilmiş dışsal ve içsel doğaya sistematik hakimiyetin mümkün olduğu inancına. (Tüm aksaklıklara, yan etkiler sebebiyle ortaya çıkan sorunlara ve "kapitalist ilerleme inancı" eleştirilerine rağmen, bu mit son zamanlara kadar sol siyaset için de bağlayıcıydı). Ayrıca arka planda çalan bu medeniyet eleştirisi şarkısı, "ilerleme"nin rüzgarıyla meydana gelen sosyal değişimlerin hızını *zerre kadar azaltmadı*. Bu, toplumsal değişimlerin adeta "kılık değiştirerek" meydana geldiği sürecin kendine has niteliklerine işaret ediyor. "İlerleme", bir ideolojiden çok daha fazla bir şeydir; *toplumun daimi değişimini amaçlayan, "normal" olarak kurumsallaşmış parlamentodışı bir eylem yapısıdır*. Üç vakalarda –oldukça paradoksal bir biçimde–, statükoyu korumak isteyenlerin direnişine karşı devletin polis gücünü kullanarak eskiden egemen olan ilişkileri yıkmayı bile teşvik edebilir.

İlerlemede mutabakatın meşrulaştırıcı gücünü anlayabilmek için, artık neredeyse unutulmuş olan bir bağlamı, yani *sosyal ve siyasi kültürün tekno-ekonomik gelişmeyle ilişkisini* hatırlamamız gerek. 20. Yüzyıl'ın başında bir dizi klasik sosyal bilimler araştırmasının merkezinde emek, teknoloji ve ekonomi sistemleri üzerinde kültürün etkisi vardı. Max Weber, Kalvinci dinsel etiğin ve barındırdığı "içkin çileciliğin" "meslek sahibi olma" ile kapitalist işletme faaliyetinin ortaya çıkıp yerleşikleşmesinde ne kadar önemli olduğunu göstermişti. Thorstein Veblen ise, 20. Yüzyıl'ın ilk yarısında iktisat kanunlarının her zaman geçerli olmadığını ve bağımsız bir şekilde anlaşılamayacağını, tamamen toplumun kültürel sistemine bağlı olduğunu ileri sürmüştü. Sosyal yaşam biçimleri ve değerler değişiyorsa, ekonominin ilkeleri de dönüşmek zorundadır. Örneğin halkın çoğunluğu (herhangi bir sebepten dolayı) iktisadi büyüme değerlerini reddederse, iş tasarımı, verimlilik kriterleri ve teknik gelişmenin yönü hakkındaki düşüncelerimiz de şüpheli hale gelecek ve yeni bir tür siyasi eylem baskısı ortaya çıkacaktır. Weber ve Veblen, bu anlamda çalışma,

teknolojik dönüşüm ve ekonomik gelişmenin insanların kültürel normlar, egemen beklentiler ve değer yönelimleri sistemine bağlı olduğunu (her biri kendi tarzında) öne sürer.

Başka yazarlar tarafından da savunulan[1] bu bariz anlayış, sahte bir saygının ötesinde hiçbir pratik önem kazanamadı. Bunun nedenini her şeyden önce, muhtemelen –basit bir şekilde ifade edersek– İkinci Dünya Savaşı sonrasından 60'lı yılların ortalarına kadar sosyal ve siyasi kültürün *istikrarını* korumasında aramak gerekir. Sabit bir "değişken" görünür olmaz, bu anlamda zaten "değişken" değildir ve bu yüzden de önemi fark edilmeden varlığını sürdürebilir. İstikrarın çatırdamaya başladığı noktada bu durum aniden değişir. Ancak sonradan, yani arka plandaki normatif kültürel mutabakatın bozulmasıyla bu değişkenin ekonomi ve teknolojinin gelişimindeki önemi görünür hale gelir. Almanya'daki (ama aynı zamanda diğer batılı sanayi ülkelerindeki) savaş-sonrası iktisadi büyüme sırasında *iktisadi, teknik ve bireysel ilerleme bariz bir şekilde birbiriyle bağlantılıydı.* "İktisadi büyüme", "verimlilik artışı" ve "teknolojik yenilikler", şirketlerin sermaye artışına ilişkin çıkarlarına uygun düşen ekonomik hedeflerden ibaret değildi. Aynı zamanda, herkes için görülebilir şekilde, toplumun yeniden inşasına, bireysel tüketim fırsatlarının artmasına, daha önce ayrıcalıklılara has olan yaşam standartlarının "demokratikleşmesine" de kapı açmışlardı. "İlerlemenin" peşinde bireysel, sosyal ve iktisadi çıkarların iç içe geçmesi, iktisadi ve teknolojik açıdan anlaşıldığı kadarıyla, savaşın bıraktığı yıkımın arka planına rağmen başarılı olmuştu. Yani bir yandan gerçekten iktisadi büyüme yaşanmış, diğer yandan teknolojik yenilenmelerin kapsamı hesaplanabilir görünmeye devam etmişti. Her iki koşul da sosyal devlete dair siyasi umutlarla sıkı sıkıya

1 Burada Weber ve Veblen'in yanı sıra Emile Durkheim, Georg Simmel ve daha yakın dönemden John Kenneth Galbraith ve Daniel Bell gibi sosyal bilimcilerin adını da zikretmek gerek.

bağlantılıydı ve bu yüzden de "teknolojik dönüşümün" siyasal ve siyasal-olmayan alanlarına istikrar kazandırıyorlardı. *Teknoloji politikalarında toplumsal ilerleme mutabakatı tasarımı* aşağıdaki üç şarta dayanır. Başka sebeplerin yanı sıra, 70'li yıllarda yeni siyasi kültürün yükselişiyle de çatırdamaya başlayan şartlardır bunlar (krş. H. J. Braczyk ve diğ. 1986): *Birincisi*, mutabakatın temelinde bütün taraflarca kabul edilen "*teknik ilerlemenin sosyal ilerlemeye eşit olduğu*" yolundaki uyumlulaştırıcı formül vardır. Bu varsayıma göre, teknolojik gelişme bariz kullanım değerleri yaratır ve bu değerler herkes tarafından emekten tasarruf eden aygıtlar, hayatın iyileştirilmesi, yaşam standardının yükselmesi vs. şeklinde hissedilir.

İkinci olarak, ancak teknolojik ve sosyal ilerlemenin eşitlenmesi yoluyla olumsuz etkiler (vasıfsızlaşma, yer değiştirme, istihdam riskleri, sağlığın karşılaştığı tehlikeler ya da doğaya zarar verilmesi) *ayrı ayrı* ve *geriye bakışlı* olarak, "teknolojik değişimin toplumsal sonuçları" olarak değerlendirilebilir. "Toplumsal sonuçlar", özellikle belli grupların yaşadığı *olumsuz etkilenmeler* ve ikincil yan etkilerdir; teknolojik gelişmenin toplumsal bakımdan bariz değerini sorgulamayı gerektirmezler. Burada toplumsal sonuçlardan bahsetmek, iki şeyi mümkün kılar: Bir taraftan teknolojik gelişmenin sosyal ve siyasi yapılanmasına ilişkin iddialar bertaraf edilir. Diğer taraftan ise, "toplumsal sonuçlar" konusundaki tartışmalar teknolojik değişimin ilerleyişine zarar *vermeden* yapılır. Sadece *olumsuz* "toplumsal sonuçlar"dan bahsetmek mümkün ve zorunludur. Teknolojik gelişmenin kendisi tartışılmaz, karar alma süreçlerine kapalıdır ve kendi içkin nesnel mantığını izler.

Üçüncüsü ise, teknoloji politikaları konusundaki ilerleme mutabakatının taşıyıcıları ve üreticileri, *sanayide pazarlık eden taraflardır*, yani sendikalar ve işverenlerdir. Devlete sadece dolaylı görevler –"toplumsal sonuçları" massetme ve riskleri kontrol etme görevleri– düşer. Toplu pazarlık yapan taraflar arasında sadece

"toplumsal sonuçlar" çekişme konusudur. "Toplumsal sonuçların" değerlendirilmesi konusundaki uzlaşmazlıklarda daima teknolojik gelişimin nasıl yürütüleceğine dair bir *mutabakat olduğu varsayılır*. Teknolojik gelişimin merkezi sorunlarına dair bu mutabakat, "teknoloji nefretine", "Luditlere" ya da "medeniyet eleştirisine" karşı iyi prova edilmiş *ortak bir muhalefetle* desteklenir.

Teknoloji politikaları konusundaki ilerleme mutabakatını ayakta tutan tüm sütunlar –toplumsal değişim ile teknolojik dönüşüm arasındaki ayrım, sistem kısıtlarının ya da zorunluluklarının isnadı, teknolojik ilerlemenin sosyal ilerlemeye eşit olduğuna dair mutabakat formülü ve toplu sözleşme taraflarının birincil sorumluluğu–, son yirmi yılda çatırdamaya başladı. Üstelik bu çatırdama tesadüf eseri ya da kültür eleştirisi kışkırtmalarının sonucu değildi, *modernleşme süreçlerinin bir sonucuydu*: Gizli ve yan etkilerin konstrüksiyonu, tali bilimselleşmeler sebebiyle parçalandı (bkz. yukarıda). Risklerin artmasıyla, teknolojik ve sosyal ilerlemenin birliği yönündeki uyumlulaştırıcı formül iptal oldu (bkz. yukarıda). Aynı zamanda teknoloji politikalarıyla ilgili çatışmaların sürdüğü arenaya, örgütlenmelerarası çıkar yapılarının ve bu yapıların sorun algılama biçimlerinin dışında kalması öngörülen gruplar girdi. Örneğin nükleer enerji santralleri ya da nükleer işleme tesisleriyle ilgili ihtilaflarda, geleneksel teknoloji mutabakatını destekleyen işverenler ve sendikalar seyirci sıralarına itildi. Çatışmalar, artık doğrudan devlet iktidarı ile protestocu yurttaş grupları arasında yaşanıyor; bu yüzden de *tamamen değişmiş bir sosyal ve siyasi senaryo dahilinde*, ilk bakışta tek ortak yanları teknolojiden uzaklıkları olan failler arasında devam ediyor.

Arenalar ile hasımlar arasındaki bu değişim bile tesadüfi değil. Söz konusu değişim, bir taraftan risk-yoğun büyük ölçekli teknolojilerin –nükleer enerji santralleri, nükleer yeniden işleme tesisleri, kimyasal toksinlerin evrenselleşmesi gibi meseleler– işletme oyun kuralları sisteminin dışında toplumsal yaşam dünyalarıyla

karşılıklı etkileşime dayanan doğrudan bir ilişkiye girdiği üretici güçlerin gelişim aşamasına tekabül ediyor. Diğer taraftan yeni bir siyasi kültürün katılıma ilgisinin büyümesi de burada ifadesini buluyor. Nükleer yeniden işleme santralleri konusundaki çatışmalardan, "sayısal azınlıkların (örn. 'yerli muhalif yurttaşlar'ın) oyunbozan ve kavgacı kimseler sayılarak dışlanmaması gerektiğini öğrenmek mümkün. İfade ettikleri muhalefetin bir *gösterge değeri* var. Toplumdaki değer ve normların topyekün değiştiğini ya da sosyal gruplar arasında daha önceden bilinmeyen farklılaşmalar oluştuğunu (...) gösteriyor. Yerleşik siyasi örgütlenmeler, bu sinyalleri en az seçim tarihleri kadar ciddiye almak zorunda. Burada yeni bir siyasi katılım biçimi kendini gösteriyor," (Braczyk ve diğ. 1985, s. 22).

Nihayetinde bilim de bir meşruluk kaynağı olarak başarısız oluyor. Tehlike uyarısı yapanlar, cahil ya da Taş Devri kültürünün yeni sempatizanları değil. Bu aktivistler arasına giderek daha fazla bilim insanının –atom mühendisleri, biyokimyacılar, doktorlar, genetikçiler ya da bilgisayar mühendisleri vb.– yanı sıra, tehlikeye maruz kalma ile yetkinliklerinden dolayı angaje olan sayısız yurttaş katılıyor. Nasıl argüman üreteceklerini biliyorlar, çok iyi örgütleniyorlar, kimi durumlarda kendi dergilerini çıkarıyorlar ve kamuoyu ya da mahkemelere argümanlarını sunabilecek konumdalar.

Bu yüzden giderek belirsiz bir durum ortaya çıkıyor: Tekno-ekonomik gelişme, teknolojik dönüşüm ile bu dönüşüme eşlik eden sosyal değişikliklerin kazandığı hızın tarihte eşi görülmemiş düzeye ulaştığı bir zamanda kültürel mutabakatını yitiriyor. Ama şimdiye kadar geçerli olmuş olan bu ilerleme inancının kaybedilmesi, teknolojik dönüşümün *gerçekleşmesinde* bir şey değiştirmiyor. Tekno-ekonomik "*alt-siyaset*" kavramıyla kastedilen şey, tam da bu orantısızlıktır: Toplumsal değişimlerin kapsamı, meşruluklarına ters orantılı olarak artıyor ya da azalıyor, "ilerleme"

şeklinde tecelli eden teknolojik dönüşümün yürütme gücünde ise hiçbir değişiklik yapmıyor.

Genetik teknolojisindeki "ilerlemelere" dair korkular, bugün oldukça yaygın. Basın duyuruları yapılıyor. Kiliseler protesto ediyor. İlerlemeye sadık bilim insanları bile korkuyu üzerlerinden atamıyorlar. Ama tüm bunlar, adeta uzun zaman önce verilmiş kararların ardından bir *mezar kitabesine yazılır gibi* gerçekleşiyor. Dahası, alınmış olan bir karar da mevcut değil. "Yapmak ya da yapmamak", hiçbir yerde mevzubahis olmadı. Hiçbir kurulda tartışılmadı. Hep yolda. İnsanların bugün tartıştığı bir gerçeklik olan insan genetiği çağı, aslında çok önce başladı. Gerçi ilerlemeye "hayır" denebilir, *ama gerçekleşmesini değiştirmek hiçbir şekilde mümkün değil*. İlerleme, rıza ve meşruluğu bir kenara atarak ödemesini yapmamız gereken boş bir senettir. Demokratik meşruiyet sahibi siyasetin eleştiriye duyarlılığının tersine, plansız ve karar süreçlerine kapalı tekno-ekonomik alt-siyaset *eleştiriye* karşı görece bağışıklığa sahiptir ve ancak gerçekleştiği anda kendisinin sosyal bir değişim olduğunun bilincine varır. Şimdi alt-siyasetin bu özel yapılanmasını ve başarına gücünü, uç bir örnek olan tıp ışığında değerlendirelim.

5. Tıbbın alt-siyaseti – Uç bir vaka incelemesi

Tıp, iddia ettiği öz-kavrayışı gereği sağlık hizmeti verir. Fiilen yepyeni durumlar yarattı. İnsanlığın kendisiyle, hastalıklarla ve ölümle ilişkisini değiştirdi, hattâ dünyayı değiştirdi. Tıbbın *devrimci etkilerini* görmek için, tıbbi kurtuluş vaatlerinden sürekli genç kalma hayallerine kadar çeşitlenen değerlendirmeler ormanına girmeye bile gerek yok.

Tıbbın gerçekten de insanlığın sıhhatini artırıp artırmadığı sorgulanabilir. Ama insan sayısının artışına katkıda bulunduğu tartışılmaz. Son üç yüz yılda dünyanın nüfusu neredeyse on kat arttı.

Bu, bebek ölümlerinin düşmesi ve insan ömrünün uzamasıyla mümkün oldu. İleriki yıllarda yaşam koşulları çok kötüleşmezse, Orta Avrupa'daki toplumsal bakımdan eşit olmayan sosyal grup üyelerinin ortalama yaşı yetmişi bulacak ki daha geçtiğimiz yılda "muazzam" bir yaş sayılıyordu bu. Bu durum, esasen hijyendeki gelişmeleri yansıtıyor. Tıbbi araştırmaların sonuçları olmasa bu gelişmeler düşünülemezdi bile. Beslenme ve yaşam koşulları iyileştikçe ölüm oranları düştü ve ilk defa bulaşıcı hastalıklarla başa çıkmak için etkili yollar bulundu. Sonuçta müthiş bir nüfus patlaması yaşandı. Özellikle Üçüncü Dünya'daki yoksul ülkelerin nüfusunun hızla yükselmesiyle birlikte açlık ve sefalet gibi kritik siyasi meseleler doğduğu gibi, dünya çapındaki eşitsizlik de hızla arttı. *Tıbbın şu anki gelişiminde teşhis ve tedavinin ayrışmasıyla,* tıbbın toplumu değiştiren etkilerinin çok farklı bir boyutu görünür hale geldi. "Bilimsel teşhis aygıtları, psiko-teşhis teorileri ve terminolojileri büyük sayılara ulaştı ve insan bedeni ile ruhunun sürekli daha 'derinlerine' inen bilimsel ilgi –artık açıkça anlaşılıyor ki– sağaltıcılık yeteneğinden koptu ve tedricen... onu 'geride kalmaya' mahkum etti,".(P. Gross / R. Hitzler/ A. Honer, 1985, s. 6). Sonuçta *mahut kronik hastalıklarda çarpıcı bir artış* yaşandı; daha doğrusu bunlar, daha kesin tıbbi ve teknik algılama sistemi sayesinde teşhis edilebilen, ama tedavisi için etkili önlemler *alınamayan* ve alınması da *öngörülemeyen* hastalıklardı.

Tıp, en ileri aşamasında, tedavi edilemez (o an için tedavi edilemez ya da hiçbir zaman tedavi edilemeyecek) olarak tanımladığı patolojik koşullar üretir. Bunlar, tümden yeni hayat ve tehlike koşullarını temsil eder ve mevcut sosyal eşitsizlikler sistemini *aşar*: 20. Yüzyıl'ın başında 100 hastadan 40'ı *akut* hastalıklardan ölüyordu. 1980'de ölüm nedenleri arasında bunlar sadece yüzde 1'lik bir kısmı oluşturuyordu. Öte yandan, kronik hastalıklardan ölenlerin oranı aynı süreçte yüzde 46'dan yüzde 80'e yükseldi. Böyle vakalarda ölümden önce uzun bir acı çekme süreci yaşanı-

yor. 1982'de Federal Almanya'daki mikro-sayımda sağlığı bozuk olarak kaydedilen 9.6 milyon Batı Alman yurttaşından yaklaşık yüzde 70'i kronik hastalıklara sahipti. Tıptaki esas anlamıyla bir tedavi, bu gelişim sürecinde giderek daha fazla istisna halini alıyor. Ama yine de bu sadece bir başarısızlığın ifadesi değil. Tıp, *başarıları* yüzünden de yani ileri teknolojisiyle teşhis kabiliyetini artırdığı için insanlarda daha fazla hastalık buluyor.

Bu gelişme, uzun erimli sonuçları bugün daha yeni yeni fark edilmeye ve algılanmaya başlayan tıbbi ve sosyo-politik bir dönüm noktasını kapsıyor: 19. Yüzyıl Avrupası'nda mesleki gelişim kaydeden tıp, teknolojiyi kullanarak insanların acılarını dindirdi, bunları profesyonelce tekelleştirdi ve yönetti. Hastalıklar ve acılar, uzmanların üstesinden gelmesi amacıyla tümden tıp kurumlarına havale edildi ve kışla benzeri "hastanelerde" tecrit edilen hastalara hemen hemen hiç bilgi verilmeden doktorlar tarafından şu veya bu biçimde "tedavi edildi".

Bugün ise, tam tersine daha önce hastalıkları konusunda sistematik olarak kaale alınmayan hastalar, ya kendi hallerine bırakılıyorlar ya da yine aynı şekilde tamamen hazırlıksız olan başka kurumlara devrediliyorlar: Aile, iş dünyası, okullar ve kamuoyu vs. Hızla yayılan bağışıklık sistemi bozukluğu hastalığı olarak AIDS bunun en çarpıcı örneği. Bu hastalık, tanısal "ilerlemenin" ürünü olarak da *genelleştiriliyor*. Hiçbir şey ve her şey "hastalıklı" ya da –insanın aslında kendini nasıl hissettiğinden tamamen bağımsız olarak– insanı "hasta" ediyor veya bu potansiyele sahip. Dolayısıyla "aktif hasta" imgesi de yeniden ortaya çıkarılıyor ve tıp tarafından kendisine atfedilen hastalık konusunda hastanın "yedek doktor" haline geldiği bir tür "çalışma paktı" talep ediliyor. Olağanüstü yüksek intihar oranları, bu U-dönüşüne hastaların tahammül eşiğinin ne kadar düşük olduğunu gösteriyor. Ör-

neğin düzenli olarak diyaliz makinesine girmesi gereken kronik böbrek hastaları arasındaki intihar oranı, genel nüfusun altı katı (bu konuda krş. J.-P. Stössel 1985).

Kısa süre önce uygulanmaya başlayan *in vitro döllenme* ve *embriyo transplantasyonu*, insanların haklı olarak duygusal tepkiler vermesine yol açtı. Tartışma, kamuoyunda yanlış bir şekilde "tüp bebek" başlığı altında sürdürülüyor. Bu "teknik ilerleme" esasen şöyle işliyor: "İnsan embriyosu gelişiminin ilk 48 ile en fazla 72 saati, yani yumurtanın döllenmesinden ilk hücre bölünmesine kadar olan süreç, kadının Fallopia kanalından laboratuvar ortamına aktarılır (*in vitro*= cam içinde). Gerekli yumurtalar kadından cerrahi işlemle alınır. Bundan önce yumurtalığa hormon verilerek bir âdet döneminde birden fazla yumurta üretilmesi sağlanır (süperovülasyon). Yumurtalar, sperm içeren bir solüsyonda döllenir ve dört ila sekiz hücreli aşamaya kadar geliştirilir. Bundan sonra gelişimleri normal görünüyorsa rahme geri yerleştirilir." (W. van den Daele, 1985, s. 17)[1]

In vitro döllenme uygulamasının altında pek çok kısır kadının çocuk sahibi olmayı şiddetle arzulaması yatıyor. Bu uygulama, şimdiye kadar pek çok klinikte sadece evli çiftlere açıktı. Evlilikdışı ilişkilerin sıklığı düşünülürse, bu kısıtlama biraz anakronik kaçıyor. Öte yandan bu teknolojinin bekar kadınlara açılması, tümden yeni tip sosyal ilişkilere yol açacaktır ki, ortaya çıkabi-

1 Bu şekilde mümkün kılınan bilimsel deneylerde *in vitro* gelişim, *teknik bakımdan* rahme yerleştirme aşamasıyla sınırlı değil. "Tam bir *in vitro* embriyo gelişimi, sahici bir tüp bebek yapmak için teoride denenebilir halde. Embriyo hücreleri başka türlerden ikizleri olan melezler, yani *'hilkat garibeleri'* yaratmak için kullanılabilir. Hilkat garibeleri deneysel embriyo gelişimi araştırmalarına özellikle uygun düşüyor. Son olarak, embriyo hücresinin çekirdeğinin yerine başka birisinin hücre çekirdeği konarak insan embriyolarını 'klonlamak' da tasavvur edilebilir bir şey. Farelerde yapılan deneyler başarılı oldu. İnsanlarda ise bağışıklık sisteminin reddetme tehlikesi olmadan organ nakli yapmak amacıyla genetik açıdan tıpatıp benzer yavrular ya da embriyo dokusu üretmek için kullanılabilir. Ama bunlar şimdilik hayalden ibaret elbette." (W. van den Daele, 1985, s. 21)

lecek sonuçları bugünden tahmin etmek imkânsız. Burada artık boşanma sonrası bekar kalan anne tipinden değil, *bilinçli olarak babasız annelikten*, yani tarihte eşi benzeri bulunmayan bir şeyden bahsediyoruz. Bu şekilde bebek sahibi olmak, her türlü ilişkinin *dışında* erkeğin sperm bağışını gerektiriyor. Bu anlamda ortaya ebeveynleri sadece bir anneden ve bilinmeyen bir sperm bağışçısından oluşan *babasız çocuklar* çıkıyor. Bu gelişmenin neticesi, biyolojik babalığın kalıp *toplumsal babalığın kalkmasıdır* (*genetik* babalıkla ilgili soy, özelliklerin kalıtımı, geçindirme ve miras hakkı vs. gibi aynı düzeyde toplumsal sorunlar da böylece tamamen çözümsüz hale geliyor).

Embriyoların implantasyon *öncesinde* nasıl muamele göreceği gibi basit bir soruyu düşündüğümüzde yeni bir sorular yığınıyla karşılaşıyoruz: Embriyonun gelişimi, ne zaman "normal görülerek" rahme yerleştirme aşamasına geçilir? Embriyolar, hangi noktada doğmamış insan hayatı sayılıyor? "In vitro döllenme, insan embriyolarının kadının bedeni dışında mevcudiyetini sağlar ki bu da çok geniş bir teknik işlem alanı açıyor. Bu işlemlerden bazıları şimdiden gerçekleştirilebiliyor ve bazıları da gelişmenin sonraki aşamalarında gerçekleştirilebilir hale gelecek," (age, s. 19). Bu yüzden mevcut sperm bankaları örneğini takip ederek dondurulmuş embriyolar depolanabilir ve "embriyo bankalarında" satılabilir(?). Embriyolara ulaşma imkânı bilime embriyolar, bağışıklık sistemi ve eczacılık araştırmaları için uzun zamandır hasretle beklediği "deney nesnelerini" (dil yetersiz kalıyor) tedarik ediyor. İnsan hayatının başlangıcı manasına gelen "embriyolar" bölünerek çoğaltılabiliyor. Ortaya çıkan gen ikizleri, cinsiyet belirlemede ya da doğuştan gelen hastalıkların veya başka hastalıkların teşhisinde kullanılabilir. Yeni disiplinler ve uygulamalar için başlangıç noktaları bunlar: embriyolarda genetik teşhis ve terapi, bir de bunlarla bağlantılı birçok temel soru. Toplumsal ve etik olarak "arzu edilir", "kullanılan" ya da "sağlıklı" genetik mal-

zemeyi oluşturanlar nelerdir? "Embriyoların kalite kontrolünü" kim yapacak (bunu yazmak bile zor) (H. H. Bräutigam / L. Mettler, 1985), hangi hakla ve ne gibi standartlar kullanarak yapacak? Doğum öncesi dünyaya "giriş sınavından" kalan "kalitesi düşük embriyolara" ne olacak?

Tıbbi teknolojideki (ve burada bahsi geçmeyen diğer alanlardaki) bu gelişmelerin[1] gündeme getirdiği, gelenekçi kültürel sabitleri devredışı bırakan *etik* sorunların çoğu kabul edilmiş ve ustaca tartışılmıştır (ayrıca bkz. H. Jonas, 1984; R. Löw, 1983). Ama burada dikkatimizi başka bir noktaya, bugüne kadar sadece kıyısından köşesinden tartışılan bir noktaya odaklanacağız: *Toplumun rızasına gerek duymadan toplumsal yaşam koşullarında radikal değişimlerin normalitesi olarak (tıbbi) "ilerleme"nin eylem yapısı.* Nasıl oluyor da her şey yaşanıp bittikten *sonra* bu *sessiz sedasız toplumsal ve kültürel devrimin* sonuçları, hedefleri ve tehlikeleriyle ilgili sorular kamusal alanda eleştirilebiliyor ve bu eleştiri gerçek anlamda kendi başına nüfuz sahibi olmayan ve sadece bilimsel varsayımlara odaklanmış küçük bir insan geni uzmanı kliğinin mesleki iyimserliğinin karşısına çıkarılabiliyor?

Burada bir taraftan görünüşte kıyaslanabilir bir şeyden (tıbbi teknik "ilerleme") kıyaslanamaz bir şey yaratılıyor. Bu, belli bir ölçüde öz-yaratımın ve öz-değişimin insan gelişimine içkin olduğu kabul edilse ve insan doğasını değiştirme ve etkileme, kültür üretme, çevreyi maniple etme ve doğal evrimin kısıtlarının yeri-

1 Bir örnek daha vermek gerekirse, *doğum öncesi teşhis ve cenin cerrahisiyle* birlikte yeni bir sorunlar ve çatışmalar kompleksi ortaya çıkmıştır. *Anne ve çocuk daha aynı bedendeyken, doğumdan önce yaşamsal çıkarları ayrılmıştır.* Teşhis ve cerrahi müdahale imkânları arttıkça hastalık tanımları doğmamış yaşam biçimlerine kadar uzanıyor. Sağaltıcıların ve nesnelerinin bilincinden ve iradesinden tamamen bağımsız olarak, anne (ya da ücretli taşıyıcı anne) ve rahminde büyüyen çocuk için ameliyatın riskleri ve sonuçları çelişkili risk durumları yaratıyor. Tıp teknolojisindeki gelişmeler yüzünden sosyal farkların bedenin bütünlüğünü aşarak ruhsal-fiziksel bir ilişkiye kadar genişleyebileceğinin de iyi bir örneğidir bu.

ne kendi kendine yarattığı koşulları koyma kabiliyetini tarihin varsaydığı ve geliştirdiği anlaşılsa bile, bu böyledir. Ama yine de burada sanki tamamen yeni alanlara doğru bir ilerlemenin olduğu yanılgısına düşmemek gerekiyor. "İlerleme"ye dair ifadeler, eninde sonunda tüm bunlardan faydalanacak bir *özne* varsayar. Açığa çıkan yapılabilirlik fikri ve eylemi, karşıtına, yani nesneye, *doğaya hükmetmeye* ve bunun mümkün kıldığı toplumsal zenginliklerin artışına yönelir. Eğer teknolojik yapılabilirlik ve düzenleme ilkeleri, öznelerin doğal ve kültürel yeniden üretim şartlarına müdahalede bulunursa, ilerleme modelinin esasları biçimsel süreklilik içinde ortadan kaldırılır: *Burjuvanın* kendi çıkarlarının peşinde koşması, sanayi toplumunun işbölümüne göre gelişmesi demokratik yönlendirmeyi belirleyecek olan *yurttaşın* var olma koşullarını ortadan kaldırır. *Doğa üzerindeki egemenlik, genelleşmesi sürecinde gizliden gizliye, kelimenin tam anlamıyla öznenin teknik kontrolüne dönüşür* – ancak asli olarak bu hakimiyete hizmet etmesi öngörülen aydınlanmış öznelliğin kültürel ölçütleri artık varlığını sürdürmez.

Öte yandan insanlık tarihinin bir devrine gizlice veda etme, herhangi bir rıza engelini aşmak *zorunda kalmadan* kotarılmıştır. Dünyanın dört bir yanındaki uzman komisyonları, hâlâ bu adımın muhtemel ve öngörülmeyen sonuçlarına dair nihai bir rapor hazırlamakla uğraşırken –bu durum, aynı zamanda siyasi ve toplumsal sonuçların uzak bir gelecekte bulunduğu anlamına gelir– *in vitro üretilmiş çocukların sayısı hızla artıyor*. Sadece Almanya'da 1978'den 1982'ye kadar yetmişin üzerinde doğum kaydedildi. 1984 başına gelindiğinde bu rakam 500'ü bulmuş, doğan çocuk sayısı ise 600'ü aşmıştı. *In vitro* döllenme işlemi yapan kliniklerde kuyruklar uzadıkça uzuyor.

Demek ki tıbbın, faaliyet yapısı temelinde "yeniliklerini" hayata geçirme ve test etme konusunda *serbest geçiş hakkı* var. Araştırmacının neyi oldubittiye getirebileceği konusundaki kamusal

tartışmaları ve eleştiriyi baltalama imkânı, daima tıpçıların elinde oldu. Hiç kuşkusuz bu durum, bilimsel etikle ilgili soruları da gündeme getiriyor. Ama böyle sorular tek başlarına, tıpkı "monarşinin iktidarını kraliyet ailesinin ahlakına" indirgeme girişimleri gibi, meseleyi *basitleştiriyor* ve *yüzeyselleştiriyorlar*. Toplumu siyaset bakımından değiştiren karar-alma *yaklaşımını* ve *kapsamını* tıbbi alt-siyasetle ilişkilendirdiğimizde, bu durum daha da önem kazanıyor.

İlerlemeyle ilgili tüm eleştirilere ve şüpheciliğe rağmen, tıp alanında hâlâ mümkün, hattâ verili olan bir şey var. Bunu resmi siyasete aktarırsak, toplumsal gelecekle ilgili çığır açıcı temel kararları hayata geçirirken, parlamentoyu ve kamusal alanı *baypas edip* pratikteki gerçekleşmesiyle sonuçlar üzerine tartışmaları *gerçekdışı* kılmak gibi bir skandala tekabül eder. Hattâ bunun bilimin ahlaki niteliğinde bir başarısızlığı ifade etmesi bile gerekmez. Tıbbın *sosyal yapısına göre*, tıp alt-siyasetinde ne bir parlamento ne de kararların sonuçlarının *önceden* soruşturulabileceği bir yürütme gücü vardır. Hattâ bir karar mahalli de yoktur, bu yüzden neticede kati kararlar da olmaz ve kararlar katileştirilemez. Batıdaki enikonu bürokratikleşmiş, gelişmiş demokrasilerde her şeyin hukuki, adli ve demokratik meşruluk bakımından mercek altına alındığını, ama aynı zamanda geleneksel hayatın temellerini dinamitlemenin ve tüm bürokratik ya da demokratik izleme ve karar-verme mekanizmalarını baypas etmenin mümkün olduğunu da unutmamak gerek. Böyle bir durum sürekli genelleşen bir eleştiri fırtınasıyla meydana gelir, ama onun dışında parlamentodışı normalliğin bir parçasıdır.

Böylece *dışsal tartışmalar ve denetimler ile tıbbi uygulamanın içsel tanımlama gücü arasında* tümden bir *dengesizlik* ortaya çıkar ve devam ettirilir. Kamusal alan ve siyaset, konumları bakımından daima ve zorunlu olarak "bilgilendirilmemiştir"; gelişmelerin arkasından umutsuzca topallayarak ilerler, tıpçıların düşünce ve

eylemine yabancı ahlaki ve toplumsal sonuçlar çerçevesinde düşünürler. Ama en önemlisi de *gerçekdışı şeylerden*, henüz görülemeyen şeylerden bahsediyor olmalarıdır. Nitekim dış döllenmenin sonuçları ancak uygulanmasının ardından incelenebilir; daha öncesinde her şey spekülasyondan ibarettir. "Tıbbi ilerleme"nin içsel kriterlerine ve kategorilerine uygun bir "canlı denekte *doğrudan* uygulama", gerek korkuyla gerekse spekülatif muhtevası şimdiye kadarki kültürel olağan durumlara müdahalenin derinliğiyle doğru orantılı toplumsal sonuçlara dair kestirimlerle karşılaşıyor. Bu durum, siyasete tercüme edildiğinde yasaların yürürlüğe konduktan *sonra* irdelenmesine tekabül eder; ancak o zaman sonuçları görünür hale gelecektir.

Efektivite ve anonimliğin etkileşimi, tıbbi alt-siyasetin düzenleyici gücünü artırır. Tıbbi alt-siyaset alanında toplumsal değişim yaratma menzili, bir taraftan siyasetin nüfuz alanını aşan, diğer taraftan da tıbbi alt-siyaset alanında sadece şiddetli parlamenter tartışmalar sayesinde gerçekleşebilen olağan durumun sınırlarını aşarak mümkündür. Bu anlamda klinik ve parlamento birbirine çok benzer, hattâ toplumsal yaşam koşullarını yapılandırma ve değiştirme bakımından işlevsel olarak denktirler, ama öte yandan hiç de denk değildirler, çünkü parlamento benzer kapsamda kararlar *almaz* ve elinin altında bu kararları pratikte hayata geçirmeye yönelik benzer imkânlar *yoktur*. Kliniklerdeki araştırmalar ve pratikler yoluyla ailenin, evliliğin ve ilişkilerin temelleri yıkılırken, parlamento ve hükümet sağlık sisteminde maliyetleri düşürmek gibi "hayati sorunları" tartışır, sınırlamaya ve kaçınmaya yönelir. Oysa iyi niyetli planlar ile hayata geçirilmelerinin iki farklı dünyaya ait olduğu açıktır.

Tıp alt-siyasetinde ise tam tersine düşüncesiz ve plansızca sınırları aşma imkânı, "ilerleme" mantığına dayanır. *In vitro* döllenme bile ilk önce hayvanlar üzerinde denenmiştir. Buna izin verilip verilmeyeceği de pekala tartışma konusu edilebilir. Ama

bu tekniğin insanlara uygulanmasıyla önemli bir engel aşılmıştır. Aslında tıp için hiç de risk niteliği taşımayan, ama gelecek nesiller için, hepimiz için tehlike oluşturan bu risk, tıbbi uygulama çevrelerinde tamamen *içkin* olarak üstlenilebilir, bu çevrelerde hakim olan (küresel) ün kazanma yarışının koşullarına ve ihtiyaçlarına tabi olabilir. Bu durum, sadece tıbbın temel bir "etik" sorunu gibi görünüyor ve kamuda da bu kategoriler içinde algılanıp tartışılıyor, çünkü kamusal rıza ya da karar olmadan tıbbi bilginin hayata geçirilmesi için halihazırda bir sosyal yapı var ve dışsal izleme ve istişare tamamen dışarıda bırakılıyor.

Siyaset ile alt-siyaset arasındaki bu temel ayrımı şöyle formüle edebiliriz: Hukuk, parasal kaynak ve enformasyon (örn. tüketicilerin aydınlanması) gibi nüfuz araçlarından faydalanan demokratik meşruluk sahibi siyaset, *dolaylı* güç kaynaklarına sahiptir. Siyasetin uzun "hayata geçirilme süreci", izleme, düzeltme ve hafifletme gibi imkânlar sunar. İlerleme alt-siyaseti ise, tam tersine *uygulama olmadan açıklığa tekabül eder*. Alt-siyasette yasama ve yürütmenin adeta tıbbi araştırma ve pratiğin (ya da bağlantılı sanayi alanlarında idarenin) elinde birleştiğini söyleyebiliriz. Henüz güçler ayrılığını tanımayan, ayrışma yaşamamış bir eyleme otoritesi modelidir bu. Sosyal hedeflerin geriye bakışlı olarak, çoktan gerçekliğe dönüşmüş ikincil sonuçlar olarak maruz kalan taraflara iletilmesi yeterlidir.

Bu yapının en "saf" şekilde tanımlanmış hali, kuşkusuz tıp mesleğindedir. Doktorlar, düzenleme güçlerini o kendilerine özgü rasyonelliklerine ya da çok değerli "sağlık" metasının korunmasındaki başarılarına borçlu değildir. Bu, daha ziyade (20. Yüzyıl başındaki) *başarılı meslekleşmenin* ürünü ve ifadesidir. Ayrıca bununla ilişkili bir sınır vakası olarak, mesleklerin (ya da "tamamlanmamış" haliyle meşgalelerin) alt-siyasi yapılandırma gücünü doğuran koşullarla bağlantılıdır. Böyle bir yapı için birkaç önşart vardır. Birincisi, bir meslek grubu araştırmaya dair

kurumsal erişimini korumakta başarılı olmalıdır. İkincisi, *eğitim* standardını ve içeriğini (ortak) temelden belirlemede ve mesleki normlar ve standartların sonraki kuşağa aktarılmasını temin etmekte başarılı olmalıdır. Üçüncüsü, en temel ve en aşılması güç engeller, oluşturulan bilginin ve eğitimle geliştirilen yeteneklerin *pratikteki uygulaması* dahi mesleki olarak denetlenen örgütlenmelerde ortaya çıkmalıdır. Ancak o zaman bir meslek grubu, *araştırma, eğitim ve uygulamanın birbiriyle bağlantılı olduğu örgütsel bir çatıya* sahip olabilir. Ancak bu yapılanma çerçevesinde yapılandırma gücü sağlam bir yönelim edinebilir, geliştirilebilir ve toplumsal rızaya ihtiyaç duymadan ifade edilebilir. Bu "mesleki iktidar grubu"nun paradigması *kliniktir*. Mesleki alt-siyasetin nüfuz kaynakları, klinikte müşterek olumlama ve tasdik yoluyla tarihsel bakımdan eşsiz bir şekilde birbiriyle bağlantı kurar. Diğer pek çok meslek grubu ve örgütlenmesi ya yenilenme kaynağı olan araştırma üzerinde kontrol sahibi değildir (sosyal hizmet çalışanları, hemşireler), ya doğası gereği araştırma bulgularının uygulanmasından kopuktur (sosyal bilimler) ya da bulgularını meslekdışı, sanayi standartları ve denetimi altında uygulamaya sokmak zorundadır (teknoloji ve mühendislik bilimleri). Klinik formunda tıp tek başına öyle bir örgütlenme düzenine sahiptir ki, bu düzen dahilinde araştırma sonuçlarının geliştirilmesi ve hastalara uygulanması özerk bir şekilde, dışsal sorgulamaya ve izlemeye tabi olmayan kendi yalıtılmış standartları ve kategorileri uyarınca gerçekleştirilir ve hataları giderilir.

Mesleki bir güç olarak tıp, siyasi ve kamusal istişare ve müdahale girişimlerine karşı temel avantajını böyle sağlamlaştırmış ve artırmıştır. Klinik teşhis ve terapi gibi uygulama alanlarında bilimin yenilikçi gücünü kontrol etmekle kalmaz, aynı zamanda "tıbbi ilerleme" meselelerinde kendi kendisinin parlamentosu ve hükümetidir. "Üçüncü güç" olan yargı bile "yanlış uygulama" konusunda karar vermesi gerektiğinde yine tıpçıların ürettiği ve

denetlediği normlara ve koşullara başvurmak zorundadır. Zira sosyal rasyonellik yapısı uyarınca böyle konularda ancak tıpçılar karar verebilir.

"Oldubitti politikasının" yürütülmesiyle, hayatın ve ölümün kültürel temellerine kadar genişletilmesinin koşulları bunlardır. Böylece tıp mesleği, dış kaynaklı eleştirileri, şüpheleri ve ihtarları "yeni olgular" üreterek zayıflatabilme konumunda bulur kendini. Toplumsal beklentiler ve muhakeme standartları artık önceden var olan şeyler değil, *dönüşlüdür*, yani kısmen araştırma, teşhis ve tedavide hekimlerce üretilir ve tanımlanır, bu yüzden de *değişebilirdir*. Neyin toplumsal açıdan "sağlık" ya da "hastalık" olarak görüldüğü, bu şekilde organize edilmiş olan tıp tekeli kapsamında doğal karakterini yitirir ve tıpta profesyonelce üretilebilen bir nicelik haline gelir. Bu açıdan "yaşam" ve "ölüm", artık insanlığın ulaşamayacağı daimi değerler ve kavramlar olmaktan çıkar. Toplumsal olarak neyin "yaşam" ve ölüm" sayıldığı *bizzat tıpçıların işlerinde ve bu işler sayesinde olumsallaştır*. Tüm öngörülebilen sonuçlar ışığında – *ve tıp ile biyolojinin ürettiği koşullar, problemler ve kriterler zemininde*– yeniden belirlenmesi gerekir. Bu yüzden, kalp ve beyin cerrahisindeki ilerlemeler sonrasında, beyni durmuş ama kalbi hâlâ atan bir insanın, kalbinin faaliyeti ancak yapay olarak sağlanıyorsa, ya da bazı beyin fonksiyonları durmuşsa (dolayısıyla hastada kalıcı "bilinçsizlik" varsa) ama diğer vücut işlevleri normalse ölü "sayılıp sayılmayacağına" yeniden karar vermek ve bu kararı yerleşikleştirmek gerekir.

In vitro döllenmenin genetik teknolojide yarattığı imkânlar sebebiyle artık hayat hayata, ölüm ölüme eşit değil. İnsanın kendine ve dünyaya dair anlayışında eskiden nispeten açık seçik olan temel kategoriler ve apaçık koşullar artık tıbbın sorgusuz sualsiz ürettiği olgularca aşılıyor, bu yüzden de şarta bağlı ve düzenlenmeye açık hale geliyor. Önceki evrim sürecinde bilinmeyen ve şimdi karar gerektiren yeni durumlar, tıbbi uygulamada sürekli

üretiliyor ve cevaplar (en azından kısmen) araştırma odaklı tıbbın lehine peşinen veriliyor. Bizatihi karar örüntüleriyle ancak tıbbi teşhisler (elbette başka mesleklerle işbirliği halinde) temelinde siyaseten ve hukuken "başa çıkılabiliyor". Böylece tıbbi bakış açısı kendisini *nesneleştiriyor*, hayatın tüm yönlerine ve insan varlığının tüm alanlarına daha derinlemesine yayılıyor. Giderek daha çok eylem alanında tıbben tanımlanan ve enine boyuna yapılandırılan bir *gerçeklik*, düşünmenin ve eylemin önşartı haline geliyor. Tıbben şekillendirilen hukuk, "tıbben değerlendirilen" iş teknolojileri, çevre verileri ve çevre koruma ya da beslenme alışkanlığı normları ortaya çıkıyor. Böylece tıbbi biçimlendirme ve karar süreçlerinin sarmalı risk toplumunun ikinci gerçekliğinin derinlerine işlemekle kalmıyor, aynı zamanda *doymak bilmez bir ilaç iştahı üretiliyor*, dallanıp budaklanarak en derinlere kadar ulaşan, sürekli genişleyen bir tıbbi hizmet piyasası oluşuyor.

Bilim, eğitim ve uygulama arasında böyle bir bağlantı kurabilen bir meslek grubu, arzda bulunduğu piyasayı korumak için belli bir "mesleki strateji" –eğitim ya da ruhsat vs. temininde yasal tekel veya ayrıcalıklı erişim– oluşturmanın ötesine geçer (bu konuda krş. U. Beck, M. Brater, 1978). Tabiri caizse piyasa stratejileri altın "yumurtlayan" tavuğa sahiptir. Bu mesleki örgütlenme ortamı *dönüşlü piyasa stratejisine* tekabül eder, zira meslek grubunu tekelleştiği faaliyet alanında bilişsel gelişimi kontrol yoluyla *sürekli yeni mesleki stratejiler üretebileceği* bir konuma getirir. Bu yüzden kendi kendine ürettiği riskler ve tehlikeli koşullardan kâr edebilir ve tekno-terapi yenilikleri yoluyla faaliyet alanını sürekli genişletebilir.

Ama tıbbın bu mesleki tahakkümünü hekimin *şahsi* gücüyle karıştırmamak veya eşitlememek gerekir. Aksine tıbbi yapılandırma gücü, mesleki biçimlerde kullanılır ve meslekte aktif faaliyet gösterenlerin özel çıkarları ile siyasi ve toplumsal işlevlerin sürdürülmesi ve yerine getirilmesi arasında bünyesel bir engel

vardır. Polis, hakim ve idari memurlar da kendilerine verilen tahakküm gücünü şahsi güçlerini artırmak için bir prens gibi kullanamazlar; üstelik bunu engelleyen sadece hukuki düzenlemeler, denetim ve müfettişler değildir. Böyle şeyler yapamazlar, çünkü bu meslekler yapıları gereği işlerin asli hedefleri ve yan etkileri bakımından tekil meslek sahiplerinin özel ekonomik çıkarlarına (gelir, kariyer vs.) karşı kayıtsızdır. Bir doktor, yaptığı müdahalelerin toplumsal bakımdan dönüştürücü kapsamından kopuktur. Hattâ bu kapsam, referans ufuklarının dışında kalır ve zaten her durumda tıbbi pratiğin yan etkileri olarak değerlendirilir. Hekimler açısından en öncelikli ve temel önemde olan şey, içsel olarak tanımlanan ve meslek içinde kontrol edilen "tıbbi ilerlemedir". Bu doğrultudaki başarılar elbette kendini doğrudan göstermez, kariyer fırsatlarına, ücretlere ya da hiyerarşideki konumlara *tercüme olur*. Bu anlamda insan genetiğini araştıran ücretli hekimler, *tıpkı diğer çalışanlar gibi bağımlıdır*. İşten çıkarılabilirler, başka yere aktarılabilirler, görevlerindeki "mesleki" performansları başkalarınca izlenebilir, ayrıca dışsal yönergelere ve düzenlemelere tabidirler (krş. U. Beck, 1979).

Burada alt-siyasetin, farklı faaliyet alanlarında farklı şekillerde detaylanan başka bir özniteliğini daha görüyoruz: Siyasette bilinç ve nüfuz, yerine getirilen görevler ve işlevlerle hiç değilse teoride çakışabilirken, *alt-siyaset alanında bilinç ve asıl etkiler, sosyal değişim ve nüfuz sistematik olarak ayrışır*. Bir başka deyişle, serbest kalan sosyal değişimlerin kapsamının ölçülebilir güç kazanımlarıyla bağdaştırılmasına gerek yoktur, tam tersine bu kapsam nüfuz yokluğuyla bile çakışabilir. Bu yüzden görece küçük bir insan genetiği araştırmacıları ve uygulayıcıları grubu, çalışanlar olarak mesleklerini yapmalarının görünüşteki normalliğinde bilinçsizce ve plansızca sosyal koşullarda bir altüst oluşu desteklemektedir.

6. Teknoloji politikalarının ikilemi

Tekno-ekonomik alt-siyasetin gerekçelendirilmesinin *siyasi sistemin meşruluğundan türetildiğini* söyleyebiliriz. Siyasi sistemde teknolojiler konusunda doğrudan hiçbir karar verilmediğine herhalde pek karşı çıkan olmayacaktır. Sorumluluğu paylaşılması gereken yan etkileri siyasetçi yaratmaz. Gelgelelim finansal destek ve istenmeyen etkileri yasama yoluyla başka alanlara kaydırma ve yumuşatma gibi kozlar teknoloji politikalarının kontrolündedir. Ama bilimsel-teknik gelişme ve bu gelişmenin ekonomik bakımdan kullanılmasında karar süreçleri araştırma politikalarının kapsamı dışında kalır. Sanayinin devletle kurduğu ilişkide çifte avantajı vardır: *Yatırım kararlarında özerklik ve teknolojiyi uygulamada tekel sahibi olmak.* Bizatihi firmalardaki ekonomik planlama, ekonomik randıman (ya da risk) ve teknolojik yapı yoluyla modernleşme sürecini kontrol eden iplerin hepsi ekonomik alt-siyasetin elindedir.

Modernleşmenin iktidar yapısındaki bu işbölümü, devleti çoklu bir ertelenmişliğe sevk eder. Devlet, başka yerlerde kararlaştırılan teknolojik gelişmeye ilk başta yetişmeye çalışır. Araştırmalara verdiği bütün desteğe rağmen teknolojik gelişmenin hedeflerine etkisi tali kalır. Mikro-elektronik, genetik teknolojisinin vs. kullanılması ve geliştirilmesi için hiçbir parlamentoda oylama yapılmaz, olsa olsa ülkenin ekonomik geleceğinin (ve işyerlerinin) garanti altına alınmasının *teşvik edilmesi* amacıyla oylama yapılabilir. Sanayiyi, rekabetten dolayı planlarını gizlice yapmaya iten şey tam da teknolojik gelişmelere dair kararlar ile yatırım kararları arasında sıkı bir ilişki bulunmasıdır. Dolayısıyla kararlar ancak alındıktan sonra siyasetçilerin masasına ve kamusal alana taşınır.

Yatırım kararları adı altında teknolojik gelişme kararları alındıktan sonra, kararlar kendi başlarına bir ağırlık edinir ve bu

ağırlığı artırırlar. Yatırımların kısıtları çerçevesinde kararlar hayata geçirilir – *para kazandırmaları gerekir*. Temel itirazlar, sermayeyi (ve tabii ki iş yerlerini) tehlikeye atacaktır. Yan etkilere işaret edenler, kendi geleceklerini ve çalışanlarının geleceğini bu planlara yatıran teşebbüslere zarar verecek, dolayısıyla en nihayetinde hükümetin ekonomik politikalarını bile tehlikeye düşürecektir. Burada ikili bir sınırlama vardır: Bir taraftan yan etkilerin tahmininin kâr etmeye yönelik yatırım kararlarının baskısı altında olmasıdır. Diğer taraftan sonuçları tahmin etmek zaten zordur ve hükümetin karşı önlemler geliştirmesi hem bir sürü bürokrasi gerektirir, hem de hayata geçirilmesi uzun sürer. Sonuç tipiktir: "*Dünün* yatırım kararlarına ve *önceki günün* teknolojik yeniliklerine dayanan sanayinin bugün ürettiği problemler için en iyi ihtimalle *yarın* karşı önlemler alınacak ve bunlar muhtemelen *yarından sonra* hayata geçirilecektir," (M. Jänicke, 1979, s. 33). Bu yüzden siyaset, ne sebep olduğu ne de gerçekten kaçınabileceği sonuçların *meşrulaştırılmasında* uzmanlaşır. Güçler ayrılığının tasarımı itibariyle siyaset, sanayide alınan kararlardan iki anlamda sorumludur. Teknolojik gelişme meselelerindeki sahte-siyasi sınai "egemenliğin" sadece ödünç bir meşruluğu vardır. Eleştirel hale gelen kamusal alanın gözünde, sosyal yönden geriye bakışlı olarak tekrar tekrar yenilenmesi gerekir. Verilmeyen kararların siyaseten meşrulaştırılması ihtiyacı, yan etkilerin siyasi ve resmi sorumluluğuyla da kuvvetlenir. Bu yüzden işbölümü, birincil karar gücünü sanayiye bırakırken sanayiyi yan etkilerin sorumluluğundan azat eder, siyasete ise kendisinin *almadığı* kararları demokratik olarak meşrulaştırma ve bunların yan etkilerini "yumuşatma" görevi verilmiştir.

Aynı zamanda, yan etkilerin ortaya çıkarılması (hiç değilse ilk başlarda) seçilen teknolojik gelişim yoluna yatırılmış ekonomik politika çıkarlarıyla çatışır. Yan etkiler (ya da bu etkilere karşı kamusal duyarlılık) ne kadar büyür, ekonomik toparlanmaya

(yine kitlesel işsizlik düşünülerek) ilgi ne kadar artarsa, kamusal eleştiri ile ekonomik öncelikler arasında kalındığı için, teknoloji politikalarında hareket serbestliği o kadar azalır.

Bu noktada yardıma ilerleme modeli yetişir. "İlerleme", demokratik siyasi meşruluk *olmadan meşru* toplumsal değişim olarak anlaşılabilir. *İlerleme inancı, oy kullanmanın yerini alır.* Üstelik soruları da ikame eder, bilinmeyen ve sözü edilmeyen hedefler ve sonuçlar için peşinen alınan bir tür rızadır. Siyasi program bakımından bomboş olan ilerleme için, sanki cennete giden yolmuşçasına toptan anlaşma talep edilir. İlerleme modeli, demokrasinin temel gereklerini baş aşağı çevirir. Toplumsal değişim bile söz konusu olduğunda sonradan gözler önüne sermeye gereksinim vardır. Resmi olarak söz konusu olan, çok farklı ve hep aynı şeydir: Ekonomik öncelikler, küresel piyasada rekabet ya da iş yerleri. Toplumsal değişim, burada sadece *yer değiştirmiş* biçimde ve değiş tokuş edilen kafalar modeline göre gerçekleşir. İlerleme, *rasyonel eylemin* "rasyonelleşme süreci" olarak *tersine çevrilmesidir*. Toplumun herhangi bir program ya da oylama olmadan bilinmeyene doğru sürekli değişmesidir. Her şeyin iyi gideceğini, kendi kendimize yaptığımız her şeyin neticede ilerlemecilikten kaynaklandığını varsayıyoruz. Ama işin nedenini niçinini sormakta bile kafirce bir şey var. Sebebini bilmeden onay vermek, önkoşulu oluşturuyor. Geri kalan her şey küfre giriyor.

İlerlemeye inancın "*karşı-modernliği*" burada açıkça ortaya çıkıyor. Karşı-modernlik, modernitenin bir tür seküler dinidir. Dinsel inancın bütün kriterleri onun için de geçerlidir: Bilinmeyene, görünmeyene ve ulaşılamayana iman etmek ya da gidilen yolu ve "nasıl" gidildiğini bilmeden, kendi kanaati hilafına inanmak. İlerleme inancı, modernliğin yaratıcı güç haline gelmiş kendi teknolojisine duyduğu özgüvendir. Üretici güçler ve bu güçleri geliştirip yöneten bilim ve ekonomi, Tanrı'nın ve Kilise'nin yerini almıştır.

İlerlemenin Tanrı'nın yerini alan bu tanrısının sanayi toplumu çağında insanlarda yarattığı hayranlık, dünyevi tasarımını yakından inceleyince daha da hayret verici görünüyor. Bilimin *sorumluluktan muaflığı*, iş dünyasının *örtük* sorumluluğuna ve siyasetin *salt meşrulaştırma sorumluluğuna* tekabül ediyor. "İlerleme", sorumluluktan muaflık konumunda kurumsallaştırılmış toplumsal değişimdir. Ama ilerleme şeklinde kendini gösteren mutlak buyruğa inancın mukadderatı *imal edilmiştir*. "Yan etkiler anarşisi", ancak önceden hazırlanmış kararları kutsayabilen bir hükümet politikasına, toplumsal sonuçları maliyet yoğunlaştırıcı faktörlerin gizli nüvelerine terk eden bir ekonomiye, teorik tavrının vicdan rahatlığıyla süreci başlatan ve sonuçları unutmayı dileyen bir bilime tekabül eder. İlerleme inancı, modernliği tıpkı yarattığı gibi yıkan bir ilerleme *geleneğine* dönüştüğü noktada, tekno-ekonomik gelişmenin *siyasal-olmayanı* meşruiyet yükümlülüğü olan bir alt-siyasete dönüşür.

7. İşletme rasyonelleşmesinin alt-siyaseti

İşlevselci ve Neo-Marksist analizlerin yanı sıra, organizasyon sosyolojisi analizleri hâlâ büyük organizasyon ve hiyerarşi, Taylorizm ve ekonomik kriz "kesinlikleri" çerçevesinde düşünüyor. Ama işletmelerdeki gelişmeler ve şirketlerdeki gelişme imkânları, uzun zamandır bu kesinliklerin altını oyup duruyor. Mikro-elektronik ve diğer enformasyon teknolojilerindeki rasyonelleşme imkânları, çevre sorunları ve risklerin siyasallaşmasıyla birlikte, *kesinsizlik* ekonomik dogmaların şatolarına kadar sızdı. Daha kısa süre önce katı ve buyruk niteliğinde olan şeyler hareketleniyor: Ücretli emeğin zamansal, mekânsal ve hukuki standartlaşması (bu konuda ayrıntılı bir tartışma için bkz. 6. Bölüm), büyük organizasyonlarda iktidar hiyerarşisi, rasyonelleşme imkânları; artık bunların hiçbiri geleneksel şema ve sınıflandırmalara uy-

muyor: Departman, işletme ve sektörlerin katı sınırlarını aşıyor; imalat sektörlerinin yapısı, elektronik olarak yeni ağlarla birbirine bağlanıyor; teknik üretim sistemleri, insan emeği yapılarından bağımsız olarak değiştirilebiliyor; ekolojik ahlak ve üretimin siyasallaşması, kârlılık nosyonları piyasanın zorunlu kıldığı esneklik doğrultusunda akışkanlaşıyor; yeni "esnek uzmanlaşma" (Piore/Sabel 1985) eski kitlesel üretim "hurdalarıyla" rekabetinde başarılı oluyor.

Yapıları değiştirme imkânlarındaki bu artışın örgütsel politikaların bir parçası olarak derhal, bir anda ya da yakın gelecekte uygulamaya geçmesi kesinlikle gerekmiyor. Yine de ekolojinin, yeni teknolojilerin ve dönüşmüş bir siyasi kültürün iç içe geçmiş etkilerinin gelecekte nasıl gelişeceğine dair yaşanan karmaşa, şimdiden koşulları değiştiriyor. "50'li ve 60'lı yıllardaki büyüme sırasında ulusal ekonomilerin gelişimini görece kesin şekillerde öngörmek mümkündü. Ulusal ekonomilerdeki değişimlerle ilgili belirsizlikler, tek tek satış piyasalarının beklentilerindeki karmaşayla bağlantılı şirket yönetimleri hangi ürünlerin üretilmesi gerektiğinden ve bunun için hangi teknolojilerin kullanılacağından emin olamıyor – hattâ şirket dahilinde yetki ve kararın nasıl dağıtılması gerektiği de belli değil. Sanayicilerle konuşan ya da iş dünyasını basından takip edenler, pek çok şirketin hükümet müdahalesi olmadan bile geleceğe dair kapsamlı stratejiler geliştirmekte güçlük yaşayacağı sonucuna varacaktır muhtemelen," (M. J. Piore, C. F. Sabel, 1985, s. 22).

Gerçi riskler ve belirsizlikler, ekonomik faaliyetin "kısmen-doğal" bir ana unsurudur. Ama şu anki karışıklık yeni özellikler arz ediyor. "30'lu yıllardaki büyük ekonomik krizden farklı olduğu çok açık. O günlerde faşistler, komünistler ve kapitalistler, her yerde tek bir ülkenin teknolojideki örneğini taklit etmeye çabalıyorlardı: Amerika Birleşik Devletleri. Toplumun bütün olarak

son derece kırılgan ve değişime açık göründüğü o zamanlarda, bugün son derece şüpheli görünen sanayi örgütlenmesi ilkelerinden şüphe eden hiç kimse olmaması ilginçtir. Teknolojiler, piyasalar ve hiyerarşilerin nasıl örgütleneceği konusundaki bugünkü karmaşa, bildik ekonomik gelişme sistemindeki tayin edici, ama neredeyse hiç anlaşılmayan unsurların çöküşünün görünür bir işareti," (age, s. 22 vd.).

Mikro-elektronik sayesinde *mümkün* hale gelen toplumsal değişikliklerin kapsamı dikkate değer. Yapısal işsizlik büyük bir korkuyu temsil ediyor, ama sorunların algılanması için geleneksel kategori kriterlerini karşılayan bir yoğunlaşma söz konusu. Orta vadede mikro-bilgisayarların ve mikro-işlemcilerin kullanılması sonucunda ekonomik sistemin geleneksel organizasyon öncüllerinin çürütülmesi de aynı önemde olacaktır. Kabaca tarif edersek, mikro-elektronik bizi teknolojik determinizm mitini teknik olarak *çürüten* bir teknolojik gelişme aşamasına getiriyor. Bir kere bilgisayarlar ve kontrol aygıtları programlanabiliyor, yani çok çeşitli amaçlar, sorunlar ve durumlar için kullanılabiliyorlar. Bu yüzden, artık teknoloji kendisinin nasıl kullanılacağına dair ayrıntılı reçeteler üretmiyor, aksine bunlar teknolojiye dışarıdan verilebiliyor, hattâ verilmesi gerekiyor. "Teknik zorunluluklara" göre sosyal yapıyı düzenlemek için, şu ana kadar kullanılan hukuki imkânlar azalıyor, hattâ tersine dönebiliyor. İnsanın elektronik kontrol ve enformasyon teknolojilerinin sağladığı ağ imkânlarını kullanabilmek için bile ne tür bir sosyal örgütlenme *istediğini* ve bu örgütlenmenin yatay ve dikey boyutlarının nasıl olması gerektiğini bilmesi gerekiyor. Diğer yandan, mikro-elektronik emek süreci ile üretim sürecinin birbirinden ayrılmasına da imkân tanıyor. Yani insan emeği sistemi ile teknolojik üretim sistemi birbirinden *bağımsız* olarak değişebilir (krş. Zukunftsperspektiven gesellschaftlicher Entwicklung, Kommissionsbericht, 1983, s. 167 vd.).

Organizasyonun tüm boyutlarında ve tüm düzeylerinde yeni modeller mümkün hale geliyor – üstelik farklı departman, işletme ve sektörlerin sınırlarını aşarak yapıyor bunu. Şimdiye kadarki sanayi sisteminin temel öncülü, yani işbirliğinin "işletme yapısıyla" *mekânsal bağı* teknik bir zorunluluk olmaktan çıkıyor. Ama bu durum, geleneksel organizasyon tahayyül ve teorilerinin üzerine oturduğu "yapıtaşlarının" değişmekte olduğu anlamına geliyor. Böylece ortaya çıkabilecek örgütsel varyasyonların sınırını hayal etmek bile mümkün değil. Bir çırpıda tüketilememelerinin önemli sebeplerinden biri de bu. Özel yaşam alanının yeni yaşam tarzları denemesinin hiçbir şekilde geri kalmayan *organizasyon konseptlerinin deneysel safhasının* başındayız. Bu boyutları doğru değerlendirmek önemli: İş, vasıf ve teknik sistem kategorilerinde değişimlerin yaşandığı *birincil* rasyonelleşme modelinin yerini, bu noktaya kadarki değişim öncüllerine ve sabitlerine yönelik *dönüşlü* rasyonelleşmeler alıyor. Dolayısıyla yeni ortaya çıkan örgütsel düzenleme alanları, sanayi toplumunun geleneksel olarak baskın rehber ilkelerince sınırlanabilir. Bu ilkelerden bazıları şunlardır: *"İşletme paradigması", üretim sektörleri şeması* ve *kitlesel üretim zorunluluğu.*

Mikro-elektroniğin sosyal sonuçlarıyla ilgili tartışmaların yürütüldüğü araştırma alanında ve kamusal alanda belli bir görüş hakim. Son tahlilde şunlar soruluyor ve araştırılıyor: *İşyeri* kaybı yaşanıyor mu, *kalifikasyonlar* ve kalifikasyon hiyerarşisi değişiyor mu, yeni *meslekler* ortaya çıkıp da eskileri geçersizleşiyor mu vs? İnsanlar, hâlâ bildik sanayi toplumu kategorilerinde düşünüyor ve bu toplumun, yeni ortaya çıkan "muhtemel gerçeklikleri" artık kapsamadığını akıllarına dahi getirmiyorlar. Bu tip araştırmalarda, yeteri kadar sıklıkla "tehlikenin geçtiği işareti" veriliyor: İşyeri ve kalifikasyonlardaki değişimlerin muhtemel beklenti aralıklarında kalacağı ifade ediliyor. Bu sırada işletme ve departman, emek ve üretim sistemlerinin sınıflandırılması gibi kategoriler bu

süreçte sabit sayılıyor. Ama "akıllı" elektronik aletlerin giderek görünür hale gelen özgül otomasyon potansiyeli, sanayi toplumunun ve sosyolojinin düşünme ve araştırma yapma eleğinden kolayca geçiyor. Söz konusu olan, işletmeler, departmanlar, sektörler vs. *içindeki* ve *arasındaki* görünüşte ultra-istikrarlı organizasyon *sınırlarının* düzenlenmesini mümkün kılan bir *sistem* rasyonelleşmesidir.

Demek ki rasyonelleşme dalgalarının karakteristiği, bunların sınırları aşma ve değiştirme potansiyelidir. İşletme paradigması ve bu paradigmanın sektörel yapıdaki yerleşikliği tartışmalıdır: İşletmelerdeki departmanlaşma yapısı, işbirliği ile tekniğin etkileşimi, işletme organizasyonlarının bir arada varoluşu – bunlar bir yana bütün fonksiyon bölümleri (örneğin üretim, ama aynı zamanda idare bölümlerinde) otomasyona geçebilir, veri bankalarında bir araya getirilebilir, hattâ elektronik olarak doğrudan müşteriye bağlanabilir. Burada işletme politikaları yoluyla (ilk başta) işyeri yapısını değiştirmeden organizasyonla ilgili "işletme yönetimi"ni değiştirebilmek için önemli olanaklar saklıdır. İşletme içi ve işletmelerarası yapı, (artık daha soyut hale gelen) tabiri caizse işyerleri etrafında şirket çatısı altında –dolayısıyla sendikaları işe katmadan– yeniden gruplandırılabilir (bunun için krş. Altmann ve diğ. 1986).

Böylece oluşturulacak "organizasyon konfigürasyonları" farklı zamanlarda çok farklı şekillerde yeniden bir araya getirilebilecek az sayıda unsurdan oluşur ve "yönetici kalabalığı" içermez. Demek ki her tekil "organizasyon öğesi"nin dış dünyayla kendi ilişkileri vardır ve kendi işlevine özgü bir "organizasyon dış politikası" izler. Önceden saptanmış hedefler, her şeyi önceden merkezi örgütlenmeye danışmadan izlenebilir – elbette bazı uygulamalar (örn. kârlılık, değişen piyasa koşullarına hızlı uyum sağlama, piyasa çeşitliliğini dikkate alma) *kontrol edilebilir* kaldığı müddetçe. Büyük sanayi tesislerinde örgütlenen "tahakküm" ve doğrudan

toplumsal olarak yaşanabilecek emir-komuta zinciri olarak bürokrasi, burada birleşik işlevsel ilkelere ve neticelere havale edilir. Böylece algılanabilir "yöneticilerin" nadirleştiği sistemler ortaya çıkıyor. Emir ve itaatin yerini "fonksiyon taşıyıcılarının" elektronik olarak izlenen "öz-koordinasyonu" alırken, varsayılan ve çok daha katı bir şekilde uygulanan verimlilik ilkeleri doğrultusunda iş görülür. Bu bakımdan, öngörülebilir gelecekte performans izleme ve personel politikaları bakımından *"şeffaf bir örgütlenme"* ortaya çıkabilir – fakat büyük ihtimalle izleme mekanizmalarındaki bu değişime, alt, kısmi ve tali organizasyonların *yatay özerkleşmesi* eşlik edecektir.

Kontrol yapısının mikro-elektronik biçim değişimi, enformasyon akışlarının idare ve tekelleşmesini gelecekteki "işletmelerin" temel problemlerinden biri haline getirecek. Çalışanlar, işletmeler (yönetim) için "şeffaflaşmakla" kalmayacak, aynı zamanda işletmenin kendisi de çalışanlar ve ilgili çevre için "şeffaflaşabilecek". Üretimin yerelliği delik deşik edilip dağıtıldığı ölçüde, enformasyon, üretim biriminin bağlantı ve tutarlılığını sağlayan merkezi araç haline geliyor. Böylece kimin hangi enformasyonu aldığı, hangi yoldan, hangi sırayla, kimin hakkında, neyi ve niçin öğrendiği sorusu, esas mesele karakteri kazanıyor. Gelecekteki işletme anlaşmazlıklarında *enformasyon akışlarının bölüşümü üzerindeki güç mücadeleleri ve bölüşüm katsayısının* önemli bir çatışma kaynağı halini alacağını önceden kestirmek hiç de güç değil. Merkezsiz üretim neticesinde önce üretim araçlarının yasal mülkiyetinin, sonra da bunlar üzerindeki asıl karar verme hakkının giderek farklılaşmaya başlaması ve üretim sürecinin kontrolünün bilgi ve bilgi ağlarını kullanmaya bağlı olması bu önemi daha da vurguluyor. Bu durum, ancak yoğunlaşmış sermayenin kontrolündeki karar verme otoritesinin tekelleşmesini artırabilir.

Süregelen yoğunlaşma ve merkezileşme zorunlulukları, telekomünikasyonun yardımıyla organizasyon açısından yeniden ele

alınıp tanımlanabilir. Modernliğin görev ve işlevlerini yerine getirebilmesi için, kararları bir araya toplamaya ve oldukça karmaşık eşgüdüm olanaklarına muhtaç olduğu hâlâ doğruluğunu muhafaza ediyor. Ancak bunların cismani devasa organizasyonlar biçiminde gerçekleşmesi gerekmiyor. Aynı zamanda enformasyon teknolojisi yoluyla devredilebilir, merkezsiz veri, enformasyon ve organizasyon ağlarında yerine getirilebilir ya da bugün bankamatiklerde örneğini gördüğümüz alıcılarla doğrudan "bilgi isteme yoluyla işbirliği" yapan (yarı) otomatik servisler tarafından temin edilebilir.

Böylece geleneksel kavramlar ışığında çelişkili ve tamamen yeni bir eğilim ortaya çıkıyor: İşbölümüne dayalı hiyerarşik bir şekilde örgütlenmiş büyük bürokrasilerin ve idari aygıtların *tasfiyesi*, veri ve enformasyon yoğunlaşmasına eşlik ediyor. İşlevlerin ve enformasyonun merkezileşmesi, bürokrasiden *arınmayla* iç içe geçiyor. Hem karar otoritesinin yoğunlaşması, hem de emek örgütlenmelerinin ve hizmet kurumlarının merkezsizleşmesi mümkün hale geliyor. Bürokratik örgütlenmelerin "orta" kademesi (yönetimde, hizmet sektöründe ve üretim aşamasında), enformasyon teknolojisinin mümkün kıldığı video gösterim terminalleri sayesinde, mesafelerden bağımsız olarak "doğrudan" etkileşimde bulunup kaynaşıyor. Sosyal devletin ve devlet idaresinin –ama aynı zamanda müşteri hizmetleri, ara ticaret ve onarım işletmelerinin de– birçok görevi, bir tür "elektronik self-servis mağazası"na dönüştürülebilir. Bu dönüştürme, "idare kaosunun" nesnelleşerek elektronik yollarla doğrudan "reşit yurttaşa" aktarılması anlamına da geliyor elbette. Bu durumda hizmet alma hakkı olan kişi, doğrudan idari memurla, müşteri temsilcisiyle vs. doğrudan etkileşimde bulunmak yerine, istenen muamele, hizmet ya da yetkilenme için kuralların elektronik ortamda düzenlendiği bir usulü tercih ediyor. Veri işlem teknolojileri yoluyla nesnelleşme, bazı merkezi hizmet alanlarında mümkün, makul

ya da toplumsal bakımdan hayata geçirilebilir olmayabilir. Ama çok daha geniş bir rutin faaliyetler alanında bunun tersi doğrudur; dolayısıyla yakın gelecekte idare ve hizmet rutininin büyük bir kısmı elektronik ortamda gerçekleştirilebilecek – böylece personel maliyetlerinden tasarruf edilecektir.

Sanayi toplumunun ekonomik sisteminde işletme paradigması ve sektörel yapıya ilaveten en az iki organizasyonla ilgili öncül daha bu yarı-ampirik eğilim tahminlerinde gösterildi. Bunlardan birincisi *üretim sektörlerinin şemasını*, ikincisi ise kapitalist sanayi üretiminin uzun vadede mecburen *kitlesel üretim* normlarını ve formlarını izleyeceği varsayımıdır. Yaklaşan rasyonelleşme süreçlerinin böyle bir sektörel yapıyı hedef aldığını bugünden öngörebiliriz. Ne sanayi ne aile üretimi ne hizmet ne de enformel sektör olan bir şey ortaya çıkıyor; bu *üçüncü bir kendilik*: Sektör-kapsamlı birleştirme ve işbirliği sınırlarının bulanıklaşması ya da yıkılmasını içeriyor. Ayrıca kendine has özellikleri ve sorunları için henüz bir kavramsal ve ampirik duyarlılık geliştirebilmiş değiliz.

Self-servis mağazalar, özellikle de bankamatikler ve video gösterim terminallerince verilen hizmetler sayesinde (ama aynı zamanda yurttaş ve kendi kendine yardım grupları vs. sayesinde), sektör sınırlarını aşan emek yeniden-bölüşümü zaten yaşanıyor. Aynı zamanda tüketicilerin emek gücü de *emek piyasasının dışında* seferber ediliyor ve ticari üretim süreçleriyle bütünleştiriliyor. Bu, bir yandan tamamen bedelsiz tüketici emeği ücretleri ve üretim maliyetlerini düşürme yönündeki serbest piyasa planının bir parçası. Diğer yandan ise, ne kendi kendine yetme ne de hizmet olarak anlaşılabilecek otomasyonun sınırında örtüşme alanları meydana geliyor. Örneğin makineler sayesinde bankalar bankamatiklere ödedikleri emek ücretini müşterilere havale ederken, müşteriler de hesaplarına kesintisiz ulaşabildikleri için bu durum "telafi" edilmiş oluyor. Üretim, hizmet ve tüketim arasında teknolojinin mümkün kıldığı ve toplumun arzu ettiği yeniden-da-

gılımlarda piyasaya önem veren iktisatçıların görmezden geldiği, biraz da *piyasanın kendi kendini zekice feshetmesidir*. Günümüzde "gölge emek" ya da "gölge ekonomi" gibi şeylerden bahsedildiğini sık sık duyuyoruz. Ama gölge emeğin piyasa-dolayımlı sanayi ve hizmet sektörü üretiminin sadece *dışında* değil, *içinde* de yayıldığı fark edilmiyor. Mikro-elektroniğin ateşlediği otomasyon dalgası, bedelli emekle bedelsiz emek arasında *melez biçimler* yaratıyor. Bu melez biçimlerde piyasa-dolayımlı emek oranı *düşerken*, bedelsiz tüketici emeği oranı artıyor. Bu yüzden, hizmet sektöründeki otomasyon dalgası emeğin üretimden tüketime, uzmandan genel halka, telafiden öz-katılıma aktarımı olarak anlaşılabilir.

Güvensizlik ve riskler artarken, işverenlerin esnekliğe ilgisi de artıyor – bu yönde bir talep zaten hep vardı, ama şimdi bir tarafta siyasi kültür ve teknik gelişmenin, diğer tarafta işin elektronik örgütlenmesi imkânının, üretimdeki gelişmelerin ve piyasa dalgalanmalarının iç içe geçmesi karşısında rekabet için acil bir gereklilik haline geliyor. *Standartlaşmış kitlesel üretimin organizasyonla ilgili önkoşulları çatırdamaya başlıyor*. Sanayi toplumunun bu aşırı üretim modeli uygulama alanlarını hâlâ koruyor (örn. sigara, tekstil, ampul ya da gıda sanayisinde uzun üretim süreçleri), ama buna yeni tipten melezlikler ekleniyor ya da yerini alıyor. Kitlesel olarak üretilen *ve* bireyselleştirilen ürünleri şimdiden elektronik sanayisinde, bazı otomobil firmalarında ve iletişimde görmek mümkün. Burada modülerlik ilkesi uyarınca farklı devreler ya da bileşimler üretilip piyasaya sunulabiliyor.

Piyasaların standartsızlaşmasına ve içerideki ürün çeşitlenmesine tesislerin uyum sağlaması, keza buna eşlik eden –doymuş ya da risk tespitleri uyarınca değişen piyasalar karşısındaki– hızlı organizasyon düzenlemeleri, geleneksel katı tesis örgütlenmesiyle ya başarılamaz ya da ancak biçimsiz ve yüksek maliyetli bir şekilde gerçekleştirilebilir. Böyle değişiklikler, illa ki yukarıdan aşağıya doğru, çok fazla zaman harcayarak, belli bir plan ve (di-

renişe karşı) emirlerle yapılmak zorundadır. Hareketli, gevşek ya da akışkan örgütsel ağlarda ise, tam tersine bu değişken uyarlanma becerisi, deyim yerindeyse *yapının bir parçası haline getirilir.* Ama o zaman da tarihin karar vermiş bulunduğu kitle üretimi ile zanaat üretimi arasındaki mücadelede yeni bir dönem başlar. Kitlesel üretimin ebedi olarak sunulan zaferi, küçük üretim hatlarındaki bilgisayar kontrollü, yenilik-yoğun ürünler temelinde yeni "esnek uzmanlaşma" biçimleri sayesinde revize edilebilir (krş. Piore/Sabel 1985).

"Sanayi çağının tapınağı" olan fabrikanın dönemi büyük ihtimalle sona ermedi, ama geleceğe dair tekeli kırılıyor. Makine ritminin emirlerine tabi olan bu devasa, hiyerarşik organizasyonlar, görece istikrarlı bir sanayi ortamında tekrar tekrar aynı ürünleri üretmek ve aynı kararları almak için uygun olabilir. Ama tam da bu organizasyonlarla birlikte ortaya çıkan bir sözcüğü ödünç alırsak, günümüzde bir dizi sebepten dolayı "işlevsizleşiyorlar". Artık öz-benliğin gelişmesinin çalışma dünyasına da yayıldığı bireyselleşmiş bir toplumun taleplerine uyum gösteremiyorlar. "Organizasyon devleri" olduklarından –risklere ve yıkıma karşı hassaslaşmış bir kamusal alanda– hızla değişen, kendi kendisinde devrimler yapan teknolojilere, ürün çeşitlenmelerine ve siyasi-kültürel şartlara bağlı piyasa dalgalanmalarına esnek tepkiler verme yeteneğinden yoksunlar. Kitlesel üretimleri, giderek bölünen alt-piyasaların ihtiyaçlarını karşılamıyor artık. Ayrıca en modern ürün ve hizmet bireyselleştirme teknolojilerinin büyük yaratıcılık yeteneğinden uygun tarzda faydalanma kabiliyetine de sahip değiller.

Buradaki tayin edici nokta şudur: Standartlaşma yaratan zorunlulukları, emir komuta zincirleri vs. olan "dev organizasyonlardan" bu yüz çevirme, sanayi üretiminin temel ilkeleriyle –kârı azamileştirme, mülkiyet ilişkileri, egemenlik ilişkileri– *çatışmıyor*, aksine daha ziyade bunlar tarafından zorlanıyor.

Sanayi sisteminin bütün "direkleri" –işletme paradigması, üretim sektörleri şeması, kitlesel üretim biçimleri, ücretli emeğin zamansal, mekânsal ve hukuki standartlaşması– birden ve boydan boya çatlayıp yıkılmıyor. Ama yine de *emek* ve *üretimin sistem değişimi* söz konusu. Bu değişim, sanayi toplumunun örgütsel ekonomi ve kapitalizm biçimlerinin zorunlu birliğini, yaklaşık bir asırdır süren tarihsel bakımdan geçici bir geçiş dönemi aşaması şeklinde *göreli* bir bağlama oturtuyor.

Bu gelişme, organizasyon sosyolojisi ve (Neo-)Marksizm'in organizasyon öncüllerinin "Antarktika'sına" baharı getirecek – tabii eğer gerçekleşirse. Demir gibi sağlam görünen sanayi emeğinin değişimine dair beklentiler altüst oldu.[1] Kapitalist iktisadi başarı yolunda "içsel üstünlüğe" sahip görünen organizasyon biçimlerinin hukuki evriminin yeni bir versiyonu olarak değil elbette *– emek, örgütlenme ve işleyiş biçimlerine dair mücadelelerin ve kararların bir ürünü olarak.* Burada her zaman için esasen üretimdeki ve emek piyasasındaki güçle, bu gücün varsayımları ve kullanılma kurallarıyla ilgilendiğimiz aşikar. İşletmelerin rasyonelleşme süreçlerinin açtığı alt-siyasi düzenleme mekânlarının bir neticesi

1 Bu durum, örneğin parçalara ayrılmış sanayi emeğinin "işlevsel zorunluluğu" için de geçerlidir Bilindiği gibi, bu zorunluluğun peygamberi onu "bilimsel yönetim" halesiyle saran Fredric Taylor'dur. Taylor'u eleştiren Marksistler bile bu "emek örgütlenmesi felsefesinin" sisteme içkin zorunluluğuna yürekten inanıyordu. Neticede ortaya çıkan, anlamsız yabancılaşmış emek biçimlerini eleştiriyorlardı; ama paradoksal bir şekilde, bu felsefenin "gerçekçiliğini" savunuyor, Taylorcu "zorunluluk sihrini" bozup "daha insani" emek örgütlenmelerini burada ve şimdi hayata geçirmek isteyen "naif ütopyacılığa" karşı çıkıyorlardı. Daha keskin bir ifadeyle, şu ana kadar Taylor'u eleştiren *Marksistler,* Taylorculuğun en katı *savunucuları* oldular. Kapitalizmin toptan nüfuz edici gücü yüzünden körleştiklerinden, Taylorculuğun hâlâ gelişmesini sürdürmesinin (ya da tekrar gelişmeye başlamasının) –pek çok yerde de durum budur– hiçbir şekilde "sistemin hakim zorunluluğunun" onaylanması olarak yorumlanamayacağını göremiyorlar. Aksine bu gelişme, muhafazakar yönetici elitin gücünden bir şey kaybetmediğinin göstergesi ve söz konusu eleştirmenler tarihsel bakımdan modası geçmiş Taylorcu tekelcilik iddiasının istikrarını korumasına dolaylı yoldan destek vermiş oluyorlar.

olarak, işletmenin sosyal dokusu *siyasallaşıyor*: Sınıf mücadelesi sonuçlarının yeni bir versiyonu anlamında değil, daha ziyade sanayi üretiminin görünüşteki "tek yolunun" düzenlenebilir hale gelmesi, kendi organizasyon bütünlüğünü feda etmesi, *standartsızlaşmış* ve *çoğullaşmış* olması anlamında.

Yönetim, işçi temsilcileri, sendikalar ve işçiler arasındaki anlaşmazlıklarda, önümüzdeki yıllarda işletme içi alternatif "iş ilişkisi modelleri"ne dair kararlar gündeme gelecek. Bu iş ilişkisi modelleri, gündelik hayatın vizyonları doğrultusunda tasarlanacak. Gündelik hayatta demokratik bir sosyalizm –ya da mevcut mülkiyet ilişkilerinin temelini oluşturan otoriter idari düzene bir alternatif oluşturma– imkânı tanıyacaklar. Burada karakteristik olan muhtemelen iki alternatifin artık birbirini dışlamıyor olması, zira formüle edildikleri kavramsallaştırmalar geçerliliğini yitirdi. Esas olan, farklı model ve politikaların teşebbüsten teşebbüse, sektörden sektöre yayılıp denenmesi. Hattâ bir keresinde çalışma politikasına dair moda akımlardan birinin konseptinin, diğer seferinde ötekinin konseptinin üstünlüğü ele geçirdiği değişen durumlar yaşanabilir. Yaşam biçimlerinin çoğullaşması yönündeki eğilim üretim alanını kapsamaya başlıyor: bu da daha ziyade "muhafazakar", "sosyalist", "kırsal" ve "kentsel" varyantların rekabet halinde bir arada bulunduğu *çalışma ortamları ve biçimlerinin çoğullaşmasını* yaratıyor.

Ama bu durumda işletme faaliyeti daha önce eşi görülmemiş ölçüde *meşruiyet baskısına* maruz kalıyor. Söz konusu faaliyet, eskiden ekonomik faaliyete yabancı görünen yeni bir siyasi ve ahlaki boyut kazanıyor. İşletmelerin kendi ürettikleri siyasi kültüre bağımlılığını yansıtan *sanayi üretiminin ahlakileşmesi* gelecek yıllardaki en ilginç gelişmelerden biri olacak. Zira bu, sadece dışarıdan gelen ahlaki baskıya dayanmıyor, aynı zamanda karşıt çıkarların (ve toplumsal hareketlerin çıkarlarının) örgütlenme yoğunluğu ve etkililiğine, çıkarlarını ve bakış açılarını giderek

duyarlılaşan halka sunmadaki becerilerine, risk tanımlarının piyasadaki önemine, işletmelerin birbiriyle rekabetine de dayanıyor. Üstelik burada bir tarafın meşruluk sorunu yaşaması diğer tarafın işine geliyor. "Meşruluk vidaları sıkılırken" halk da işletmeler üzerinde nüfuz kazanıyor. İşletmelerin organizasyon gücü iptal olmuyor, ama *a priori nesnelliğinden, zorunluluğundan, müşfik yapısından yoksun kalıyor*; kısacası, *alt*-siyaset haline geliyor.

Anlaşılması gereken işte bu gelişmedir. Tekno-ekonomik faaliyet, yapısı itibariyle demokratik meşruluk taleplerine karşı korunmaya devam ediyor, ama aynı zamanda da siyasi-olmayan niteliğini yitiriyor. Bu faaliyet, *ne siyasal ne siyasal-olmayandır*, bilakis *üçüncü bir şeydir*: Ekonomik olarak yönlendirilen çıkar faaliyetidir. Bu çıkar peşinde koşma, bir taraftan risklerin gizliliği ortadan kalkınca toplumu değiştirecek kapsama ulaştı, diğer taraftan da kararlarının ve karar revizyonlarının çoğulluğu içinde nesnel zorunluluk cephesini kaybetti. Risk üreten sonuçlar ve muhtemel alternatif düzenlemeler dört bir yanda baş gösteriyor. İşletme hesaplamasının *tek yanlı* çıkar ilişkisi de aynı ölçüde göze batar hale geliyor.

Maruz kalan *farklı* taraflar ya da kamuoyu için çok *çeşitli* sonuçları olan *birçok* kararın mümkün olduğu her yerde, bütün biçimleriyle işletme faaliyetleri (hattâ teknik üretim ve maliyet hesaplamasının ayrıntılarına kadar uzanacak şekilde) kamusal davalarla karşı karşıya geliyor ve kendisini haklı çıkarmak zorunda kalıyor. Bu yüzden ticari faaliyet bile söylemselleşiyor – ya da piyasada bunun bedelini ödüyor. Piyasada güç sahibi olmanın yolu sadece ambalajlamadan değil, *argümanlardan* da geçiyor artık. Hattâ öz-çıkar ve kamusal refahın piyasaya-bağımlı faaliyetlerde kendiliğinden çakışacağına dair Adam Smith'in iyimser görüşü pencereden fırlatılıp atıldı da diyebiliriz istersek. Bahsettiğimiz siyasi kültür değişimleri de buraya yansıyor. Çeşitli alt-siyaset merkezlerinin –medya kamuoyu, yurttaş inisiyatifleri, yeni top-

lumsal hareketler, eleştirel mühendisler ve yargıçlar– etkisiyle işletme kararları ve üretim metotları anında alenen mahkûm edilebiliyor ve piyasada pay kaybı sopası tehdidiyle, içerdikleri önlemleri ekonomik-olmayan, söylemsel bir düzlemde gerekçelendirmeye zorlanıyor.

Bu henüz gerçekleşmemişse ya da daha nüve halindeyse (örneğin kamusal davalara yanıt olarak sayfa sayfa ilanlar yayınlamak zorunda kalan kimya sanayisindeki ihtilaflarda), bu durum, bir kez daha kitlesel işsizlik ve şirketler için işten çıkarma ve güç fırsatlarının bir yansıması haline geliyor. Bu anlamda, firmalardaki tekno-ekonomik karar süreçlerinde alternatif siyasi kültürün etkisi, ekonomik canlanmanın soyut önceliğinde saklanmaya devam ediyor.

8. Özet ve olasılıklar: Muhtemel bir geleceğe dair senaryolar

İlerlemenin modern dini, ne kadar çelişkili olursa olsun, belli bir dönem var oldu, ayrıca vaatlerinin yerine getirilmesini önleyen şartlarla karşı karşıya olduğu yerlerde hâlâ varlığını sürdürüyor. Bu vaatler, maddi yoksulluk, üretici güçlerin azgelişmişliği ya da siyasi çatışmaları belirleyen sınıf temelli eşitsizlikler gibi elle tutulur şeylerdi, hâlâ da öyleler. Gelişmiş batılı ülkelerde 70'li yılların sonunda iki önemli tarihsel gelişme bu dönemi kapattı. Sosyal devletin genişlemesiyle birlikte siyaset kendi iç sınırlarına çarparken, araştırma, teknoloji ve bilimin yarattığı toplumsal değişim imkânları birikiyordu. *Böylece, kurumsal istikrar ve değişmez yetkiler sayesinde örgütsel güç, siyaset alanından alt-siyaset alanına doğru kayıyor.* Aktüel tartışmalarda "alternatif toplum"un artık parlamentodaki yeni yasa tartışmalarından değil, daha ziyade mikro-elektronik, genetik teknolojisi ve enformasyon araçlarının uygulanmasından doğacağı bekleniyor.

Siyasi ütopyaların yerini yan etkilerle ilgili spekülasyonlar aldı. Dolayısıyla ütopyalar negatif özellik kazandı. Geleceğin tasarlanması, parlamentoda ya da siyasi partilerde değil, araştırma laboratuvarlarında ve yönetici odalarında dolaylı olarak ve fark edilmeyecek şekilde yürütülüyor. Diğer herkes –siyaset ve bilim alanında en çok sorumluluk taşıyan ve en iyi bilgilendirilenler bile– teknolojik alt-siyasetin planlama masalarından düşen bilgi kırıntılarıyla yaşıyor sayılır. Gelecek-yönelimli sektörlerin araştırma laboratuvarları ve işletme yönetimleri, normallik kisvesinde "devrimci hücreler" haline geldi. Bilgide son haddine dek ilerleme amacıyla yeni bir toplum yapısı oluşturuluyor, üstelik parlamento sisteminin dışında, muhalefet ederek değil görmezden gelerek.

Durum, gittikçe tuhaflaşıyor: Siyasal-olmayan, siyasette yöneticilik rolünü üstlenmeye başlıyor. Siyaset, bilgi sahibi olmadığı ve aktif olarak etkileyemediği bir gelişmenin yararlı yanlarını sunan kamu destekli reklam ajansı haline geliyor. Bu gelişme hakkındaki genel bilinçsizlik, ancak yaklaşmasının getirdiği zorunlulukla aşılıyor. Statükoyu koruma arzusundaki siyasetçiler, hakkında en ufak bir fikir sahibi olmadıkları alternatif topluma dönüşümü destekliyor, aynı zamanda "kültürel eleştiri entrikalarını" sistematik olarak körüklenen gelecek korkuları için sorumlu tutuyorlar. Gündelik işleri arasında, mevcut toplumsal düzeni devrimle yıkmakla uğraşan işadamları/kadınları ve bilim insanları, masumane bir nesnellik simasıyla çıkıp bu planlarda verilen kararlardan sorumlu olmadıklarını söylüyorlar. Ama itibarını yitiren sadece insanlar değil, aynı zamanda içine kısıldıkları rol yapısı da itibar yitiriyor. Yan etkiler, çığır açıcı toplumsal değişiklik boyutuna eriştiğinde, ilerlemenin doğallığı bütün tehdit ediciliğiyle ortaya çıkıyor. Modernleşme sürecinin bizzat kendisindeki güçler ayrımı akışkanlaşıyor. Geleceğin siyasi düzenlenişinde gri alanlar oluşuyor. Kitabın sonuna gelirken bu gri alanları (birbi-

rini kesinlikle dışlamayan) üç türe ayırıp özetleyeceğiz: Birincisi, *sanayi toplumuna dönüş* ("yeniden sanayileşme"); ikincisi, *teknolojik değişimin demokratikleşmesi*; üçüncüsü ise *farklılaşan siyaset*.

Sanayi toplumuna dönüş

Bu seçenek, günümüzde siyaset, bilim ve kamusal alanın ezici çoğunluğu –siyasi muhalefet hatlarını ve ülke sınırlarını aşacak şekilde– tarafından farklı varyasyonlarda takip edilmektedir. Aslında bir dizi sağlam temele sahip olduğu da söylenebilir. Her şeyden önce gerçekçiliğini anmak gerekiyor, ki son iki yüz yıllık ilerleme ve uygarlık eleştirisinden dersler çıkarmış olduğuna inanıyor, ayrıca değişmez piyasa zorunlulukları ile ekonomik ilişkilerin değerlendirilmesine dayanıyor. Söz konusu değerlendirmede, bu zorunluluk ve ilişkilere karşı söylemlerin ve eylemlerin muazzam bir cehaletten ve mazoşist karakter sahibi olmaktan kaynaklandığı varsayılıyor. Bu bakışa göre, günümüzde "modernlik karşıtı" hareketlerin ve argümanların canlanmasıyla karşı karşıyayız. Bunlar, sanayinin gelişimini daima gölge gibi takip eder –ama neticede ilerlemesine engel *olamaz*. Aynı zamanda ekonomik zorunluluklar –kitlesel işsizlik ya da uluslararası rekabet– her türden siyasi manevra alanını oldukça etkili biçimde daraltır. Sonuçta işler aynı şekilde yürümeye devam edecek (sadece birkaç "ekolojik düzeltme" önlemi alınacak). Zaten "tarih-sonrası" [Post-Histoire] bilgi ve sanayi toplumunun gelişme güzergahının kaçınılmazlığı da bu durumu doğruluyor. Daima "ilerlemeye" güvenmenin getirdiği rahatlık da bu seçeneği olumluyor. Her kuşağın tekrar sorduğu "Ne yapmalıyız?" sorusu ilerlemeye imanla cevaplanıyor: "Her zaman yaptığımızı yapmalıyız, ama daha büyüğünü, daha hızlısını, daha fazlasını." Öyle görünüyor ki, bu senaryonun muhtemel gelecekle ilgilenme tarzı ile mücadele edeceğiz.

Düşünce ve eylemi belirleyen senaryo açıktır. Sanayi toplumunun 19. Yüzyıl'dan beri yaşadığı deneyimler kopyalanarak 21. Yüzyıl toplumuna yansıtılmıştır. Bu senaryoya göre, sanayileşmenin ürettiği riskler aslında gerçek bir tehdit oluşturmuyor. Bu riskler, insanlığın yarattığı ve gelecekte de yaratacağı meydan okumalardan ibarettir; yeni bilimsel ve teknolojik yaratıcı güçleri harekete geçiriyorlar, bu yüzden de ilerleme merdiveninin basamaklarını temsil ediyorlar. Pek çok kişi, burada ortaya çıkan piyasa fırsatlarını hissediyor ve eski mantığa güvenerek bugünün tehlikelerini gelecekte teknik bakımdan hakim olunacak kalemler statüsüne koyuyorlar. Burada yanlış anladıkları iki şey var: birincisi, sanayi toplumunun yarı-modern niteliği; ikincisi ise, düşünürken kullandıkları kategorilerin (*geleneğin* modernleştirilmesi) ve içinde yaşadığımız durumun (*sanayi toplumunun* modernleştirilmesi) iki ayrı yüzyıla ait olduğunu gözden kaçırıyorlar. Bu iki yüzyılda dünya daha önce eşi görülmemiş ölçüde değişti. Bir başka deyişle, modernleşmede --yani yeniliklerin sürekli olduğu varsayımında– süreklilik kisvesinde niteliksel bir kesintinin ortaya çıktığını göremiyorlar. İçinde bulunduğumuz çağda ilk modernleşme yüzyılının zihniyetiyle devam edersek neler olacağına bakalım öncelikle.

Burada önplanda ekonomik öncelikler bulunuyor. Bu önceliklerin zorunlulukları, diğer tüm konular ve sorunları etkiliyor. Öncü rolün istihdam politikaları uğruna ekonomik canlanmaya verildiği noktada bile bu durum geçerli. Şimdi bu temel çıkar, yatırım kararlarının alınmasıyla körce adımlar atılmasını zorunlu kılıyor. Böylece teknolojik ve sosyal gelişme, herhangi bir karar alma imkânı olmadan, işlerin niçin nereye gittiğini bilmeden sürdürülüyor. Bunun iki türlü etkisi oluyor: Teknolojik alt-siyaset alanlarında bir zamanlar Marx'ın proletaryaya atfettiği sosyal koşulları yıkma gücü birikiyor – yalnız bu güç devlet iktidarının koruması altında (ayrıca alternatif emek birliğinin ve huzursuz

bir halkın eleştirel bakışları altında) kullanılabiliyor. Diğer yandan siyaset, toplumu tepeden tırnağa değiştiren dışsal kararları meşrulaştırma ve koruma rolüne itiliyor.

Bu salt meşrulaştırma rolüne indirgenme, kitlesel işsizlik koşullarında daha da güçleniyor. Ekonomi politikaları ne kadar etkili bir biçimde yön belirlerse ve kitlesel işsizlikle mücadele sayesinde ne kadar güç kazanırsa, işletmelerin tercih imkânları o kadar artar ve hükümetin tekno-politik hareket alanı da o kadar daralır. Netice olarak siyaset, kendi kendisini güçsüzleştirme uçurumundan aşağı yuvarlanırken buluyor kendini. Aynı zamanda bünyevi çelişkiler keskinleşiyor. Netice olarak siyaset, demokratik gücünün bütün ihtişamına rağmen, resmi göz boyama eğilimlerinin alternatifi olmayan tabiiliğiyle meydana gelen bir gelişmenin savunuculuğu rolüyle sınırlıyor kendini.

Risklerle başa çıkmaya çalışırken, siyasetin hiç bilemeyeceği bir şeyi alenen savunması şüphe doğuruyor ve seçmenlerin onayını tehlikeye atıyor. Riskler, devletin faaliyet alanındaki sorumluluğuna tabidir ve bu durum hayata geçtiğinde de riskler kaynaklandıkları bağlamlarda, yani sanayi üretiminde müdahale gerektirir – söz konusu bağlamlar, ekonomi-politik senkronizasyonla devredışı bırakılmıştır. Bununla bağlantılı olarak, önceki karar sonrakini belirler ve böylece gerçekte var olan risklerin var olmadığı kabul edilir. Kamuda risk duyarlılığı *arttığı* ölçüde, riskleri *tehlikesizmiş gibi gösteren* araştırmalara siyasi bakımından duyulan ihtiyaç da o denli artar. Bu durum, siyasetin meşrulaştırıcı temsiliyetini bilimsel olarak garanti altına almalıdır. Gelgelelim, risklerin toplumsal kabul sürecinin gerçekleştiği noktada ("ormanların yok olması") ve buna siyaseten çare bulma talepleri seçim sonuçlarını etkileyecek düzeye ulaştığında, siyasetin kendisinden kaynaklanan iktidarsızlığı aleni bir şekilde açığa çıkar. Siyasi bir çare yaratacağını iddia ettiği elini hep arkasında tutar. Katalizörlü otomobilin piyasaya sürülmesi, otoyollara hız limiti

konması ya da gıda maddeleri, hava ve sudaki kirletici ve toksinleri azaltma yasalarının çıkarılması konusundaki gelgitlerde sayısız numunelik örnek görmek mümkündür.

"Olayların bu gidişatı", sık sık iddia edildiği üzere kesinlikle değiştirilemez değildir. Keza alternatif, 19. ve 20. yüzyıla hakim olan kapitalizm-sosyalizm karşıtlığında da yatmaz. Asıl tayin edici olan, risk toplumuna geçişte hem tehlikelerin hem de fırsatların yanlış anlaşılmış olmasıdır. 19. Yüzyılı 21. Yüzyıla kadar uzatmaya çalışan yeniden sanayileşme stratejisinin "ilk hatası", sanayi toplumu ile modernlik arasındaki *karşıtlığı* görememesidir. 19. Yüzyıl'da modernliğin sanayi toplumu projesinde bir araya gelen gelişim koşullarının çözülemez denklemi, modernliğin gelişim programıyla iki farklı şeyin görülmesini engeller: Söz konusu olan, ilk olarak sanayi toplumu projesinin merkezi alanlarda pek çok açıdan modernliğin bölünmesine tekabül ettiği; ikinci olarak ise, modernliğin deneyimlerine ve düsturlarına bağlı kalmanın sanayi toplumunun kısıtlamalarını aşmada süreklilik ve fırsat yarattığıdır. Bu, somut olarak şu anlama gelir: Modernliğin şimdiya kadar mevcut olan yeni ve kurumsallaştırılabilir cevaplarının ufukta henüz belirmediği kadınların emek piyasasına hücumu, bilimsel rasyonelliğin gizeminden arındırılması, ilerlemeye duyulan inancın azalması ve siyasi kültürün parlamentodışı değişimlerindeki talepleri, modernliğin sanayi toplumundaki *bölünmesine karşı* geçerli kılınıyor. Sanayi toplumunun herhangi bir öngörüden ya da bizatihi tabi olduğu rasyonellik talebini karşılama çabasından yoksun olduğu koşullarda, modernliğin sistematik olarak serbest bıraktığı tehlike potansiyelleri bile en sonunda ciddiye alındıkları takdirde dünyayı şekillendirmeye yönelik yaratıcı fantezi ve insan yeteneği karşısında bir meydan okumayı temsil *edebilir*.

Durumlara ve gelişme eğilimlerine dair bu tarihsel yanlış değerlendirme, şimdi kendini ayrıntısıyla gösteriyor: Sanayi toplumu çağında siyaset ile iş dünyası arasındaki az önce bahsettiği-

miz böylesi bir "işbirliği" sanayi toplumu için mümkün ve gerekli olabilir. Oysa risk toplumunun koşullarında bu şekilde hareket etmek, basit çarpım tablosu ile çok terimli bir denklemi birbirine karıştırmak anlamına gelecektir. O zaman koşulların, ticaret ve siyasetin kurumsal sınırlarını *aşan yapısal* farklılaşması en az belli sektör ve grupların *ayrı* çıkarları kadar görünmez olacaktır. Bu durumda, örneğin *ekonomik çıkarların risk tanımları bakımından tekbiçimliliğinden bahsetmek imkânsızdır*. Aksine risk yorumları ticaret tarafına *kamalar* sokar. Risklerde daima *kaybedenler* vardır, ama *kazananlar* da vardır. Fakat bu durum, risk tanımlarının bizi yoksun bırakmadığı, siyasi kararları mümkün kıldığı anlamına gelir. Bu tanımlar, ekonomik gelişmeleri yönlendirmek ve seçmekte çok etkili araçlardır. Bu bakımdan risk algılarının ekonomik çıkarlarla ancak *seçmeli* olarak çeliştiği yönündeki istatistiklerle desteklenen değerlendirme doğrudur, yani ekolojik alternatifin illa ki yüksek maliyet yüzünden karaya oturması gerekmez.

Risk yaratan durumların sermaye ile siyaset arasında bölünmesi de aynı çizgide gerçekleşir. Riskler yan etkiler sıfatıyla ticaretin değil, siyasetin sorumluluğuna girer. Yani ticaret sebep olduğu bir şeyden sorumlu değilken, siyaset kontrol etmediği bir şeyden sorumludur. Durum böyle kaldıkça yan etkiler de varlığını sürdürecektir. Bu durum, zaten (kamu ve sağlık hizmeti maliyetleri vs. konusunda) hüsrana uğramakla kalmayıp, giderek inkar zorlaşan ama sebeplerini ve değişimlerini doğrudan etkileyemediği bir şeyden sürekli sorumlu tutulan siyasetin yapısal dezavantajlarını artıracaktır. Ama kendi kendini yetkisizleştirme ve itibar kaybetme kısır döngüsü kırılabilir. Bunun anahtarı, bizatihi yan etkilerin sorumluluğunda yatıyor. Alternatif olarak da siyasi eylem risk potansiyelinin *tespiti ve algısına* paralel olarak etkililiğini artırıyor. Risk tanımları, sorumlulukları harekete geçirir ve *gayri-meşru* sistem koşulları yaratarak genel halkın çıkarına değişim talebini seslendirir. Yani siyasi eylemi sakatlamazlar ve siste-

matik olarak huzuru kaçan kamuya karşı ya kör ya da dışarıdan kontrol temin eden bilimin yardımıyla her ne pahasına olursa olsun üstlerinin örtülmesi gerekmez. Tam tersine, risk tanımları yeni siyasi seçenekler *yaratır* ve demokratik parlamentonun nüfuzunu geri kazanma ve sağlamlaştırma imkânı doğurur.

Öte yandan, inkar riskleri ortadan kaldırmaz. Aksine, istikrar politikası olarak düşünülen şey, bir çırpıda genel bir *istikrarsızlığa* dönüşebilir. Gizlenmiş riskler, aniden o kadar ciddi sosyal risk durumları haline gelirler ki, sanayi toplumunun ciddiyetsizliğinin nasıl bu kadar kötü idare edildiğini –sadece bilimsel-teknik olarak değil, siyasal olarak da– tasavvur etmek imkânsız hale gelir. Demokratik haklar içselleştirilirken, artan gerekli eylem duyarlılığı uzun vadede siyasi beyhudelik gösterileriyle ve sembolik makyaj işlemleriyle tatmin edilemez. Aynı zamanda sosyal hayatın tüm alanlarında da –meslek, aile, kadınlar, erkekler, evlilik vs– belirsizlikler artıyor. Sorunları asgarileştirmeye kendini ayarlayan bir toplum "gelecek şoku"na (Toffler 1980) uğradığında hazırlıksız yakalanmış olacaktır. Bu şokun etkisiyle siyasi kayıtsızlık ve sinizm çok hızlı yayılabilir ve sosyal yapı ile siyaset arasındaki ya da siyasi partilerle seçmenler arasındaki gedik çabucak büyüyebilir. Belki de o zaman "siyasetin" reddi sadece tekil temsilcileri ve partileri değil, bir bütün olarak demokratik kurallar sistemini etkiler. Belirsizlikler ile radikallik arasındaki eski işbirliği canlanabilir. *Siyasi liderlik* çağrısı, bir kez daha dört bir yanda yankılanarak tehdit eder. İnsanlar çevrelerindeki dünyanın çatırdadığını gördüklerinde "güçlü el" özlemi artacaktır. Düzen ve güvenilirlik açlığı geçmişin hortlaklarını diriltir. Yan etkileri görmezden gelen siyasetin yan etkileri, siyasetin bizzat kendisini yok etme tehdidi yaratacaktır. Neticede halen sindirilememiş geçmişin[1] farklı bir biçimde de olsa geleceğe yönelik muhtemel bir gelişme seçeneği haline gelebileceği de inkar edilemez.

1 Almanya'daki Nazi dönemi kastediliyor. –çn

Bu gelişme modelinde modernlik geleneğiyle, kendi kaderini tayin olanağını genişletmeye yönelik bir bağlantı kuruluyor. Sanayi toplumunun yenilenme sürecinde demokratik kendi kaderini tayin fırsatlarının *kurumsal olarak azaltıldığı* değerlendirmesi, bu modelin çıkış noktasıdır. Sürekli toplumsal değişimin motoru olarak tekno-ekonomik yenilikler, daha başından demokratik istişare, izleme ve direniş imkânlarının dışında bırakılmıştır. Bu yüzden yenilenme süreci tasarımının ayrılmaz parçası olan bazı çelişkiler vardır ki bunlar günümüzde su yüzüne çıkıyor. Modernleşme "rasyonelleşme" olarak görülmesine rağmen, burada sisteme bilgi ve kontrolümüzün dışında kalan bir şey oluyor. Bir taraftan, sanayi toplumu ancak demokrasi olarak tasavvur edilebiliyor, ama öte yandan toplumu hareket ettiren bilginin yokluğu, varsayılan aydınlanma ve ilerleme iddiasının tam tersine dönüşme ihtimalini de bünyesinde barındırıyor. Bu bir tehdit oluşturduğu ölçüde, başlamış olan hareketin ilerlemesine duyulan inanç ve inançsızlık, bilgiyi ve bilebilmeyi tarihte gelişimine hiçbir zaman baz almamış olan bir toplumsal biçimle çatışmaya giriyor. İnanç tartışmalarına eşlik eden sapkınlıkla damgalama ve insanları yakmak için odun yığma eğilimleri, bir zamanlar çatışmaların rasyonel çözümüne dayanan bir toplumsal gelişmeyi belirlemeye başlarlar. Her şeyin harekete geçirilmesinde temel rol oynayan bilim, kendisini sonuçlardan sıyırıyor ve zaten modernliğin her şeyi dönüştürdüğü karar süreçlerine sığınıyor. Bu yüzden, şu anda asıl mesele –diye devam ediyorlar– karar almanın temelini kamusal erişime açmak; ama modernliğin reçetesinde bu konular için konulan kurallara uygun olarak açmaktır: *Demokratikleşme.* Siyasi sistemin denenmiş araçları sistem dışındaki araçları da kapsayacak şekilde genişletilmeli. Bunun çok sayıda varyasyonunu tasavvur etmek mümkün ve zaten tartışılıyorlar.

Öneriler demeti, işletme teknolojileri gelişimlerinin parlamenter denetiminden disiplinlerarası uzman gruplarının planları enine boyuna tartıştığı, değerlendirdiği ve onayladığı öz "moderleşme parlamentoları"na ve yurttaş inisiyatiflerinin teknolojik planlama ve araştırma politikalarının karar süreçlerine dahil edilmesine kadar uzanır.

Temel düşünce şöyle ifade edilebilir: Tekno-ekonomik altsiyasetin yedek ve alternatif hükümetleri –bilim ve araştırma– parlamento önünde sorumlu kılınabilir. Yatırım ve araştırma serbestliği bakımından yedek hükümet gibi işleyeceklerse, en azından temel "rasyonelleşme sürecine" dair kararlarda demokratik kurumlara gerekçe sunmaya zorlanmalıdırlar. Ama bu fikrin ve siyasi yaklaşımın *ana problemi* tam da bu basit transferin kendisinde yatıyor. Yeniden sanayileşme stratejisinin tam tersini talep ederek dahi olsa, karşı talepleri bakımından sanayi toplumu çağına bağlı olmayı sürdürür. 19. Yüzyıla ait "demokratikleşme" anlayışı, merkezileşme, bürokratikleşme vs. varsayımlarıyla düşünülür, bu yüzden de tarihsel bakımdan bir ölçüde eskimiş ve yine bir ölçüde sorgulanabilir koşullarla bağlantılıdır.

Demokratikleşmeyle ulaşılmak istenen hedefler gayet açıktır; araştırma ve yatırım kararlarının verilmesinin ardından kamuda siyasi tartışmaları yürütme uygulamasına son verilmesi gerekiyor. Talep şudur: Mikro-elektronik ve genetik teknolojisinin vs. sonuçları ve düzenlemedeki hareket serbestisi, temel kararlar alınmadan *önce* parlamentonun tasarrufunda olmalıdır. Böyle bir gelişmenin sonuçlarını tahmin etmek zor değil: İşletme rasyonelleşmesinin ve bilimsel araştırmaların karşısına bürokratik, parlamenter engeller çıkartılması.

Ama demokratikleşme üzerine kurulu gelecek modelinin alternatiflerinden sadece biridir bu. Diğer alternatife de sosyal devletin tasfiye edilmesi örnek oluyor. Kabaca ifade edersek, 19. Yüzyıl'a ve 20. Yüzyıl'ın ilk yarısındaki yoksulluk riskine analoji

yapılarak tartışılıyor. Yoksulluk riski ve teknolojik riskler, sanayileşme sürecinin farklı tarihsel gelişme aşamalarına ait yan etkilerdir. Her iki tür sanayileşme riski de, yoksulluk riskiyle toplumsal ve siyasal açıdan nasıl mücadele edildiğine bakarak teknolojik risklerin üstesinden gelmek için dersler çıkarılabileceği gibi benzer bir siyasi kariyere sahiptirler – zaman içinde bu yörünge kayar. Yoksulluk riskinin siyasi ve tarihsel kariyeri – amansız bir inkar; algılanma ve tanınma mücadelesi; sosyal devletin inşasının siyasi ve hukuki sonuçları – küresel risk durumları bakımından yeni bir düzeyde ve yeni bir alanda tekrarlanıyormuş gibi görünüyor. Sosyal devletin 20. Yüzyıl'daki inşasının gösterdiği üzere, sanayinin ürettiği risk durumları konusunda tek seçenek inkar değil. Bunlar, daha ziyade siyasi eylem olanakları ve demokratik korunma haklarının *inşası* için de kullanılabilirler.

Bu gelişmenin temsilcileri, *refah devletinin ekolojik varyantını* öngörüyorlar. Böylece *iki* temel soruna, doğanın yok edilmesine ve kitlesel işsizliğe de çareler üretilebilir. Refah devleti politikalarının kanunları ve kurumları doğrultusunda yasal düzenlemeler ve siyasi kurumlar yaratılacak. Doğanın sömürülmesiyle etkin bir mücadele başlatacak kuruluşlar oluşturulacak ve bunlar gereken yetkiyle donatılacak. Çevrenin ve besin zincirinin kirletilmesinden kaynaklanan sağlık sorunlarına karşı sosyal sigortaya benzer bir sigorta sistemi kurulabilir. Elbette bunun için mağdurların sorunlarına bir de nedensel kanıt bulmanın ağır yükünü eklemeyecek yasal düzenlemeler zorunlu olacak.

Sosyal devlet müdahalelerinin artık ortaya çıkmış olan sınırları ve yan sorunları illa ki ekoloji alanında da geçerli olacak diye bir şey yok. Bu alanda da özel yatırımcılardan direniş gelecektir. Sosyal devletin koruma yasalarında direnişin nesnel temeli, ücretlerin ve dolaylı işçilik maliyetlerinin artışındaydı. Teknoloji politikası girişimlerinde tüm teşebbüsleri etkileyen benzer götürü maliyetler *ortaya çıkmaz*. Yine bazılarının maliyetleri yük-

selecektir, ama aynı zamanda yeni piyasa fırsatları da doğacaktır. Maliyet ve fırsatların sektörler ve işletmeler arasında eşitsiz dağıldığı söylenebilir bir bakıma. Böylece ortaya çıkan fırsatlar ekoloji odaklı bir politikanın yerleşikleşmesini sağlayabilir. Ekonominin çıkar bloğu, risk seçiciliği karşısında çatırdamaya başlar. İlerlemenin anonim düzenleme gücünü siyasi demokratik eylem alanına taşımada siyasete destek verecek koalisyonlar kurulabilir. Toksinlerin insan hayatını ve doğayı tehdit ettiği yerlerde ya da şimdiye kadarki sosyal hayatın ve işbirliği yaparak çalışmanın temelleri otomasyon tedbirleriyle tehdit edildiğinde siyasi demokratik inisiyatiflerin genişlemesini sağlayabilecek siyasi beklentiler sistematik olarak üretilir. Böyle bir ekoloji yönelimli devlet müdahaleciliğinin tehlikeleri ise, sosyal devletinkilerle paralel olacaktır: *bilimsel otoriterlik* ve aşırı *bürokrasi*.

Bu düşünce tarzı aynı zamanda yeniden sanayileşme projesinin de muzdarip olduğu bir hatayı temel alır: Modernliğin tüm yeniden üretimlerinde ve belirsizliklerinde yönlendirici bir siyasi kontrol merkezine sahip olduğu ya da olması gerektiği varsayılır. Buradaki sava göre, ipler siyasi sistemde ve onun merkezi organlarında toplanmalıdır. Buna ters düşen her şey siyasetin, demokrasinin vs. *başarısızlığı* olarak görülür ve böyle değerlendirilir. Bir taraftan, modernleşmenin özerklik, farklılaşma ya da bireyselleşme anlamına geldiği ima edilir. Diğer taraftan ise, parçalanan kısmi süreçlere "çözüm" bulmak için siyasi sistemde parlamenter demokrasi modeline göre bir *yeniden merkezileşme* arayışına girilir. Bu süreçte dışarıda bırakılan sadece bürokratik merkeziyetçiliğin ve müdahaleciliğin karanlık tarafları değildir (bunlar artık yeterince açığa çıkmıştır). Bundan önce, *modern toplumun kontrol merkezi olmadığı* gibi temel bir durum *görmezden gelinir*. Özerkleşme eğilimlerinin alt-sistem ya da birimlerin muhtemel kendi kendini koordinasyonundan daha büyük olmasının nasıl önlenebileceği sorulabilir elbette. Ama bu soru, modernlikte merkez ya

da yön olmadığı gerçeği konusunda bizi yanıltmamalı. Modernleşme sürecinde üretilen alternatiflerin tek yönlü bir anormallik yoluna çıkması da illa ki gerekli değil. Parlamenter merkeziyetçilikten kaçınan, ama yine de mukayese edilebilir bir gerekçelendirme zorunluluğu yaratan yeni karşılıklı kontrolün ara biçimleri tasavvur edilebilir. Son yirmi yılda Almanya'daki siyasi kültürün gelişimi bu yönde modeller sağlayabilir: Medya kamuoyu, yurttaş eylem grupları, protesto hareketleri vs. Bu modeller, siyasetin kurumsal merkezinin öncülleriyle ilişkilendirildikleri sürece anlamsız kalacaktır. Elverişsiz, yetersiz, istikrarsız görünecek, hattâ parlamentodışı yasallığın marjlarında hareket ediyorlarmış izlenimi yaratacaklardır. Ama analizin merkezine temel durumu, yani siyasetin bağlarından kurtulmasını koyarsak, bu fenomenlerin deneysel demokrasi biçimleri olarak anlamlılığı ortaya çıkar. Yerleşik temel haklar ve farklılaşmış alt-siyaset temelinde bu modeller, merkezi yönlendirme ve ilerleme kurgularının ötesinde yeni doğrudan istişare ve kontrol paylaşımı biçimleri konusunda yol gösterici olabilirler.

Farklılaşan siyaset

Bu gelecek tasarımının çıkış noktası, siyasetin *sınırlarının ortadan kalkması*, yani enikonu farklılaşmış bir toplumda gelişmiş demokrasi koşullarında ortaya çıkan ana-akım siyaset, ikincil siyaset, alt-siyaset ve alternatif siyaset yelpazesidir. Buradaki değerlendirmeye göre, siyasetin merkezsizleşmesi artık demokratikleşme talebiyle bile tersine çevrilemez. Siyaset *bir anlamda kendini genelleştirmiş*, dolayısıyla "merkezsiz" hale gelmiştir. Fakat yürütücü siyasetten, aynı anda hem eşsizliğini, karşıt sayısını, kavramını ve eylemde bulunma tarzını kaybetmiş bir *siyasi sürece* geçiş, sadece bir yas tutma sebebi olarak görülemez. Bu siyasi süreçte *farklı bir modernleşme çağı*, burada "dönüşlü" kavramıyla nitelediğimiz bir çağ kendi başlangıcını ilan eder. İşlevsel farklılaşma "yasası"

zayıflatılır ve *farksızlaşmayla* (risk çatışmaları ve işbirliği, üretimin ahlakileşmesi, alt-siyasetin farklılaşması) ortadan kaldırılır. Bu *ikinci-derece* rasyonelleşmede merkezileşme ve bürokratikleştirme ilkeleri, sosyal yapılardaki katılık, *esneklik* ilkesiyle çatışır. Ortaya çıkan risk ve belirsizlik durumlarında esneklik öncelik kazanır, ama aynı zamanda yeni ve henüz öngörülemez durumda *dışarıdan izlenen alt-sistem öz-koordinasyonu* biçimleri *ve merkezsiz eylem birimleri* gerektirir.

Çok daha yönetilebilir bir *yapısal demokratikleşmenin* kalkış noktaları tarihsel dönüşümün içinde saklıdır. Bu demokratikleşmenin başladığı yer güçler ayrılığı ilkesiydi (bu anlamda sanayi toplumu modelinde zaten vardır) ve başka şeylerin yanı sıra, basın özgürlüğüyle genişlemişti. Günümüzde hiç değilse şu açıklık kazanıyor: Ekonomik sistem, sadece şahsi çıkarların ve teknik zorunlulukların görünmeyen sonuçları olarak ilerlemeler kaydedilmeyen, aynı zamanda somut alt-siyasetin de yürütüldüğü bir alandır ve bu sayede yaşanan sosyal değişim farklı yönlere doğru da ilerleyebilir. Kirletici madde emisyonunun "tekno-ekonomik zorunluluğu", kamunun baskısıyla aniden geri çekilerek zorunluluk olmaktan çıkıp tercih haline gelebiliyor. Tarih bilincine sahip insan, özel alan duvarlarının içindeki koşulların geleneksel evlilik ve aile modellerini ya da erkek ve dişi rollerini takip etmesi gerektiğinden şüphe duyabilir, ama genel gelenekten arınma bilgisine, hattâ kararına erişimi sağlanmadan mümkün olmaz bu. Yasamanın burada idari bir müdahale hakkı ya da fırsatı olamaz. "Özel alanın gölge kabinesi", yasalar ya da kararnamelere ihtiyaç duymadan insanların birlikte yaşama tarzını *burada ve şimdi* değiştirebilir ki yaşam tarzlarındaki çeşitliliğin hızla artmasının da gösterdiği üzere zaten değiştirmektedir.

Bu gelişmeye dair bakış açısı, hâlâ sanayi toplumunun işler halde olan öncephesinin gerçekliği tarafından çarpıtılıyor. Burada savunulan değerlendirmeye göre, sanayi toplumuyla birlikte do-

ğan ve kurumlarına monte edilen tekeller günümüzde kırılıyor. *Tekeller kırılıyor* –bilimin rasyonellik üzerindeki tekeli, erkeklerin meslekler üzerindeki tekeli, evliliğin cinsellik üzerindeki tekeli ve siyasetin politikalar üzerindeki tekeli– *ama dünyanın sonu gelmiyor*. Tüm bunlar, çok çeşitli sebeplerle çatırdıyor ve farklı, öngörülemez ve müphem sonuçlar yaratıyor. Ama bu tekellerin her biri aynı zamanda modernlikle birlikte yerleşikleşen *ilkelerle* çelişiyor. Bilimin rasyonellik üzerindeki tekeli kendine yönelik şüpheciliği dışlıyor; erkeklerin meslekler üzerindeki tekeli modernliğin sahneye girmesini sağlayan evrenselci eşitlik taleplerine ters düşüyor vs. Ama bunun bir diğer anlamı da, modernliğin sürmesiyle yeni riskler ve meselelerin doğduğu sanayi toplumu projesinde, modernliğin, ilkelerinin bölünmesi *karşısında* ağırlık koyduğudur. Risk toplumunun çile çeken insanlığa getirdiği belirsizliğin diğer yüzünde ise, sanayi toplumundaki sınırlılıklara, işlevsel buyruklara ve ilerleme kaderciliğine *karşı* eşitlik, özgürlük ve kendini ifade etmeyi artırma *fırsatı* yatıyor.

Durum ve gelişmeyi algılama ve anlama melekeleri esasen çarpıtılmış durumda, çünkü dışsal ve içsel, ayarlanmış ve sahici rol *sistematik olarak* ayrışıyor. Pek çok alanda rollerimizi hâlâ sanayi toplumunun senaryosuna göre oynuyoruz, oysa içinde yaşadığımız gerçek koşullarda bu rolleri sürdürmemiz mümkün değil ve aslında işlerin tümden farklı yürüdüğünü bilmemize karşın, hem kendimize hem de başkalarına karşı oynuyoruz. *19. Yüzyıl'dan 21. Yüzyıl'a kadar "–mış gibi yapma" hareketinin hakimiyeti söz konusu.* Bilim insanları, hakikat ellerindeymiş gibi yapıyorlar, üstelik bunu hem kendilerine karşı hem de dış dünyaya karşı yapıyorlar, çünkü konumları tamamen buna bağlı. Siyasetçiler –özellikle seçim kampanyalarında– karar verme güçleri varmış gibi yapıyorlar, ama *bunun sistemin yarattığı bir mit olduğunu*, üstelik seçmenlerin bir sonraki fırsatı yakalayınca bu gerçeği yüzlerine çarpacağını herkesten daha iyi biliyorlar.

Bu kurguların gerçekliği, sanayi toplumunun işlevsel rol oyunu ve iktidar yapısında yatıyor. Ama öte yandan gerçekdışılığı da bizatihi dönüşlü modernleşmelerin *sonucu* olan belirsizlik cangılında yatıyor. Bunun sefaletin kaynağı mı, yoksa hafifleticisi mi olduğuna karar vermek zor, çünkü kavramları tanımlama sistemi de durumdan etkilenerek bulanıklaşmaya başlıyor. Farklılaşmış (alt-) siyasetin ulaştığı seviyeyi tarif etmek ya da anlamak için bile, siyaset sisteminde siyasi uzmanlaşmaların temelini teşkil edenden *farklı bir siyaset anlayışı* gerekiyor. Siyasetin demokrasinin yayıldığı anlamda genelleşmediği açık. Peki ama ne anlamda genelleşiyor? Siyasetin bağlarından kurtulması siyaset alanı ve alt ve alternatif siyaset ağları açısından neyi gösteriyor, ya da daha sakıngan bir ifadeyle, neyi ima ediyor?

İlk görüş, *siyasetin tarihsel olarak taşınan öz-sınırlamaya uyum sağlaması gerektiği* yönünde. Siyaset artık siyasi geleceğin düzenlenmesi konusunda kararların verildiği tek yer değil, hattâ merkezi yer de değil. Seçimlerde ve seçim kampanyalarında "ulusun lideri" seçilmiyor. Seçilen kişi, tüm gücü elinde toplayıp iktidarı boyunca olup biten her iyi ve kötü şeyden sorumlu tutulmuyor. Öyle olsaydı demokraside değil, diktatörün seçildiği bir diktatörlükte yaşıyor olurduk. Siyasetteki tüm merkezileşme anlayışlarının toplumdaki demokratikleşme derecesiyle ters orantılı olduğunu bile söylemek mümkün. Bunu görmek çok önemli, çünkü merkezi devlet iktidarı kurgusuyla hareket etmek zorunda kalmak bir beklentiler zemini yaratır. Bu zemin üzerinde de siyasi bağımsızlığın gerçekliği ancak "güçlü bir elle" düzeltilebilecek bir zayıflık, bir başarısızlık gibi görünür. Oysa bu gerçeklik, tam tersine aktif işbirliği ve muhalefet anlamında genelleşmiş bir yurttaş isyankarlığının işaretidir.

Aynı ilişkinin diğer yüzü, yani alt-siyasetin çeşitli alanları için de aynı durum geçerlidir. Ekonomi, bilim vs. artık yaptıkları şeyi yapmıyormuş gibi davranamaz, yani sosyal hayatın koşullarını

değiştirerek *kendi araçlarıyla* siyaset ürettiklerini inkar edemezler. Bunun itibarsızlaştırıcı bir yanı yok, saklanması ya da gizli tutulması gerekmiyor. Daha ziyade, modernliğin alan açtığı eylemlilik kapsamının bilinçli olarak düzenlenmesi ve kullanılması anlamına geliyor. Her şeyin kontrol edilebilir hale geldiği yerde, insanî çabaların ürünü olan *mazeretler çağı sona erer*. Biz izin vermediğimiz sürece artık zorunluluklar olmaz. Bunun anlamı, her şeyin istediğimiz gibi düzenlenebileceği değil kesinlikle. Ama zorunluluklar pelerininin kaldırılıp atılması gerektiği, böylece çıkarların, bakış açılarının ve imkânların dengeye kavuşacağı anlamına geldiğine şüphe yok. Daha önce iyimser ilerleme vaatlerinin ardında korunan oldubittiler yaratma ayrıcalıklarının da her yerde geçerli olması beklenemez artık. Bu durum da örneğin ölümü ve yaşamı yeniden tanımlayan araştırmaların parlamentodaki kararlar ya da kurallarla değilse, nasıl kontrol edileceği sorusunu gündeme getiriyor. Daha somut ifade edersek, kesinlikle vazgeçemeyeceğimiz araştırma özgürlüğünü bastırmadan insan genetiği araştırmalarındaki kaçamakları gelecekte nasıl önleyeceğiz?

Benim cevabım şu: *alt-siyasetin nüfuz yaratma imkânlarından bazılarını genişleterek ve yasal koruma altına alarak*. Bunun en önemli şartları arasında her türlü donanıma sahip güçlü ve bağımsız mahkemeler, güçlü ve bağımsız bir medya var. Alt-siyaset kontrol sisteminin iki temel direği bunlardır diyebiliriz. Ama geçmişin bize gösterdiği üzere, bunlar tek başlarına yeterli değildirler. Ek bir adım daha atılması gerekir. Tüm tekel sahiplerinin kendi kendini kontrol imkânlarına *özeleştiri* fırsatları da eklenmelidir. Yani şu ana kadar mesleklerin ya da işletme yönetimlerinin hükmü altında büyük bir zorlukla başarılabilen şeyler *kurumsal olarak korumaya alınmalıdır*: Alternatif değerlendirmeler, alternatif mesleki pratik, örgütlerin ve mesleklerin kendi gelişimlerinden kaynaklanan sonuçların bu örgüt ve meslekler içinde tartışılması, son olarak da hep bastırılmış olan şüphecilik. Bu

anlamda Popper gerçekten de haklıdır; eleştiri ilerleme demektir. Ancak tıp tıbba karşı gelirse, nükleer fizik nükleer fiziğe karşı gelirse, insan geni araştırmaları insan geni araştırmalarına ya da enformasyon teknolojisi enformasyon teknolojisine karşı gelirse, test tüpündeki gelecek, dış dünya için anlaşılabilir ve değerlendirilebilir olacak. Özeleştiriyi her şekilde mümkün kılmak tehlikeli değildir, aksine dünyamızı eninde sonunda yok edecek hataların önceden tespit edilmesinin büyük ihtimalle *tek yoludur*.

Bunun için tekil vakalarda ne tür düzenlemelere ve korumalara ihtiyaç olacağını ayrıntılarıyla öngörmek mümkün değil. Ama insanları işverenlerinin görüşlerine köle eden düzenlemeleri azaltmakla çok şey kazanırız. O zaman mühendislerin, çalıştıkları organizasyonlardaki deneyimlerini paylaşmaları, gördükleri ya da ürettikleri riskler hakkında yorum yapmaları, en azından işten ayrılır ayrılmaz bunları unutmamaları mümkün olabilir. Özeleştirinin kurumsallaşması çok önemlidir, çünkü pek çok alanda gerekli teknik donanım olmadan riskleri ya da risklerden kaçınmayı sağlayacak alternatif metotları görmek mümkün değildir.

Araştırmalar açısından bunun sonucu belli adımların ve planların risklerine dair *tartışmaların ve alternatif önerilerinin* peşinen gündeme gelmesinin zorunlu olması, sadece disiplin içi çevrelerde değil, kurumsal olarak yaratılması gereken *disiplinlerarası kısmi kamusal alanlarda* bu süreçlerin yaşanmasıdır. Önümüzdeki sürecin ucu açık olması bakımından, bunların nasıl örgütleneceğine dair ayrıntılı değerlendirmeler gereksiz görünüyor, keza bu meslekleraası ve mesleklerüstü kuruluşların ne gibi izleme imkânlarına sahip olacağını şimdiden tartışmak da çok makul değil.

Resmi siyaset için de anlamlı nüfuza sahibi olma fırsatları burada yatacaktır. Sağlam argümanlara sahip etkili bir alternatif tıp olsa, sağlık hizmeti maliyetlerini düşürme tartışmalarının ne kadar canlanacağını düşünsenize. Bu durum aynı zamanda siya-

setin tekelini tekrar kuramayacağı anlamına da geliyor elbette. Ekonomide (ayrıca bilimlerde de) belli çıkar ve bakış açıları üzerine mücadeleler sertleşirken, siyaset genel (yasal) şartları saptayabilir, kuralların genel uygulanabilirliğini kontrol ederek mutabakat sağlayabilir. Yani siyasetin *koruma, uzlaştırma ve söylemle ilgili işlevleri* görevlerinin merkezine oturabilir – bunlar şu anda da sessizce hüküm sürmekte, ama kurgusal iktidar konstrüksiyonlarının gölgesinde kalmaktadır. O zaman siyaset, alt-siyaset merkezlerine nazaran daha *korumacı, muhafaza edici* bir etki gösterecektir. Halihazırda ulaşılmış olan sosyal ve demokratik hak seviyesi ihlallerden (siyasetteki ihlaller de dahil) korunmalı ve daha da ilerletilmelidir. Yenilikler ise, tam tersine toplumsal deneme ve öğrenme süreçlerinin mevcut kısıtlamalara karşın devam etmesini sağlayan hukuki ve kurumsal şartların yaratıldığı paradoksal kendini-iktidarsızlaştırma yolundan aşağı yuvarlanmaya devam etmek zorunda. Bu tip süreçler, bireyselleşme süreçleri ya da mesleklerde çoğullaşma ve eleştiri sırasında yeni yaşam biçimlerinin gelişimini de içerir. Hâlâ önplanda tutulan tanıdık sanayi toplumu vitrininin arkasında, pek çok risk ve tehlikenin yanı sıra, siyaset ile alt-siyaset arasındaki yeni işbölümü ve güç paylaşımları da şimdiden ortaya çıkmaya ve uygulanmaya mı başlıyor yoksa?

SONSÖZ

Risk Toplumunda Yaşamak ve Bu Toplumla Başa Çıkmak

Küresel risk anlatısı ironik bir anlatıdır. Bu anlatı modern toplumun –bilim, devlet, iş dünyası ve askeriye gibi– son derece gelişkin kurumlarının öngörülemezi öngörme çabası sonucunda istemeden içine düştüğü hem gülünç hem de iyimser beyhude durumla ilgilidir. Sokrates, 'Bildiğim bir şey varsa, o da hiçbir şey bilmediğimdir,' şeklindeki o kafa karıştırıcı ifadesinin anlamını bulmayı bize bıraktı. Bilimsel-teknik toplumun bizi içine fırlattığı ölümcül ironi ise, gitgide tamamına vararak çok daha radikal bir hal aldı: Ne bilmediğimizi bilmiyoruz – ama insanlığı tehdit eden tehlikeler de buradan doğuyor! Bunun en iyi örneği soğutucu bir madde olan kloroflorokarbonla ilgili tartışmalardır. 1974'te, yani kloroflorokarbonun keşfedilmesinden 45 yıl sonra Rowland ve Molina adlı kimyagerlerin ortaya attığı hipoteze göre, kloroflorokarbon stratosferdeki ozon tabakasını yok ediyordu ve bu da, yeryüzüne ulaşan ultraviyole ışınların artması anlamına geliyordu. Öngörülemeyen ikincil etkiler tüm dünyada kanser oranının ciddi oranda artmasına sebep olacaktı. Soğutucular icat edildiğinde hiç kimse onların böyle bir tehlike yaratacağını bilmiyordu, hattâ bundan şüphe bile etmiyordu.

Riskin ironik yanı, rasyonelliğin, yani geçmiş deneyimlerin

yanlış türden, yani hesaplanabilir ve kontrol edilebilir olduğunu düşündüğümüz risk beklentisini artırırken, felaketlerin bilmediğimiz ve hesaplayamadığımız risklerden kaynaklanmasıdır. Riskteki bu ironinin acı verici çeşitlemeleri neredeyse sonsuzdur: iklim değişikliği, 11 Eylül terör saldırıları, küresel mali krizler, domuz gribi ve en yeni ama son olmayan şu örnek, yani, Avrupa'da ve başka yerlerde hava trafiğini engelleyen volkan külü bulutları.

Riskin her yerde karşımıza çıkan bir şey olarak tecrübe edilmesi karşısında sadece üç muhtemel tepki verilebiliyor: *inkar*, *ihmal* ya da *dönüşüm*. Birincisi modern kültüre büyük ölçüde içkindir, ikincisi post-modern nihilizme benzer, üçüncüsü ise risk toplumunun "kozmopolit uğrağıdır". Bunu üç adımda göstermek gerekirse:

(1) Eski tehlikeler – yeni riskler: Risk toplumunda yeni olan nedir?

(2) Tarih dalaveresi: Küresel krizler şimdiki ve gelecekteki dünya tarihinde kimsenin kontrolünde olmayan, ama diğer yandan devletlere, sivil toplum aktörlerine vs. eylemlilik fırsatları yaratan küresel bir güç haline ne ölçüde gelmiştir?

(3) Neticeler ve perspektifler: Dünya risk toplumunun imal edilmiş belirsizliğini, güvensizliğini ve emniyetsizliğini anlamak için sosyal bilimlerde bir paradigma değişikliğine ihtiyaç var mıdır?

1. Eski tehlikeler – yeni riskler: Risk toplumunda yeni olan nedir?

Modern toplum kendi ürettiği riskleri tartışma, önleme ve yönetmeyle giderek daha fazla meşgul olması anlamında risk toplumu haline gelmiştir. Buna itiraz eden pek çok kişi, olabilir, ama bu durum kitle iletişim araçlarının tahrik ettiği ve azdırdığı histerinin ve korku siyasetinin göstergesidir, diyecektir. Avrupa

toplumlarına dışarıdan bakan bir kişi ise, bunun aksine, başımıza bela olan risklerin her şeyden önce lüks riskler olduğunu kabul etmek zorunda kalmayacak mıdır? Ne de olsa savaşlarla harap olmuş Afrika, Afganistan ya da Ortadoğu'ya nazaran çok daha güvenli bir dünyada değil miyiz? Modern toplumlar tam da tesadüfleri ve belirsizlikleri, mesela kazaları, şiddeti ve hastalıkları kontrol etmekte büyük ölçüde başarılı olmalarıyla ayırt edilmiyorlar mı?

Bu tür gözlemlerin hepsi doğru olsa bile risk konusundaki en bariz noktayı gözden kaçırıyorlar: Risk ile felaket arasında önemli bir ayrım vardır. Risk felaket anlamına gelmez. Risk felaket *öngörüsü* anlamına gelir. Riskler daimi bir sanallık halinde var olur ve ancak öngörüldüğü ölçüde "güncel" hale gelir. Görselleştirme teknikleri, sembolik biçimler, kitle iletişim araçları vs. olmadan riskler hiçbir şey ifade etmez. Bir başka deyişle, diğer bütün dünyalardan aslında daha emniyetli olan ya da bir bakıma "nesnel" açıdan daha emniyetli olan bir dünyada yaşamamızın anlamı yoktur; yıkım ve felaketler öngörülüyorsa, harekete geçme mecburiyeti doğar.

(Dünya) risk toplumu teorisine göre,[1] modern toplumlar yeni risk türlerince biçimlendirilmekte, küresel felaketlerin küresel öngörüsü yüzünden temelleri sarsılmaktadır. Bu tür küresel risk algılamalarının üç ayırt edici özelliği vardır:

1. *Mahalsizleşme:* Sebepleri ve sonuçları tek bir coğrafi mahal ya da mekânla sınırlı değildir, prensipte her yerde vardırlar.

2. *Hesaplanamazlık*: Sonuçları prensipte hesaplanamazdır; en temelde "hipotez düzeyinde" risklerdir, yani bilimin-getirdiği bilmeme ve normatif görüş ayrılığına dayanırlar.

3. *Telafi edilemezlik*: İlk modernitenin emniyet rüyasının temelinde, kararların güvenli olmayan sonuçlarını ve tehlikelerini

1 Bkz. U. Beck (2007): *Weltrisikogesellschaft*, Frankfurt/Main: Suhrkamp; İngilizce çevirisi (2009): *World at Risk*, Cambridge: Polity Press.

hep daha kontrol edilebilir kılma yönündeki bilimsel ütopya vardı; telafi edilebilir göründükleri sürece ve bu sebeple kazaların olması önemli değildi. İklim geri çevrilemez şekilde değişirse, insan genetiğindeki ilerleme insan varlığına geri döndürülemez müdahalelerde bulunursa, terörist grupların elinde zaten kitle imha silahları varsa, işte o zaman çok geç kalınmış demektir. "İnsanlığa yönelik tehditlerin" bu yeni niteliği karşısında, der Francois Ewald, telafi mantığı çöker ve yerini önleme yoluyla sakınma ilkesi alır. Önleme telafiden önce gelmekle kalmıyor, bizler de varlığı kanıtlanmayan riskleri de öngörmeye ve önlemeye çalışıyoruz. Bu noktaları, yani mahalsizleşme, hesaplanamazlık ve telafi edilemezliği daha ayrıntılı açıklayalım.

1. mekânsal: Yeni riskler (örn. iklim değişimi) ulus devlet sınırlarını ya da başka sınırları tanımaz.

2. zamansal: Yeni risklerin gecikme süresi uzundur (örn. nükleer atıklar), bu yüzden zaman içindeki etkileri güvenilir bir şekilde belirlenemez ve sınırlanamaz.

3. toplumsal: Problemlerin karmaşıklığı ve etki zincirlerinin uzunluğu yüzünden herhangi bir güvenilirlik düzeyinde sebepleri ve sonuçları tayin etmek artık imkânsızdır (örn. mali krizler).

Risklerin hesaplanamazlığının keşfedilmesi ile risk hesaplamasında bilmemenin öneminin keşfedilmesi birbiriyle yakından bağlantılıdır ve başka türden bir ironinin parçasıdır. Bilmemenin keşfi şaşırtıcı bir şekilde bugün artık bilmemeyle bağları olmasını istemeyen bir akademik disiplinde gerçekleşmiştir: iktisat. İlk dönemden beri kestirilebilir ile kestirilemez ya da hesaplanabilir ile hesaplanamaz olumsallıklar arasında ayrıma gidilmesinde ısrar edenler Knight ve Keynes'ti. *The Quarterly Journal of Economics*'teki meşhur bir makalesinde (Şubat 1937, 213-14) Keynes şöyle der: "... 'kesin olmayan bilgi' derken sadece bilinen ile sadece olası olan arasında ayrıma gitmiyorum yalnızca. Ben bu tabiri yirmi yıl boyunca bakırın fiyatının ve faiz oranının,

yeni bir icadın değerini yitirmesinin belirsizliğini anlatmak için kullanıyorum. Bu meselelerde herhangi bir hesaplanabilir olasılık geliştirmek için temel alınabilecek bilimsel bir zemin yoktur. Yani basitçe, bilmiyoruzdur..." Gelgelelim, Keynes'in ekonomik karar alma alanını bilinmeyen bilinmezlere açma tavsiyesi ana-akım iktisadın sonraki gelişiminde tam anlamıyla görmezden gelindi (buna ana-akım Keynesçi iktisat da dahil); ve bilmemenin bu inkarı 2009'daki küresel mali krizin ortaya çıkışında nedensel koşullardan biri haline geldi.

Ama buradaki en önemli nokta sadece bilmemenin öneminin keşfedilmesi değil, devlet ve toplumun bilme, kontrol etme ve emniyete alma iddiasının eşzamanlı şekilde yenilenmiş, derinleştirilmiş ve genişletilmiş olması, hattâ bunların yapılmak zorunda olmasıdır. İşin asıl ironik yanı, kurumsallaşmış emniyet iddiasında, var olup olmadığını bile bilmediğimiz bir şeyin kontrol edildiği iddiasında yatmaktadır. En kötü olasılığı önleme amacıyla siyasi kuralların ve sorumlulukların tanımlanması ve inşası üzerine etki alanı geniş çatışmaları tahrik eden tam da bilinmez bilinmeyenlerdir.

Yıkım potansiyeli neticede herkesi tehdit eden felaketler öngörülüyorsa, deneyim ve rasyonelliğe dayalı risk hesaplaması altüst olur. Bu andan itibaren tüm muhtemel, az çok imkânsız senaryoları hesaba katmak gerekir; o halde deneyim ve bilimden elde edilen bilgiye hayal gücü, şüphe, kurmaca ve korkunun da eklenmesi gereklidir. Rasyonellik ile histeri arasındaki sınır bulanıklaşır.

Tehlikelerden kaçınma hakkı kendilerine tanındığından, bilhassa siyasetçiler, altından kalkamayacakları güvenlik bildirimlerinde bulunmak zorunda kalabilirler. İhmalin siyasi maliyeti aşırı tepkinin siyasi maliyetinden çok daha yüksektir. Bu yüzden gelecekte, devletin güvenlik vaatleri ve kitle iletişim araçlarının felakete açlığı bağlamında bilmeme histerisi üzerinden oynanan

şeytani iktidar oyununu etkili bir şekilde sınırlamak ve önlemek kolay olmayacaktır. Bu durumu araçsallaştırma yönündeki kasıtlı girişimleri ise düşünmeye bile yeltenmiyorum.

2. Risk dalaveresi: Günümüz dünyasında küresel risk öngörülemez ve kişilerüstü bir kuvvettir.

Bir örnekle başlamak en iyisi olacak: 2004'te Katrina Kasırgası New Orleans'ı harap etti. Doğanın korkunç bir eylemiydi bu, ama aynı anda küresel bir medya olayı olarak istemsizce ve beklenmedik bir şekilde gelişen, tüm direnci kıran bir aydınlatma işlevi gördü. Hiçbir toplumsal hareketin, hiçbir siyasi partinin ve hiçbir sosyolojik analizin (ne kadar iyi temellendirilmiş ve güzel yazılmış olursa olsun) yapamayacağı şeyler gerçekleşti birkaç gün içinde: Amerika ve dünya ezilen öteki Amerika'nın küresel medyadaki resimleriyle, yoksulluğun son derece ırksal yüzüyle karşılaştı. Risk ile küresel kamu yaratımı arasındaki bu ilişki nasıl anlaşılabilir? John Dewey 1927'de yazdığı *The Public and its Problems* (Kamu ve Sorunları) adlı kitabında, siyasetin bağrında eylemlerin değil, sonuçların yattığını belirtir. Dewey o sırada küresel ısınmadan, deli dana hastalığından ya da terörist saldırılarından habersiz olmasına rağmen, düşüncesi dünya risk toplumunu çok iyi yansıtmaktadır. Küresel kamu söylemi kararlar üzerindeki mutabakattan değil, kararların sonuçları üzerindeki fikir ayrılıklarından doğup gelişir. Modern risk krizleri tam da sonuçlar üzerindeki bu tür uzlaşmazlıklardan doğmuştur. Riske aşırı tepki verildiğini gördüğümüzde, umutlu olmak için zemin de bulabiliriz. Çünkü böyle risk çatışmalarının gerçekten aydınlatma işlevi vardır. Mevcut düzeni istikrarsızlaştırırlar, ama aynı olaylar yeni kurumların inşasında hayati adımlar olarak da görülebilir. Küresel riskin örgütlü sorumsuzluğun sahte yüzünü ortaya çıkarma gücü vardır.

Bencillik, özerklik, kendini-yaratma, kendini-tecrit-etme, tercümenin olanaksızlığı: Sosyolojik teoride olduğu gibi kamusal ve siyasi tartışmalarda da modern toplumu tanımlamak için kullanılan ana terimler bunlardır. Küresel riskin iletişimsel mantığı tam tersi yönde bir prensip olarak anlaşılabilir. Risk, herkesin kendi çevresinde döndüğü bir uzlaştırılamaz farklılıklar dünyasında istemsiz, amaçlanmamış, zorunlu bir iletişim aracıdır. Bu yüzden, kamusal olarak algılanan risk birbiriyle hiç ilişkisi olsun istemeyenler arasında iletişim kurulmasını zorunlu kılar. Yükümlülükleri ve maliyetleri, bunları reddedenlerin –ve genellikle de hukuku kendi safına çekmiş olanların– omuzlarına yükler. Bir başka deyişle, riskler siyasetin ulusal ve uluslararası gündeminin yanı sıra kültürlerin, dillerin, dinlerin ve sistemlerin sadece kendileriyle ilgilenmesini engeller; öncelikleri altüst eder ve birbirini görmezden gelen ya da birbirine karşı olan tarafları, partileri ve çatışma halindeki ulusları eyleme geçirecek bağlamlar yaratır.

Kozmopolitliğin felsefi ve normatif fikirleri ile sosyolojik anlamda "katışık" fiili kozmopolitlik arasında net bir ayrım yapmayı öneriyorum. Bu ayrımın en önemli noktası kozmopolitliğin sözgelimi yüce felsefe prensiplerinin tercümesiyle çıkarsamalı olarak gerçekleşmekle kalmayıp, aynı zamanda ve her şeyin ötesinde görülmemiş, amaçlanmamış ama hayata geçmiş küresel risklerin arka kapılarında gerçekleşmesidir. Tarih boyunca kozmopolitlik elitist, idealist, emperyalist, kapitalist olmanın lekesini taşımıştır; günümüzde ise, gerçekliğin ta kendisinin kozmopolitleştiğini görüyoruz. Kozmopolitlik Immanuel Kant'ın öngördüğü gibi, dünyayı düzene sokacak bir servet, bir görev anlamına gelmez. Dünya risk toplumunda kozmopolitlik kontrol edilemez yükümlülükler karşısında, bize olan ve başımıza gelen ama aynı zamanda sınırları aşan yeni başlangıçlar yapmaya bizi iten bir şey karşısında gözlerimizi açar. Dünya risk toplumu dinamiğinde baskıyla gerçekleşen bir kozmopolitleşmeyle uğraştığımız içgö-

rüsü "katışık" kozmopolitliğin etik cazibesini büyük ölçüde alıp götürür. Dünya risk toplumunun kozmopolit uğrağı aynı anda hem bozulmuş hem kaçınılmazsa, görünüşe göre, sosyolojik ve siyasi düşünceler için uygun bir nesne değildir. Ama bu düşüncenin ta kendisi ciddi bir hata olacaktır.

Bu argümanların hepsi tek tek önemli olmakla beraber, tayin edici soru başkadır: Dünya risk toplumunun tehdit altında olması ve şoklar yaşaması siyasi eylemde tarihsel alternatiflere ne ölçüde ufuk açmaktadır? Bunun cevabı için *Power in the Global Age* (Küresel Çağda İktidar – 2005) adlı kitabıma bakabilirsiniz. Burada sadece temel fikri özetlemekle yetineceğim.

İki öncül: (1) Dünya risk toplumu yeni ve tarihsel bir temel mantığı öne çıkarıyor: Hiçbir ulus sorunlarının üstesinden tek başına gelemez. (2) Küresel çağda küreselleşmiş sermaye kaybının devlet politikalarının hükmedici gücüyle dengelenebileceği gerçekçi bir siyasi alternatif mümkündür. Bunun için ise, küreselleşmenin ekonomik bir alınyazısı olarak değil, dünya iktidarını hedefleyen stratejik bir oyun olarak görülmesi şarttır. Halihazırda burada ve şimdi işlemekte olan, ulusal-uluslararası ayrımını aşmış yeni küresel yurtiçi siyaset, sonucu tamamen açık uçlu bir meta-iktidar oyunu haline gelmiştir. Bu oyunda sınırlar, temel kurallar ve temel ayrımlar yeniden müzakere edilmektedir; üstelik sadece ulusal alanlar ile uluslararası alanlar arasındaki ayrımlar değil, küresel ticaret ile devlet arasındaki, ulus-ötesi sivil toplum hareketleri ve ulus-ötesi örgütlenmeler ile ulusal hükümetler ve toplumlar arasındaki ayrımlar da müzakere konusudur.

Küresel risklerin alan açtığı eylem stratejileri neo-liberal sermaye-devlet koalisyonunu oluşturan iktidar düzenini altüst etmektedir: Küresel riskler devletleri ve sivil toplum hareketlerini güçlendirmektedir, çünkü bu aktör grupları için yeni meşruiyet kaynakları ve eylem seçenekleri yaratmaktadır; öte yandan küreselleşmiş sermayeyi güçsüzleştirir, çünkü yatırım kararlarının

sonuçları ve mali piyasalarda risklerin dışsallaştırılması küresel risklerin yaratılmasında, piyasaların ve küresel düzeyde çalışan bankaların istikrarsızlaştırılmasında, hem devletin hem de tüketici denen uyuyan devin harekete geçirilmesini kolaylaştırır. Küresel sivil toplumun ve bu toplumun aktörlerinin hedefi ise, tam tersine, sivil toplum ile devlet arasında bir bağ yaratmak, yani kozmopolit bir devlet oluşturmaktır. Neo-liberal devletin girdiği ittifak biçimleri, dünya çapında sermayenin çıkarlarını en iyi şekilde korumak ve meşrulaştırmak için devleti (ve devlet teorisini) araçsallaştırır. Sivil toplum içinde kozmopolit devlet fikri ise tam tersine sağlam bir çeşitlilik ve ulus-sonrası düzenin hayal edilmesini ve gerçekleştirilmesini hedefler. Neo-liberal bir kendi kendini düzenleme ve meşrulaştırma halesiyle çevrilidir. Sivil toplumun gündemi ise insan hakları, küresel adalet ve radikal-demokratik küreselleşme yönündeki yeni büyük anlatı mücadelelerinin halesiyle kuşatılmıştır.

Peki bu neden bir hüsnükuruntu değildir de kozmopolit gerçekçi politikanın bir ifadesidir? Kozmopolit perspektif küresel risk ile Immanuel Kant arasında gizli bir bağ olduğunu gösteriyor. Bu bağ tam da kozmopolit buyruğun katı gerçekliğine tekabül eder: ya Kant ya felaket! Ya işbirliği yap ya da başarısız ol! Umudu koruma vesilelerinden biri de budur.

3. Sonuçlar ve perspektifler

Şurası açık ki, verili sayılan ulus-devlet referans çerçevesi –yani, benim "metodolojik milliyetçilik" dediğim çerçeve– sosyal bilimin ve siyaset biliminin dünya risk toplumundaki dinamikleri ve çatışmaları, ikilemleri ve ironileri anlamasını ve analiz etmesini engellemektedir. Riskle uğraşan iki büyük teorik yaklaşım ve ampirik araştırma ekolonün durumu da –hiç değilse kısmen– bundan farklı değil: bunlardan biri Mary Douglas'ın geleneği,

diğeri de Michel Foucault'nunki. Bu düşünce ve araştırma gelenekleri, hiç şüphesiz belli başlı soruları gündeme getirmiştir. Ayrıca bu gelenekler risk ve risk politikalarının tanımlarını anlama bakımından son derece ilginç ve ayrıntılı sonuçlar çıkarmışlardır; bu çalışmalar elbette ki vazgeçilmezdir ve daima sosyal bilimlerde risk araştırmasının köşe taşları olarak kalacaktır. Onların başardıkları ve ortaya koydukları kanıtlar sayesindedir ki, devlet ve bilim iktidarının yeniden tanımlanması için risk bir mücadele alanı haline gelmiştir.

Bu iki araştırma ekolünün noksanlığı riski az çok, hattâ münhasıran müttefik saymalarında, ama güvenilmez bir müttefik olarak algılamalarında, potansiyel bir düşman yani hem ulus devlet iktidarına hem küresel sermayeye düşman bir kuvvet olarak görmemelerinde yatmaktadır. Douglas ve Foucault'nun araştırma gelenekleri şaşırtıcı bir şekilde problemi risk savaşının daima iktidarın toplumsal ve devletsel düzenini yeniden üretmesi olarak tanımlamaktadır. Zira küresel risklerle tek başına başa çıkmaya çalışan ulus devlet karanlık bir gecede sokak lambasının ışığında kayıp cüzdanını bulmaya çalışan bir sarhoşa benzer. Cüzdanını burada mı kaybettin? sorusuna, hayır, ama hiç olmazsa sokak lambasının ışığında arayabiliyorum, diye cevap verir.

Bir başka deyişle, küresel riskler batıda bile (son örnek Yunanistan'dır) "başarısız ya da iflas etmiş devletler" üretmektedir. Dünya risk toplumu koşullarında evrilmekte olan devlet yapısının ayırıcı nitelikleri hem etkisizlik hem de post-demokratik otorite çerçevesinde sayılıp dökülebilir. Sonuçta ortaya kasvetli bir perspektif çıkması, tümden etkisiz ve otoriter devlet-rejimlerimiz olması (batı demokrasileri bağlamında bile) pekala mümkündür. Buradaki ironi şudur: İmal edilmiş belirsizlik (bilgi), güvencesizlik (refah devleti) ve asayiş eksikliği (şiddet) devlet iktidarını zayıflatmakta ve demokratik meşruluğun ötesine doğru yeniden olumlamaktadır. Dünya risk toplumunun çıldırtıcı ko-

şulları düşünüldüğünde, Foucault'nun daha eski eleştirel teorisi –refah toplumundaki sınıf dinamiklerine yoğunlaşmış geniş sosyoloji alanlarıyla birlikte– aynı anda hem olumlayıcı hem devri geçmiş olma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Bu teori iletişimsel kozmopolit mantığı ve küresel risklerin ironisini hem küçümser hem de kısırlaştırır; dolayısıyla siyasetin cüzdanını nerede unuttuğu şeklindeki tarihi soru, yani alternatif modernlik sorusu, ulus devletin sokak lambası ışığındaki beyhude arayışları tarafından analitik olarak dışlanır.

Ama küresel risklerin yarattığı sorunlarla yüzleşen kozmopolit sosyal bilimler de siyasi suskunluğunu artık bozmalıdır: Toplum ve kurumları riskleri yeterince kavramsallaştırma yeteneğinden yoksundur, çünkü ulus devlet modernliğinin ilk kavramlarına takılmışlardır ve artık geçerliliği kalmamış olan bilimsel kesinliğe ve doğrusal ilerlemeye inanırlar. Kozmopolit sosyal bilimler ayrıca şu soruları da ele almalıdır: Nesnesinin –batı modernliğinin– hem tarihsel olarak eşsiz hem de evrensel olarak geçerli olduğunu şu ana kadar verili sayan bir sosyoloji, batılı olmayan risk toplumlarını nasıl anlayacaktır?[1] Risk ile ırk, risk ile düşman imgesi, risk ile dışlama arasındaki içsel bağı çözmek nasıl mümkün olacaktır?

1 Bkz. *British Journal of Sociology* (BJS), özel sayı,Varieties of Second Modernity: Extra-European and European Perspectives, Eylül 2010.

KAYNAKÇA

Önsöz

Adorno, Th. W.: (Derl.): Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft?, Frankfurt 1969

Anders, G.: Die Antiquiertheit des Menschen. Über die Zerstörung des Lebens im Zeitalter der dritten industriellen Revolution, Münih 1980

Beck, U.: Von der Vergänglichkeit der Industriegesellschaft, Schmid, Th. (Derl.) Das pfeifende Schwein, Berlin 1985

Bell, D.: Die Zukunft der westlichen Welt - Kultur und Technik im Widerstreit, Frankfurt 1976

Berger, J. (Derl.): Moderne oder Postmoderne, Soziale Welt 4. özel sayısı, Göttingen 1986

Berger, P., Berger, B., Kellner, H.: Das Unbehagen in der Modernität, Frankfurt 1975

Brand, G.: Industrialisierung, Modernisierung, gesellschaftliche Entwicklung, ZfS, sayı: 1, s. 2-14,1972

Dahrendorf, R.: Lebenschancen, Frankfurt 1979

Eisenstadt, S. N.: Tradition, Wandel und Modernität, Frankfurt 1979

Etzioni, A.: An Immodest Agenda, New York 1983

Fourastie, J.: Die Große Hoffnung des zwanzigsten Jahrhunderts, Köln 1969

Gehlen, A.: Über die kulturelle Kristallisation, Studien zur Anthropologie und Soziologie, Neuwied 1963

Giddens, A.: The Consequences of Modernity, Stanford 1990

Giddens, A.: Modernity and Self-Identity in the Late Modern Age, Cambridge 1991

Habermas, J.: Der Diskurs der Moderne, Frankfurt 1985

Habermas, J.: Die neue Unübersichtlichkeit, Frankfurt 1985

Horkheimer, M., Adorno, Th. W.: Dialektik der Aufklärung, Frankfurt 1969

Jonas, H.: Das Prinzip Verantwortung - Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation, Frankfurt 1984

Koselleck, R.: Vergangene Zukunft, Frankfurt 1979

Lash, S.: Reflexive modernization: the aesthetic modernization, Theort, Culture & Society, sayı: 3, 1992

Lepsius, M. R.: Soziologische Theoreme über die Sozialstruktur der "Moderne" und der "Modernisierung", Koselleck, R. (Derl.): Studien zum Beginn der modernen Welt, Stuttgart 1977

Lodge, D.: Modernism, Antimodernism and Postmodernism, Birmingham 1977

Luhmann, N.: Ecological Communication, Polity Press, Cambridge 1989

Schelsky, H.: Der Mensch in der wissenschaftlichen Zivilisation, Auf der Suche nach Wirklichkeit, Düsseldorf 1965

Toffler, A.: Die dritte Welle - Zukunftschancen, Perspektiven für die Gesellschaft des 21. Jahrhunderts, Münih 1980

Touraine, A.: Soziale Bewegungen, Soziale Welt, sayı: 1, 1983

Risk toplumunun genel hatları (1. ve 2. bölüm)

Alexander, J., Sztompka, P. (Derl.): Rethinking Progress, Boston 1990

Anders, G.: Die atomare Bedrohung, Münih 1983

Bauman, Z.: Modernity and the Holocaust, Cambridge 1989

Bechmann, G. (Derl.): Gesellschaftliche Bedingungen und Folgen der Technologiepolitik, Frankfurt/New York 1984

Beck, U.: Gegengifte: Die organisierte Unverantwortlichkeit, Frankfurt 1988

Beck, U.: Politik in der Risikogesellschaft, Frankfurt 1991

Beck, U.: From industrial society to risk society, Theort, Culture & Society, Cilt 9, sayı: 1, s. 97-123, 1992

Berger, J. (Derl.): Die Moderne - Kontinuitäten und Zäsuren, Soziale Welt 4. özel sayısı, 1986

Brooks, H.: The resolution of technically intensive public policy disputes, Science, Technology, Human Values, Cilt 9, sayı: 1, 1984

Conrad, J.: Zum Stand der Risikoforschung, Frankfurt/Battelle, 1978

Corbin, A.: Pesthauch und Blütenduft, Berlin 1984

Daele, W.: Technische Dynamik und gesellschaftliche Moral – Zur soziologischen Bedeutung der Gentechnologie, Soziale Welt, Cilt 37, sayı: 1/2, 1986

Douglas, M., Wildavsky, A.: Risk and Culture, New York 1982

Eisenstadt, S.: Tradition, Wandel und Modernität, Frankfurt 1979

Eppler, E.: Wege aus der Gefahr, Reinbek 1981

Friedrichs, G., Bechmann, G., Gloede, F.: Großtechnologien in der gesellschaftlichen Kontroverse, Karlsruhe 1983

Glotz, P.: Die Arbeit der Zuspitzung, Berlin 1984

Habermas, J.: Towards a Rational Society, Londra 1971

Jänicke, M.: Wie das Industriesystem von seinen Mißständen profitiert, Köln 1979

Jänicke, M., Simonis, U. E., Weegmann, G.: Wissen für die Umwelt. 17 Wissenschaftler bilanzieren. Berlin/New York 1985

Jungk, R.: Der Atomstaat. Vom Fortschritt in die Unmenschlichkeit, Hamburg 1977

Kallscheuer, O.: Fortschrittsangst, Kursbuch, sayı: 74, 1983

Keck, O.: Der schnelle Brüter- Eine Fallstudie über Entscheidungsprozesse in der Großtechnologie, Frankfurt 1984

Kitschelt, H.: Der ökologische Diskurs. Eine Analyse von Gesellschaftskonzeptionen in der Energiedebatte, Frankfurt 1984

Koselleck, R. (Derl.): Studien über den Beginn der modernen Welt, Stuttgart 1977

Kruedener, J.v., Schulert, K.v. (Derl.): Technikfolgen und sozialer Wandel, Köln 1981

Lahl, U., Zeschmer, B.: Formaldehyd - Porträt einer Chemikalie: Kniefall der Wissenschaft vor der Industrie?, Freiburg 1984

Leipert, C., Simonis, U. E.: Arbeit und Umwelt, Forschungsbericht, Berlin 1985

Lepsius, M. R.: Soziologische Theoreme über die Sozialstruktur der "Moderne" und der "Modernisierung", Koselleck, R. (Derl.): Studien zum Beginn der modernen Welt, Stuttgart 1977

Mayer-Tasch, P. C.: Die Internationale Umweltpolitik als Herausforderung für die Nationalstaatlichkeit, Aus Politik und Zeitgeschichte, Cilt 20, 1985

Moscovici, S.: Versuch über die menschliche Geschichte der Natur, Frankfurt 1982

Nelkin, D., Brown, M. S.: Workers at risk, Chicago 1984

Nelkin, D., Pollok, M.: Public Participation in Technological Decisions: Reality or Grand Illusion?, Technology Review, Ağustos/Eylül 1979

Nowotny, H. (Derl.): Vom Technology Assessment zur Technikbewertung. Ein europäischer Vergleich, Viyana 1985

O'Riordian, T.: The cognitive and political dimension of risk analysis, Journal of Environmental Psychology, Cilt 3, s. 345-54, 1983

Otway, H., Pahner, P. D.: Risk Assessment, Futures, sayı: 8, s. 122-134, 1976

Otway, H., Thomas, K.: Reflections on Risk Perception and Policy, Risk Analysis, Cilt 2, sayı: 2, 1982

Perrow, Ch.: Normal Accidents: Living with High Risk Technologies, New York 1984

Rat der Sachverständigen für Umweltfragen: Sondergutachten Umweltprobleme der Landwirtschaft (özet), yayımlanmamış taslak, 1985

Renn, O.: Risikowahrmehmung in der Kernenergie, Frankfurt 1984

Ropohl G.: Die unvollkommene Technik, Frankfurt 1985

Rowe, W. D.: An Anatomy of Risk, New York 1975

Schumm, W.: Die Risikoproduktion kapitalistischer Industriegesellschaften, yayımlanmamış taslak, Frankfurt 1985

Schütz, R.: Ökologische Aspekte einer naturphilosophischen Ethik, yayımlanmamış taslak, Bamberg 1984

Short, J. F.: The social fabric of risk: towards the social transformation of

risk analysis, American Sociological Review, Cilt 49, Aralık sayısı. s. 711-725, 1984

Späth, L.: Wende in die Zukunft. Die Bundesrepublik in die Informationsgesellschaft, Reinbek 1985

Starr, Ch.: Social benefit versus technological risk, Science, Cilt 165, s. 1232-1238, 1965

Stegmüller, W.: Probleme und Resultate der Wissenschaftstheorie, Berlin/New York 1970

Strasser, J., Traube, K.: Die Zukunft des Fortschritts Der Sozialismus und die Krise des Industrialismus, Berlin 1984

The Council for Science and Society: The Acceptability of Risks, Londra 1977

Thompson, M., Wildavsky, A.: A proposal to create a cultural theory of risk, Kunreuther, H., Ley, E. V. (Derl.): The Risk Analysis Controversy, New York 1982

Touraine, A. ve diğ.: Die antinukleare Prophetie. Zukunftsentwürfe einer sozialen Bewegung, Frankfurt 1982

Umweltbundesamt (Derl.): Berichte, Cilt 5, Berlin 1985

Urban, M.: Wie das Sevesogift wirkt, Süddeutsche Zeitung, 30 Nisan 1985

Wambach, M. M. (Derl.): Der Mensch als Risiko. Zur Logik von Prävention und Früherkennung, Frankfurt 1983

Toplumsal eşitsizliğin bireyselleşmesi (3. bölüm)

Abelshauser, W.: Wirtschaftsgeschichte der Bundesrepublik Deutschland 1945-1980, Frankfurt 1983

Alber, J.: Vom Armenhaus zum Wohlfahrtsstaat. Analysen zur Entwicklung der Sozialversicherung in Westeuropa, Frankfurt/New York 1982

Allerbeck, K. R., Stork, H. R.: Soziale Mobilität in Deutschland 1833-1970. Eine Reanalyse, KZfSS, Cilt 32, s. 93, 1980

Badura, B. (Derl.): Soziale Unterstützung und chronische Krankheit, Frankfurt 1981

Bahrdt, H. P.: Erzählte Lebensgeschichten von Arbeitern, Osterland, M.

(Derl.): Arbeitssituation, Lebenslage und Konfliktpotential, Frankfurt 1975

Ballerstedt, E., Glatzer, W.: Soziologischer Almanach, Frankfurt 1979

Balsen, W., Nakielski, H., Rössel, K., Winkel, R.: Die neue Armut - Ausgrenzung von Arbeitslosen aus der Arbeitslosenunterstützung, Köln 1984

Beck, U.: Jenseits von Stand und Klasse?, Kreckel, R. (Derl.): Soziale Ungleichheiten, Soziale Welt 2. özel sayısı, Göttingen 1983

Bellmann, L., Gerlach, K., Hubler, O.: Lohnstruktur in der Bundesrepublik Deutschland. Zur Theorie und Empirie der Arbeitseinkommen, Frankfurt/New York 1984

Bendix, R., Lipset, S. M.: Social Mobility in Industrial Society, Berkeley/Los Angeles 1959

Berger, J.: Das Ende der Gewißheit - Zum analytischen Potential der Marxschen Theorie, Leviathan, Cilt 11, s. 475 vd., 1983

Berger, P. A.: Entstrukturierte Klassengesellschaft? Klassenbildung und Strukturen sozialer Ungleichheit im historischen Wandel, Opladen 1986

Berger, P. A., Berger, B., Kellner, H.: Das Unbehagen in der Modernität, Frankfurt 1975

Bernstein, B.: Class, Codes and Control, Cilt 1, Londra 1971

Bischoff, J. ve diğ.: Jenseits der Klassen? Gesellschaft und Staat im Spätkapitalismus, Hamburg 1982

Blossfeld, P.: Bildungsreform und Beschäftigung der jungen Generation im öffentlichen und privaten Sektor. Eine empirisch vergleichende Analyse, Soziale Welt, Cilt 35, s. 159 vd., 1984

Bolte, K. M.: Anmerkungen zur Erforschung sozialer Ungleichheit, Kreckel, R. (Derl.): Soziale Ungleichheiten, Soziale Welt 2. özel sayısı, Göttingen 1983

Bolte, K. M., Hradil, S.: Soziale Ungleichheit in der Bundesrepublik Deutschland, Opladen 1984

Bonss, W., Heinze, H. G. (Derl.): Arbeitslosigkeit in der Arbeitsgesellschaft, Frankfurt 1984

Borchardt, K.: Nach dem "Wunder". Über die wirtschaftliche Entwicklung der Bundesrepublik, Merkur, Cilt 39, s. 35 vd., 1985

Bourdieu, P.: La Distinction, Paris 1979

Bourdieu, P.: Die feinen Unterschiede, Frankfurt 1982

Bourdieu, R., Passeron, J. -C.: Die Illusion der Chancengleichheit, Stuttgart 1971

Broch, D., Vetter, H. R.: Alltägliche Arbeitsexistenz, Frankfurt 1982

Büchtemann, Ch. F.: Der Arbeitsprozeß. Theorie und Empirie strukturierter Arbeitslosigkeit in der Bundesrepublik Deutschland, Bonss/ Heinze (Derl.), Arbeitslosigkeit in der Arbeitsgesellschaft, Frankfurt 1984

Bundesminister der Sozialordnung: Arbeits- und Sozialstatistik: Hauptergebnisse, Bonn 1983

Cohen, J. L.: Class and Civil Society: The Limits of Marxian Critical Theory, Amherst 1982

Conze, W., Lepsius, M. R. (Derl.): Sozialgeschichte der Bundesrepublik Deutschland. Beiträge zum Kontinuitätsproblem, Stuttgart 1983

Cottrell, A.: Social Classes in Marxist Theory, Londra 1984

Dahrendorf, R.: Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft, Stuttgart 1957

Engelsing, R.: Zur Sozialgeschichte deutscher Mittel- und Unterschichten, Göttingen 1978

Feher, F., Heller, A.: "Class, Democracy and Modernity", Theory and Society, Cilt 12, s. 211 vd., 1983

Flora, P. ve diğ.: State, Economy and Society in Western Europe 1815-1975. A Data Handbook in Two Volumes, Vol. I: The Growth of Mass Democracies and Welfare States, Frankfurt/ Londra/Chicago 1983

Fuchs, W.: Jugendliche Statuspassage oder individualisierte Jugendbiographie?, Soziale Welt, Cilt 34, s. 341-371, 1983

Geiger, Th.: Die Klassengesellschaft im Schmelztiegel, Köln/Hagen 1969

Giddens, A.: The Class Structure of Advanced Societies, Londra 1983

Glatzer, W., Zapf, W. (Derl.): Lebensqualität in der Bundesrepublik. Ob-

jektive Lebensbedingungen und subjektives Wohlbefinden, Frankfurt/New York 1984

Goldthorpe, J. H.: Social Mobility and Class Structure in Modern Britain, Oxford 1980

Goldthorpe, J. H. ve diğ.: Der "wohlhabende" Arbeiter in England, 3 cilt, Münih 1970

Gorz, A.: Abschied vom Proletariat, Frankfurt 1980

Gouldner, A. W.: Die Intelligenz als neue Klasse, Frankfurt 1980

Haller, M., Müller, W.: Beschäftigungssystem im gesellschaftlichen Wandel, Frankfurt/New York 1983

Handl J., Mayer, K. U., Müller, W.: Klassenlagen und Sozialstruktur. Empirische Untersuchungen für die Bundesrepublik Deutschland, Frankfurt 1977

Heinze, R. G., Hahn, H. W., Hinrichs, K., Olk, T.: Armut und Arbeitsmarkt: Zum Zusammenhang von Klassenlagen und Verarmungsrisiken im Sozialstaat, ZfS, Cilt 10, s. 219 vd., 1981

Herkommer, S.: Sozialstaat und Klassengesellschaft - Zur Reproduktion sozialer Ungleichheit im Spätkapitalismus, Kreckel, R. (Derl.): Soziale Ungleichheiten, Soziale Welt 2. özel sayısı, Göttingen 1983

Hondrich, K. O. (Derl.): Soziale Differenzierungen, Frankfurt 1982

Hondrich, K. O.: Der Wert der Gleichheit und der Bedeutungswandel der Ungleichheit, Soziale Welt, Cilt 35, s. 267 vd., 1984

Honneth, A.: Moralbewußtsein und soziale Klassenherrschaft. Einige Schwierigkeiten in der Analyse normativer Handlungspotentiale, Leviathan, Cilt 9, s. 555 vd., 1981

Hörning, K. (Derl.): Der "neue" Arbeiter - Zum Wandel sozialer Schichtstrukturen, Frankfurt 1971

Hradil, S.: Die Ungleichheit der "Sozialen Lage", Kreckel, R. (Derl.): Soziale Ungleichheiten, Soziale Welt 2. özel sayısı, Göttingen 1983

Huck, G. (Derl.): Sozialgeschichte der Freizeit. Untersuchungen zum Wandel der Alltagskultur in Deutschland, Wuppertal 1980

Kaelble, H.: Industrialisierung und soziale Ungleichheit. Europa im 19. Jahrhundert. Eine Bilanz, Göttingen 1983

Kaelble, H.: Soziale Mobilität und Chancengleichheit im 19. und 20. Jahrhundert. Deutschland im internationalen Vergleich, Göttingen 1983

Kickbusch, I., Riedmüller, B. (Derl.): Die armen Frauen. Frauen in der Sozialpolitik, Frankfurt 1984

Kocka, J.: Stand - Klasse - Organisation. Strukturen sozialer Ungleichheit in Deutschland vom spaten 18. bis zum frühen 20. Jahrhundert im Aufriß, Wehlerh., U. (Derl.), Göttingen 1979

Kocka, J.: Lohnarbeit und Klassenbindung, Bonn 1983

Kocka, J.: Diskussionsbeitrag, Kreckel, R. (Derl.): Soziale Ungleichheiten, Soziale Welt 2. özel sayısı, Göttingen 1983

Krechel, R.: Theorie sozialer Ungleichheit im Übergang, Kreckel, R. (Derl.): Soziale Ungleichheiten, Soziale Welt 2. özel sayısı, Göttingen 1983

Landesregierung Baden-Württemberg: Bericht der Kommissiom Zukunftsperspektiven Gesellschaftlicher Entwicklung, Stuttgart, 1983

Langewiesche, D., Schonhoven, K. (Derl.): Arbeiter in Deutschland. Studien zur Lebensweise der Arbeiterschaft im Zeitalter der Industrialisierung, Paderborn 1981

Lederer, E.: Die Gesellschaft der Unselbständigen. Zum sozialpsychischen Habitus der Gegenwart, Kocka, J. (Derl.): Kapitalismus, Klassenstruktur und Probleme der Demokratie in Deutschland, s. 14 vd., Göttingen 1979

Lepsius, M. R.: Soziale Ungleichheit und Klassenstruktur in der Bundesrepublik Deutschland, Wehler, H. U. (Derl.), Klassen in der europaischen Sozialgeschicte, Göttingen 1979

Lutz, B.: Bildungsexpansion und soziale Ungleichheit - Eine historischsoziologische Skizze, Kreckel, R. (Derl.): Soziale Welt 2. özel sayısı, Göttingen 1983

Lutz, B.: Der kurze Traum immerwahrender Prosperität. Eine Neuinterpretalion der industriell-kapitalistischen Entwicklung im Europa des 20. Jahrhunderts, Frankfurt/New York 1984

Maase, K.: Betriebe ohne Hinterland? Zu einigen Bedingungen der Klas-

senbildung im Reproduktionsbereich, Institut für Marxistische Studien und Forschungen: Marxistische Studien. Jahrbuch des IMSF 7, s. 256 vd., Frankfurt 1984

Marx, K.: Die Frühschriften, Stuttgart 1971

Marx, K.: Der 18te Brumaire des Louis Napoleon, MEW, Cilt 8, s. 111 vd., Berlin 1982

Meja, V., Misgeld, N., Stehr, N. (Derl.): Modern German Sociology, New York 1987

Miegel, M.: Die verkannte Revolution. Einkommen und Vermögen privater Haushalte, Stuttgart 1983

Mommsen, W. J., Mock, W. (Derl.): Die Entstehung des Wohlfahrtsstaates in Großbritannien und Deutschland 1850-1950, Stuttgart 1982

Moore, B.: Ungerechtigkeit - Die sozialen Ursachen von Unterordnung und Widerstand, Frankfurt 1982

Mooser, J.: Auflösung proletarischer Milieus. Klassenbildung und Individualisierung in der Arbeiterschaft vom Kaiserreich bis in die Bundesrepublik Deutschland, Soziale Welt, Cilt 34, s. 270 vd., 1983

Mooser, J.: Arbeiterleben in Deutschland 1900-1970. Klassenlagen, Kultur und Politik, Frankfurt 1984

Müller, W., Willms, A., Handl, J.: Strukturwandel der Frauenarbeit, Frankfurt/New York 1983

Osterland, M.: Materialien zur Lebens- und Arbeitssituation der Industriearbeiter in der Bundesrepublik Deutschland, Frankfurt 1973

Osterland, M.: Lebensbilanzen und Lehensperspektiven von Industriearbeitern, Kohli, M. (Derl.): Soziologie des Lebenslaufes, Darmstadt 1978

Pappi, F. U.: Konstanz und Wandel der Hauptspannungslinien in der Bundesrepublik, Matthes, J. (Derl.): Sozialer Wandel in Westeuropa, Frankfurt 1979

Reulecke, J., Weber, W. (Derl.): Fabrik, Familie, Feierabend. Beiträge zur Sozialgeschichte des Alltags im Industriezeitalter, Wuppertal 1978

Schelsky, H.: Die Bedeutung des Klassenbegriffs für die Analyse unserer Gesellschaft, Seidel/Jenker (Derl.): Klassenbildung und Sozialschichtung. Darmstadt 1961

Schneider, R.: Die Bildungsentwicklung in den westeuropäischen Staaten 1870-1975, ZfS, Cilt 11, sayı: 3, 1982

Smith, G.: Nachkriegsgesellschaft im historichen Vergleich, Kolloquium des Instituts für Zeitgeschichte, Münih/Viyana 1982

Statistisches Bundesamt: Bildung im Zahlenspiel, Wiesbaden/Stuttgart 1983

Teichler, U., Hartung, D., Nuthmann, R.: Hochschulexpansion und Bedarf der Gesellschaft, Stuttgart 1976

Thompson, E. P.: The Making of the English Working Class, Harmondsworth 1963

Touraine, A.: Soziale Bewegungen, Soziale Welt, Cilt 34, sayı: 1

Voigt, R. (Derl.): Verrechtlichung, Königstein 1980

Weber, M.: Wirtschaft und Gesellschaft, 3. baskı, Tübingen 1972

Wehler, H. -U. (Derl.): Klassen in der europäischen Sozialgeschichte, Göttingen 1979

Westergaard, J.: The Withering Away of Class: A Contemporary Myth, Anderson, P. (Derl.): Towards Socialism, Londra 1965

Wiegand, E., Zapf, W. (Derl.): Wandel der Lebensbedingungen in Deutschland. Wohlfahrtsentwicklung seit der Industrialisierung, Frankfurt/New York 1982

Zapf, W. (Derl.): Lebensbedingungen in der Bundesrepublik. Sozialer Wandel und Wohlfahrtsentwicklung, Frankfurt/New York 1977

"Ben benim": Toplumsal cinsiyet mekânları ve ailenin içinde ve dışında çatışma (4. bölüm)

Allerbeck, K., Hoag, W.: Jugend ohne Zukunft, Münih 1984

Aries, P.: Liebe in der Ehe, Ariès, P., Béjin, A., Foucault, M. ve diğ.: Die Masken des Begehrens und die Metamorphosen der Sinnlichkeit - Zur Geschichte der Sexualität im Abendland, Frankfurt 1984

Beck, U., Beck-Gernsheim, E.: Das ganz normale Chaos der Liebe, Frankfurt 1990

Beck-Gernsheim, E.: Vom "Dasein für andere" zum Anspruch auf ein Stück "eigenes Leben", Soziale Welt, Cilt 34, s. 307-340, 1983

Beck-Gernsheim, E.: Vom Geburtenrückgang zur Neuen Mütterlichkeit? - Über private und politische Interessen am Kind, Frankfurt 1984

Beck-Gernsheim, E.: Das halbierte Leben. Männerwelt Beruf, Frauenwelt Familie, 2. baskı, Frankfurt 1985

Beck-Gernsheim, E.: Von der Liebe zur Beziehung? Veränderungen im Verhältnis von Mann und Frau in der individualisierten Gesellschaft, Berger, J. (Derl.): Moderne oder Postmoderne, Soziale Welt 4. özel sayısı, Göttingen 1986

Beck-Gernsheim, E.: Die Kinderfrage: Frauen zwischen Kindern und Unabhängigkeit, Münih 1988

Béjin, A.: Ehen ohne Trauschein heute, Ariès, P., Béjin, A., Foucault, M. ve diğ.: Die Masken des Begehrens und die Metamorphosen der Sinnlichkeit - Zur Geschichte der Sexualität im Abendland, Frankfurt 1984

Berger, B., Berger, P. L.: The War over the Family, New York 1983

Berger, P., Kellner, H.: Die Ehe und die Konstruktion der Wirklichkeit, Soziale Welt, Cilt 16, s. 220-241, 1965

Bernardoni, C., Werner, V. (Derl.): Der vergeudete Reichtum - Über die Partizipation von Frauen im öffentlichen Leben, Bonn 1983

Beyer, J. ve diğ. (Derl.): Frauenlexikon - Stichworte zur Selbstbestimmung, Münih 1983

Biermann, I., Schmerl, C., Ziebell, L.: Leben mit kurzfristigem Denken - Eine Untersuchung zur Situation arbeitsloser Akademikerinnen. Weilheim/Basel 1985

Brost, H. -G., Wohlrab-Sahr, M.: Formen individualisierter Lebensführung von Frauen - ein neues Arrangement zwischen Familie und Beruf, Brose (Derl.): Berufsbiographien im Wandel, Opladen 1986

Buchholz, W. ve diğ.: Lebenswelt und Familienwirklichkeit, Frankfurt 1984

Bundesminister für Bildung und Wissenschaft (Derl.): Grund- und Strukturdaten, Bonn 1982/83 ve 1984/85

Bundesminister für Jugend, Familie und Gesundheit (Der.): Nichteheliche Lebensgemeinschaften in der Bundesrepublik Deutschland, Köln 1985

Bundesminister für Jugend, Familie und Gesundheit (Der.): Frauen 80, Köln 1981

Degler, C. N.: At Odds - Women and the Family in America from the Revolution to the Present, New York 1980

Demos, J., Boocock, S. S. (Derl.): Turning Points-Historical and Sociological Essays on the Family, Chicago 1978

Diezinger, A., Marquardt, R., Bilden, H.: Zukunft mit beschränkten Möglichkeiten, Projektbericht, Münih 1982

Ehrenreich, B.: The Hearts of Men, New York 1983

Erler, G. A.: Erdöl und Mutterliebe - von der Knappheit einiger Rohstoffe, Schmid, Th. (Derl.): Das pfeifende Schwein, Berlin 1985

Frauenlexikon, Münih 1983

Gensior, S.: Moderne Frauenarbeit, Karriere oder Kochtopf, Jahrbuch für Sozialökonomie und Gesellschaftstheorie, Opladen 1983

Gilligan, S.: Die andere Stimme - Lebenskonflikte und Moral der Frau, Münih 1984

Glick, P. C.: Marriage, divorce, and living arrangements; Journal of Family Issue, Cilt 5, sayı: 1, s. 7-26, 1984

Hoff, A., Scholz, J.: Neue Männer in Beruf und Familie, Forschungsbericht, Berlin 1985

Imhof, A. E.: Die gewonnenen Jahre, Münih 1981

Imhof, A. E.: Die verlorenen Welten, Münih 1984

Institut für Demoskopie Allensbach: Einstellungen zu Ehe und Familie im Wandel der Zeit, Stuttgart 1985

Jurreit, M. -L. (Derl.): Frauenprogramm. Gegen Diskriminierung. Ein Handbuch, Reinbek 1979

Kamerman, S. B.: Women, Children and Poverty: Public Policies and Female-headed Families in Industrialized Countries, Signs: Journal of Women in Culture and Society, Women and Poverty özel sayısı, Chicago 1984

Kommission: Zukunftsperspektiven gesellschaftlicher Entwicklungen, Bericht, Stuttgart 1983 (Baden Württemberg eyalet hükümeti tarafından hazırlatıldı)

Lasch, C.: Haven in Heartless World: The Family Besieged, New York 1977

Metz-Göckel, S., Müller, U.: Der Mann, Brigitte-Untersuchung, Ms., Hamburg 1985

Müller, W., Willms, A., Handl, J.: Strukturwandel der Frauenarbeit, Frankfurt 1983

Muschg, G.: Bericht von einer falschen Front, Piwitt, H. P. (Derl.), Literaturmagazin, sayı: 5, Reinbek 1976

Offe, C.: Arbeitsgesellschaft, Frankfurt 1984

Olerup, A., Schneider, L., Monod, E.: Women, Work and Computerization - Opportunities and Disadvantages, New York 1985

Ostner, J., Piper, B. (Derl.): Arbeitsbereich Familie, Frankfurt 1986

Pearce, D., McAdoo, H.: Women and Children: Alone and in Poverty, Washington 1981

Pross, H.: Der deutsche Mann, Reinbek 1978

Quintessenzen, Frauen und Arbeitsmarkt, Nürnberg (IAB) 1984

Rerrich, M. S.: Veränderte Elternschaft, Soziale Welt, Cilt 34, s. 420-449, 1983

Rerrich, M. S.: Balanceakt Familie, Freiburg 1986

Rilke, M. R.: Briefe, Frankfurt 1980

Rubin, L. B.: Intimate Strangers. Men and Women Together, New York 1983

Schulz, W.: Von der Institution "Familie" zu den Teilbeziehungen zwischen Mann, Frau und Kind, Soziale Welt, Cilt 34, s. 401-419, 1983

Seidenspinner, G., Burger, A.: Mädchen 82, Brigitte-Untersuchung, Hamburg 1982

Sennett, R.: The Fall of Public Man, Londra 1976

Statistisches Bundesamt, Datenreport, Bonn 1983

Wahl, K. ve diğ.: Familien sind anders!, Reinbek 1980

Weber-Kellermann, I.: Die deutsche Familie. Versuch einer Sozialgeschichte, Frankfurt 1975

Wiegmann, B.: Frauen und Justiz, Jurreit, M. -L (Derl.), Frauenprogramm, Gegen Diskriminierung, Ein Handbuch, Reinbek 1979

Willms, A.: Grundzüge der Entwicklung der Frauenarbeit von 1880 bis 1980, Müller, W., Willms, J., Handl, J. ve diğ., Strukturwandel der Frauenarbeit, Frankfurt 1983

Yaşam konumları ile biyografi modellerinin bireyselleşmesi, kurumsallaşması ve standartlaşması (5. bölüm)

Adorno, Th. W.: Minima Moralia, Frankfurt 1982

Anders, G.: Die Antiquiertheit des Menschen, Münih 1980

Baethge, M.: Individualisierung als Hoffnung und Verhängnis, Soziale Welt, Cilt 36, s. 299 vd., 1985

Beck-Gernsheim, E.: Geburtenrückgang und Neuer Kinderwunsch, Habilitationsschrift, Münih 1986

Bolte, K. M.: Subjektorientierte Soziologie, Bolte, K. M. (Derl.): Subjektorientierte Arbeits- und Berufssoziologie, Frankfurt 1983

Brose, H. -G.: Die Vermittlung von sozialen und biographischen Zeitstrukturen, KZfSS 29. özel sayısı, s. 385 vd., 1982

Deizinger, A., Bilden, H. ve diğ.: Zukunft mit beschränkten Möglichkeiten, Münih 1982

Durkheim, E.: Über die Teilung der sozialen Arbeit, Frankfurt 1982

Elias, N.: Über den Prozeß der Zivilisation, Bern/Münih 1969

Fuchs, W.: Jugendliche Statuspassage oder individualisierte Jugendbiographie?, Soziale Welt, Cilt 34, s. 341-371, 1983

Fuchs, W.: Biographische Forschung, Opladen 1984

Geulen, D.: Das vergesellschaftete Subjekt, Frankfurt 1977

Gross, P.: Bastelmentalität: Ein postmoderner Schwebezustand, Schmid, Th. (Derl): Das pfeifende Schwein, Berlin 1985

Hornstein, W.: Jugend. Strukturwandel in gesellschaftlichen Wandlungsprozess, Hradil, S. (Derl.): Sozialstruktur im Umbruch, Opladen 1985

Imhof, A. E.: Von der unsicheren zur sicheren Lebenszeit, Vierteljahresschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Cilt 71, s. 175-198, 1984

Kohli, M.: Die Institutionalisierung des Lebenslaufes, KZfSS, Cilt 1, s.1-29, 1985

Kohli, M., Meyer, J. W. (Derl.): Social Structure and Social Construction of Life Stages, Human Development, 18, 1985

Kohli, M., Robert, G. (Derl.): Biographie und soziale Wirklichkeit, Stuttgart 1984

Ley, K.: Von der Normal- zur Wahlbiographie, Kohli, M., Robert, G. (Derl.): Biographie und soziale Wirklichkeit, Stuttgart 1984

Landmann, T.: Das End des Individuums, Stuttgart 1971

Luhmann, N.: Die Autopoiesis des Bewußtseins, Soziale Welt, Cilt 34, 1985

Maase, K.: Betriebe ohne Hinterland? Institut für Marxistische Studien und Forschungen (Derl.): Marxistische Studien, Jahrbuch des IMSF 7, Frankfurt 1984

Mooser, J.: Auflösung proletarischer Milieus, Soziale Welt, Cilt 34, 1983

Nunner-Winkler, G.: Identität und Individualität, Soziale Welt, Cilt 36, s. 466 vd., 1985

Rosenmayr, L. (Derl.): Die menschlichen Lebensalter. Kontinuität und Krisen, Münih 1978

Rosenmayr, L.: Wege zum Ich vor bedrohter Zukunft, Soziale Welt, Cilt 36, s. 274 vd., 1985

Simmel, G.: Philosophie des Geldes, Berlin 1958

Simmel, G.: Soziologie, Berlin 1968

Vester, H. -G.: Die Thematisierung des Selbst in der postmodernen Gesellschaft, Bonn 1984

Emeğin standartsızlaşması: Eğitim ve istihdamın geleceği üzerine (6. bölüm)

Althoff, H.: Der Statusverlust im Anschluß an eine Berufsausbildung, Berufsbildung in Wissenschaft und Praxis, Cilt 5, s. 16 vd., 1982

Altmann, N. ve diğ.: Ein neuer Rationalisierungstyp, Soziale Welt, Cilt 37, sayı: 2/3, 1986

Arendt, H.: Vita activa oder Vom tätigen Leben, Münih 1981

Beck, U., Brater, M., Daheim, H. -J.: Soziologie der Arbeit und der Berufe, Reinbek 1980

Blossfeld, H.-P.: Bildungsreform und Beschäftigung der jungen Generation im öffentlichen Dienst, Soziale Welt, Cilt 35, sayı: 2, 1984

Buck, B.: Berufe und neue Technologien, Soziale Welt, Cilt 36, sayı: 1, s. 83 vd., 1985

Bundesminister für Bildung und Wissenschaft (Derl.): Grund- und Strukturdaten 1982/83, Bonn 1983

Dahrendorf, R.: Im Entschwinden der Arbeitsgesellschaft, Wandlungen der sozialen Konstruktion des menschlichen Lebens, Merkur, Cilt 34, s. 749 vd., 1980

Dahrendorf, R.: Wenn der Arbeitsgesellschaft die Arbeit ausgeht, Matthes, J. (Derl.): Krise der Arbeitsgesellschaft, Frankfurt 1982

Dierkes, M., Strümpel, B. (Derl.): Wenig Arbeit, aber viel zu tun, Köln 1985

Dombois, R., Osterland, M.: Neue Formen des flexiblen Arbeitskräfteeinsatzes: Teilzeitarbeit und Leiharbeit, Soziale Welt, Cilt 33, s. 466 vd., 1982

Handl, J.: Zur Veränderung der beruflichen Chancen von Berufsanfängern zwischen 1950 und 1982, bitirme tezi, Nürnberg 1984

Heinze, R. G.: Der Arbeitsschock, Köln 1984

Hirschhorn, L.: The theory of social services in disaccumulationist capitalism, International Journal of Health Services, Cilt 9, sayı: 2, s. 295-311, 1979

Hornstein, W.: Kindheit und Jugend im Spannungsfeld gesellschaftlicher Entwicklung, Jugend in den achtziger Jahren: Eine Generation ohne Zukunft?, Schriftenreihe des Bayr. Jugendrings, Münih 1981

Jürgens, U., Naschold, F. (Derl.): Arbeitspolitik, Materialien zum Zusammenhang von politischer Macht, Kontrolle und betrieblicher Organisation der Arbeit, Opladen 1984

Kaiser, M. ve diğ.: Fachhochschulabsolventen - zwei Jahre danach, MittAB, s. 241 vd., 1984

Kern, H., Schumann, M.: Ende der Arbeitsteilung?, Münih 1984

Kloas, P. -W.: Arbeitslosigkeit nach Abschluß der betrieblichen Ausbildung, bitirme tez„ Nürnberg 1984

Kommission: Zukunftsperspektiven gesellschaftlicher Entwicklungen, Stuttgart 1983

Kubicek, H., Rolf, A.: Mikropolis mit Computernetzen in der "Informationsgesellschaft", Hamburg 1985

Kutsch, Th., Vilmar, F. (Derl.): Arbeitszeitverkürzung, Opladen 1983

Mertens, D.: Das Qualifikationsparadox. Bildung und Beschäftigung bei kritischer Arbeitsmarktperspektive, Zeitschrift für Pädagogik, Cilt 30, 1984

Müller, C.: Ungeschützte Beschäftigungsverhältnisse, HagemannWhite (Derl.): Beiträge zur Frauenforschung, Bamberg 1982

Negt, O.: Lebendige Arbeit, enteignete Zeit, Frankfurt 1984

Offe, C.: Arbeitsgesellschaft: Strukturprobleme und Zukunftsperspektiyen, Frankfurt/New York 1984

Offe, C., Hinrichs, H., Wiesenthal, H. (Derl.): Arbeitszeitpolitik, Frankfurt 1982

Schelsky, H.: Die Bedeutung des Berufs in der modernen Gesellschaft, Luckmann, T., Sprondel, W. (Derl.): Berufssoziologie, Köln 1942

Sklar, M.: On the proletarian revolution and the end of political-economic society, Radical America, Cilt 3, s. 3-28, 1968

Hakikat ve aydınlanmanın ötesinde bilim? Bilimsel-teknolojik gelişmenin dönüşlülüğü ve eleştirisi (7. bölüm)

Adorno, Th. W., Horkheimer, M.: Dialektik der Aufklärung, Frankfurt 1970

Beck, U.: Objektivität und Normativität - Die Theorie-Praxis-Debatte in der modernen deutschen und amerikanischen Soziologie, Reinbek 1974

Beck, U. (Derl.): Soziologie und Praxis, Erfahrungen, Konflikte, Perspektiven, Soziale Welt 1. özel sayısı, Göttingen 1982

Beck, U., Bonss, W.: Soziologie und Modernisierung, Zur Ortsbestimmung der Verwendungsforschung, Soziale Welt, Cilt 35, s. 381 vd., 1984

Böhme, G., v.d. Daele, W., Krohn, W.: Alternativen in der Wissenschaft, ZfS, s. 302 vd , 1972

Böhme, G., v.d., Daele, W., Krohn, W.: Die Finalisierung der Wissenschaft, ZfS, s. 128 vd., 1973

Bonss, W.: Die Einübung des Tatsachenblicks, Zur Struktur und Veränderung empirischer Sozialforschung, Frankfurt 1982

Bonss, W., Hartmann, H.: Konstruierte Gesellschaft, rationale Deutung. Zum Wirklichkeitscharakter soziologischer Diskurse, Bonss, W., Hartmann, H. (Derl.): Entzauberte Wissenschaft, Zur Relativität und Geltung soziologischer Forschung, Soziale Welt 3. özel sayısı, Göttingen 1985

Campbell, D. T.: Häuptlinge und Rituale, Das Sozialsystem der Wissenschaft als Stammesorganisation, Bonss, W., Hartmann, H. (Derl.): Entzauberte Wissenschaft, Zur Relativität und Geltung soziologischer Forschung, Soziale Welt 3. özel sayısı, Göttingen 1985

Carson, R.: Silent Spring, New York 1962

Commoner, B.: Science and Survival, New York 1963

Duerr, H. P. (Derl.): Der Wissenschaftler und das Irrationale, 2 cilt, Frankfurt 1981

Feyerabend, P.: Erkenntnis für freie Menschen, gözden geçirilmiş baskı, Frankfurt 1980

Gouldner, A., Miller, S. M.: Applied Sociology: Opportunities and Problems, New York 1965

Hartmann, H.: Empirische Sozialforschung, Münih 1970

Hartmann, H., Dübbers, E.: Kritik in der Wissenschaftspraxis. Buchbesprechungen und ihr Echo, Frankfurt 1984

Hartmann, H., Hartmann, M.: Vom Elend der Experten: Zwischen Akademisierung und De-Professionalisierung, KZfSS, s. 193 vd., 1982

Hollis, M., Lukes, S. (Derl.): Rationality and Relativism, Oxford 1982

Illich, I.: Entmündigung durch Experten, Zur Kritik der Dienstleistungsberufe, Reinbek 1979

Knorr-Cetina, K.: Die Fabrikation von Erkenntnis, Frankfurt 1984

Knorr-Cetina, K. D., Mulkavy, M. (Derl.): Science Observed. Perspectives on the Social Study of Science, Londra 1983

Kuhn, Th.: Die Struktur wissenschaftlicher Revolutionen, Frankfurt 1970

Küppers, G., Lundgreen, P., Weingart, P.: Umweltforschung - die gesteuerte Wissenschaft?, Frankfurt 1978

Lakatos, I.: Methodologie der Forschungsprogramme, Lakatos, I., Musgrave, A. (Derl.): Kritik und Erkenntnisfortschritt, Braunschweig 1974

Lau, Ch.: Soziologie im öffentlichen Diskurs. Voraussetzungen und Grenzen sozialwissenschaftlicher Rationalisierung und gesellschaftlicher Praxis, Soziale Welt, Cilt 35, s. 407 vd., 1984

Lindbloom, Ch. E.: The science of muddling through, Public Administration Review, Cilt 19, s. 79 vd., 1919

Matthes, J.: Die Soziologen und ihre Wirklichkeit. Anmerkungen zum Wirklichkeitsverhältnis der Soziologie, in. Bonss, W., Hartmann, H. (Derl.): Entzauberte Wissenschaft, Zur Relativität und Geltung sozialwissenschaftlicher Forschung, Soziale Welt 3. özel sayısı, Göttingen 1981

Mayntz, R. (Derl.): Implementationsforschung, Köln 1980

Meja, V., Stehr, N.: Der Streit um die Wissenssoziologie, 2 cilt, Frankfurt 1982

Meyer-Abich, K. M.: Versagt die Wissenschaft vor dem Grundrecht der Freiheit? Gründe der Vertrauenskrise zwischen Wissenschaft und Öffentlichkeit, Zeitschrift fur Didaktik der Philosophie, sayı: 1, 1980

Mitchell, R. C.: Science Silent Spring; Science, Technology and the Environment Movement in the United States, taslak, Washington 1979

Nowotny, H.: Kernenergie: Gefahr oder Notwendigkeit, Frankfurt 1979

Overington, M. A.: Einfach der Vernunft folgen: Neuere Entwicklungstendenzen in der Metatheorie, Bonss, W., Hartmann, H. (Derl.): Entzauberte Wissenschaft. Zur Relativität und Geltung soziologischer Forschung, Soziale Welt 3. özel sayısı, Göttingen 1981

Pavelka, F.: Das Deprofessionalisierungsspiel, Ein Spiel für Profis, Psychosozial, Cilt 2, s. 19 vd., 1979

Popper, K. R.: Logik der Forschung, (1934), 6. baskı, Tübingen 1968

Popper, K. R.: Objektive Erkenntnis. Ein evolutionärer Entwurf, Hamburg 1972.

Scott, R., Shore, A.: Why Sociology does not Apply: A Study of the Use of Sociology in Publicy, New York 1979

Shostak, A. B. (Derl.): Putting Sociology to Work, New York 1974

Stehr, N., König, R. (Derl.): Wissenschaftssoziologie, Studien und Materialien, KZfSS 18. özel sayısı, Köln/Opladen 1975

Stehr, N., Meja, V.: Wissenschaftssoziologie, KZfSS 22. özel sayısı, Opladen 1981

Struening, E. L., Brewer, B. (Derl.): The University Edition of the Handbook of Evaluation Research, Londra/Beverly Hills 1984

Weber, M.: Vom inneren Beruf zur Wissenschaft, J. Winkelmann (Derl.): Max Weber: Soziologie, weltgeschichtliche Analysen, Stuttgart 1981

Weingart, P.: Das "Harrisburg-Syndrom" oderdie De-Professionalisierung der Experten, 1979

Weingart, P.: Verwissenschaftlichung der Gesellschaft - Politisierung der Wissenschaft, ZfS, s. 225 vd., 1983

Weingart, P.: Anything goes - rien ne va plus, Kursbuch, Cilt 78, s. 74, 1984

Weiss, C. H. (Derl.): Using Social Research for Public Policy Making, Lexington 1977

Wissenschaftszentrum Berlin (Derl.): Interaktion von Wissenschaft und Politik, Frankfurt 1977

Siyasetin sınırsızlaşması: Risk toplumunda siyasi denetim ve teknik-iktisadi değişim arasındaki ilişki üzerine (8. bölüm)

Alemann, U.v. (Derl.): Neokorporatismus, Frankfurt/New York 1981

Alemann, U.v., Heinze, R. G. (Derl.): Verbände und Staat, Vom Pluralismus zum Korporatismus, Opladen 1979

Altmann, N. ve diğ.: Ein "Neuer Rationalisierungstyp", Soziale Welt, Cilt 35, sayı: 2/3,1986

Arendt, H.: Macht und Gewalt, Münih 1981

Beck, U.: Soziale Wirklichkeit als Produkt gesellschaftlicher Arbeit, yayımlanmamış doçentlik tezi, Münih 1979

Beck, U.: Gegengifte: Die organisierte Unverantwortlichkeit, Frankfurt 1988

Beck, U.: Politik in der Risikogesellschaft, Frankfurt 1991

Beck, U., Brater, M.: Berufliche Arbeitsteilung und soziale Ungleichheit, Frankfurt/New York 1978

Berger, J. (Derl.): Moderne oder Postmoderne, Soziale Welt 4. özel sayısı, Göttingen 1986

Berger, S.: Politics and Anti-Politics in Western Europe in the Seventies, Daedalus, Cilt 108, s. 27-50

Bergmann, J., Brandt, G., Korber, K., Mohl, O., Offe, C.: Herrschaft, Klassenverhältnis und Schichtung, Adorno, Th. W. (Derl.): Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft? Stuttgart 1969

Braczyk, H. J. ve diğ.: Konsensverlust und neue Technologien - Zur exemplarischen Bedeutung des Konfliktes um die Wiederaufarbeitungsanlage für die gesellschaftliche Steuerung technischen Wandels, Soziale Welt, Cilt 37, sayı: 2/3 1986

Bräutigam, H. H., Mettler, L.: Die programmierte Vererbung, Hamburg 1985

Brand, K. W. (Derl.): Neue soziale Bewegungen in Westeuropa und in den USA, Frankfurt, 1985

Brand, K. W., Büsser, D., Rucht, D.: Aufbruch in eine neue Gesellschaft, Frankfurt, 1983

Bühl, W.: Die Angst des Menschen vor der Technik, Düsseldorf 1983

Crozier, M., Huntington, S. P., Watanuki, J.: The Crisis of Democracy, New York 1975

Crozier, M., Friedberg, E.: Macht und Organisation, Königstein 1979

Daele, W. v.d.: Mensch nach Maß, Münih 1985

Daele, W. v.d.: Technische Dynamik und gesellschaftliche Moral, Soziale Welt, Cilt 37, sayı: 2/3, 1986

Donati, P. R.: Organization between Movement and Institution, Social Science Information, Cilt 23, sayı 4/5, 1984

Elster, J.: "Risk, Uncertainty, and Nuclear Power", Social Science Information, 1979

Flora, P., Alber, J.: Modernization, Democratization, and the Development of Welfare States in Western Europe, Flora, P., Heidenheimer, A. J. (Derl.): The Development of Welfare States in Europe and America, New Brunswick 1981

Freeman, J. (Derl.): Social Movements in the Sixties and Seventies, New York/Londra 1983

Gershuny, J. I.: After Industrial Society? The Emerging Self-Service-Economy, Londra 1978

Grew, R. (Derl.): Crises of Political Development in Europe and the United States, Princeton 1978

Gross, P.: Industrielle Mikrobiologie, Sonderheft Spektrum der Wissenschaft, Heidelberg 1984

Gross, P., Hitzler, R., Honer, A.: Zwei Kulturen? Diagnostische und therapeutische Kompetenz im Wandel, Osterreichische Zeitschrift für Soziologie, Sonderheft Medizinsoziologie, 1985

Habermas, J.: Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus, Frankfurt 1973

Habermas, J.: Theorie des kommunikativen Handelns, 2. cilt, Frankfurt, 1981

Habermas, J.: Die neue Unübersichtlichkeit, Frankfurt 1985

Hirschman, A. O.: Shifting Involvements. Private Interests and Public Action, Princeton 1981

Inglehart, R.: The Silent Revolution, Changing Values and Political Styles Among Western Publics, Princeton 1977

Institute for Contemporary Studies (Derl.): The Politics of Planning. A Review and Critique of Centralized Economic Planning, San Francisco 1976

Jaenicke, M.: Wie das Industriesystem von seinen Mißständen profitiert, Köln 1979

Japp, K. P.: Selbsterzeugung oder Fremdverschulden. Thesen zum Rationalismus in den Theorien sozialer Bewegungen, Soziale Welt, Cilt 35, 1984

Jonas, H.: Technik, Ethik und Biogenetische Kunst, taslak, 1984

Kitschelt, H.: Materiale Politisierung der Produktion, ZfS, Cilt 14, sayı: 3, s. 188-208, 1985

Kommissionsbericht: Zukunftsperspektiven gesellschaftlicher Entwicklung, Stuttgart 1983

Kress, K., Nikolai, K. -G.: Bürgerinitiativen - Zum Verhältnis von Betroffenheit und politischer Beteiligung der Bürger, Bonn 1985

Lipset, S. M., Rokkan, S.: Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction, Lipset, S. M., Rokkan, S. (Derl.): Party Systems and Voter Alignments, New York 1967

Löw, R.: Gen und Ethik, Koslowski, P. (Derl.): Die Verführung durch das Machbare, Münih 1983

Luhmann, N.: Politische Theorie im Wohlfahrtsstaat, Münih 1981

Mayer-Tasch, C. P.: Die Bürgerinitiativbewegung, Reinbek 1976

Mayntz, R. (Derl.): Implementationsforschung, Köln 1980

Melacci, A.: An End to Social Movements? Introductory paper to sessions on "new movements and change in organizational forms", Social Science Information, Cilt 23, sayı: 4/5, s. 819-835, 1984

Neidhardt, F.: Einige Ideen zu einer allgemeinen Theorie sozialer Bewegungen, Hradil, S. (Derl.): Sozialstruktur im Umbruch, Opladen 1985

Noelle-Neumann, E.: Öffentliche Meinung., Berlin 1991

Offe, C.: Strukturprobleme des kapitalistischen Staates, Frankfurt 1972

Offe, C.: Konkurrenzpartei und politische Identität, Roth, R. (Derl.): Parlamentarisches Ritual und politische Alternativen, s. 26-42, Frankfurt 1980

Offe, C.: Null-Option, Berger, J. (Derl.): Moderne oder Postmoderne, Soziale Welt 4. özel sayısı. Göttingen 1986

Piore, M. J., Sabel, C. F.: Das Ende der Massenproduktion, New York/ Berlin 1985

Radunski, P.: Die Wähler in der Stimmungsdemokratie, Sonde, sayı: 2, s. 3 vd., 1985

Schenk, M.: Soziale Netzwerke und Kommunikation, Tübingen 1984

Sieferle, R. P.: Fortschrittsfeinde? Opposition gegen Technik und Industrie von der Romantik bis zur Gegenwart, Münih 1985

Stössel, J. -P.: Dem chronisch Kranken hilft kein Arzt, 21 Kasım 1985 tarihli Süddeutsche Zeitung gazetesi

Touraine, A.: The Self-Production of Society, Chicago 1977

Willke, H.: Entzauberung des Staates, Überlegungen zu einer sozietalen Steuerungstheorie, Königstein 1983

ULRICH BECK

RİSK TOPLUMU
Başka Bir Modernliğe Doğru

Ulrich Beck'in başyapıtı olan *Risk Toplumu*, Yirminci Yüzyıl'ın sonlarında Avrupa'dan çıkmış en etkili toplumsal analizlerden biri haline geldi ve ilk yayımlanışının ardından geçen yirmibeş yıllık sürede büyük satış rakamlarına ulaştı. Hem disiplinler arasında hem de kamuoyunda yarattığı etki açısından, Habermas'ın *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*'yle karşılaştırılabilecek olan Risk Toplumu sosyoloji ve sosyal teori alanında bir klasiğe dönüşmüştür.

Batılı sanayi toplumunun yer yer "Aydınlanma-sonrası", "Fordizm-sonrası" ya da "postmodern" diye tanımlanan tayin edici bir geçiş döneminde olduğu geniş kabul gören bir görüştür. Beck onun yerine dönüşlülüğün/refleksifliğin hakim olduğu farklı bir modernlikle karşı karşıya olduğumuzu öne sürüyor ve bu çerçevede toplumun küresel çaptaki değişiminin doğrultusuna dair tutarlı bir tablo ortaya koyuyor.

Beck'in analizinin temelinde "risk toplumu" nosyonu yatıyor. Yazara göre, bilimsel ve teknik bilgiye dayalı bütünselleştirici, küreselleştirici ekonomi, toplumsal örgütlenme ve toplumsal çatışmanın giderek merkezine kayarken, toplumun üretim ve bölüşümle ilişkisinin doğasındaki değişimler çevresel faktörlerden etkileniyor. Beck, bu çerçevede mevcut toplumsal gelişimin diğer ana unsurlarını da ele alıyor: bilginin siyasal iktisadının merkeziliği; yeni çalışma ortamında sınıf ve cinsiyetin rollerinde meydana gelen değişim; ayrıca risk toplumunda siyasetin konumu.

Yoksulluk hiyerarşik, kirli hava tabakası demokratiktir.

www.ithaki.com.tr İnternet Satış: www.iknokta.com.tr

ithaki

9 786053 751571